

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

SAFEVİ DEVLET TEŞKİLATI
(Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)

Doktora Tezi

Zülfiye VELİYEVA

Ankara-2007

**T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI**

SAFEVİ DEVLET TEŞKİLATI
(Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)

Doktora Tezi

Zülfiye VELİYEVA

Tez Danışmanı:
Prof. Dr. Üçler BULDUK

Ankara-2007

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH (GENEL TÜRK TARİHİ)
ANABİLİM DALI

SAFEVİ DEVLET TEŞKİLATI
(Tezkiretü'l-Mülük'e Göre)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı:

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı

İmzası

.....
.....
.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

Tez Sınavı Tarihi

**TÜRKİYE CUMHURİYETİ
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE**

Bu belge ile, bu tezdeki bütün bilgilerin akademik kurallara ve etik davranış ilkelerine uygun olarak toplanıp sunulduğunu beyan ederim. Bu kural ve ilkelerin gereği olarak, çalışmamda bana ait olmayan tüm veri, düşünce ve sonuçları andığımı ve kaynağımı gösterdiğimi ayrıca beyan ederim. (...../...../2007)

Tezi Hazırlayan Öğrencinin
Adı ve Soyadı

.....

İmzası

.....

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	IX
ÖNSÖZ	X
GİRİŞ: TEZKİRETÜ'L-MÜLÜK VE DİĞER KAYNAKLAR HAKKINDA	1
1. BÖLÜM – SAFEVİ TARİKATI VE SAFEVİLERİN SİYASİ TARİHİ	15
A. Safevilerin Menşei	15
B. Türkmen Boyları	32
C. Safevi Tarikatı ve Şiilik	69
D. Safevilerin Siyasi Tarihi	84
2. BÖLÜM – MERKEZ VE SARAY TEŞKİLATI	152
A. Hükümdar ve Unvanları	152
B. Merkez Teşkilatı ve Divan-ı Âla Üyeleri	155
Vezir-i Âzam	157
Vekil	172
Divanbeyi	176
Meclisnüvis	180
C. Devlethane Emirleri (Umera-i Devlethane) – Büyük Emirler (Umera-i Uzzâm)	185
a. Emirler Meclisi (Umera-i Cengi)	186
Gurçibaşı	188

Kullarağası -----	196
Tüfençiağası -----	198
Eşikağasıbaşı -----	200
b. Diğer Büyük Emirler -----	203
Emirşikarbaşı -----	203
Emirahurbaşı -----	205
Emirahurbaşı-i Cilov -----	205
Emirahurbaşı-i Sahra -----	206
Ç. Safevi Saray Hizmetlileri - Mukarreb el-Hakan ve Mukarreb el-Hazret--	208
a. Mukarreb el-Hakan -----	208
Hacesera -----	209
Hekimbaşı -----	213
Müneccimbaşı-----	215
Muayyer el-Memalik -----	217
Münşi el-Memalik -----	220
Mühürdar-ı Mühr-i Hümayun -----	224
Mühürdar-ı Mühr-i Şeref Nefaz -----	226
Devatdaran -----	226
b. Mukarreb el-Hazret -----	227
b.a. Eşikağasıbaşı-i Harem ve Emrindekiler -----	227
Yasavulan-ı Sohbet -----	230
Eşikağası-i Meclis -----	233
Kapucular -----	233
b.b. Nazır-ı Büyutat ve Saray İşletmeleri -----	233

b.c. Sahipcemler	245
1. Hazine-i Âmire - Hazinedar ve Kilitdar	245
2. Cebbedarbaşı	246
3. Kıyacıhane-i Hassa	246
4. Kıyacıhane-i Umerai	246
5. Ferraşbaşı	248
6. Sahipcem-i Meyvehane	249
7. Sahipcem-i Ğanat	249
8. Sahipcem-i Abdarhane	249
9. Sahipcem-i Şuturhan	249
10. Sahipcem-i Kahvehane	250
11. Tahvildaran-ı İmaret	250
12. Sahipcem-i Rikaphane	251
13. Sahipcem-i Meşelhane	254
14. Sahipcem-i Anbar	255
15. Sahipcem-i İstabl	255
16. Sahipcem-i Şerbethane-i Hassa	255
17. Darrabibaşı – Zergerbaşı	256
18. Sarrafbaşı	257
D. Diğer Saray Hizmetlileri ve Atölyeleri	258
Saraydar	258
Sofracıbaşı	258
Tuşmalbaşı	259
Kapçacıbaşı	260

Şirecibaşı	-----	260
Bağbanbaşı	-----	261
Cübbedarbaşı	-----	261
Çaşnigirbaşı	-----	261
Çinikasehane	-----	262
Şirehane	-----	262
E. Büyük Mustevfiler, Münşiler	-----	264
Mustevfi el-Memalik	-----	264
Mustevfi –i Bakaya	-----	269
a. Defterhane-i Hümayun-ı Âla'nın Muhtesip ve Münşileri	-----	272
1. Nazır-ı Defterhane-i Hümayun-ı Âla	-----	274
2. Daruge	-----	275
Daruğ-e-i Ferraşhane ve Dareuğ-e-i Defterhane	-----	276
Ehdas	-----	277
3. Dört Büyük Ordunun Vezir ve Mustevfileri	-----	278
4. Leşkernüvisve Serhatnüvis	-----	278
5. Zabitanüvis	-----	281
6. Sahip-i Tevcih	-----	282
7. Defterdar-ı Defterhane-i Hümayun-ı Âla	-----	285
8. Azabbaşı	-----	285
9. Zabıt-ı Duşkek-i Vekil	-----	285
10. Avarecenüvis	-----	285
11. Peşkeşnüvis	-----	289
12. Sahipnasak	-----	291

13. Nazır-ı Muhassal -----	292
3. BÖLÜM – TAŞRA TEŞKİLATI -----	294
A. Memalik-i Mahruse ve Eyalet Vezirleri -----	294
B. Devlethane Dışındaki Emirler (Umera-i Gayri devlethane)-----	298
a. Vali -----	299
b. Beylerbeği -----	301
c. Hanlar ve Sultanlar -----	308
4. BÖLÜM – EKONOMİK YAPI -----	310
A. Toprak Mülkiyeti ve Çeşitleri -----	311
a. Divan-ı Memalik – Divan-ı Hassa ve Önemli Görevliler -----	313
Vezir-i İsfahan -----	316
Vezir-i Mustevfi-i Serkar-i İntikali -----	316
b. Vakıf Arazileri -----	317
Vacibi ve Sünneti Vakıflar -----	319
Vezir-i Mevkufat -----	320
Mustevfi-i Mevkufat -----	320
Defter-i Mevkufat -----	321
c. Soyurgal -----	321
d. Tiyul -----	325
B. Ticaret ve Zanaat-----	327
Kentler ve Bazı Görevliler -----	330
Darga /Daruge -----	335

Vezir -----	335
Kelenter -----	336
Nakip -----	337
Muhtesip -----	338
Mirab -----	339
Pazar Kethüdarları -----	339
Raya -----	340
C. Vergiler -----	340
a. Şahın Gelir Kaynakları -----	342
b. Vergileri Toplayan Daireler -----	347
1. Avarece -----	347
2. Hassa -----	347
3. Zabıta -----	348
4. Madenler -----	348
5. Erbab-ı Tehavil -----	350
c. Çeşitli Vergiler -----	350
d. Hazine -----	373
D. Maaşlar -----	374
a. Para Birimleri ve Sikke Darbı -----	377
b. Maaşların miktarı -----	378
c. Maaş Türleri -----	378
Hemesale -----	378
Tenhah -----	378
Karar-ı Mevacib -----	379

Medahil -----	379
Enam -----	379
Meded -----	380
Mal veya Eşya Olarak Verilen Maaşlar -----	380
Bahşiş ya da Hediye Olarak Verilen Maaşlar -----	381
Mersum -----	382
Maaş Türü Olarak Soyurgical -----	382
Düşüllük -----	382
5. BÖLÜM – ASKERİ YAPI -----	385
A. Safevi Ordusu -----	385
Safevi Ordusunun Sayısı -----	389
Orduda Kullanılan Silahlar -----	390
Savaş Taktiği -----	391
Askerlerin Maaşları -----	392
B. Askeri Görevliler -----	393
Topçubaşı -----	393
C. Safevi kaleleri ve onların yapısı -----	394
6. BÖLÜM – DİNİ YAPI -----	399
Dini Yapı İçerisinde Yer Alan Önemli Görevliler -----	400
Mollabaşı -----	400
Sadr / Sedaret-i Hasse ve Amme -----	402
Şeyhü'l-islam -----	409

Kadı	410
Kadıasker	411
Halifetü'l-hülefa	414
SONUÇ	420
ÖZET	422
SUMMARY	423
KAYNAKÇA	424
EKLER	431

KISALTMALAR

a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale
Bkz:	bakınız
C.	cilt
doğ.	Doğum
H.	hicri
haz.	hazırlayan
İ.A.	İslam Ansiklopedisi
İst.	İstanbul
M.	miladi
N:	numara
öl.	ölüm
s.	sayfa
Ter.	tercüme
TTK	Türk Tarih Kurumu
TTKong.	Türk Tarih Kongresi
Yayın.	Yayınları
Z.D.M.G.	Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft

ÖNSÖZ

Safevi devleti Azerbaycan tarihinin önemli bir bölümünü oluşturmaktadır. Safevileri bir kısım tarihçi İran-Fars devleti olarak yorumlarken, bir kısım tarihçi ise temelleri Türkmen boyları tarafından atılan bir Türk devleti olduğunu iddia eder. Ancak şu bir gerçektir ki, zamanla başkentini İran içlerine doğru taşınması ve Farsî unsurların devlet bürokrasisinde etkinliğinin artması Safevi Devletini büyük bir dönüşüme uğratmıştır. Bu durum devlet teşkilatında aksini bulacağı için Safevilerin devlet teşkilatını incelemeyi amaçladık. Ayrıca Safevilerin teşkilatıyla ilgili hem Azerbaycan'da, hem de Türkiye'de derli toplu bir çalışma olmaması bizi bu araştırmayı yapmaya sevk etmiştir.

Devlet teşkilatında yer alan görevlileri, onların yetki alanlarını, kurumlarını çalışmamızda ele alarak, araştırmamızı Azerbaycan, Türkiye, İran ve Rus kaynak ve araştırma eserlerine dayanarak ortaya koymaya çalıştık. Özellikle Minorsky'nin çevirdiği ve açıklamalarda bulunduğu Tezkiretü'l-Mülük'e esasen Safevi devletinin yapısını halkımız ve günümüz tarihçileri tarafından anlaşılır olması için hazırladık.

Tezin hazırlanmasında emeği geçen sayın Prof. Dr. Üçler Bulduk'a, önerilerinden dolayı Prof. Dr. Eşref Buharalı'ya, Tezkiretü'l-Mülük'ün çevirisinde yardımcı olan eşim N. Eldar Ağabalai'ye ve Türkiye'de bulunduğumuz süre boyunca desteklerini bizden esirgemeyen dostlarımıza - Türk Tarih Kurumu çalışanlarından Amil Özgün'e, Mustafa Sönmez'e ve Gökçe Yayınevi sahibi Metin Gökçe'ye teşekkür ederim.

GİRİŞ

TEZKİRETÜ'L-MÜLÜK VE DİĞER KAYNAKLAR HAKKINDA

Safevi devlet teşkilatıyla ilgili olması sebebiyle tezimizi **Tezkiretü'l-mülük** eserine esasen hazırladık. Farsça olan bu eser 18 yy.da yazılmıştır. Times dergisinde (1924 Kasım sayı 17) Prof. E. Edward'ın makalesinde Tezkiretü'l-Mülük'le ilgili verilen bilgiler Minorsky'nin dikkatini çekmiş ve böylece eserle ilgilenmiştir. Sultan Abdülhamit Kütüphanesinde bulunan Tezkiretü'l-mülük'ün bir kısmının nüshası daha sonraları Britanya Müzesine taşınmıştır. Buradaki nüshanın ilk kopyasını 1934'te aldığı yazan Minorsky onu kaybedince tekrar 1934'de kopyasını alır ve çalışmalarını onun üzerinde yapar. Bu nüshalardan yararlanan V. Minorsky eseri İngilizce'ye çevirmiş ve Londra'da 1943 yılında yayınlamıştır. Bu eserde V. Minorsky'nin çevirisiyle birlikte açıklaması da yer almaktadır. Minorsky'nin bu açıklaması Tezkiretü'l-Mülük'teki karmaşık ifadelerle anlaşılabilirlik sağlamaktadır. Eserin hem Farsça'sından, hem de İngilizce'sinden tezin yazımında faydalandık.

Tezkiretü'l-Mülük'ün yazılma sebeplerini V. Minorsky şöyle anlatır. Kandahar'da sürekli beylerbeylerin yönetiminde olan Kelcailer (Ghilza) adlı küçük bir boyun yeni makam ve görevleri almaları için hiçbir hazırlıkları yoktu. İdari gelenekleri bilmiyorlardı. Kurumsallaşan Şii yapıdan habersizlerdi. Safevi taht-tacını idare etmek için geniş idari bilgilere ihtiyaç duymaktalardı. Bu ihtiyaçlar

doğrultusunda Tezkiretü'l-Mülük yazılmaya başlanmış ve 1725'da tamamlanmıştır.¹ V. Minorsky, yer yer bu eserin Farsça iyi bilmeyen birisi tarafından ve bozuk bir Farsça'yla (zor anlaşılır) yazıldığını vurgulamaktadır.²

Eser 1725'te öldürülen Şah Mahmud'un halefi ve kardeşi oğlu olan Eşref Afgan'a (1725–1729) sunulmuştur. Minorsky eserin acele ve özet bir şekilde yazıldığını kaydediyor. Ona göre, ilk sayfaların süsleri ve yazılışı bu eserin orijinal nüsha olduğunu gösterir.³

Tezkiretü'l-mülük eseri 5 bölümden oluşur ve 84 fasla ayrılır. Bu fasılların her birinde bir görevli ve makam sahibi hakkında açıklama yapılmakta, o yetkilinin emrindekilerle ve aynı düzeydeki diğer görevlilerle ilgili bilgi sunulmaktadır. Tezkiretü'l-mülük'te devletin merkezi idaresine bağlı üst düzey makamların adı tam olarak verilmiştir. İdari teşkilat, saray, sosyal sınıflar, meslekler, görevler ve vergilerle ilgili bilgiler oldukça önemlidir. Hakimler (hükkâm), valiler ve sınır bölgelerinde bulunan “serhetdaran”lar ve onlara ait gelirler hakkında da konular yer alır.

Tezkiretü'l-mülük'te sistem ve vilayetle ilgili verilen bilgileri yetersiz bulan V. Minorsky batı kaynaklarının bu eksikleri tamamladığını belirtir. V. Minorsky, Tezkiretü'l-mülük'te geçen çoğu görevin orijinalini vermenin yanı sıra bazı görevleri İngilizceye çevirerek vermiştir. Çalışmamızda zorluklara sebep olduğundan bu

¹ Bu konuyla ilgili bkz: V. Minorsky, Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), Londra 1943, s. 10; Ayrıca Bkz: Z. V. Togan, Tarihte Usul, İstanbul 1985, s. 215.

² V. Minorsky, a.g.e., s. 203-204.

³ V. Minorsky, a.g.e., s. 10.

görevleri ya orijinal nüshaya ya da Mesut Rejabniya'nın tercümesinden yararlanarak verdik. V.Minorsky'nin çevirisi ve açıklaması Farsça'ya Mesut Rejabniya tarafından çevrilmiştir⁴. O, Muhammettagi Daneşpajuh'un Tezkiretü'l-Mülük'ün nüshalarından ve Tezkiretü'l Mülük'e benzer olan Düsturu'l-Mülük'e (yazarı Mirza Rafia) rastladığını ve adı geçen bu kitabı karşılaştırdıktan sonra yazarı belli olmayan Tezkiretü'l Mülük'ün yazarının Mirza Samia olduğu sonucuna vardığını yazmaktadır⁵.

Eser devlet teşkilatı ve görevlileri konusunda değerli bilgiler içermektedir. Bunun yanı sıra bütçeyle, şahın gelirleriyle ve giderleriyle ilgili bilgiler de yer alır. V. Minorsky Tezkiretü'l-Mülük'te açıklanması zor ve karışık ifadeleri sık sık dönemin seyyahlarının Chardin'in, Kaempfer'in, Du Man'ın, Sanson'un, d' Alessandri'nin eserlerinden aktardığı örneklerle açıklıyor. V. Minorsky bu eserin bütçe bölümündeki bilgilerin benzerine dönemin İngiltere'si için kaynaklarda rastlanmadığına dikkat çekerek Tezkiretü'l-Mülük'ün önemini anlatır.⁶

Tezin hazırlanmasında ve Tezkiretü'l-Mülük'ün tamamlayıcısı olarak kullandığımız diğer Safevi dönemi kaynakları aşağıdakilerden oluşmaktadır.

Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi – Bu eser Safevi Şahı I. Şah Abbas'ın özel katibi olan İskender Bey Münşi Türkmen tarafından H. 1025 (M. 1616)'te yazılmaya başlanmıştır. H. 1037 (M. 1628)'ye, I. Şah Abbas'ın vefat senesine kadar olan dönemi anlatmaktadır. Safevi tarihini genişçe anlatan bu eser Ali Genceli (İst.

⁴ V. Minorsky, Tezkiret'ul-Muluk, çeviri Mesut Rejabniya, Tahran 1368 (1989), 3. Baskı

⁵ M. Rejabniya, a.g.e., Önsöz

⁶ V. Minorsky, a.g.e., s. 185-186.

Üniversitesi Edebiyat Fakültesi asistanıyken) tarafından 1944-45 seneleri arasında çevrilmiştir ve TTK'ın elyazmaları arasında bulunmaktadır. Eserde merkezde ve eyaletlerde bulunan görevliler, Şah İsmail döneminden başlayarak, bu süre içerisinde gerçekleşen siyasi hadiseler ve ilginç olaylar anlatılmaktadır.⁷

Ahsenü't-tevarih – Hasan Bey Rumlu tarafından yazılan bu eser, “tarihlerin en güzeli ve en iyisi” anlamını taşımaktadır. Hasan Rumlu H. 937 (M. 1531-32) yılında Kum kentinde doğmuştur, kendini “Rumlu Hasan” veya “Emir Sultan Rumlu'nun torunu Hasan” diye tanıtmaktadır. Emir Sultan Rumlu, Şah İsmail'in saltanat döneminde ve oğlu Şah Tahmasb'ın padişahlığının ilk yıllarında yaşamış ünlü Kızılbaş komutanıdır.

Hasan Rumlu bu eseri 12 cilt halinde hazırlamıştır. Fakat bunlardan sadece son iki cildi günümüze kadar ulaşmıştır. Türkçe çevirisi Cevat Cevan tarafından 2004'te yapılmıştır.⁸ Bu çeviri 1494–1524 yılları arasında geçen olayları, yani Şah İsmail'le ilgili dönemi kapsamaktadır. Kitabın elyazma halinde iki nüshası bulunmaktadır. Bunlardan biri İran Meclisi'nin kütüphanesinde, diğeri ise İstanbul Nuru Osmaniye Kütüphanesi'ndedir. Kitabın ilk baskısı C. N. Seddon tarafından Hindistan'da yapılmıştır. Daha sonra 1981'de Tahran Üniversitesi Profesörlerinden olan Abdülhüseyin Nevai, bazı düzeltmelerde bulunarak eseri yeniden yayınlamıştır. Eser H. 900 (M. 1494–95) yılının olaylarıyla başlamaktadır. Asker ve edebiyatçı

⁷ Eser için bkz: İskender Bey Münşi, Tarih-i Alem Ara-i Abbasi, Çeviri Genceli, yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tercüme No: Ter/51.

⁸ Rumlu Hasan, Ahsenü't-tevarih, Şah İsmail Tarihi, çeviri Cevat Cevan, Ankara 2004. Ayrıca bu eser Mürsel Öztürk Tarafından Türkçeye tercüme edilmiştir. (Bkz.: M. Öztürk, Ahsenü't-tevarih, Ankara 2006) Ancak biz tezi tamamlamak üzere iken bu eserin basılmasından dolayı, Cevat Cevan'ın tercümesi ile yetindik.

olan Rumlu Hasan adlı bu tarihçi 1541'den 1578'e kadar, yaklaşık 40 sene Safevi sarayının olaylarına tanıklık etmiştir. Bu kitapta yazdıkları, bizzat gördükleri, güvenilir kaynaklardan ve kişilerden elde ettikleri esasında yazılmıştır.⁹

Şerefname – Şeref Han Bitlisi: İki ciltten oluşmaktadır. XVI. yy.da Bitlis'te hüküm süren Şeref Han, Şerefname adlı eserinin ikinci cildini birinci cilde ek olarak yazmıştır. Bu eser, Arapça çevirisinden Türkçe'ye aktarılmıştır.¹⁰

Farsça'dan Arapça'ya 1962'de Kahire'de Muhammet Ali Avni tarafından çevrilmiştir. Eserin I. cildi Kürt tarihiyle ilgili olup, II. cildi Osmanlıların Anadolu'ya gelmelerinden başlayarak 1597 yılına kadar geçen süre içinde Osmanlı İmparatorluğunda ve İran'da gelişen olayları içermektedir. Şerefname'nin ikinci cildinin özelliği olayları kronolojik sırayla ele almasıdır. Safevilerin ve dönemin siyasi olaylarını, cülusları, ölümleri içermektedir. Safevilerin kökeniyle ilgili bilgiler bulunmaktadır.

Tezkire-i Şah Tahmasb (Şah Tahmasb'ın Tezkiresi) – eserin kime ait olduğu konusunda çeşitli fikirler vardır. Pek çok araştırmacıya göre, “Tezkire”nin yazarının I. Şah Tahmasb olduğu varsayılır. Tarihçi V. A. Jukovski bu eserin Sankt-Petersburg elyazmasına dayanarak, onun I. Şah Tahmasb'ın “günlüğü” olmadığını ve şahın Osmanlı sefirleriyle konuşmalarının protokolü olduğunu kanıtlamaktadır. İ. P.

⁹ Bu konuyla ilgili geniş bilgi için bkz: Rumlu Hasan, Ahsenü't-tevarih, Şah İsmail Tarihi, çeviri Cevat Cevan, Ankara 2004, s. VI.

¹⁰ Şeref Han, Şerefname, Osmanlı – İran Tarihi, Arapça'dan çeviren: M. E. Bozarlan, Ant Yayınları, İst. 1971.

Petruşevski ve K. G. Tabatadze de bu görüşü desteklemektedir.¹¹

Eserin iki versiyonu vardır. Birincisi yalnız iki nüshada (Sankt-Petersburg ve Tiflis) bulunmaktadır ve “Şah Tahmasb’ın Rum Sefirleri ile Sohbeti” başlığı altında verilmiştir. “Şah Tahmasb’ın Tezkiresi” olarak adlanan diğer nüshalar yaklaşık olarak birbirlerinin aynıdır ve I. Şah Tahmasb’ın hâkimiyetinden bahseden tarihi giriş önsöz gibi verilen, yukarıda adı geçen “Sohbet”in biraz değiştirilmiş versiyonudur. Bu hikayede 930–938 (1524-1532)’de vuku bulan olaylar anlatılır.

Eserin Sank-Petersburg elyazması beş “hikaye”den Ulema (Ulema bey Tekeli),Gazi Han (Tekeli), Elgas (mirza), İskender paşa hakkında ve Sultan Bayezit’le ilgilidir.

Tezkire-i Şah Tahmasb’ın şimdiye kadar dört baskısının yapıldığı bilinmektedir. İlk kez İtimadu’d-devle Hasan Han tarafından Tahran’da H. 1301 (1884) Matlau’ş-Şems’in içerisinde, c. II, s. 165-216’da, ikinci kez olarak 1890’da P. Horn tarafından Z. D. M. G. İçerisinde (C. XLIV, s. 563–649), üçüncüsü 1912’de Kalküta’da D. C. Phillot tarafından ve son olarak 1924’de Berlinde Almanca çevrisiyle birlikte basılmıştır. Türkçe’ye Hicabi Kırlangıç tarafından Farsça’dan çevrilerek aktarılmıştır (Farsça basımında Kalküta baskısı esas alınmıştır (haz. Emrullah Safevi, 1363/1984, 2. baskı, Tahran).¹²

¹¹ Oktay Efendiye, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakı 1993, s. 13

¹² Geniş bilgi için bkz: Oktay Efendiye, a.g.e., s. 12-14; Şah Tahmasb-ı Safevi, Tezkire, çeviri - Hicabi Kırlangıç, Anka Yayın., İst. 2001, s. 14 – 15.

Tezimizin araştırmasında konumuz açısından önem taşıyan günümüz tarihçilerinden özellikle O. Efendiyev'in "Azerbaycan Sefeviler Dövləti" ve F. Sümer'in "Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişminde Anadolu Türklerinin Rolü" adlı eserinden faydalandık. Ayrıca konumuzla ilgili nameler de yer yer tezde kullanılmıştır. Safeviler dönemindeki Türkçe namelerle ilgili **S. S. Eliyarov'un ve Y. M. Mahmudov'un** derleyip düzenledikleri "**Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar**" eseri kaynak olarak yararlandığımız eserlerdendir.¹³ Ayrıca 989 No-lu "Name-i Hümayun Defterleri Katalogu"nda kayıtlı 18 adet Name-i Hümayun Defteri mevcuttur. Bu defterlerde Osmanlı İnan ilişkileri ile ilgili 205 adet name bulunmaktadır."¹⁴

Oktay Efendiyev'in, S.S. Eliyarov'la Y. M. Mahmudov'un ve bir sıra araştırmacıların eserlerinde dönemin önemli kaynakları tanıtılmaktadır. Bu kaynaklar aşağıdakilerdir.

Safevilerin menşei ile ilgili ilk eser **İbn Bezzaz** (diğer ismi Tevekküli b. İsmail b. Hacı el Erdebili)'a ait olan **Safvetü's-safa**'dır. Eserde pek çok değişikliklerin yapıldığı tahmin edilir. Bu eserde Safevilerin kökeni Hz. Peygambere dayandırılır. Bu durum tarihçiler arasında tartışma konusu olmasına rağmen, menşe konusunda ilk eser olması sebebiyle önemlidir. Eserin müellif nüshası H. 759 / M.1357 yılında tamamlanmıştır. **Safvetü's-safa** (Safliğin Safliğı) eseri Mirza Abbashlı tarafından araştırılmış ve "Safevilerin Kökenine Dair" adlı makalesinde bu

¹³ S. S. Eliyarov, Y. M. Mahmudov; Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar, Azerbaycan Üniversitesi Yayını, Bakü 1989

¹⁴ Yusuf Sarımay, "Türk İnan İlişkilerinin Arşiv Kaynakları", Tarihten Günümüze Türk-İnan İlişkileri Sempozyumu 16-17 Aralık 2002, Konya, TTK Basımevi - Ankara 2003, s. 133.

eserle ilgili geniş açıklama yapılmıştır.¹⁵ Ayrıca O. Efendiyev, bu eseri “tipik bir sufi eseri” şeklinde değerlendirmektedir.¹⁶

Fütuhat-ı Şahi (Şahın Zaferleri) – Sadreddin Soltan İbrahim el-Emini'nin¹⁷ müellifi olduğu bu eser, H. 918 (M. 1513 – 14)'e kadarki olayları, I. Şah İsmail'in seferlerini anlatmaktadır. Bu eserin tam metni Tacikistan Cumhuriyeti Elimler Akademisi Şark Elyazmaları Fondu'nda korunmaktadır. Tacik tarihçisi (şarkşinas) A. M. Mirzoyev tarafından ortaya çıkarılmış ve kayda alınmıştır. A. M. Mirzoyev Şahenşahname'nin yazarının da, Fütuhat-ı Şahi metniyle karşılaştırmak yoluyla, Sadreddin Soltan İbrahim el-Emini olduğunu kanıtlamıştır. Ayrıca Şahenşahname'nin Fütuhat-ı Şahi'nin ikinci cildi olduğunu da ortaya koymuştur.¹⁸

Tarih-i Şah İsmail-i Safevi (Şah İsmail Safevi'nin Tarihi) - Anonim bir eserdir. I. Şah İsmail'in yaşamını anlatmaktadır. Eser I. Şah Tahmasb'ın Tebriz tahtına geçmesiyle son bulur. Eser Denison Ross tarafından (yalnız I. Şah İsmail'in yaşamının ilk senelerine ait olan bölümleri) İngilizceye çevrilmiştir. Eserin iki elyazma metni bulunmaktadır. Onlardan biri Londra'da – Britanya müzesinde, diğeri ise Cambridge Üniversitesinin Kütüphanesindedir. Esad Efendi No 2370, 2157'de Farsça nüshaları bulunmaktadır. Metinlerin yazılma tarihi C. Riyo'ya göre, XVI.

¹⁵ Bkz: Mirza Abbashı, Safevilerin Kökenine Dair, Belleten, C. XL, 19, TTK Basımevi, Ankara 1976, s. 287-329.

¹⁶ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, Bakü 1993, s. 33.

¹⁷ İbrahim Emını H. 927 (1521)'ye kadar Herat'ta yaşamıştır. Horasan'da Özbek yürüyüşleri tehlikesinin ve Şii – Sünni düşmanlığının artması sebebiyle bozulan düzen pek çok bilim ve kültür adamı gibi İ. Emını'yi Herat'ı terke ve Safeviler devletinin başkentine göç etmeye zorlamıştır. Burada saray tarihçisi olarak atanmış ve I. Şah İsmail “Şahın Zaferleri”ni yazmayı ona buyurmuştur. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, Bakü 1993, s. 7-8.

¹⁸ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, Bakü 1993, s. 7.

yy.dır.¹⁹

Zeynalabidin Ali Abdi Bey “Tekmilatü’l-ahbar” (Haberlerin Tekmili) – Nizami edebi ekolünün ünlü takipçilerinden biri olan Zeynalabidin Ali Abdi Bey (1515-1580) I. Şah Tahmasb’ın sarayında mali işler görevlisi olmuştur. O, 1570’te iki tarihi eser yazmıştır, bunlardan biri, “Tekmilatü’l-ahbar”dır. Eserin üç elyazmasının olduğu bilinmektedir. Bunlardan biri prof. B. N. Zahoder’e ait elyazmalar arasında bulunmaktadır; diğer ikisi Tahran’daki Meclis-i Şura-i Milli kütüphanesinde ve Saltanat Kütüphanesinde korunmaktadır. Bu eser tarihi kronolojik özellik taşımaktadır. Dört bölüme ayrılır. Dördüncü bölümün son kısmı Safevilerin başlangıç dönemine I. Şah İsmail’in ve I. Şah Tahmasb’ın hâkimiyet senelerine ayrılmıştır. Eser H. 968 senesinin (1560-61) olaylarının anlatımıyla tamamlanmaktadır.²⁰

Hürşah ibn Kubad el-Hüseyni “Tarih-i Elçi-i Nizamşah” (Nizamşahlar Elçisinin Tarihi) – Hürşah ibn Kubad el-Hüseyni’nin uzun süre Hindistan’da yaşamış Irak-ı Acem ehli olduğu sanılmaktadır. Orada o, Ahmetnagar hükümdarlarından (hakim) Nizamşahlar sülalesinden olan Bürhan’ın yanında hizmete başlamıştır. Hürşah Bürhan (1508-1553) sefir olarak I. Şah Tahmasb’ın sarayına gönderilmiş ve H. 952’nin Recep ayında (1545’in eylülünde) Rey’e gelmiş Rey’e gelerek, bir ay sonra şahın onu kabul etmesine ve hükümdarının bin tümen değerinde olan hediyelerini I. Şah Tahmasb’a sunmasına nail olmuş. H. 971 (1563–64)’e kadar, yani 19 sene o, Safevi sarayında yaşamış ve saray yönetimine yakın

¹⁹ Oktay Efendiye, a.g.e., s. 7.

²⁰ Geniş bilgi için bkz: S. S. Eliyarov, F. R. Mahmudov, F. M. Eliyeva, L. L. Hesnova, Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar, Bakü, 1989, s. 191; O. Efendiye, a.g.e., s. 14.

olmuştur. Burada o, “Tarih-i Elçi-i Nizamşah” eserini tamamlamıştır. Bir süre sonra Hindistan’a dönen Hürşah 1565’in Haziran ayında Holkonda’da vefat etmiştir.

“Tarih-i Elçi-i Nizamşah” yedi bölümden oluşur. Altıncı bölüm Karakoyunlu, Akkoyunlu hükümdarlarına, Safevilerin ilk iki şahına ve Osmanlı Sultanlara ayrılmıştır. Eserin birkaç elyazma örneği bulunmaktadır. Fakat bunların hiçbiri tam değildir.²¹

Budak Kazvini, “Cevahir el-ehbar” (Haberlerin İncileri) – Eser İslam’dan önceki hükümdarlardan başlayarak II. Şah İsmail’in tahta çıkışına kadar olan devri içermektedir. Dört bölümden oluşur. Son bölüm Karakoyunlu ve Akkoyunlu şahlarına ve Safevilerin ilk iki şahına I. Şah İsmail’e ve I. Şah Tahmasb’a ayrılmıştır.

Budak Kazvini memur olarak bürokratik sistemle yakından tanıştığı için Safevilerin devlet yönetimi (inzibati aparat) hakkında değerli bilgiler sunmaktadır. “Cevahir el-ehbar” hâkimiyette olan II. Şah İsmail için yazılmıştır.

Bu eserin yegâne nüshası M. Y. Saltıkov – Şerdin adına Sankt-Petersburg Devlet Milli (kitlevi) Kütüphanesi elyazmalarında saklıdır ve 678 sayfadan oluşur. Eserin H. 984 senesinin Cumad el-evvel sonunda (24 ağustos 1576), yani II. Şah İsmail’in tahta çıkışından üç gün sonra tamamlandığı, olayların anlatımından anlaşılmaktadır.²²

²¹ O. Efendiyev, a.g.e., s. 15

²² O. Efendiyev, a.g.e., s. 16-18.

Gazi Ahmet Kumi, “Hulaset et-Tevarih” (Tarihlerin Özeti) – G. A. Kumi 1546’da Mayısın 17’de (H. 953 Rebi el-evvel ayının 18) İran’ın Kum kentinde doğmuştur.

G. Ahmet I. Şah Tahmasb’ın oğlu II. Şah İsmail’in hâkimiyeti devrinde (1576–78) Mustofi el-memalik görevinde bir süre hizmet etmiştir. 1580’de görevden atılan İsfahani’yle birlikte G. Ahmet Erdoğdu halifenin yanında eşikağası görevinde bulunmuştur. Bir sene sonra 1581’de yeniden saraya dönerek Merkezi Maliye idaresinde çalışmıştır.

Hülaset et-tevarih dışında yazarın “Mecme’eş-şüera” ve Gülüstan-ı Hüner” eserleri de bulunmaktadır. M. F. Minorsky tarafından son eser “Gülüstan-ı hüner” İngilizceye B. Zahoder tarafından ise Rusçaya çevrilmiştir.

Hülaset et-tevarih 1591’de tamamlanmıştır. 5 ciltten oluşan bu eser on iki sene içerisinde yazılmıştır. Bize ulaşan 5’ci cildin H. 999 senesinde (M. 1591) yazıldığı dikkate alınır, eserin 1578–79 senelerinde başladığı söylenebilir. O. Efendiyev, ilk 4 cildin hiç yazılmadığını iddia ediyor. Hülaset et-tevarih II. Şah İsmail’in teklifi üzerine yazılmıştı.

Ayrıca G. A. Kumi eserin 6’cı cildini yazma düşüncesinde olduğunu belirtse de bunu gerçekleştirip gerçekleştirmediği de bilinmemektedir. Yazar “Hülaset et-tevarih” eserinin beşinci cildinde Orta çağ Doğu tarihçilerinin pek çoğu gibi Safeviler hanedanının şeceresiyle başlamaktadır. Sülalenin kurucusu olan şeyh

Safieddin'in yaşamı ve faaliyetlerinin geniş anlattıktan sonra şeyh Cüneyd, şeyh Haydar ve Sultanali'ye kadar bütün varisleriyle ilgili kısa bilgiler veriyor. Safevi şahları I. şah İsmail, I. şah Tahmasb, II. şah İsmail, I. şah Abbas anlatılmaktadır. Memmedova ř. K: "Gülüstan-ı Hüner" eserinde yazarın "Hülaset et-tevarih" eserinin dördüncü cildinden de bahsettiğini belirtiyor.²³

"Hülaset et-tevarih"ın dört elyazma örneği bulunmaktadır. 1. Berlin'de, Almanya Devlet Kütüphanesinde; 2. Tahran'da Dr. Mehdi Beyani'nin özel kütüphanesinde; 3. Tahran'da Kitaphane-i Milli-i Melik'te; 4. Tahran'da prof. Sait Nefisi'nin özel kütüphanesinde bulunmaktadır.²⁴

Zeki Velidi Togan Safevi Devleti'nden bahseden diğer kaynaklar üzerine bilgiler verir. Ancak tezimizi Tezkiretü'l-Mülük üzerine kurduğumuz ve bu kaynaklara ulaşmanın zorluğu nedeniyle sadece isim olarak künyelerini zikretmekle yetindik.

1) şeyh Hüseyin bin şeyh Abdal-Zahidi, Silsiletü'n-neseb-i s-safaviye. Berlin 1924 de yayınlanmıştır. Bkz. Storey, PL. II. 318

2) Hacı Bezzaz Tevekküli, El-Mavahib-u's-saniya fi'l mekani-i s-safaviye (F), şeyh Safiyeddin Erdebil'in manakibidir. Yazmaları: Ayasofya N. 2123, 3099.

3) Gazi Ahmet bin Muhammet el-Gaffari, Nusah-i cihan ara, 1577 senesine

²³ ř. K. Memmedova, "Hülaset et-tevarix" Azerbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi", Bakü 1991, s. 18

²⁴ Geniş bilgi için bkz: ř. K. Memmedova, a.g.e, s. 7-30; O. Efendiyev, a.g.e., s. 19

kadarki havadis. Yazması: Viyana, Pers. N. 837.

4) Amir Yahya bin Abdullatif el Kazvini (öl. 960/1553), Lubb-u't-tevarih, Bahram Mirza namına yazılmış, 1514'e kadarki vakayı ihtiva eder. Yazmaları: Veliyeddin Efendi, N. 2444; Esad Efendi, N. 2394. Almanca hulasası: Busching Magazin, XVII, Halle, 1783, s. 5–186. Bkz. Storey PL. II. 111–113.

5) Mirza Hasan Canabidi, Ravzat-u's-safaviya. Yazması, Lala İsmail Efendi, N. 346.

6) Meçhul müellif, Tarih-i şah İsmail, Esad efendi, 2370, 2157.

7) Gazi Ahmet bin Mir Münşi İbrahim Hüseyini el-Gumi, Gülistan-i tevarih, 1593'e kadarki havadis'in tarihi. Yazması: Prusya devlet kütüphanesi, 2202 (bkz. Z.D.M.G. 1935, 315–328.

8) Calaluddin Muhammet Münşi Yezdi, Tarihi Abbasi, Oxford. Bodlean Library, Eliot, 367, 1661 senesine kadarki vakayı ihtiva eder.

9) Haydar bin Ali Hüseyini el-Razi, Tarih-i Haydari, 2 cilt, Prusya Devlet Kütüphanesi yazması, N. Ms. or. Fol. 18b, N. 418. 1619 senesi vakasıyla bitiyor. Bkz. Storey, Pl. II. 124.

10) Mahmut bin Hidayetullah Natanzi, Nagavat-u'l-asar fi zikr-i'l-asar, Şah

Tahmasp'ın vefatından H. 1007/M. 1599 senesine kadarki vakaların tarihi. Yegâne yazma nüshası Tahran'da "Yadigâr" mecmuası kütüphanesinde bulunmaktadır. 2 cilttir. Bkz. Yadigâr V, 62-78.²⁵

²⁵ Z. V. Togan Tarihte Usul, İst. 1985, s. 214-215.

1. BÖLÜM

SAFEVİ TARİKATI VE SAFEVİLERİN SİYASİ TARİHİ

A. Safevilerin Menşei

Safevilerin menşei ile ilgili pek çok görüş farklılığı bulunmaktadır. Bu sülalenin Arap, Kürt, Fars kökenli olmasıyla ilgili çeşitli görüşler tarihçiler tarafından savunulmuştur. Fakat bu sülalenin menşei ile ilgili son araştırmalarda Safevilerin Türk olduğu ve onların kökenleriyle ilgili diğer açıklamaların (Arap, Kürt, Fars) bazı amaçlar çerçevesinde ele alındığı araştırmacılar tarafından kanıtlanmıştır. Dönemin kaynaklarında Safevi sülalesinin kökeni hâkimiyetlerine meşruluk kazandırma adına Hz. Peygamber'e kadar götürülür. Safevilerin kökeniyle ilgili ilk bilgilerin yer aldığı yegâne kaynağın Tevekkül ibn İsmail ibn Bezzaz'ın "Safvetü's-safa" (Saflığın Saflığı) adlı eser olduğu bilinmektedir. M. Abbaslı, Safvetü's-safa'nın müellif nüshasının bilim âlemince günümüze dek bilinmemesi dolayısıyla birçok meselenin katıp karıştırıldığını yazmakta ve eserdeki tahriflerle ilgili şu yorumu yapmaktadır: "Bazı Avrupalı bilim adamları da, Safevilerin ecdadı konusundaki ilk bilgilerin belirli yönlerini tahrif eden kimi İran âlimleri de, önce Safevilerin menşelerini ve sonra da onların itikatlarını istedikleri gibi izah etmeye çalışmışlardır. XVI. yy.ın sonları ve XVII. yy.ın başından bu yana, özellikle I. Şah İsmail (1488–1524), onun oğlu ve halefi Şah Tahmasb (1512-1578) döneminde Şiilikten siyasal çıkarlar sağlamak amacıyla Safvetü's-Safa'nın çeşitli yerlerinde yer

yer yapılmış değişiklikler, inceleyicileri de az çok etkiliyordu”.²⁶ O. Efendiyev de XIV. yy.ın ikinci yarısında yazılan Safvetü’s-safa’nın mucizelerle ilgili tipik bir Sufi kitabı olduğunu ve bu eserin elyazmalarının çeşitli değişikliklere maruz kaldığını yazar. V. V. Barthold da Safevilerin soyunun hiç de Seyitlere (Peygambere) dayanmadığını bu şecerenin daha sonraları Safevi tarihçileri tarafından “Saffet es-safa”ya eklendiği belirtir.²⁷

M. Abbaslı, Safvetü’s-safa eserinde Safevilerin menşei ile ilgili üç hikayenin anlatıldığından bahseder ve bu hikayelere göre Safeviler Hz. Peyyegambere imamlara dayandırılır. Fakat eserin diğer bölümlerinde Şeyh Safi’nin İmamlar soyuna bağlılığı ve hatta Şialığı tümüyle reddedilir. Bu durum karşısında M. Abbaslı şu soruyu sorar: “Acaba niçin Safvetü’s-safa’nın evvelindeki neseb-name şeceresini doğrulamadan önce bütün bu hikayelerin kitaba katılmasına imkan verilmiştir, bunlar ne zaman ilave edilmiştir?”²⁸ Bu soruyu yazar şöyle yanıtlar. Şeyh Safiyüddin Ebu’l Feth Erdebili’nin ölümü üzerine (12 Muharrem 735H.) Darü’l-irşad’ın mürşitlik makamına geçer. Onun mürşitliği döneminde İlhani İmparatorluğunun varis ve devamcıları, özellikle Çobaniler ve Celayiriler arasında, diğer yandan Gilan, Mazendaran, Horasan gibi yerlerde bağımsızlık için güçlü teşebbüslere girişilmişti. Bu hareketlere ise Şiiliği benimsemiş, tasavvufi akımların başçıları, önderlik etmekteydi ve Şeyh Sadreddin’in bu akımlarla ilgili olduğu eserden anlaşılmaktadır. Bu sebeple M. Abbaslı “Şeyh Sadreddin’in tasavvufi-irfani akımlardan olduğu kadar, Şialık nitelikleri taşıyan tasavvufi harekâtlardan yararlanması da tamamiyle mümkündü”. M. Abbaslı eserin başlangıcına Şah Kasım Envar’ın, Gilan ve Horasan

²⁶ Mirza Abbaslı, “Safevilerin Kökenine Dair”, Belleten C. XL, 19, Ankara 1976, s. 288

²⁷ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, Bakı 1993, s. 34.

²⁸ Mirza Abbaslı, a. g. m., s. 293.

tarafına gönderildiği, yaklaşık 1375/76 senelerinde birçok sayfaların yazılarak değiştirilmiş ve ilavelerde bulunmuş olabileceğini ileri sürer ve: “Safvetü’s-safa’nın sayfalarını inceledikçe oldukça büyük uygunsuzlukların ortaya çıkması da gösterir ki, neseb-name şeceresi ve üç hikaye çok sonralar ilave edilmeseydi, onlar eserin bütünlüğü, umumi ruhuyla uyuşturulur, böyle apaçık bir aykırılık teşkil etmezdi,”²⁹ diyor.

Saffet es-sefa’dan sonra dönemin pek çok eserinde aynı bilgiler hemen hemen tekrar edilmiştir. Örneğin, Şerefname’de ve Tarih-i Alem Ara-i Abbasi’de³⁰ de Şah İsmail’in soyu İmam Musa El-Kazım’a dayandırılır. Şerefname’de Şah İsmail’in ulu babalarından Erdebil’e ilk gelen’in Firuzşah Zerrinkülâh olduğu yazılmaktadır.³¹ Bu konuyla ilgili M. Abbaslı’nın değerlendirilmesi de ilginçtir. “Safevilerin atalarının Araplaştırılmasının Tarihi Nedenleri” alt başlığında Safevi döneminde yazılan kaynaklara dayanarak, “I. Şah İsmail’in ulu babalarının aşağı yukarı yirmi beş kuşaktan ibaret bir soy zinciri ile yedinci İmam Musa Kazım’a (öl. M. 790) sonra da İmam Ali b. Ebi Talib’e (M. 598–661) ve Peygambere (M. 570–632) kadar çıkarılmıştır” diyor.³² Bazı kaynaklarda ise Safevilerin kökenlerinin Hz. Nuh’a, hatta Ebu’l-beşer (İnsanların atası) sanılan Adem’e kadar götürüldüğünü de ekleyerek şöyle diyor: “Safevilerin kendileri de bilinçli olarak Nesebname’nin bu

²⁹ Mirza Abbaslı, a. g. m., s. 296.

³⁰ Tarih-i Alem Ara-i Abbasi’de de Safevilerin soyunun Hz Peygambere kadar dayandığı konusunda kısa bir bahis geçmektedir: “Bu yüksek sülâlenin Hz. Hatemü’l-Enbiya ve Ali el Murtaza Aleyhisselam soyundan geldiği malum ve basiret sahiplerine vazih ve aydındır.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tercüme No: Ter/51) I. cilt, I. kısım s. 10.

³¹ Şeref Han, Şerefname, Osmanlı-İran Tarihi, çeviri – Mehmet Emin Bozarıslan, ANT Yayın., İstanbul 1971, II. cilt, s. 134.

³² Mirza Abbaslı, Safevilerin Kökenine Dair, Belleten C. XL, 19, s. 287. Franz Babinger bu şecerenin doğruluğunun kuşkulu olduğunu ifade etmiştir. Bkz: Franz Babinger, İslam Ansk., Safiyeddin Maddesi, C. X., s. 65.

duruma sokulmasına göz yummuşlar, kendilerinin Peygamber soyundan olduklarını inandırmaya çalışmışlar ve bunun ispatlanması için de çaba harcamışlardır”.³³ Kanımızca, bu durum Safevilerin hakimiyetine Tanrısal meşruiyet kazandırma çabalarından olsa gerek. Aynı durum daha önceki sülalelerde de müşahede edilmektedir. Karakoyunlular’la Akkoyunlular da kendilerini Cengiz soyuna dayandırmaya çalışmışlardır ki, bunun da sebebi onlardan önce bu coğrafya üzerinde hakim olan Moğol sülaleleriydi.

Safvetü’s-safa’da Şeyh Safiyüddin’in yedinci atası Zerrin Külâh Firuzşah’tan “El Kürdi el-Sencani” olarak da bahsedilir. “Ahmet Kesrevi de buna dayanarak Firuzşah’ın Kürt aslından geldiğini yazar. Kesrevi, Safvetü’s-safa’daki “el-Sencani” adının yanlış yazıldığını ve bunun aslının “el- Sencari” olduğunu, bu yerin de, o zaman Diyarbakır vilayetindeki “Sencari” olduğunu zannederek esassız ve kararsız bir şekilde “Sözün kıyası biz öyle anlıyoruz ki, Şeyh Safi’inin ataları Kürdistan’ın Sancar çevresinden gelmişlerdir,” iddiasında bulunur.³⁴

M. Abbaslı, A. Kesrevi’nin dayandığı Safvetü’s-safa’daki El-Sencani adının da, onun izah ettiği gibi el-Selcari’nin daha doğrusu Diyarbakır vilayetlerinden olan Sencar’ın yanlış ve değiştirilmiş bir şekli olmadığını söyler ve Safevilerin atalarının Kürdistan taraflarından geldiği varsayımının tamamen yanlış olduğunu ilave eder. M. Abbaslı Arap coğrafyacısı olan Şeyhü’l-İman Şehabeddin Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevi el- Rumi el-Bağdadi’nin “Kitab-ı Mucem el-buldan” eserine ve İranlı alim Sait Nefisi’ye (Ş. 1307 / M. 1927) dayanarak Sencan’ın Merv

³³ Mirza Abbaslı, a.g.m., s. 287.

³⁴ Nihat Çetinkaya, Kızılbaş Türkler Tarihi Oluşumu ve Gelişimi, İst. 2003, s. 359.

yakınlarında bulunduğunu kanıtlar. Böylece Safevilerin uzun seneler Erdebil ve yakın kentlerinde yaşamış köklü Azeri / Türk ailelerinden olduklarını ispatlar ve şunu da belirtir ki, “yazıldığı devirden aşağı yukarı 150 yıl sonra Safvetü’s-safa’da Şiilik gibi siyasi görüşlerle birtakım değişiklikler görülse de, Şeyh Safi’nin Türk-oğlu, Türk Piri biçiminde adlanmasının başka bir şekle sokulmasına cesaret edilememiştir. Hatta XVI.-XVIII. yy.ların birçok kaynaklarında bile Şeyh Safi’nin 1272 yıllarında aslen Fars olan birçok çağdaşlarının da ona, ey Türk Piri, diye hitapları değiştirilemeden kaldığı görülmektedir”.³⁵

A. Kesrevi Safevilerin ecdatlarının Seyit olmadığını, soy şecerelerinin Safevi tarihçileri tarafından uydurulduğunu iddia etmenin yanı sıra onların Kürt menşeli olduklarını savunuyor ve böylece onların Fars kökenli olduklarını kanıtlamaya çalışıyor.³⁶

M. Abbaslı A. Kesrevi’nin Safvetü’s-safa’dan verdiği Azerice örnek şiirlerin aslında eski Farsça olduğu iddiasını eleştirerek, bu örneklerin Azeri Türkçesiyle hiçbir alakası olmadığını ortaya koyar. Ayrıca o, Azericeyi Farsçanın bir dalı olduğunu iddia eder.

Bu şiirler Şeyh Safi’nin müritleri tarafından yazılmıştır. Şiirlerin Şeyh Safi adına söyleniyor olmasıyla Şeyh Safi’nin Fars olması arasında ilişki kuran A. Kesrevi’nin bu düşüncelerini M. Abbaslı reddeder ve: “A. Kesrevi’nin iddiasının

³⁵ Mirza Abbaslı, a. g. m., s. 328-29.

³⁶ O. Efendiyeve, “S. Rehimzade ve H. Şeybani’nin de bu fikri desteklediğini ve Safevileri İranlaştırmaya çalıştıklarını belirtir: “Bazı İran araştırmacıları (M. Meşkur) Şah İsmail’i Türk hükümdarı gibi değil, bazı özel durumlardan dolayı Türkçe konuşmaya ve şiirler yazmaya “zorunlu olan” İranlı gibi gösteriyorlar” diyor. Bkz: Oktay Efendiyeve, a.g.e., s. 34.

bilimsel olmadığı apaçıktır. Çünkü özellikle X. yy.dan bu yana Gazneliler, Selçuklular ve Selçuki Atabeyleri, İlhanlılar ve Timur oğullarının, hatta birçok Safevi hükümdarlarının sarayında yetişmiş yüzlerce şair şiirlerini sundukları şahısların yani birçok Türk hükümdarlarının ana dilinde yazmamışlardır. Bu duruma göre de, A. Kesrevi'nin 'Eğer bir adam Şeyh Safi adına şiir yazmışsa, kuşkusuz, onun kendi dilinde yazmıştır', görüşü yanlıştır"³⁷ der.

F. Sümer, Kesrevi'nin bu görüşünü biraz daha aydınlığa kavuşturmak için, Safiyeddin İshak'ın atası Firuz şahın, Kürtlerin X. yy.da Azerbaycan ve Arran'a yayılmaları esnasında Erdebil'e gelmiş olduğunu ve şehrin yakınında bir yerde yerleşmiş olduklarını yazmaktadır. "XI. yy.ın ikinci yarısında Selçuklular Azerbaycan, Kürdistan Arran ve Doğu Anadolu'ya geldiklerinde buralarda hâkimiyet süren Revvadi, Şeddadi, Mervani ve Annazoğulları gibi birçok Kürt hanedanları ile karşılaşmışlardı. Bunlardan Revvadiler Azerbaycan'ı idare ediyorlardı. Emir Ahmedil de bunlardan olup Erdebil ve Tebriz şehirlerinin hakimi idi. Adı geçen yerler XI. yy.ın sonlarından itibaren Ahmedil'in Türk memlûkü Ak Sungur ve oğulları tarafından idare edilmiştir. Kara Koyunlular zamanında Erdebil'den Muğan'a kadar uzanan bölgenin Çakırlı oymağının yurdu olduğunu biliyoruz ki, İbn Arab Şah'a göre, bu oymak Kürt menşelidir."³⁸ Fakat buradaki oymakların Kürt olmaları Safevilerin de Kürt olduklarını kanıtlayamaz. Bu dönemde Azerbaycan'da

³⁷ M. Abbash, a.g.m., s. 324. Ayrıca M. Abbaslı Şeyh Safi'nin birçok dili yada kök olarak Farsça'ya yakın diyalektleri bilebileceği ve hatta bu diyaleklerde eserler verebileceğini yazar ve Safvetü's-safa'dan onun Türkçe, Arapça, Farsça, Moğolca, Gilanca'yı (veya Gilekçe) iyi bildiğinin anlaşıldığını belirtir. A. Kesrevi'ye atfen şu sözleri de ekler: "Hilafetin güçlü egemenliği yıllarında eserlerinin tümünü yada önemli bir bölümünü Arapça, Farsça yazmış Azerbaycan alim ve şairlerini, nasıl bütün ilmi faaliyetini Fars dilinde sürdüren A. Kesrevi'nin kendini Arap ve Fars sayamayacağı gibi, Şeyh Safi'yi de birkaç dü-beytiyle Farslaştırması mümkün olamaz", bkz: aynı makale s. 325.

³⁸ F Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 1-2.

Türklerin küçümsenmeyecek sayıda olduğu bir gerçektir ve Safiyeddin'in Erdebil'e geldiği süreçte, bu bölgede çok sayıda Türkmen nüfusunun olması gerekmektedir.³⁹

S. Aşurbeyli XII. yy. tarihçisi Süryani Mihael'in H. 731 yılında Azerbaycan topraklarında çok sayıda köy ve kentin Türkler tarafından işgal edildiğini ve oralara yerleştiklerini yazdığını ortaya koymuştur.⁴⁰

10.-12. yüzyıllar Selçukluların, 13. yüzyılın başı ise Moğolların İran bölgesinde hakim olduğu bir dönemdir ve Moğollar Gazan Han'a kadar bölgeyi Fars kökenli Tat ve Tacikler⁴¹ için yaşanmaz hale getirmiştir, onları buralardan ekonomik tedbirler alarak sıkıştırıp çıkarmıştır.⁴²

Safevilerin Kürt, Arap kökenli olduklarını savunanların yanı sıra yabancı tarihçiler ve araştırmacılar arasında onların Türk kökenli olduklarını savunanlar da bulunmaktadır. V. V. Barthold, M. S. İvanov ve İ. İ. Petruşevski bunların başında

³⁹ İran, Anadolu, Azerbaycan'ın etnik yapısıyla ilgili bkz: Ş. M. Mustafayev, Vostochnaya Anatoliya ot Akkoyunlu k Osmanskoy İmperii, Moskova 1994, s. 15. Ayrıca Türkleşme ile ilgili bkz: F. Sümer, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış", Belleten XXI, 83.TTK Basımevi, Ankara 1957. s.429-447; A. Z. Velidi, "Azerbaycan", İ.A. C. II. s. 91-118.

⁴⁰ S. Aşurbeyli, "Azerbaycan'da Eski Türk aşiretleri," XI. TTKong. cilt 2, Ank.. 1994, s. 550. Azerbaycan'daki Türk nüfusuyla ilgili geniş bilgi için ayrıca bkz: R. Hüseyinov "Azerbaycan'daki Etnik Süreçlerin Tarihi Yönleri", XI TTKong. cilt 2. Ankara 1994 ve F. Sümer, Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış; Ankara 1957.

⁴¹ Moğollar zamanında Farslara ağırlıklı olarak Tacik denildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. Bkz: İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, II. kısım s. 272.

⁴² İlhanlılar Tatlara, Taciklere ağır vergi uyguluyor, ticaret yapmalarını engelliyor, ordu hizmetlerine kabul etmiyorlardı, kabul ettiklerinde ise özel damgalarla (işaret) belirtip aşağılıyorlardı. Doğal olarak Tatlar bu engellere, aşağılamalara dayanmaktansa, göçmeyi seçmişlerdi. Onların birçoğunun Irak'a göçtüğü, az bir kısmının ise Moğollarla birlikte zamanla Türklerin içinde eriyip Türkleştiği kaydedilir. Tatlara ve Taciklere karşı bu tutumun Gazan Hanın İslamiyet'i kabul etmesine kadar sürdüğü bilinmektedir. Gazan Hanın onların durumunu düzeltmek için ferman çıkardığı kaydedilir. İbn el-Esir Moğol dönemindeki Türklerle ilgili aşağıdakileri kaydediyor. "Bu Türkler milliyet ve cinsiyet dolayısıyla, Tatarlara temayül ettiler." Cüveyni'nin de Cengiz'in ordusunun yarısından çoğunun Türklerden oluştuğunu kaydetmesi yukarıdaki bilgiyi teyit ediyor. Bkz: A. Z. Velidi, "Azerbaycan", İ.A. C. II. 104-105. / bkz: V. Z. Piriyevev, Azerbaycan Hülagüler Devletinin Tenezzülü, Bakü 1978; C. Heyet, "Azerbaycan'ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçe'sinin Teşekkülü", Varlık Der. Tahran 1992. s.11.

gelmektedir. V. V. Barthold, Safevi sülalesinin kurucusu olan Şeyh Safiyeddin'den bahsederken, "Erdebil şeyhleri şüphesiz Fars değil, Türk kökenlidir" diyor.⁴³ M. S. İvanov ve İ. İ. Petruşevski Safevilerin soylarından çok onların kurduğu devletin Türk boyları tarafından kurulması üzerinde durarak, bu devleti batılların aksine en azından başlangıçta bir Türk devleti olarak görürler. M. S. İvanov bu konuda şöyle diyor: "Özellikle ilk başlarda Safevi devletinde hakim olan kesim Türk boylarıydı. Onların arasından askeri yöneticiler ve valiler atanırdı. Gurçi olarak adlanan saray ordusu soylu Kızılbaş emirlerinin oğullarından oluşuyordu".⁴⁴ İ. İ. Petruşevski de şöyle ya da böyle Azerbaycan'ın Erdebil kentinde yaşayan Safevilerin eninde sonunda XV. yüzyılın ikinci yarısında ana dilleri Azeri Türkçe'si olmuştur ve Şah İsmail Hatai mahlasıyla Azeri Türkçe'sinde şiirler yazmıştır, demektedir.⁴⁵

Safevilerin Türk kökenli olduğunu savunan son dönem tarihçilerin başında O. Efendiyev gelmektedir. F. Sümer ise Safevilerin soylarının değil, kurdukları devletin Türk Kızılbaş boyları tarafından kurulduğunu savunmuştur, o, Safevilerin soylarının Türk olduğunu söylemez. O. Efendiyev, Safevilerin Türk menşeli olmalarıyla ilgili Mevlana Ahmet ve Mevlana İbrahim Tebrizi Serevi'nin yazdıklarına dikkati çekmektedir: "Biz Erdebil'e geldik. Şeyhin yanında (evinde) Allah onun ruhunu aziz tutsun, bizim için kara ekmek ve su getirdiler. Aniden birkaç Türk dâhil oldu. Onlar için beyaz ekmek ve bal getirdiler." Bu ifadeler Türklere saygının daha fazla olduğu anlatılmaktadır. Tevekkül ibn Bezzaz'ın da Şeyhin "Türk köyünden" (deh-i Türk)

⁴³ V. V. Barthold, Soçineniya, T. II, ç. I, M. 1963, s. 748; Ayrıca bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 33.

⁴⁴ M. S. İvanov, Oçerk İstorii İrana, Moskva 1952, s. 61.

⁴⁵ İ. İ. Petruşevski, İslam v İrane v VII – XV Vekah, Leningrad 1966, s. 362.

olduğundan bahsettiğini belirterek, Safi devrinde Erdebil arazisinin Türk nüfusuna işaret etmektedir.⁴⁶

Saffet es-Sefa'da Şeyh Safi'nin Fars toprağı olan Şiraz'da müritleri ile görüşleri ve sohbetlerinden bahseden hikâyede ona defalarca Türk gibi müracaat edildiğı kaydedilir.⁴⁷

Safevilerin tabiyetinde bulunan diğer unsurlara da dikkat çeken F. Sümer'e göre, Safeviler devrinde İran'daki Türk topluluğı Türk adıyla Fars ve diğer unsurlardan ayrılıyordu. Eserlerde Fars'ın karşılığı olarak, eskiden olduğu gibi, Tacik (Tacikan, Tacikiye) sözü geçiyor, fakat Türkler bunun yerine kendi öz kelimeleri olan "Tat"⁴⁸ sözünü kullanıyorlardı.⁴⁹ Tacikler, eskisi gibi, devletin mülki teşkilatlarını ellerinde tuttuklarını, fakat XVI. yy.da Selçuklu devrinde olduğu gibi, devletin idaresinde nüfuz ve kuvvete pek sahip olmadıkları ve devletin idaresinde Türklerin söz sahibi olduklarını kaydediyor. Safeviler zamanında Tacikler mali işler dışında diğer işlere karıştırılmamıştır.⁵⁰

Safevi döneminde Türkçenin yaygın halde kullanılması da dikkati çekmektedir. Yazışmalarda Farsça ve zaman zaman da Türkçe kullanılmasına rağmen, Safevi sarayında ve orduda Türkçe hâkim olmuştur. Adam Olearius'un verdiği bilgilere göre, 1630'larda Safevilerin başkenti İsfahan'da yabancı elçilerin

⁴⁶ Oktay Efendiye, a.g.e., s. 35.

⁴⁷ "Yüksek makam sahibi olan ve tüm Fars'ta cesareti ile tanınan Emir Abdullah Safi'ye müracaat ederek dedi: "Ey Türkün Piri...". bkz: Oktay Efendiye, age, s. 35.

⁴⁸ Tat ismi bugün de Azerbaycan'da bulunan etniklerden birinin ismi olarak yaşamaktadır. Bunların dili Farsça'ya benzemektedir. Tatlara "dağı" da denilmektedir.

⁴⁹ F Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 5.

⁵⁰ F Sümer, a.g.e., s. 5.

kabulü sırasında sarayda Türkçe konuşulmaktaydı.⁵¹ Adam Olearius şöyle yazıyor: “Türkçe İsfahan sarayında öylesine önemliydi ki, Farsça çok az kelime duyuluyordu”.⁵²

On bir sene (1671–77 ve 1664–70) İran’da bulunan şövalye Jan Chardin Safeviler zamanı Türkçe’nin konuşulduğu coğrafyayı şöyle tarif ediyor: “Ebher’den sonra kentlerde ve köylerde yalnız Farsça duyuluyor, oraya kadar nüfus genellikle Türk dillidir. Fakat bu Türkçe Türkiye’de konuşulan dilden biraz farklıdır”. J. Chardin Sefer-namesinde, Safevi sarayında konuşulan Türkçe hakkında şunları söylemektedir. “Türkçe ordu ve saray dilidir. Özellikle aristokrat ailelerde kadınlar ve erkekler yalnız Türkçe konuşurlar. Bunun nedeni hanedanlığın (Safevi) Türk dilliler ve Ana dili Türkçe olan Türkmenler arasından çıkmış olmasıdır”.⁵³

M. S. İvanov Safevi devletini pek çok ulusun yaşadığı vilayetlerden oluşan konglomerat⁵⁴ bir yapıya sahip olduğunu yazıyor. Ona göre, bu ulusların her biri farklı dil konuşuyor, farklı kültür yaşıyorlardı. Ekonomik olarak birbirlerinden ayrıldılar. M. S. İvanov devletin merkezinin XVI. yy.a kadar merkezi İran değil, Azerbaycan’da Tebriz’de olduğuna dikkat çekerek, Safevi devletini başlangıçta kesin olarak Türk devleti olarak gördüğünü ifade eder.⁵⁵

⁵¹ Bkz: S. S. Eliyarov, Y. M. Mahmudov, Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar, Bakü 1989, s. 230; O, Kasım 1636’dan Şubat 1637’ye kadar İran’da ikamet etmiş ve Şah Sefi’nin sefirler için verdiği ziyafeti anlatırken şöyle yazıyor: “Ziyafet bittikten sonra Eşikağasıbaşı Türkçe bağırdı: “Sofra hakkına, şah devletine, gaziler kuvvetine Allah deyelim Allah Allah, ve meclistikiler Allah Allah kelimesini tekrar ettiler”. Turhan Genceyi, İsfahan’da Safevi Sarayında Türkçe, “Tribun” dergisi, sayı 4. İsvaç 1999, s. 74. (Bu makale İngilizce olarak ilk defa Turcica, Tome, XXII, Paris 1991’de yayınlanmıştır).

⁵² Turhan Genceyi, a.g.m., s. 75.

⁵³ Turhan Genceyi, a.g.m., s. 75.

⁵⁴ Konglomerat – farklı ulusların, boyların birliği.

⁵⁵ M. S. İvanov, a.g.e., s. 61.

Şah İsmail'in Hurufilikten etkilendiği ve Hurufi şiirleri yazdığı bilinir. Doğu tasavvufu tarihinde en ifrat ve mücadelecî tarikatlardan biri olan Hürufilik de Şii tarikatından çıkmış ve İslam şeraitçiliği tarafından mülhid, kafir, batini, İsmaili olarak adlandırılmıştır.⁵⁶ Safeviler öncesi Hurufi edebiyatının önde gelenlerinden biri olan Nesimi'nin şiirlerini Türkçe yazıyor olması buradaki küçümsenmeyecek Türk varlığından ve nüfuzundan haber verir. Nesimi sadece şair değildi, o aynı zamanda arkasında büyük bir Hürufi kitlesi bulunduruyordu. Bu anlamda Nesimi'nin kendi toplumu, cemaati üzerinde büyük etkisi olduğu muhakkaktır. "Safeviye" tarikatının Şeyh Safi ve Şeyh Sadreddin'den sonra en önemli zatlarından olan Kasım Envar'ın Hurufilerle ilişkisi daha Şah İsmail'den çok çok önceye dayanır. Hatai (Şah İsmail) Şiiliği resmi mezhep ilan etse de, bu dinin himayesinde olan, daha doğrusu Şiilikten başlangıç alan Batini'ye, Hurufilik, Ahilik gibi fikri akımları büyük ilgiyle karşılamış ve edebi eserlerinde de bu fikirleri ifade etmiştir.⁵⁷ Muhtemelen işte bu yakınlık Şah İsmail'den çok önce Azerbaycan'da gelişen Hurufiliğin yandaşlarını değişen koşullar gereği Safevi tabanına kaydırmıştır.

Edebi eserlerin Safevi ve öncesi bu coğrafyada Türkçe yazılması dışında bölgede Selçuklular döneminden beri süregelen Türkleşme sürecinin devam ettiği de o dönemin siyasi ve sosyal olaylarından anlaşılır. F. Sümer Safevi döneminde Türkleşmeyle ilgili şöyle bir tespitte bulunur: "Safevi Devletinin göçebe Türk unsuru tarafından kurulması ve bu unsura dayanması Anadolu'da Osmanlı idaresinde raiyet olan diğer oymaklarında Safevi devletinin hizmetine girmek arzusu uyandırmıştır... Osmanlı devleti de, oymakları "raiyet" yani vazifesi sadece devlete vergi vermek ve

⁵⁶ Ç. Sadıq oğlu, "Azerbaycan Tesevvüfü Tarixinde 'Sefeviyye' ve onun Xetai Yaradıcılığında Yeri", Şah İsmayıl Xetai (Makaleler Topplusu), Bakü 1988, s. 63.

⁵⁷ Ç. Sadıq oğlu, a.g.m., s. 63.

emredilen her türlü işi yapmakla mükellef topluluklar durumuna getirmişti. Bu devlet eyaletleri kapıkulu birlikleri ve gönüllü teşkilatı ile idare ediyordu. Bu teşkilat ile Osmanlı devleti Mardin'i bile Türkleştiremedi. Halbuki Safevi devleti oymaklara dayanan teşkilatı ile yukarıda adları sayılan bölgelerin Türkleşmesinde en mühim rolü oynadığı gibi, Türkçe'yi İran'ın her yerinde konuşulan bir dil haline getirdi. Çünkü idari yörelerin idaresine valiler oymakları ile birlikte gönderiliyordu. Bu oymakların, dağılmadıkça kendilerini korumaları gayet tabii idi. Kirman'daki Afşarlar, Fars'taki Kaşkaylar ve diğerleri bunun en canlı delilleridir.”⁵⁸

Safevi döneminde sadece konuşulan dil ve yazılan şiirler Türkçe değildi. Bu döneme ait birçok belgenin de Türkçe yazıldığı bilinir. Safeviler devrinde Türkçe'nin yabancı devletlerle resmi yazışmada kullanıldığını gösteren ilk iki kaynak Macar bilim adamı Faete Layoş tarafından İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin “Türkiyat Mecmuası”nda daha 1936 yılında yayınlanmıştır. Bunlardan biri Şah Sefi'nin (1629–1649) Avusturya İmparatoru ve Macaristan Kralı II. Ferdinand'a (1619–1639), ikincisiyse Şah Sultan Hüseyin'in (1694–1722) Saksonya şehzadesi ve Polonya Kralı Fridrih Avgust'a (1694–1733) gönderdiği yazılardı. 1964'de Filoloji uzmanı Dr. E. Memmedov üçüncü belgeyi – I. Şah Tahmasb'ın (1524–1576) Türk şehzadesi II. Selim'e gönderdiği mektubu yayınlamıştır.⁵⁹ Bunların dışında S. Tansel ve Ş. Tekindağ da Azerbaycan tarihçilerinden S. Onullahi ve E. Rahimov da dokuz belgeyi yayınlamışlardır. Burada aşağıdaki belgelerin isimlerini saymakla yetineceğiz: 1. I. Şah İsmail'in Musa Durğut oğluna Fermanı; 2. Cahanşah'ın torununun I. Sultan Selim'e Dilekçesi; 3. II. Şah Abbas'ın Şirvan Beylerbeyi Hacı

⁵⁸ Faruk Sümer, Safevi Devletinde Türkçe Adlar, Şahıs Adları, s. 238–239.

⁵⁹ S. S. Eliyarov, Y. M. Mahmudov, Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar, Bakü 1989, s. 223–24.

Menuçehr Hana Hicri 1070 (1659/60) de mektubu; 4. Sultan Süleyman Kanuni'nin I. Şah Tahmasb'a Mektubu; 5. Zeynalabidin Ali Abdi Beyin "Tekmilatü'l-Ahbar" eserinin yazılışı ile ilgili I. Tahmasb'ın Fermanı.⁶⁰

Şah İsmail ve Tahmasıp devrinde, Türkçe verilen hüküm ve fermanların sadeliğinden bahseden T. Genceyi, I. Şah Abbas devrinden sonra Avrupa ve İran arasındaki resmi yazışmalarda Osmanlı münşilerinden taklit edilerek yaygınlaşan bu dilin, konuşma dili ile tantanalı dilin arasında bir dil olduğunu belirtir. Örnek olarak iki mektubun konularını gösterir: Şah Sefi'nin Avusturya - Macaristan İmparatoru II. Ferdinand'a ve Şah Sultan Hüseyin'in Saksonya ve Lehistan hükümdarı Fredrikh Akstus Duk'a olan mektupları.⁶¹

İki sene İstanbul'da ikamet eden ve Türkçe'yi öğrenen İtalyan seyyah Pyotro Della Vallo'nun, 18 Aralık 1617'de İsfahan'dan arkadaşı Mario İskipano'ya yazdığı mektubu Safeviler zamanındaki Türkçeyle ilgili ilginç bilgiler içerir. Bu mektupta şöyle denir: "İran'da genelde Farsça'dan daha çok Türkçe konuşuluyor, özellikle sarayda ve tacirler arasında ...".⁶² 1618'in Mayıs ayının başlarında, şahla görüşü ve konuşması ile ilgili yazdığı diğer mektupta da şöyle diyor: "Şah oturma izni verdikten sonra Türk dilinde bu nahiyeye gelmemin nedenini ve başka konularla ilgili sorular sordu. Ben özetleyerek ve benim için uygun olan şekilde cevap verdim. Şah alışkanlığından dolayı duyduklarının tamamını hemen Farsça'ya çevirir ve anlatıyordu ... Bir defasında, İran'da Osmanlı adlanan, buranın Türkçe'sinden pek çok kelime farkı olan Konstantiniye Türkçe'siyle konuştuğumda şah benim

⁶⁰ S. S. Eliyarov - Y. M. Mahmudov, a.g.e., s. 223-230.

⁶¹ Turhan Genceyi, a.g.m., s. 77.

⁶² Turhan Genceyi, a.g.m., s. 77.

sözlerimi yanlış anladı.”⁶³

Birçok batılı ve Rus araştırmacılar gibi A. P. Novoseltsev’in Safevilerin kökeni ve konuştıkları dille ilgili yanlış tespitleri bulunmaktadır. Safevilerin menşece İranlı olduklarını ve onların Türkçe’yi XIV. yy.ın ikinci yarısında, belki de daha geç bir dönemde kabul ettiklerini ve İsmail’in XIV. yy.ın birinci yarısında yaşayan ecdatlarından birinin çağdaş Talış diline yakın olan bir İran lehçesinde şiirler yazılmasıyla izah etmeye çalışır ve “herhalde İran Azerbaycan ahalisi Türkçeye kadar bu Azeri (Talışça) dilinde konuşmuştur”, diyor.⁶⁴ Novoseltsev’in Safevilerin menşei konusunda bilgilerinin yüzeysel olduğu makalesinden anlaşılmaktadır. Verdiği bu verilerden yola çıkarak şunları söyleyebiliriz ki, bir şairin herhangi bir lehçede şiir yazıyor olması o coğrafyada yaşayanların o dilde konuşmuş olduğunu kanıtlamaz ve ayrıca bu şiire kadar Azerbaycan’da pek çok Türkçe şiir ve destanların olduğu da tartışma götürmez.

Safevilerin toplumunun Türk, fakat yöneticilerinin ise sarayda (genellikle yazışmalara bakılırdan) Farsça konuştıkları konusunda genel bir kanı mevcuttur. Fakat 1644’de İran’a gelen ve orada vefat eden Raphael Duman bu durumun tersini “1660’da İran’ın Durumu” adlı eserinde, Farsça’nın halk tarafından konuşulan dil olduğunu ve Türkçenin ise sarayda yaygın olduğunu söylemektedir.⁶⁵ Tabii ki Duman’ın bulunduğu mekân burada önemlidir. O, İsfahan’ı anlatarak, oranın halkının Farsça konuştuğunu söyler. Bizim içinse sarayın İsfahan’da olmasına

⁶³ Turhan Genceyi, a.g.m., s. 73-74.

⁶⁴ A. P. Novoseltsev, Nekotorie Voprosı Gosudarstvennoy Organizatsii Derjavı Sefevidov v İrane, Blijnevostoçny Sbornik, Tblisi 1983. s. 177.

⁶⁵ Turhan Genceyi, a.g.m., s. 76.

rağmen, saray içinde Türkçe konuşuluyor olması önemlidir. Saray dili olarak Türkçe'nin kullanımıyla ilgili aşağıdaki bilgi de ilginç olacaktır: "1684'de İsveç elçilik heyetiyle birlikte İran'a gelen, münşi ve doktor olan, Almanyalı Engelbert Caempher Türkçe ile ilgili yazıyor: "Saray Türkçesi sade halkın dilinden ziyade, saltanat ailesinin ana dilidir. Bu dilde konuşmak aristokrat aileler arasında öyle yaygınlaşmıştır ki, Türkçe'yi bilmemek belli bir mevkie sahip olan şahıslar için bir eksiklik sayılmaktadır".⁶⁶

Safevi döneminde İslam dininin propagandasında Türkçenin önemli rol oynadığı da E. Caempher tarafından onaylanır ve bu sebeple Türkçe sözlüklerin yapıldığı T. Genceyi'nin çalışmasında ortaya konmuştur.⁶⁷

Safevi döneminde halk arasında kullanılan Türkçenin bir diğer adının da "Kızılbaşça" olduğu anlaşılır. Kızılbaşça kelimesini kullanan T. Genceyi bu sözcüğün kaynaklarda geçtiğini belirtir. O, şöyle diyor: "Sadıki (Külliyyat-ı Sadıki), ilk defa Kızılbaş'ça konuşanlar terimini bu iki dile eklemiştir. Kızılbaşça terimi Safevi devrinde yaygınlaştı, bu sülalenin çöküşünden sonra ise siyasi ve mezhebi

⁶⁶ Turhan Genceyi, a.g.m., s. 76.

⁶⁷ Safeviler zamanında **Türkçe'nin durumu ve Sözlük çalışmaları** ile ilgili T. Genceyi ilginç bilgiler vermektedir: "Abdülcemil (Abdülcelil) bin Muhammed Rıza Elnesiri Tusi, Türkçe ile ilgili bir kitabın önsözünün elyazmasında şunları söylüyor: '1076 yılının Zilkaddetü'l-haram ayında, Süleyman Şahın cülusunun 3. senesinde, Münşi-i el-memalik görevi onun babasına devredildi. Rum ve Kılmak padişahlarından ve diğer Türk dilli sultanlardan saraya gelen mektupların, zor Türkçe kelimelerin anlaşılması için, pek çoğunun Farsça'ya çevirisi gerekiyordu. Onun babası 20 sene Türkçe kelimeleri topladı ve bölümler şeklinde bir kitap haline getirdi. Bu kitapta Rumca ve Kızılbaşça kelimeleri (bu diller arasında farklılık azdır) bir bölümde, Çağatayca kelimeleri diğer bir bölümde, Kılmakça kelimeleri de son bölümde yerleştirmiştir. Amacı bu kitabı o padişahın adına tertip etmekte, fakat vefat etti ve kitap yarım kaldı. Abdülcemil babasının vefatından sonra kitabı değişikliklerle tamamladı. Bahsedilen kitap Türkçe'yle ilgili önsözden ve dört sözlükten oluşmaktadır. Abdülcemil'in yazdığı bu kitabın önsözündeki konular Süleymani kaynaklarından alınmıştır ve Türkçe bölümü Mehmet Rıza Meclisi'nin imla ve yazısıyla yazılan Deveran kitabının aynıdır. Kitap Safevi devri münşi ailesinden olan 3 kişi tarafından şimdiki duruma getirilmiştir." Bkz: Turhan Genceyi, a.g.m., s. 77.

niteliği sebebiyle aradan kalktı.”⁶⁸

Bilindiği üzere Safevi devletinin bir diğer ismi “**Kızılbaş devleti**”ydi. Tabiiyetinde bulunanlara da Kızılbaş denilmekteydi.⁶⁹ Safevi devletinin bir diğer isminin Kızılbaş devleti olması bu anlamda önem taşımaktadır. Safevi devletini kuranlar aslında Safevi Sülalesinden ziyade Kızılbaş boylarının emirleriydi. Zaman içerisinde güçlenen bu emirler Safevi devletinin yapılanmasında küçümsenmeyecek rol oynamışlardır.

Birçok araştırmacı gibi C. İbrahimov da Kızılbaş kelimesinin ortaya çıkışını şöyle açıklıyor: “Şeyh Haydar Safevi ordu birliklerini yeniden oluşturur. O, Safevi askerlerine 12 kırmızı çizgili sarıla sarılmış olan başlık koyma emri verir. Bu dönemden itibaren kırmızı çizgili başlık koyan Safeviler aynı zamanda Kızılbaşlar adlanırlar”.⁷⁰ Buna “Haydari Taç” da denilirdi. Bu taç sebebiyle “Safevi şahlarına tabi olanlara Sünniler tarafından “Kızılbaş” denilmiştir”.⁷¹ F. Sümer’e göre, “Türk unsuru kendilerinin Türkmenlerin torunları olduklarını biliyor ve onun şuurunu taşıyordu. Kızılbaş sözünü onlar öğünerek taşıyorlardı”.⁷²

⁶⁸ Bayat ilinden olan ve kendi dilinin Türkçe olduğunu söyleyen Fuzuli, Osmanlı şairlerinden Belağay-i Rum, Timur devri şairlerinden Fuseha-i Tatar olarak bahseder. Bkz: Turhan Genceyi, a.g.m., s. 78.

⁶⁹ F. Sümer’e göre, bu deyim yalnız devletin askeri bakımdan dayandığı Türk unsurunu ifade etmiyor (Tavaif-i Kızılbaş, Padişah-i Kızılbaş, Ümera-yi Kızılbaş, Leşker-i Kızılbaş, Sipah-i Kızılbaş, Gaziyani-i Kızılbaş), onun kurduğu ve yaşattığı devlete «Devlet-i Kızılbaş» ve hâkim olduğu yere de «Ülke-i Kızılbaş» deniliyordu. Bkz: Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 149-50.

⁷⁰ C. İbrahimov, Azerbaycan’ın XV Esr Tarihine Dair Oçerkler, Bakü, 1958, s. 114.

⁷¹ Franz Babinger, İslam Ansk., Safiyeddin Maddesi, C. X., s. 64-65; Remzi Kılıç, XVI. ve XVII. yy. larda Osmanlı – İran Siyasi Antlaşmaları, İst. 2001, s. 12.

⁷² Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 149-50.

Kızılbaşların sadece giydikleri b rkleriyle değil, aynı zamanda sa ve sakal tıraşlarıyla da farklılıklarını sergilemek gereksinimi duydukları anlaşılmaktadır. Petruşevski, Kızılbaşların sakallarını keserek, uzun bıyıklar bıraktıklarını ve tıraşlı kafalarına perçem koyduklarını yazıyor.⁷³

Yukarıdaki örneklere de anlaşıldığı üzere Kızılbaş kelimesi genellikle kırmızı başlık giymeleri sebebiyle Safevilere verilmiştir şeklinde bir kanı hakimdir. F. Sümer Selçuklular devrinden beri Anadolu'daki Türkmenlerin beyleri de dâhil olmak üzere, kızıl börk giydiklerini, Osmanlı devrinde ak börk üzere padişahın kulları, yani devşirme zümresine mensup askerlerin giyebildiğini ve devlet hizmetinde bulunan Türk asıllı askerlerin ise, eskiden olduğu gibi kızıl börk taşıdıklarını yazarak, Safevi tarikatına bağlı Anadolu müritlerinin de Türk oymaklarından ve köylülerinden oluşmaları sebebiyle giydikleri börk üzere kızıl renkte olmasının tabii olduğunu s yler⁷⁴ ve Kızılbaş kelimesinin ortaya çıkışını bu şekilde yorumlar.

Safevilerin ulu babalarından biri olan “Firuzşah Zerrink lah”ın⁷⁵ ismindeki “Zerrink lah”ın Kızılbaş terminolojisi açısından önemli ipuçları taşıdığını sanıyoruz. Kızılb rk Firuz'un aynı zamanda Sencani mi, yoksa Sencari mi olduğu konusu üzerinde yapılan tartışmalar da bulunmaktadır. Fakat biz burada sadece isimdeki Kızılb rk kelimesine dikkat çekmek istiyoruz. Neden Kızılb rk (Zerrin külah) olarak

⁷³ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 367.

⁷⁴ F. Sümer, Türk Devletleri Tarihinde şahıs Adları, cilt I, İst. 1999, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (Yayın), s. 235.

⁷⁵ şerefname'de Zerrink lah'ı “Altın talı” şeklinde ifade etmektedir. Bkz: şeref Han, şerefname Osmanlı-İran Tarihi, eviri – Mehmet Emin Bozarıslan, ANT Yayın., İstanbul 1971, II. cilt, s. 134; Fakat bu kelimenin “kızıl börk” yani “kızıl şapka” şeklinde izah etmemiz daha doğru olacaktır. Altın - Azeri Türkçesinde “Qızıl” (kızıl) demektir. Kızıl ise aynı zamanda kırmızı rengin yerine zaman zaman kullanılır.

adlandırıldığı ilginçtir. Bu durum aslında Kızılbaş kelimesinin Şeyh Haydar'dan daha önce kullanılmış olduğunu da göstermektedir. Bu ise aslında Kızıl bÖrkün on iki imamla sonradan ilişkilendirildiğini de akla getirmiyor değildir.

B. Türkmen Boyları

Safevilere kadar Azerbaycan coğrafyasına, hatta İran'a Oğuz boylarının Selçuklular zamanından itibaren yerleştikleri bilinir. Bu coğrafyadaki Türk/Oğuz yoğunluğu Selçuklulardan sonra İlhanlılar zamanında hızla artmış olacak ki, arka arkaya Türk devleti kurulur. Selçukluların 24 boy birliği yapısı üzerine kurdukları istem diğerlerinde de farklı boyların ortaya çıkışıyla devam etmiştir. Bu boylar ve tabii ki, onların emirleri cemaatlerini ve bölgelerini kontrol altında tutuyorlardı. Safevi de de aynı boy yapısına dayalı kontrol mekanizmasının çalıştığını söyleyebiliriz. Bu boyların emirleri boylarının iskan ettiği yerlere beyler, emirler, hanlar, sultanlar, hakimler olarak atanır ve şaha tabi olurlardı.

Dönemin pek çok kaynağı, Safevi devletinin kurucu unsurları olan Kızılbaş boy emirlerinin, devletin kuruluşunda olduğu gibi onun devamında da önemli etkinliğe sahip olduklarını anlatır. Bu sebeple olsa gerek ki, O. Efendiyev Safevi devletinin önemli feodal sınıfını oluşturan bu boy emirlerinin çıkarları için kurulduğunu yazmaktadır.⁷⁶ O, İran tarihçisi Felsefi'den naklen şunları aktarır: “Türk

⁷⁶ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakı 1993, s. 4.

boyları tüm askeri ve sivil mevkileri, görevleri ele geçirerek, İran halkını tüm yetki ve ihtisamla yönettiler. Bundan dolayıdır ki, Safeviler devrinde şah, Şahenşah-ı İran adlandırılmasına rağmen, İran ülkesi Memleket-i Kızılbaş adlandırılmıştır.”⁷⁷

O. Efendiyev Azerbaycan'da feodal sınıfını beş grupta inceler: 1. Şah ve hakim sülalenin üyeleri; 2. Yarı göçebe Kızılbaş boylarının askeri ayanları; 3. Yüksek Şii Ruhaneleri; 4. Sivil bürokrasinin üst tebaası; 5. Yerleşik ayanlar. Ona göre, Safevilerde feodal sınıfın diğer grupları arasında birinci yeri istisna olarak devlette siyasi ve askeri hakimiyetin tam sahibi olan Azerbaycan Kızılbaş boylarından olan ayanlar tutmaktaydı. Yalnız merkezde değil, uçlarda da Safeviler devletinin terkbine dahil olan bütün eyaletlerde Kızılbaş ayanları yetkili, hakim mevkilere sahiplerdi. Feodallerin bütün kalan grupları Azerbaycan ayanlarına tabi durumdaydılar. “Kızılbaş boyları ve onların ayanları hizmetleri karşılığında şahtan yerleşik köylülerin meskun olduğu geniş toprak arazileri alıyorlardı. Bu topraklara teorik olarak şah yönetimi devlet mülkiyeti gibi bakıyordu. Fakat onları pratik olarak büyük toprak sahipleri olan Kızılbaş boylarının ayanları idare ediyorlardı”.⁷⁸ O, göçebe Kızılbaş boylarının yaşam tarzlarıyla ilgili batı kaynaklarından bazı kayıtları sunuyor. 1561'de Erdebil'de bulunun batılı seyyah A. Cenkinson göçebe boyların yaşamını şöyle anlatır: “Buradan çıktıktan sonra biz hayvancılardan yerleştiği bağlı bahçeli bir ülkeden geçtik. Onlar çoğu zaman dağlarda yaşıyor. Kışın ise ne kentlere, ne de başka bir yere girmeden ovalara iniyorlar. Yerlerini değiştirdiklerinde onlar,

⁷⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 31.

⁷⁸ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 191-192.

insanlardan ve hayvanlardan oluşan kervanlarla seyahat ediyor, kadın, çoluk çocuk ve mülkleri öküzlerle taşıyorlar”.⁷⁹

Bu boyların bir kısmının Anadolu’dan İran coğrafyasına geldiği F. Sümer tarafından ortaya konmuştur. Emir Timur’un Anadolu’dan zaferle döndüğünde birçok Türk (Oğuz) illerini Suriye ve Anadolu’dan Azerbaycan’a getirdiği kaydedilir. Bunlar Şamlı, Musullu, Rumlu, Kaçar, Avşar, Dulkadir, Kavanlu (Kovanlu), Kozanlı, Tekelu, Baharlu, Varsaklu, Beydili illeriydi. Bu illerin Azerbaycan’da kaldıkları ve birçoğunun Erdebil çevresinde Safevi Şeyhi (Şeyh Ali)’nin etrafında toplanıp onun oğullarının müridleri oldukları bilinir. Emir Timur ve Akkoyunlu devletinin, birçok Türkmen’i ve onlara tabi olmayan Celayirlere hizmet eden Karakoyunlu gruplarını Azerbaycan’ın kuzey kısmına sürdükleri kaydolunur. Bu sürülen illerin arasında boy reislerinin ve oturdukları yerlerin adlarına göre yeni il ve boy adlarının türediği kaydedilir.⁸⁰ Hatta Anadolu olmaları sebebiyle Rumlu isimleri taşıyan gruplar da ortaya çıkar. O. Efendiyev Timur’un Anadolu’ya yürüyüşünden sonra geri dönerken Erdebil’den geçtiği konusunda rivayete değinir ve şöyle der: “İstilacı (yani Timur) şeyhin ricası ile Küçük Asyalı esirleri azat etmiş ve onları Safevi şeyhine hizmet etmek için Erdebil etrafında yerleştirmişti. Timur’un fermanı üzerine Rum hükümdarlarına, Erdebil’de yaşayan müridinin görüşüne gitmek isteyen Anadolu müritlerinin sıkıştırılmaması ve bu iş engel yaratmamaları emri verilmişti. Şeyh tüm Küçük Asya boylarına kendi temsilcilerini (halife ve pir) tayin etmişti. Bu esirlerin nesilleri sonları “Rumlu

⁷⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 184.

⁸⁰ C. Heyet, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü”, Varlık Dergisi, Tahran.1992. s.12

sufileri” (Sufiyan-ı Rum) adlanmaya başlandı”.⁸¹ Bu isim dışında Rum adıyla adlandırılan birkaç yer isminin de İran’ın Azerbaycan illeri arasında geçmesi de dikkat çekicidir. Urmiye veya diğer ismiyle Urmu gölü, Urmiya kenti vs.

O. Efendiyev Safevi şeylerinin Türk boylarıyla ilişkisi konusunda şöyle demektedir. “1449’da Cihanşah Karakoyunlu tarafından Erdebil’den sıkıştırılıp çıkarılan Cüneyd Küçük Asya’ya – Karaman’a gitti. Kilikya’da iken Türk (dilli) Varsak boyu tarafından kovulan Şeyh Suriye’nin en kuzey bölgesine – Mısır’ın Memlük Sultanının hakimiyeti altında olan Maraş, Antakya ve Kilis bölgelerine gelmişti. Cüneyd burada Zulkadırlılar arasında Şiilik propagandası yaptı.”⁸² Kanımızca Safevi tarikatı ve Kızılbaş boy emirleri arasındaki ilişki, nedeni ve kaynağı ayrı bir araştırma gerektirmektedir.

Kızılbaş emirlerinin Şah Tahmasb’ın vefatı zamanında sancaklarla ve askerlerle yüceltilen emirlerinin sayısı 114 kişi idi.⁸³ F. Sümer’in verdiği bilgilere göre, Şah Abbas’ın ölümü esnasında (1628) büyük ve küçük olmak üzere 93 emir vazifede bulunuyordu. O, bu 93 emirle ilgili şu bilgileri verir: “93 emirin 72’sini oymak emirleri teşkil etmektedir. Geri kalan 21’i de kul takımına mensup emirlerdir. 72 emirden 17’si “Ekrad ve Elvar’a” yani Kürd ve Lurlara, 12’si Çağataylar’a. 8’i de devlet hizmetine yeni girmiş ve Kızılbaş sayılmayan oymaklara mensuptu. Bu 8 emirin başında bulunan oymakların 2-si -Afgan, biri Siistan’lı biri Zenuzi ve 1-i Lek’e mensup olup, geri kalanları da Türkmen’dir, Buna göre 93 emirden 48-i Türk

⁸¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 35.

⁸² Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 35

⁸³ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, Türkçe çeviri Ali Genceli, Yayınlanmamış TTK Ter/51a, 1945, I. cilt, II. kısım, s. 236.

menşeli değildir. Şu rakamlar Türk emirlerinin devlet hizmetinde eski ehemmiyetlerini muhafaza edememiş olduklarını açıkça meydana koyuyor”. O, bu durumu Şah Abbas’ın Osmanlıların Kapı Kulu Ocaklarını takliden kullar sınıfını meydana getirmesiyle ilişkilendirir ve şöyle bir açıklamada bulunur. Şah Abbas zamanında küçük yaştan alınıp sarayda terbiye edilen kullar (bunlar başlıca Gürcü, Çerkes ve Ermeni menşeli idiler) en mühim mevkilere getirdiği gibi, birçok oymakların veya bu oymaklara mensup obaların reisliği de yine bu kul takımında olan emirlere verilmiştir.⁸⁴

Kızılbaş Türk emirleri dışında Tacikler olarak kaynaklarda geçen Farsi unsurlar Safevi devlet bürokrasisi içerisinde sık sık anılırlar. O. Efendiyev’e göre, bu grup Azerbaycan Safeviler devletinin feodal sınıfına kısmen dahillerdi. Fakat burada onlar bağımlı, tabi durumdaydılar. Onun Venedikli d’Alessandiri’den aktardığı bilgiler bu tezi onaylar niteliktedir. O, saraydaki Farslar konusunda şöyle yazıyor: “Baş müşavirler (devlet şurasında) oy kullanamazlar ve şah onları davet etmediği sürece düşüncelerini söylemeye yetkileri yoktur; onlar yüksek onur sahipleri olsalar da, sultan olamazlardı. Hatta ayan olmalarına rağmen, askeri hizmetle ilgili atamaları yapılamıyordu.” O. Efendiyev’e göre, Kızılbaş ayanlar Farsları (Tacikleri) hor görüyorlardı. Onların üst makamlarda bulanabilecek, Azeri feodallere ait olan askeri işlere karışmaya layık olmayan, aşağı sınıf üyeleri gibi görüyorlardı.”⁸⁵ Safevi bürokrasisinde bulunan Taciklerle Kızılbaş emirleri arasında sürtüşme dönemin pek çok kaynağında dile getirilmiştir. Kızılbaş emirlerinin Fars olmaları sebebiyle pek çok vezire suikast düzenlediği Tarih-i Alem–Ara-i Abbasi’de net olarak anlatılır. Biz

⁸⁴ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 156.

⁸⁵ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 197.

bu konudan siyasi tarih bölümünde yer yer bahsettiğimizden aynı bilgileri burada tekrarlamaya lüzum görmüyoruz.

Tarih-i Alem –Ara-i Abbasi’de 17 önemli boy emirleri ve onların boyları anlatılır. Bu boyları şöyle sıralayabiliriz: 1. Şamlu Aşireti, 2. Ustaçlu Aşireti, 3. Türkmen Zümresi, 4. Rumlu Zümresi, 5. Zulkadirli Zümresi, 6. Avşar Aşireti, 7. Kaçar Aşireti, 8. Tekelü Zümresi, 9. Talış aşiretleri, 10. Alpavut aşireti, 11. Çepüşlü aşireti, 12. Kürt Aşiretleri, 13. Çekeni aşireti, 14. Baruki aşireti, 15. Çekenli aşireti, 16. Çağatay aşireti, 17. Şeyh oğulları aşireti.⁸⁶ O. Efendiyev “İskender bey Münşi’nin listesinde Kızılbaş emirlerinin adlarının boylara aidiyetlerine göre sıralandığını belirtir. Ona göre, önce Azerbaycan boyları olan Şamlu, Ustaçlu, Türkmen, Rumlu, Zulkadır, Afşar, Kaçar, Tekeli boylarının adları sıralanır. Bu boylar diğer boylara göre daha yetkili mevkilerde bulunurlardı. Çünkü Safeviler hanedanının eski “sufileri”, “kadıları”, “müritleri” ve Safeviler devletinin kurucuları sayılırlardı. Bu boyların ayanları hakim konumlarını XVI. yy. boyunca I. Şah Abbas’ın reformlarına kadar korumuşlardı. Bu boylardan sonra listede diğer boyların da adları sıralanır. Bunların arasında Türk kökenli Şeyhavend ve Hunuslu, Türk-Moğol kökenli Çağatay boyları da vardı. Sonra İran kökenli boylar gelmekteydi: Talışlar, Ruzeki adlanan Kürt boyu, Siyah Mansur, Pazuki, Erdelan, Çekeni adlanan Kürt kökenli boylar; Lur boyu olan Abbasi, sıralananların dışında kökeni belli olmayan Kamune boyunun da adı geçmektedir.⁸⁷ O. Efendiyev batı kaynaklarından biri olan Don Juan’da⁸⁸ Kızılbaş boylarının tam listesinin bulunduğunu yazıyor. Bu

⁸⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, a.g.e., I. cilt, II. kısım, s. 244.

⁸⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 195.

⁸⁸ Safevi elçilerinden olan Oruç Bey Bayat Don Xuan yahut Don Juan adı ile tanınmıştır. Bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 192.

listeye göre: 1. Ustaçlı, 2. Şamlu, 3. Afşar, 4. Türkmen, 5. Bayat, 6. Tekeli, 7. Harmandalı, 8. Zülkadir, 9. Kaçar, 10. Karamanlu, 11. Bayburtlu, 12. İspirli, 13. Oryad, 14. Çavuşlu, 15. Asayışoğlu, 16. Camış közekli (ehamsh garaglu), 17. Sarızolaklı, 18. Karabacaklı, 19. Baharlı, 20. Kırklı yahut Koruklu (griclu), 21. Bozcalı (Bosc halu). 22. Mahi fegihli, 23. Hamzalu, 24. Olaklı, 25. Mahmudlu, 26. Kara çomaklı, 27. Kara koyunlu, 28. Gözü bayızlı, 29. İnanlı (İnazlu), 30. Kuh gileyelu”.⁸⁹ Bu boylar arasından Safevi tarihiyle ilgili kaynaklarda tarihi olayların zikri sırasında sık sık karşımıza Tekelü, Şamlu, ve Ustaçlı boyları çıkmaktadır. Bu boyların Safevi boyları arasında büyük ve önemli oldukları anlaşılır.

Yukarıdaki listelerden Karakoyunlu ve Akkoyunlu zamanında etkin olan boyların⁹⁰ zamanla ikinci dereceli boylar konumuna geldiklerini veya tamamen

⁸⁹ Oktay Efendiyevev, a.g.e., s. 192-193.

⁹⁰ **Karakoyunlularda önemli boylar şunlardır:** Baharlı, Sad’lu, Alpağut, Duharlı, Döğer, Hacılı, Karamanlu, Çekürlü. Bunların dışında Karakoyunlular zamanında isimleri geçen diğer boy ve oymakların ise: Şamlu, Musullu, Rumlu, Kaçar, Afşar, Dulkadir, Kavanlu (Kovanlu), Kozanlı, Tekelü, Baharlı, Varsaklı, Beydili’nin Emir Timur’un Anadolu zaferi sonucunda Azerbaycan’a getirildikleri kaydedilir. Muhtemelen bu boylar Karakoyunlu zamanında İran ve Azerbaycan coğrafyasında dağınık olarak yerleşmişlerdi. Çünkü daha sonraki dönemde, yani Akkoyunlularda da bazıları görülürler.

Akkoyunlularda önemli boylar şunlardır: Bayındır, Pürnek, Musullu, Hamza Hacılı, Kara Hacılı, Emirlü, İzeddin Hacılı, Dulkadirli, Çepni, Afşar, Beydili, Döğer, Hacılı, Kızıklı (Kazaklı), Yazır, Yıva, Eymür, Dulkadir, Bayat, Duharlı, Ağaçeri, Baharlı, Alpağut (Alpavut), Karamanlu, Kavurgalu, Söklen, Ahmedlü, Agmalu, İvaz (İvad), İsfendiyar (Candaroğulları), Koca Hacılı, Mamaşlı, Miranşahi, Sad’lu, Karbendeli (Harbendeli), Yurta (Yurtçi), Ördeklü, Tabanlı, Rumlu, Ustaçlı, Tekelü, Varsak, Arapgirli, Acırlu, Bozcalı, Hınıslu, Şamlu, Turgudlu. Bu boylar için bkz: Woods, J., 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, Çeviri ve ekler: Metin Sözen – Necdet Sakaoğlu, İst. 1993; Sümer, Faruk, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ank. 1992; Sümer, Faruk, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, Belleten XXI, 83. TTK Basımevi, Ank. 1957. s. 429–447; Sümer, Faruk, “Oğuzlar”, İ.A. C. IX. s. 378-387; Sümer, Faruk, “Oğuzlar”, Ank. 1973; Sümer, Faruk, “Bozok Tarihine Dair Araştırmalar”, A.Ü. D.T.C.F. yayınları, Ank. 1973. s. 309–383; Sümer, Faruk, “Bozoklu Oğuz Boylarına Dair”, A.Ü. D.T.C.F. Der. XI. I, Ank. 1953. s. 65–103; Sümer, Faruk, Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihanşah’a kadar), Ank. 1967; Sümer, Faruk, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ank. 1992; Caferoğlu A. – Yücel T., Güney Azerbaycan ve İran’da Türkler, T.D.E.K., Ankara 1976, s.1111-1120; Orhonlu, C., “Kaşgaylar”, Türk Kültürü dergisi, sayı 54; Mehmet, Aydın, Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi, Ank. 1984; Köprülü, M. F., “Avşar”, İ.A. C. II. s.28-38; Köprülü, M. F., “Salur”, İ.A. C.V. s.136-138; vs.

anılmadıklarını görüyoruz. Bu iki devletin kurucuları olan Baharlu (Karakoyunlu),⁹¹ Bayındır (Akkoyunlu)⁹² boylarından sadece biri Baharlu Don Xuan'ın listesinde karşımıza çıkıyor, fakat Bayındır'ın ismi geçmez. Kanaatimizce muhtemelen bu boy Safevilerin hakimiyeti ele geçirmesiyle Karadeniz civarına taşındığından anılmaz.⁹³

Safeviler zamanında farklı aşiretlerin – hatta Karakoyunlu ve Akkoyunlu zamanında ikinci dereceli olan boyların yerdeğiştirerek yükseldiklerini ve önemli unsurlar oldukları anlaşılır. Şamlu, Rumlu, Tekelü, Ustaçlı gibi. Fakat aynı zamanda onların dönemindeki boy birliklerini oluşturan birkaç boyun Safeviler zamanında mevcutluklarını koruduklarını görüyoruz.

Ustaçlı, Tekelü ve Şamlu – F. Sümer Tahmasb devri önemli boylardan
bahsederken bu oymakları şöyle sıralıyor: “Tekelüler’in ağır bir darbe yemelerinden

⁹¹ Karakoyunluların veya Baranilerin Oğuz boylarından oldukları, bu boylardan bir kısmının Moğol istilası esnasında Maverünnahr ve Horasan taraflarından batıya sürüldükleri düşünülür. Karakoyunlu hanedanına **Baharlu** denildiği, fakat bu adın nereden geldiği kesin olarak anlaşılmamaktadır. Bu oymağın Oğuz boylarından hangisine mensup olduğu da bilinmemektedir. Karakoyunlular **Yıva** boyundan geldiği de sanılır. Karakoyunlu ulusunun belli başlı oymaklarından biri olan Baharlu teşekkülünün mühim bir kısmının Karakoyunlu devletinin yıkılması üzerine Akkoyunlulara boyun eğmeyerek Horasan'a göç ettikleri kaydedilir. Bkz: F. Sümer, Oğuzlar, s.146; Moğol istilasından önce Berçem adlı bir boy beyi ailesinin idaresi altında bulunan Yıva kabilesinin yaşadığı Hemedan bölgesinde Karakoyunlu devleti ve hükümdar ailesi ile yakın bir karabeti olduğu söylenen Baharlu oymağının yurt tuttuğu bilinmektedir. Bu oymağın taşıdığı adın Hemedan civarındaki Bahar kalesiyle alakalı olduğu sanılır. Moğol işgali sırasında bir kısım Yıvaların oturdukları Musul – Kerkük bölgesinin Karakoyunlu oymağının kışlık sahası olduğu bilinmektedir. Bkz: F. Sümer, Karakoyunlular, s.14–15.

⁹² Akkoyunlu Türkmen devletinin kurucusu Kara Yülük diye meşhur olan Kara Osman beydir. İ.H. Uzunçarşılı Akkoyunluların, Oğuzların Bayındır boyundan olduklarından dolayı devletlerine Bayındır devleti denildiğini kaydediyor. İ. H. Uzunçarşılı, Akkoyunlu hükümdarları namelerinde Bayındır damgasının kullanıldığını, isimlerin bu damganın içine yazdırıldığını kaydediyor. Bkz: İ. H. Uzunçarşılı, Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988, s.188; F. Sümer de, Akkoyunlu oymağının Oğuzların Bayındır boyuna ait olduğunu, Akkoyunluların daha Hamza Beyden itibaren paralarına, fermanlarına, bayraklarına Bayındır boyunun damgasını koyduklarını belirtir. Osmanlı hanedanında kavmi şuurun canlanmasında Akkoyunluların mühim bir rolü olduğu da düşünülür. Bkz: F. Sümer, Oğuzlar, Ankara 1973, s.147.

⁹³ Saim Savaş bu konuda şöyle der: “1501’de Tebriz’in ele geçirilmesiyle Akkoyunlu beylerinin ve ahalisinin o zaman Trabzon’da sancakbeyi olan Yavuz Sultan Selim tarafından mülteci olarak kabul edilerek, Trabzon ile Rize arasında yerleştirildiği kaynaklardan anlaşılır”. Bkz: Saim Savaş, XVI. Asırda Safevilerin Anadolu’daki Faaliyeti, s. 185.

sonra Ustacalular eski itibarlarına kavuştular ve kısa bir zaman içinde diğer boylara karşı üstün bir duruma yükseldiler. O derecede ki, Tahmasb devrindeki Ustacalu beylerinin sayısı, diğer oymaklarınkinin üçte ikisine yakın idi. Bu husus Safevi hükümdarının en fazla bu oymağa güvenmesi ve onun mensuplarına karşı yakın bir sevgi duyması ile ilgilidir. Bu devirde Tekelüler gibi, ağır kayıplar vermemekle ve Osmanlılara iltica etmemekle beraber Şamlular da gözden düşmüşler, yerlerini Kaçar ve Afşarlara kaptırmışlardı. F. Sümer'e göre, hatta Kaçarların, Ustacalutardan sonra olmak üzere, ikinci sıraya yükseldikleri görülür.⁹⁴

Şamlu – İskender Bey Münşi Şamlu aşireti emirlerinin zikri bölümünde bu aşiretle ilgili şöyle diyor: “Bu Şamlu aşireti, Kızılbaş zümrelerinin en büyüğü olup, hizmet ve fedakârlıkta da diğerlerinden daha eski olmakla oymakların başı sayılır. Nevvab Giti Sitani (dünyayı fetheden hakanın) devrinde ve bu devletin başında ve Şahı Cennetmekânın cülusunun ibtidasında Şamlu oymağı arasında büyük emir ve şanlı hanlar çoktu”.⁹⁵

Şamlu boyundan olan yüksek vazife sahibi kişiler: “I. Şah İsmail zamanında aşağıdakiler olmuşlar: 1. Hüseyin bey Lala, 2. Abdi bey; 3. onun oğlu

⁹⁴ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 83–84

⁹⁵ Bu boyun ileri gelenlerini İskender Bey Münşi şöyle anlatır: “Hakanı Süleyman Şan Ebu'l-Beka Şah İsmail Bahadır Han'ın lalası Hüseyin Bey Lala ve o hazretin damatlığı şerefiyle yüceltilen Abdi beyin oğulları da Hazreti Şahı Cennetmekânın yeğeni olup, bunlardan Durmuş Han ve Hüseyin Han muteber emirlerden idiler. Yine bu aşiretten Zeynel han ve Ağzıvar Han ve diğerleri yüksek mansap, tiyul (müstemirri)leriyle diğer oymakların emirlerinden mümtaz idiler. O sırada bunlardan yalnız beş kişinin nakkaresi ve sancağı vardı. Meşhed hâkimi Avcı Veli Halife, diğer emirlerden pek çok askeri ve çerisi vardı. Şamlu emirzadelerinin çoğu da onun maiyetinde idiler. Hemedan hakimi Polad Halife ve Esterebat hakimliğinden azledilerek, Süleyman Halife bunların önemlilerinden idiler”. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım, s. 237.

Durmuş Han,⁹⁶ 4. Onun kardeşi Hüseyin Han (amcası oğlu – I. Tahmasb’ın kız kardeşinin oğlu); 5. Zeynal han, 6. Ağzıvar han. I. Tahmasb’ın zamanında yalnız 5 emrin davulu ve bayrağı vardı: 1. Veli halife Avcı – Meşhed hakimi, 2. Fulad halife – Hemedan vilayetinin hakimi, 3. Süleyman halife – Astarabad vilayetinin hakimi olmuş, sonra ise sarayda kalmıştı.⁹⁷

J.Woods, Kızılbaş aşiretlerinden olan Şamluların Akkoyunlulara resmen katılmadıklarını yazıyor.⁹⁸ Şamluların yazın Sivas’ın güneyindeki Uzun Yayla’da kışın Halep – Ayıntab (Gaziantep) arasında yaşadığı ve Osmanlı devrinde Halep Türkmenleri denilen oymakların adının Şamlu olduğu kaydedilir. Bu isim Safevilerden önce Anadolu’da geçmektedir. Şamlular Şeyh Cüneyd’in müridleri arasında yer almışlardır. Şeyh Haydar’ın en başta gelen haleflerinden Hüseyin Beyin

⁹⁶ Hüseyin bey Lala, Abdi bey ve onun oğlu Durmuş Han’la ilgili F. Sümer şu bilgileri aktarır: “Devletin kurulması üzerine “lala” lakabını taşıyan Hüseyin Bey emirül – ümeralığa getirilmiştir. Şah İsmail daha sonra Lala Hüseyin Beyi emirül – ümeralıktan azledip Şirvan taraflarında bir yerin valiliğine göndermiş ve 1510-1511’de Horasan’ın fethi üzerine onu Herat valisi tayin etmiştir. Tarikatın bu en eski mensubu ve Şah İsmail’in en yakın emirlerinden biri olan Lala Hüseyin Bey Çaldıran savaşında ölmüştür. Şamludan diğer büyük bir emir de Abdi Bey idi. Abdi Beyin üç yüz atlı ile Erzincan’da Şah İsmail’e katıldığını söylemiştik. Devletin kurulması üzerine Tavacı (başı) Abdi Bey, 1506-1507’de Kürd Sarım ile yapılan savaşta ölmüştü. Şamlunun hangi obasından olduğunu bilemediğimiz Abdi Beyin, Durmuş ve Hüseyin adlı iki oğlunu tanıyoruz. Bunlardan ilki kısa bir zamanda yükselerek en muteber emirler arasında yer almıştır. Durmuş Hanın Çaldıran savaşında Ustacalu Muhammed Hanın düşmana dinlenme ve savaş düzenine girme fırsatı vermeden hücum edilmesi teklifini reddettiğine yukarıda işaret edilmişti. Durmuş Han 1522–1523 yılında Musullu Emir Hanın yerine Herat valisi tayin edilmiş ve Sam Mirza’nın lalası olmuştur. Şamludan diğer bir emir de Zeynel Han idi. Kendisinin mezkûr tarihte Esterabad valiliğinde bulunduğu görülüyor. Şamlular bundan sonra da itibarlarını devam ettirmişlerdir. Bkz: F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.47–48.

⁹⁷ Oktay Efendiyeve, a.g.e., s. 193.

⁹⁸ J. Woods Şamlularla ilgili şu bilgileri aktarır: “Şamlu sorunu” üzerine bir raporda Yakup’la ilişkileri 1486’da belgelenmektedir. Raporda Şamluların Ruha yakınlarında Osmanlı ajanını öldürmekle suçlandığı kaydedilir. Yakup bu bilgi üzerine, II. Beyazıd’ın Memluklarla çelişki içinde olduğu bir dönemde, Akkoyunlu – Osmanlı ilişkilerini tehlikeye düşüren bu eylemlerinden dolayı cezalandırmak üzere Süleyman Bey Bican’la Timur Osman Beyi üzerlerine gönderir. Ne var ki Akkoyunlu komutanları Diyarbakır’a ulaştıklarında, Yakub’un Tebriz’de Şamlu önderleriyle barışçı bir çözüme ulaştığı haberini alırlar. Bkz: J. Woods, 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, çeviri Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu, İstanbul 1993, s. 343.

Şamludan olduğu kaydedilir. Şamluların Şeyh Sultan Ali'nin taraftarı olan önemli boylardan birisi olduğu da kaydedilir.⁹⁹

Tekelü – F. Sümer bu boydan II. Şah İsmail zamanında öne çıkan boylardan biri olarak bahseder. İsmail Mirza, Tekelülere eski itibarlarını iade etmişti. Fakat onların sayısı eskisine nispetle çok az idi. İsmail, teyze zadesi Şerafeddin oğlu Müseyyib Hana geliri bol olan Reyy valiliğini iktâ ettiği gibi, yine Tekelü'den Solak Hüseyin'e ve Erdoğan Halife'ye de münasip dirlikler verdi. Erdoğan Halife, Müseyyib Han ile birlikte merkez emirleri arasında yer aldı. Fakat sonra açık kalpliliği yüzünden İsmail'in gazabına uğradı.¹⁰⁰ Bunların ileri gelenleri olarak O. Efendiyev aşağıdakileri gösterir: “1. Erdoğan halife; 2. Veli Sultan Şerafeddin oğlu – Muhammed hanın akrabası, Horasan'da ülkesi vardı”.¹⁰¹

F. Sümer'in söylediği üzere, bunlar esas itibarıyla Teke ili veya sadece Teke denilen Antalya yöresi Türklerinden idiler. Aralarında Hamid ili (Isparta Burdur bölgesi)ve Menteşe ili (Muğla ili) halkından kimseler de vardı. Tekelüler devletin kuruluşunda mühim rol oynadıktan başka, 1510–1511 yılında Şah Kulu Baba isyanı dolayısıyla 15000 kişinin İran'a gelmesi ile çok daha fazla kuvvetlendiler.¹⁰²

⁹⁹ O. Efendiyev, a.g.e., s. 36.

¹⁰⁰ F. Sümer, a.g.e., s. 115.

¹⁰¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 194.

¹⁰² F. Sümer onların ileri gelenlerini şöyle anlatır: “Devletin kuruluşunda rol oynayan ve mühürdarlık mevkiine getirilen Tekeli Mühürdar Saru Ali 1506 yılında Şamlu Abdi Bey ile Kürd Sarım üzerine gönderildi ise de başarı gösteremeyip yapılan çarpışmada öldürüldü. Yine devletin kuruluşunda rol oynayan diğer bir Tekelü beyi de Burun Sultan olup bu tarihte Meşhed emiri idi. Yukarıda adı geçen emirlerden başka Tekelü Yeğen Sultan, Çuha Sultan, Reis Bey ile Şerafeddin Beyin de Şah Kulu Tekelülerden önce Şah İsmail'in hizmetinde bulduklarını biliyoruz. Hatta Şah Kulu Baba Tekelüleri'nin İran toprağına ayak bastıklarını öğrenen Şah İsmail, bunların durumunu anlamak için Çuha Sultan'ı göndermişti. Fakat bu tarihte başlıca Burun Sultan, Çuha Sultan, Karaca Sultan (Hemedan valisi), Ahi Sultan, Çirkin Hasan, Tekelilerin en başta gelen beyleri idiler. Bunların da Şah Kulu Tekelülerinden önce İran'a gelmiş olmaları pek muhtemeldir”. Bkz: F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 44–46.

Ustaçlı – Bu aşireti hanları ve emirleriyle ilgili İskender Bey Münşi şöyle diyor: “Hakan Süleyman Şan’ın ve Padişah Cennetmekân’ın (Şah İsmail ve Şah Tahmasp anlatılmakta) devrinde bu aşiretten de büyük emirler vardı. Diyar-ı Bekir hakimi Mehmet Han, kardeşi Kara Han, Kılıç Han, Çapan Sultan, Mesna Sultan, Sadreddin Han, Faruk Sultan, Abdullah Han, Çuhur Saad hakimi Şah Kuli Sultan ve diğerleri. Bunların hepsi memalik-i mahrusede ülke sahibi olup, Hazreti Cennetmekânın cülusunun başında vilayet (naiplik) telaşına düşme ve kavga etme ve söylediğimiz gibi Tekelü Dev Sultan’ın mesele çıkarması nedeniyle, bunlar bir müddet padişahın gazabına uğrayarak, Gilan’da vakit geçirmek zorunda kaldılar. Fakat Tekelülerin devleti sükût edip, onların saadet günleri sona erdiği zaman, tekrar iltifata mazhar olup, büyük itibar sahibi oldular. Bunların birçoğu Padişah Cennetmekânın vefatı sırasında muhtelif emirliklerde idiler. Tabi sancak, asker ve ordu sahibi olup, iyi tiyulları vardı”.¹⁰³ O. Efendiyev’e göre, I. Şah İsmail’in zamanında onlar Şamlulardan sonra en güçlü boy olmuşlardı.¹⁰⁴

F. Sümer’e göre, Ustaçlı boyu Sivas, Amasya, Tokat bölgesinde yaşıyor ve bazı oymakları Kırşehir’e yayılan Ulu Yörük adlı büyük topluluğa mensup idi. Şeyh

¹⁰³ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım, s. 237

¹⁰⁴ Ustaçlı boyundan olan yüksek vazife sahibi kişileri o, şöyle sıralamakta: 1. Han Muhammed – Diyarbakır hakimi, 2. Kara Han onun kardeşi, 3. Kılıç Han, 4. Çayan Sultan, 5. Köpek Sultan, 6. Menteşe Sultan, 7. Sadreddin Han, 8. Faruk Sultan, 9. Abdullah Han, 10. Çuhursad hakimi olan Şahkulu Sultan. I. Tahmasb’ın zamanında aşağıdaki emirler davul ve bayrak sahipleriydiler: 1. Hüseyin bey – Hasan bey yüzbaşının oğlu, amcası Nazar Sultanın yerinde emir ve şahzade Mustafa Mirza’nın lalası olduğu; 2. Murad Han, sofracı – büyük saray emirlerinden olan Timur hanın oğlu; 3. Allahkulu Sultan – saray emiri, 4. Piri bey – saray emiri, Pey Verami’nin iktadarı, 5. Pire Muhammed Han Çavuşlu – Biyepiş emirü’l-ümerası ve İmamkulu Mirza’nın lalası, 6. Muhammed Han Tokmak – Çuhursad’ın emirü’l-ümerası, 7. Şahkulu Sultan Yegan – Herat hakimi ve Horasan emirü’l-ümerası, Abbas Mirza’nın lalası, 8. Nazar Sultan Asayiş oğlu, 9. İbrahim Sultan – Şahkulu Sultan Yegan’ın oğlu, Serhas hakimi, 10. Şerefli Ustaçlı soyundan Velihan – Horasan’ın çerhçibaşısı, 11. Emirlerinden olan Mahmud han Sufi oğlu – Turşiz hakimi, 12. Timur han – Murad hanın babası, Sistan hakimi ve Badi ez-zaman Mirza’nın lalası, 13. Alkus Sultan Çavuşlu – Şüşter ve Dizful hakimi, 14. Şahkulu Sultan Karınca oğlu – Mahi Fegihli oymağından, 15. Mustafa Sultan Keçel Şahverdi oğlu”. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 193.

Cüneyd ve Haydar'ın Anadolu'lu müridlerinin mühim bir kısmını Ustacalular teşkil ediyordu. O, oymağın adının Ustaca (usta gibi veya belki Usta Hacı) adlı bir şahıstan geldiğini yazmaktadır. Ustacalular Şah İsmail devrinde devleti kuran oymakların başında gelmektedir.¹⁰⁵

Rumlu – F. Sümer'e göre, bu boy başlıca Sivas'ın Koyuhisar (Koylahisar) ve Karahisar (Şebin) kazaları ile yine Sivas'a bağlı diğer yöreler ve Tokat, Amasya bölgelerindeki köylü Kızılbaşlar tarafından meydana getirilmişti. Rumluların devletin kurulmasında mühim rolleri olmuştur. Nur Ali Halife Piri Bey ve Div Sultan bu teşekkülün en tanınmış beyleridir. Div Sultan'ın asıl adı Div Ali (Bey)'dir, kendisinin Tokat bölgesi halkından olduğu anlaşılıyor. Görüldüğü gibi Div Sultan, devletin kuruluşuna katılmıştı. Dirliği (Tiyul) Sa'd çukuru (Erivan bölgesi) olup, Emirül-Ümeralığa sadece şahsı kabiliyetleri sayesinde yükselmiş, kendisinden başka yine Rumlu'dan Badıncan (Patlıcan) Sultan (Erdebil valisi) Kazak Sultan, Safiyan Halife ve Aygud Bey tanınıyor.¹⁰⁶ Rumluların ileri gelenlerinden bazılarını O. Efendiyev şöyle sıralıyor: 1. “Onların arasında en ünlü Şirvan emire'l-ümerası Araz Han olmuştur. 2. Hüseyinkulu halife, sarayda halifetü'l-hülefa görevinde

¹⁰⁵ F. Sümer'in bu boyların ileri gelenleriyle ilgili verdiği bilgiler şunlardır: “1500 yılında Erzincan'da buyruğundaki ikiyüz atlı ile Şah İsmail'in katına gelen Mirza Bey oğlu Muhammed Bey, Ustaca'nın neslinden idi. Muhammed Bey Çaldıran'da Safevi ordusunun sol koluna kumanda eden meşhur Ustaca oğlu (veya Ustacalu oğlu) Muhammed Han'dı. Muhammed Hanın bu tarihte Kılıç Han adlı bir oğlunu tanıyoruz. Ustacalulardan Şah İsmail'in sofracı başı Döğer Muhammed Beyin 1514'de Çayan Sultan lakabı ile emirül ümeralığa getirildiğinden 1523'de ölümü üzerine mevkiinin oğlu Beyazıt Bey Sultan'a verildiğinden evvelce bahsedilmişti. Yine Ustacaludan korucu başı Saru Pire'nin Çaldıran savaşında öldüğü görülmüştür. Bu tarihte Çayan Sultan'ın kardeşi Köpek Sultan (asıl adı Mustafa), Karınca Sultan, Mentеше Sultan (Şeyhlü obasından korucu başı Saru Pire'nin kardeşi), Bedir Bey, Kürd Bey, Kara Hanın oğlu Abdullah Han, Kadı Bey, Sofu oğlu Ahmed Sultan (Kirman valisi), Kazuk lakaplı Hamza Sultan, Taceddin Bey gibi emirler de bu boydan idiler. Ustacalu Hızır Ağa atını vermek suretiyle Şah İsmail'in savaş meydanından kaçmasını temin etmişti”. Bkz: F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 46–47.

¹⁰⁶ F. Sümer, a.g.e., s.43.

bulunuyordu. 3. Deli Budak, Hoy hakimi olmuş, daha sonra ise sarayda kalmıştır. 4. Kurban Sultan sarayda bulunmuştur”.¹⁰⁷

Türkmen – F. Sümer, II. İsmail zamanında yükselen oymaklardan birinin de Türkmenler olduğunu söyler. Ona göre, Türkmenlerin eskisine nispetle daha itibarlı bir mevki kazanmaları İsmail’in taraftarlarından olmalarıydı. F. Sümer, II. Şah İsmail’i tutmalarını şöyle açıklıyor: “II. İsmail’in annesi Türkmen Musullu obasından İsa Beyin kızı idi. Türkmen oynağının çoğu bu esnada Acem Irak’ında bilhassa Kum ve Sâve taraflarında yaşıyordu. Onların ulu beyleri, yani Aksakal’ı Musullu Emir Han olup merkezdeki emirlerin başı idi. Şah İsmail diğer bir Türkmen emiri, Murtaza Kulu Hanı da (Pürnek obasından) zengin gelirlili, aynı zamanda Şii âleminin en mukaddes şehirlerinden Meşhed’e vali tayin etmişti”. F. Sümer’in söylediği gibi II. İsmail Ustacalulara ve Şamluların eski itibarlarını iade ederek dört oymak arasında muvazene kurmuştu. Turkmenler ile Tekelüler, Ustacalular ile Şamlulara karşı ittifak etmişlerdi.¹⁰⁸ İskender Bey Münşi de Türkmen boyundan idi. Onun verdiği bilgiler arasından Türkmen boyunun ileri gelenlerini O. Efendiyeve şöyle tespit etmektedir: “1)Emir Han Musullu – Gülabi hanın torunu, Horasan emirü’l-ümerası ve I. Şah tahmasb’ın lalası olmutu, Merv yakınlarındaki savaşta kahramanlık sergilemişti. Muhammet Hudabende’nin zamanında Azerbaycan emirü’l-ümerası ve şahla akraba olmuştu, 2) Muhammet han Musullu – Emir hanın akrabası; 3) Şahkulu han Pornak – boyun en büyük emirlerinden biri, II. Şah İsmail’in zamanında Meşhed hakimi ve Horasan’ın yarısının emirü’lümerası olmuştur; 4) Süleyman halife – Söhrap halifenin oğlu, Horasan’da Tus ve Tebes’in

¹⁰⁷ Oktay Efendiyeve, a.g.e., s. 194.

¹⁰⁸ F. Sümer, a.g.e., s. 116.

hakimi; 5) Haydar Sultan Çabuk Terhan – Kum hakimi ve sarayın büyük amiri olmuştur. 6) Ebülmesum Sultan Yadiğar Muhammet Terhan oğlu, sarayın büyük emirlerinden olmuştur.”¹⁰⁹

Beydili – F. Sümer bu boyun Şamlular arasından çıktığını ve Safavi devrinde mühim bir Beydili şubesinin İran’da yaşadığı bilinmektedir. Bu Beydili şubesinin meşhur Kızılbaş **Şamlu** kabilesinin teşekkülünde önemli bir rol oynadığı anlaşılmaktadır. F. Sümer, Bozulus arasındaki bu Beydili şubesinin Akkoyunlu faaliyetinde bulunan bu addaki kuvvetli bir teşekkülün kalıntısı olduğunu söylüyor. Akkoyunlu faaliyetinde iştirak eden Beydililerin diğer bir kısmının Safevi hizmetindeki Beydili şubesinin ortaya çıkmasına neden olduğu gibi diğer bir kısmının da kabilevi adlarını bırakarak yeni isimler aldıkları tahmin edilir.¹¹⁰ Şamlular arasındaki **Beydili** kolunun bu boyun hakim ve yönlendirici obası olduğu, Safevi devletinin kuruluşuna katılmış olan Şamlu Abdi Bey ve oğlu meşhur Durmuş Hanın Beydiliden olduğu ihtimal olunur.¹¹¹ İskender Bey Münşi Şah Abbas’ın devrinin büyük emirlerini anlatırken Beydili oymağından olan Gündoğmuş Sultan Beydilli’nin maiyeti ve aşireti efradı ile birlikte Kerkük’te olduğunu yazıyor ve onlarla ilgili şunları anlatır. Hazreti Ala’nın ilk Bağdat seferinde aşiretiyle birlikte bu tarafa iltihak edip şahi seven oldu. Hazret-i eşrefin huzuruna gelerek, Sultanlık rütbesi aldı. Azerbaycan’da muhtelif vilayetlerde tiyulları vardı”.¹¹²

Silsüpür cemaati – İskender Bey Münşi bu cemaati şöyle anlatır: “Bu Sil

¹⁰⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 194.

¹¹⁰ F. Sümer, Bozoklu Oğuz Boylarına Dair, s.85.

¹¹¹ F. Sümer, Oğuzlar, s.302.

¹¹² İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i, III. cilt, III. kısım, İst. 1946–47, s. 364.

Süpür Cemaati muhtelif oymaklardan bir araya toplanmışlardır. Bunlar Rum ülkelerinde yağmacılıkla meşgul idiler. Bunun için kendilerine “Sil süpür” ismini vermişlerdir. Yani, ellerine geçeni alıp götürüp temizlerlerdi. Nitekim son Azerbaycan olaylarını anlattığımız zaman zikrettiğimiz gibi bunlardan iki bin hane, Hazreti Ala'nın dergâhına iltica ederek, yüksek Korçular zümresine geçtiler. Bir kısmı da Halil Sultan'ın (bu cemaatin emirlerindendi) emrine tayin edildiler”.¹¹³

Afşar – XII. Yüzyılda İran'ın Kuzistan eyaletinde, Arslanoğlu Yakup, sonra Şumla ve oğulları idaresinde, Avşarların yaşadıkları bilinmektedir. F.Sümer, XV. Yüzyılın sonlarına doğru tekrar bu ülkede Avşarlar'a rastlandığını ve bunların Akkoyunluların fethi sonucunda Anadolu'dan gelmiş olan Avşarların olduğunu kaydediyor. Bu Avşarların başında Mansur Bey bulunmaktaydı. Safevi kuruluşu üzerine Halep Türkmenlerinden ve Dulkadirli ulusundan olmak üzere Azerbaycan'a ve İran'a yeni Avşar oymaklarının geldiği kaydedilir. F.Sümer, İran'daki büyük Avşar varlığının Anadolu'dan gelen bu Avşar oymaklarının oluşturduğunu yazıyor.¹¹⁴

¹¹³ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i, III. cilt, III. kısım, İst. 1946–47, s. 364.

¹¹⁴ F. Sümer, Mansur Bey'le ilgili şunları aktarır: “Mansur Beyin, Uzun Hasan'ın, henüz Akkoyunluların başı olmadan önce, yakın nökerleri arasında bulunduğu ve Suriye Avşarlarından olduğu düşünülür. Hasan Beye sadakatle hizmet ettikten sonra İran'ın fethi üzerine buyruğundaki Avşarlar ile bu ülkeye geldiği ve kendisine Kuh-Giluye valiliği verildiği anlaşılır. Uzun Hasan Bey oğlu Fars valisi Halil Mirza'nın 1476'da yaptırdığı geçit resminde Mansur Beyin askeri birliği ile bulunduğu kaydedilir. 1497'de Akkoyunlu tahtını ele geçirmek için harekete geçen Muhammedi Mirza, Şirzaz'ı Pürnek Kazım Beyin elinden alarak Avşar Mansur Beye vermişti. Pürnek Kasım Bey Azerbaycan'a hakim olan Akkoyunlu Elvend ve beylerbeyisi İbe Sultan tarafından Fars'a gönderilmiş ise de Avşarlar Pürnekleri yenmişler ve hatta Kasım Beyi tutsak almışlardır. Yine Muhammedi Mirza'nın emirlerinden Piri Bey adlı bir Avşar beyin Muhammedi Mirza ile Sultan Murad arasında yapılan bir savaşta öldüğü kaydedilir”. Bkz: F. Sümer, Oğuzlar, s. 281.

F. Sümer, Akkoyunlu hükümdarı Uzun Hasan Beyin sarayına gelen bir Venedik elçisinin Save – Sultaniye yolunda **Avşar** adlı bir kasabadan bahsettiğini belirtir.¹¹⁵

J.Woods, Avşarlara ilkin 14. yüzyılda, Suriye'nin kuzeybatısında, rastlandığını kaydediyor. Önceleri Halep'in askeri valisi Çakam'ın aşiret karşıtı siyasallarından kaçarken 1407'de Kara Osman'a sığındıklarından dolayı Akkoyunlulara bağlandıkları bildirilir. Avşarların bir kolu olan Kutlubeyluların 1434'e kadar Kara Osman'ın hizmetinde oldukları kaydedilir. J.Woods, önderleri Mansur Beyin yönetiminde Avşarların Uzun Hasan ve onun oğulları döneminde egemen olan Bayındır ailesine hizmet ettiklerini bildirir. Safevi döneminde ise Avşarlardan olan Araslu kolunun reisi Murad Hanın Şah İsmail tarafından idam edilinceye kadar Safevilere direndikleri sonra ise onlara katıldıkları kaydedilir. Daha sonra kızılbaş konfederasyonu içine, Avşar oymağının dahil edildiği kaydolunur.¹¹⁶ Safeviler devrinde Fars ve Huzistan'daki Avşar oymaklarından bir kısmının Azerbaycan ve bilhassa Urmiye havalisine gelip yerleştikleri tahmin edilir.¹¹⁷

F. Sümer, Şah İsmail zamanında Avşar boyundan Dana Muhammed Bey, Şah Ruh Bey ve Sultan Ali Mirza ve Ahmed Bey Sultan tanındığını ve Avşar beylerinden Dana Muhammed Beyin Şeybek Han ile yapılan savaşta (1510) bir ok isabeti ile öldüğünü anlatır. Şah Ruh Beyin ikinci Horasan seferinde (1513) adı geçiyor. Sultan Ali Mirza'nın ise Çaldıran'da “Şah benim” diyerek Şah İsmail'in esir alınmasını veya öldürülmesini önlediği kaydedilir. F.Sümer, adı geçen beylerin Mansur Bey

¹¹⁵ F. Sümer, “Azerbaycan'ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, s. 444 – 445.

¹¹⁶ J. Woods, a.g.e., s.335.

¹¹⁷ F. Köprülü, “Avşar”, İ.H. C. II. s.31–32.

ailesi ile ilişkileri olup olmadığı konusunda bir şey söylenemeyeceğini belirtiyor.¹¹⁸ O. Efendiyev bu boyun ileri gelenlerinin listesini verir: “1. En ünlü Emiraslan Sultan Ereşli idi, büyük ordusu vardı. Ahmet Mirza’nın lalalığını yapmıştır. 2. Halil han, Kuh Giluye hakimi, Afşarların 10 binlik evinin sahibi; 3. Mahmut Sultan Save hakimi; 4. Yusifkulu Sultan, Yakup Sultan’ın kardeşi, onun yerinde Kerman hakimi olmuş, fakat sarayda kalmıştır; II. İsmail’in devrinde kurçibaşı ve “devletin yüksek şahıslarından” olmuştur; 5. İskender Han, Halil hanın akrabası idi, Hazarcerib’de olmuştur. Hudabende’nin zamanında Kuh Gilu’ye hâkimi idi; 6. Yegan Sultan, Horasan’ın Fereh ve İsfizar eyaletlerinin hâkimi; 7. Hosrov Sultan Kur oğlu Horasan’da”.¹¹⁹

Dulkadir / Zukadir – Akkoyunlu ulusu arasında görülen Dulkadirler, Akkoyunlularla genellikle çatışmakla birlikte, reislerinden bazıları zaman zaman rakip konfederasyona hizmet etmişlerdir. Bu işbirliğin ilk örneğine J. Woods, bir grup Dulkadirinin, Dicle üzerindeki muharebeden hemen önce Uzun Hasan’a katılması olayında, 1456’da rastlandığını yazmaktadır. O, bu ulusla ilgili şu bilgileri sunuyor. 1473’teki Başkent muharebesinde (Otlukbeli) de Akkoyunlu saflarında büyük bir Dulkadir birliği yer almaktaydı. Sonraki Akkoyunlu döneminde Zülfikar yönetici Alaüddeve, Diyarbakır’da bir Akkoyunlu beyini tahta geçirmek istediysede, başarılı olamadı. Benzer şekilde Sultan Murad b. Yakub’a kız vererek oluşturulan evlilik bağlaşıklığına somut bir sonuç vermedi. Nihayet, Dulkadirlerden bir kesim, İsmail Safevi’nin ilk destekçileri arasında yer aldılar ve Akkoyunluların İran’da

¹¹⁸ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 55–56.

¹¹⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 195.

devrilmesine yardımcı oldular.¹²⁰ O. Efendiyev onların arasından ileri gelenleri şöyle sıralıyor. 1. Muhammedkulu Halife Korkulu iyi bir ordu oluşmasıyla diğerlerinden seçilirdi. 2. Muhammed halife – İbrahim han hacıların amcası oğlu, Astarabad hakimi; 3. Veli Sultan Kalkancı oğlu, Şiraz hakimi, Muhammed Mirza'nın lalası; Tebet ağa, Horasan'da cam hakimi; 5. Şahkulu halife, Lar hakimi; 6. Mansur bey İbrahim han Hacıların Hoy'daki oğlu.¹²¹ F. Sümer'e göre, bu oymağın beylerinden Kalkancı oğlu Veli Han İsmail'in en güvendiği emirlerden biri idi. Hatta İsmail yeni doğmuş olan ve Şah Şüca adını verdiği oğluna Veli Hanı atabey tayin etmişti.¹²²

Dulkadirler Safevi kaynaklarında 80000 ev olduğu söylenen Maraş ve Bozok (Yozgat) bölgesindeki Dulkadir elinin, daha ziyade Bozok'ta yaşayan oymaklardan bazılarının kollarından meydana gelmiştir. Şah İsmail'in babası Haydar'ın en yakın müritlerinden Dede Abdal Bey bu teşekkülden idi. Kendisinin asilzade zümresine mensup olduğu kaydedilir. Devletin kurulmasından sonra Abdal Bey gurçibaşlığa getirilmiştir.¹²³ Kavurgalı, Eymür ve Söklen de Dulkadirli ulusundan ayrılan boylardı.

¹²⁰ J. Woods, a.g.e., s.344.

¹²¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 194.

¹²² F. Sümer, a.g.e., s. 116.

¹²³ Bu boyun diğer ileri gelenlerini F. Sümer şöyle anlatır. Daha sonra Savuc Bulağ ve Rey valisi olan Abdal Bey 1509 -1510 da azledilmiş ise de ertesi yıl Özbeklerden fethedilen Merv şehri valiliğine atanmıştır. 919 yılında (1513–1514) Özbeklerin hücumu üzerine Abdal Bey Merv'i bırakarak kaçmıştı. Safevi hükümdarı Abdal Bey'i bu hatasından dolayı kadın kılığına sokup bir eşeğin sırtında ordugâhta dolaştırmış, herhalde hanedanın emektar bir emiri olduğu için öldürülmeyerek eski mevkiine iade edilmiştir. Fakat bu hadiseden sonra Dede Abdal Bey'den bir daha bahsedilmemiştir. Devletin kuruluşuna katılan diğer bir Dulkadir beyi de Keçel Bey lakabı ile tanınmış olan İlyas Bey idi. Şah İsmail 909'da (1503 Sıçgan yılı) Fars'ı fethedince bu geniş bölgenin valiliğini İlyas Bey vermişti. Fakat ertesi yıl bir hatası yüzünden onu öldürttüğü gibi yerine tayin ettiği Süleyman Beyi de aynı akıbete uğrattı. Bunun üzerine Şiraz valiliğine Avşar Mansur Bey getirildi. Ancak Mansur Beyin Şiraz valiliği pek az sürmüş ve burası yine Dulkadirden Emet Beye (Sarı Şeyhlü obasından) verilmiş ve Emet Bey bu tayinden sonra Halil Sultan lakabı ile anılmıştır. Fakat Çaldıran savaşında gevşeklik gösterdiği ithamı ile Halil Sultan da öldürülerek yerine Dulkadirin Çiçekli obasından korucu başı İzzeddin tayin edildi. Bunun lakabı da Ali Sultan idi. Dulkadirliler Şah Abbas'ın zamanına kadar Fars bölgesini ellerinde tuttular. Evvelce kaydedildiği gibi Diyarbekir'de öldürülen Dulkadirli

Kavurgalı (Kavurgalu) - Kavurgalular Dulkadir elini teşkil eden büyük boylardan biriydi ve Boz-Ok'ta yurt tutmuştu. Kavurgalıların bir kısmını sipahizade olan Kavurga oğulları meydana getiriyordu. Bunlar Yozgat şehrinin doğusunda kendi adlarını taşıyan köy ve çevresinde yaşamaktaydılar. Safevi devletinin kuruluşu ile ilgili olarak Kavurgalılarından bir kol İran'a gitmiştir.¹²⁴

Eymür - Dulkadirli boyunu meydana getiren obalardan birisinin de Eymür obası olduğu kaydedilir. Eymür obası Dulkadirli ulusu arasında gördüğümüz büyük Eymür teşekkülünün İran'a gitmiş bir koludur. Tahmasb devrindeki Dulkadir emirlerinden Şir Hüseyin Beyin Eymür obasına ait olduğunu bildirilir. Kanuni 942 (1535–1536) yılında Azerbaycan'dan İstanbul'a dönerken Van'ı zaptetmeye gelen Şah Tahmasıb, Kaçar Kaya Bey ile Eymür Şir Hüseyin Beyi haber almak üzere ileriye göndermişti. Şah Abbas, Dulkadir emirlerinden Kelb-i Ali Sultan ile oğlu Halil Sultan'ın da Eymürlerden olduğu kaydedilir.¹²⁵

Söklen - Belli başlı Bozok oymaklarından biri de Söklenlerdir. Tahrir defterlerinde ve kaynakların çoğunda Söklen şeklinde geçen bu adı Sevgülen şeklinde okumak da mümkündür. Bu oymak da adını bir boy beyinden almıştır. Söklenlerin bir kısmı Safevi devletinin kuruluşuna katılmış ve İran'da **Dulkadir** obaları arasında yer almıştır.¹²⁶

Alaüddevle'nin oğlu Şah Ruh Beyin oğulları Mehmed ve Ali, İsmail'in yanında oldukları gibi Dulkadir beyliğinin 1515'de Şehsuvar oğlu Ali Bey'e verilmesi üzerine Dulkadirli'lerin bir kısmı Şah İsmail'in hizmetine girdiler. Bkz: F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.48 – 49.

¹²⁴ F. Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", s. 316.

¹²⁵ F. Sümer, Oğuzlar, s.338–339,

¹²⁶ F. Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", s.317.

Kaçar Boyu – Kaçarların XV. Yüzyılın sonlarına doğru Anadolu'daki Bozok (Yozgat) bölgesinden Gence bölgesine geldikleri kaydedilir. Akkoyunlu zamanında görülen bu boyun ileri gelenlerinin bu devletin hükümdarlarıyla işbirliklerini F. Sümer şöyle anlatır. 1492'de Akkoyunlu hanedanından İbe Sultan Kaçar askerini yanına alarak Alıncak kalesi hakimi Kazak Seyidi Ali ile anlaşp Uzun Hasan Bey oğlu Maksut Bey oğlu Rüstem'i hükümdar ilan etmiş, Baysungur'u ve Biçen oğlu Süleyman Beyi yendikten sonra Rüstem'i Akkoyunlu tahtına geçirmişti. İbe Sultan ertesi yıl Kaçar askeri ile beraber Gilan'a girip Karkiya Mirza Ali'nin ülkesini yağmalamış ve Gilan askerlerinden birçoklarını öldürmüştü. Bunun sebebi adı geçen Karkiya Mirza Ali'nin Kazvin ve Rey'deki bazı Bayındırlı emirlerini öldürmesi ve Sultaniye'yi de yağmalaması idi. Rüstem Bey 1496-1497'de Göde Ahmed Beye mağlup olunca Kaçar beyine sığınmış ve ondan yardım istemişti. Kaçar beyi Rüstem'e yardım etti ise de vukubulan çarpışmada Rüstem yakalanıp öldürüldü. Şah Haydar'ın müritleri arasında Kaçarlardan Piri Beyin ismi geçer. Piri Bey İsmail'in Şirvan Şah Ferruh Yasar ve Akkoyunlu hükümdarları Elvend ve Sultan Murad ile yaptığı savaşlara katılmış ve yiğitlikler göstermiştir. Hatta Şah İsmail şecaatinden dolayı kendisine “tozkoparan” lakabını vermişti. (Kaçarlardan ancak bir kısmı İsmail'in faaliyetine katılmıştır.)¹²⁷ O. Efendiyev bu boyun ileri gelenlerini şöyle sıralıyor: “Yusuf Halife Şahverdi Soltan Ziyad oğlunun oğlu idi, İbrahim Soltan'ın yerinde Karabağ beylerbeyi olmuş, daha sonra sarayda kalmıştı; 2. Mirza Ali Soltan sarayın saygın emirlerinden biri – divanbeyi olmuştur; 3. Ali halife Ağçalı Damgan ve Bistam hakimi; 4. Süleyman bey Ziyadoğlu – Yusuf halifenin ve Süleyman Sultan Şekem oğlunun kardeşi; 5. Solak Hüseyin Gilanda ülkesi vardı”.¹²⁸

¹²⁷ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.53-54

¹²⁸ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 194.

Yıvalar – İnan'da Moğol devrinden sonra bu adda büyük bir boy görülmediğini yazan F. Sümer Safavi devrindeki Kaçar boyunun obaları arasında Yıva adlı bir oba bulunduğunu belirtir. O, Kaçar boyunun Anadolu'lu, Boz-ok bölgesinden, olduğunu söylemektedir. XVI. Yüzyılın sonlarında ünlü Kaçar beylerinden ismi geçen İmam Kulu Han da Kaçar'ın Yıva obasındandı.¹²⁹

Şeyhavend – Safevi döneminde bu boyun ileri gelenlerini O. Efendiyev şöyle sıralıyor. “1. Sadreddin han, saray emirlerinden Mesum bey Safevi'nin oğlu, Sultan Hüseyin Mirza'nın lalası idi. 2. Seyid bey, onun kardeşi Astarabad hakimi idi; 3. Seyid Süleyman, Necef seyitlerinden olan Seyid bey Kamune gibi tanınırdı. Muhammed Kemune'nin oğlu idi”.¹³⁰

Bayat – J. Woods, 1407–1418 olaylarında Avşarlarla birlikte hareket eden Bayatların Akkoyunlu konfederasyonunun askeri yaşamına hiçbir zaman tam anlamıyla katılmadıklarını yazıyor.¹³¹ Safeviler döneminde İnan'da üç ayrı bölgede Bayatların bulunduğu kaydolunur. En büyük Bayat topluluğu Hemedan'ın güney doğusundaki Kezzaz ve Girhrud bölgesinde bulunmaktaydı. Bunların Akkoyunlular zamanında baskıyla Suriye'den İnan'a geçen 10000 çadırlık Kızılbaş Hemedan boyları oldukları bilinmektedir. Hemedan Bayatlarından bir bölüğü beyleriyle birlikte Azerbaycan'a gelerek oraya yerleşmişlerdi. Bunlar Emir Şah Bey, Süleyman Bey, Hacı Üveys Bey ve Seyf Bey adlı emirler tarafından yönetiliyordu. Şah Abbas'ın Bayatlardan Hüseyin Ali Beyi 1598'de İspanya'ya elçi olarak gönderdiği kaydedilir. İkinci Bayat topluluğu Horasan'da Nişabur çevresinde yaşıyordu. Bunlara

¹²⁹ F. Sümer, Oğuzlar, s.358.

¹³⁰ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 195.

¹³¹ J. Woods, a.g.e., s.327

“Kara Bayat” denildiği de bilinmektedir. Nişabur valiliği sürekli olarak Bayat beylerinin ellerinde bulunuyordu. **Kara Bayat**ların Safevilerin yönetiminde Özbeklere karşı savaştıkları kaydedilir. Bu savaşta gösterdikleri başarılarından dolayı vergiden muaf tutuldukları bilinir. Bunların Harezmi Türkmenlerinden oldukları sanılır. Azerbaycan Bayatlarını diğerlerinden ayırmak için onlara **Özbayatlar** ya da **Akbayatlar** denir. Üçüncü Bayat topluluğunun Akkoyunlular zamanında **Şam Bayadı** ilinden ayrılıp Kızılbaş Kaçar boyuyla birlikte İran’a geldikleri sanılır. Kırk bir ailelik bir oymak olduğu tespit edilmiş. Bu kolun **Yıva**, **Ağçalı** ve **Ağçakoyunlu** toplulukları ile birlikte Kaçar boyunu oluşturduğu kaydedilir. Adil Şahın büyük emirlerinden Muhammed Ali Hanın Şam Bayatlarından olduğu, Kaçar hükümdarı Baba Han emirlerinden Muhammed Ali Han, kardeşi İsmail Han, Pir Kulu Han ve onun oğlu Muhammed Bakır Hanın, Bayat oymağından oldukları kaydedilir.¹³²

F. Sümer’e göre, Şam Bayatlarının Bozok’a dahil olduğu ve Gedük adını taşıyan bugünkü Şarkışla yöresinde yaşamaktalar. Bu oymağa kışın Halep tarafına gitmesinden dolayı Şam Bayadı denilmektedir. Şam Bayadından bir kolun Kaçar obaları arasında Azerbaycan ve İran’a gittikleri ve XV. Yüzyılın sonlarına doğru Safevilerin hizmetinde buldukları sonra Kaçar devletinin kuruluşuna katıldıkları kaydolunur.¹³³

Safevi Şeyh Cüneyd’in oğlu Haydar’ın oğlu ve torunu Şah İsmail’in Anadolu müritlerinin bir kısmını Bozoklu Türkmenler oluşturmaktaydı. Safevilerin Bozoklu müritleri arasında Söklenler, Ağçalular (bilhassa bu boyun Hacılar obası),

¹³² A. Mehmet, Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi, Ankara 1984., s.79-80.

¹³³ F. Sümer, “Bozok Tarihine Dair Araştırmalar”, s.316.

Ağça Koyunlular, **Şam Bayatları** en başta gelenlerdi. F. Sümer'e göre, bunlar diğer Anadolu Kızılbaş Türkler ile İsmail'in etrafında birleşip Safevi devletini kurdular.¹³⁴

Kaşkay – Kaşgayların, Kaşgay adını alını beyaz benekli atlara bindiklerinden dolayı aldıkları kaydedilir. (Azerbaycan Türkçe'sinde atların alınıdaki beyazlara "kaşgay" denilmektedir.) Kaşgayların asılları oldukları söylenen Halaçların X. yüzyıldan beri Afganistan ve Hindistan'a yayıldıkları sanılır. Azerbaycan'da ve Anadolu'da bu ismi taşıyan yer adlarının çokluğuna dayanılarak Kaşgayların esas kütlelerinin Moğol devrinden önce Selçuklu devrinde buralara yerleşmiş oldukları zannedilir.¹³⁵ Kaşkay uyuğunu teşkil eden boylar arasında Bayati diye bir boyun adı geçiyor. Kaşkayların yazılı tarihi bulunmamaktadır. Şifahi olarak nakledilen tarihlere göre Cengiz Hanın öncüleri arasında Çin Türkistanı'ndan gelerek Afganistan'a ve Kuzey İran'a yayılmışlardır. İran'ın kuzeybatı sınırında Azerbaycan'da yerleştikten sonra 1600 yılları civarında güneye gelerek şimdiki yerlerine yerleşmişlerdir. Kaşkay ismine dayanarak Kaşgar'dan geldikleri de iddia edilir. Kaşgayların Nadir Şah tarafından İran'a getirildikleri ve yerleştirildikleri, bir kısmının Halacistan'da diğer bir kısmının Fars'ta iskan edildiğine dair rivayetler bulunmaktadır. Bugün Kum şehrinin batısında Save civarında bulunan köylerdeki Kaşgayların Halaç ve Bayat ağızlarının karışığı bir Türkçe konuştukları kaydedilir. Diğer bir rivayete göre de XIII. yüzyılda İran'a vardıklarında Kafkas eteklerinde yerleşen bu boy Akkoyunlu döneminde uzun bir zaman Erdebil etrafında iskân etmiştir. XVI. Yüzyılın ilk yarısında Şah İsmail zamanında Güney İran'a nakledilirler. Oraya gitmeleri güney topraklarını Portekizlilerden korumak üzere Şah İsmail'in teklifi üzerine olur. Bunun

¹³⁴ F. Sümer, "Bozok Tarihine Dair Araştırmalar", s.320.

¹³⁵ C. Orhonlu, "Kaşgaylar", Türk Kültürü Dergisi, Yıl V. sayı. 54, s. 422.

üzerine Basra sahilleri olan Fars eyaletine gelip yerleşirler. C. Orhonlu'ya göre, bu yerleşme kuzey ve güney yörelerine devam eden mevsimlik yaylak ve kışlak hareketleri şeklinde olmuştur.¹³⁶

Şah Abas Devri Kürd ve Lur oymakları - F. Sümer'e göre, Safevi tarihinde Kürd ve hatta Lur oymaklarının siyasi ehemiyet kazanmaları Şah Abbas devrinde olmuştur.¹³⁷ Kürtler arasından ileri gelenleri O. Efendiyev şu şekilde sıralar: “1. Şerefhan Püzeki, Bitlis emirlerindendi, Gilan'da Tonkabon hakimi; 2. Halil Soltan Siyah Mansur; 3. Oğlan Budagi Çekeni, Horasan'da Habuşan hakimi, Fars emirlerindendi; 4. Kılıç halife Pazuki, Çuhursad emirlerindendi; Timur han Erdelan, Hasanabad ve Pelengan hakimi; 6. Şah Rüstem Abbasi ve 7. onun kardeşi Muhammed – küçük Lur hakimleriydiler”.¹³⁸

Hınıslu – F. Sümer'in verdiği bilgilere göre, Şeyh Haydar'ın ileri gelen emirlerinden Aygut Oğlu İlyas Beyin bu oymaktan olduğu anlaşılıyor. Hınıslu oymağının Kürd menşeli olduğu söylenir. Bununla beraber beylerinin Aygut, Kara Güne, Deli Budak gibi Türkçe adları taşımaları bu oymağın, aslen Türk olmasa bile, kuvvetli bir şekilde Türkleşmiş olduğunu gösteriyor.¹³⁹ Bu boyun ileri gelenlerinden sadece Hüseyincan Sultan'ın ismi geçmektedir.¹⁴⁰

Talış - Bu boyun ileri gelenlerini O. Efendiyev aşağıdaki gibi sıralıyor: “1. O devrin büyük emiri Bayundur Han Astara'da idi; 2. Hamza Sultan saray emiri; 3.

¹³⁶ C. Orhonlu, “Kaşgaylar”, Türk Kültürü Dergisi, yıl V. sayı. 54, s. 421.

¹³⁷ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve ..., s. 158.

¹³⁸ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 195.

¹³⁹ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve ..., s. 53

¹⁴⁰ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 195.

Hacı Üveys Sultan; 4. Kara Han, Çuhursad'da Şuragöl ve Alaşkert hakimi, 5. Alpaut İbrahim halife, Çuhursad'da ülkesi vardı".¹⁴¹

Ahmedlü (Ahmedlu) – Ahmed Beyin (1457 – 1469) ölümüne kadar hem Doğu Anadolu'da hem de İran'da Uzun Hasan'ı desteklemişlerdir. Ahmed Bey, Ahmedlü aşiretinin kaynaklarda adı geçen tek reisidir. 17. yüzyılda Safevi yönetimi altında bu aşiretin Karabağ'a yerleştiği bilinmektedir. Günümüzde de Güney Azerbaycan'da bu aşiretin adını taşıyan köylere rastlanmaktadır.¹⁴²

Çağatay – O. Efendiyev'in tespitine göre, önemli emirleri şunlardı: "1. Mirza Ali Halife Mirgeraylı, Horasan'da idi; 2. İbn Hüseyin – Mir Hüseyin Sultan Firuzceng'in oğlu, Meşhed'de idi; 3. Hacı Muhammed Sultan, Save hakimi, büyük seyitlerdendi".¹⁴³

Çekeni - Bu boyun ileri gelenleri şunlardı: "1. Mahmut halife ve 2. Muhammed Sultan Celal oğlu – her ikisi Karabağ'da Ziyad oğlunun yanında hizmet ediyorlardı; 3. Dönmez Sultan da Karabağ'da idi".¹⁴⁴

Baharlu – Baharlu aşiretinin büyük bölümü Akkoyunluların Cihanşah'ın imparatorluğunun fethinden sonra Horasan'a kaçtı. Sonradan bir bölümü Hindistan'a, bir bölümü de Hasan bey Şekeroğlu önderliğinde İran'da kalıp

¹⁴¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 195.

¹⁴² J. Woods, a.g.e., s. 326.

¹⁴³ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 195.

¹⁴⁴ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 195.

Kızılbaşlara karşı savaşta Elvend b. Yusuf'u destekledi.¹⁴⁵ II. Şah Abbas'ın 1071'in Şevval ayı tarihli (Haziran 1661) fermanında Baharlu boyunun mensuplarına dair bilgi geçmektedir. Baharlu boyu üyelerinden Dergahkulu, Keremeli vb. şikâyeti esnasında hazırlanmış bu fermanın anlaşıldığı üzere bir zamanlar bu boyun birçok aileleri Karabağ'dan, İsfahan'la Şiraz arasında yerleşen Şehrikort mıntıkasına göçürülmüş ve orada uzun süre yarı göçebe yaşam sürmüşler. Azerbaycan'ın Zengilan ve Akdam illerinde Baharlı adlı köyler bulunmaktadır.¹⁴⁶

Alpavut – Alpavut yahut Alpağut'un anlamı “tek başına düşmana saldıran” ve “yiğit”, “alp han” olarak yorumlanmaktadır. Kara Yusuf zamanında Hemedan bölgesinin bu oymağın elinde bulunduğu kaydedilir. Alpavutların Karamanlılar gibi Azerbaycan'da özellikle Berde şehri çevresinde yerleştikleri bilinmektedir.¹⁴⁷ Karakoyunluların en önemli konfedere aşiretlerinden olan Alpavutların Aras vadisi ortalarında (Çukur-u Sa'd), Irak-ı Arap ve İran Kürdistanı'nda yerleştikleri kaydedilir. 1467'den sonra Akkoyunlu konfederasyonuna geçtiler, 1473'te Başkent muharebesine katıldıkları ve Sultan Halil ve Yakup dönemlerinde Fars ve Irak-ı Acem'inde belli bir etkinlik gösterdikleri bilinir. Birkaç kez de Akkoyunlu yöneticilerine karşı ayaklanmalara katıldılar.¹⁴⁸ Alpavut adında, Azerbaycan'da Şamahı ilinde “Alpout deresi”, Kazah, Ucar, Laçın, Gökçay, Berde Goranboy illerinde altı köy ismi geçmektedir. 1914'de yapılan araştırmalara dayanılarak N.Memmedov Azerbaycan'da on bir Alpout adlı köyün bulunduğunu söylüyor. Yazar, bütün bu yer isimlerinin Alpaut boyunun adı ile bağlı olduğunu, onların XV.

¹⁴⁵ J. Woods, a.g.e., s.327.

¹⁴⁶ T. M. Musevi, Orta Asır Azerbaycan Tarihine Dair Farsdilli Senedler (XV-XVIII asırlar), “Elm” Neşriyatı, Bakü. 1977, s.49.

¹⁴⁷ F. Sümer, Karakoyunlular, s.27-28.

¹⁴⁸ J. Woods, a.g.e., s.326.

Yüzyılın sonunda XVI. Yüzyılın başlarında Ermenistan'da ve Azerbaycan'da yarı göçebe yaşam sürdüklerini yazıyor. Alpautların Kızılbaş boylarından biri olduğunu, devlete kulluk ettiklerinden dolayı Safevi şahları tarafından onlara Azerbaycan'da kışlak yerlerin verildiği de belirtilir. Alpoutların oralarda zamanla yerleşmeleri üzerine bu yer isimlerinin ortaya çıktığı düşünülür.¹⁴⁹

Döger – Kuzeybatı Suriye'deki güçlü Oğuz Döger aşiretinin hem Karakoyunlu hem de Akkoyunlulara bağlantılı olarak her iki konfederasyona gerçek anlamda katıldığı anlaşılır. Kara Osman'la Kara Yusuf arasındaki rekabette önce saflardan birinde ardından da diğerinde yer aldığı bilinmektedir. Kara Osman'ın 1435'de ölümü üzerine Memlük Sultanı Barsbay Dögerlere, Amid yakınlarındaki Akkoyunlulara saldırma buyruğu verdi. J. Woods'a göre, Türkmen konfederasyonu karşısındaki zaferleri bölgede gerçek bir siyasal kuvvet olarak ortaya çıktıklarını göstermekteydi. Sonraki dönemlerde Akkoyunlu askeri eliti içinde yalnızca bir Döger reisinin adı geçer ve Safevi döneminde de Türkmen oynağına katıldığı kaydedilir. Oğuz Dögerlerinin bir kolu olan **Hacılı** aşiretinin de Karakoyunlu konfederesine dahil olduğu ve Cihanşah'ın 1467-1468'deki ölümünden sonra Uzun Hasan'a boyun eğdiği J. Woods tarafından belirtilir. Hacılular, Safeviler döneminde Türkmen oynağına katılmıştır. Aşiretin kolları 18. yüzyılda Orta Anadolu'nun batısında ve Orta Suriye'de görülmüştür.¹⁵⁰

Kızık(lu) Kazak(lu); İran'da Safeviler hizmetinde bulunan ve çoğu kızılbaş olan Türkmen kabileleri arasında Kızıklu adlı bir teşekküle rast gelinmektedir.

¹⁴⁹ N. Memmedov, Azerbaycan'ın Yer Adları, Bakü 1993. s.128.

¹⁵⁰ J. Woods, a.g.e., s. 333-334.

F.Sümer, bu teşekkülün aslında Akkoyunlu ulusu şubelerinden birisi olduğunu ve Safeviler zamanında Türkmen denilen mühim bir kabileye dahil olduğunu yazıyor. Şah İsmail zamanında bu Türkmen oymağının başında Velican Beyin bulunduğu ve Çaldıran savaşında Osmanlılar tarafından öldürüldüğü kaydediliyor. F.Sümer, Evliya Çelebi'nin 1065'de Van'dan Tebriz'e yaptığı bir seyahati anlatırken Safevi hudut sancaklarından birisinin merkezi olan Harir şehri hakiminin (Sancak beyi) Türkmen olup, Kızıklı kabilesinden olduğunu söylediğini belirtiyor. Fakat bu kabilenin taşıdığı adın sadece Kızıklı şeklinde değil, hem de Kazaklu şeklinde okunabileceğine dikkat çekiyor. Hatta bu sözün bir şahıs ismi ya da lakap olabileceği ihtimalini ileri sürüyor.¹⁵¹

Yazır – Moğol devrinden sonra onlara Kara Dağlı (Taşlı) denildiğini kaydeden F. Sümer Şah Abbas zamanında diğer bazı Türkmen oymakları gibi Safevi hakimiyetini kabul ettiklerini belirtir. Onun verdiği bilgilere göre, Yazırlar adeta müstakil bir kavim gibi XII. yüzyıldan XVII. yüzyıla kadar Horasan'da varlıklarını muhafaza ederek yaşamışlardır.¹⁵²

Çepni - J.Woods, Çepnilerin 14. yüzyılda Trabzon'da yer aldıklarını ve İran'la Anadolu'yu Karadeniz'e bağlayan ticaret yolunun denetimini ellerinde bulundurduklarını kaydediyor. 1348'de Akkoyunlu Tur Ali ve Bozdoğanlarla birlikte Rum (Pontus) krallığı üzerine düzenlenen Türk seferine Çepnilerin de katıldıkları bilinmektedir. 1467'den sonra Çepni reisi İl Aldı Bey, Uzun Hasan'a katılıp Osmanlı seferinde yer aldı. 16. yüzyılda Çepniler'in bir kolu Safevilere katıldı. Aşiretin büyük

¹⁵¹ F. Sümer, "Bozoklu Oğuz Boylarına Dair", s. 77

¹⁵² F. Sümer, Oğuzlar, s. 239.

Osmanlı topraklarında kaldığı anlaşılmaktadır.¹⁵³ F. Sümer, Safevilerin dayandığı Türk teşekkülü içerisinde Çepnilerin kalabalık olmadığını, ikinci derecedeki oymaklar arasında yer aldığını yazıyor. Safevi hizmetindeki Çepnilerin buraya Anadolu'dan geldiklerini ve önemli bir kısmının Trabzon Çepnilerinden olduğunu kaydediyor.¹⁵⁴ F. Sümer, Çepnilerden kalabalık bir kümenin eskiden beri Şii veya Şii'liğe mütemayil olduğunu ve XVI. yüzyılda onlardan bir kısmının Halep Türkmenleri, bir kısmının da Sivas, Tokat ve Amasya bölgesindeki Ulu Yörük arasında, diğer bir kısmının ise Trabzon, Bayburt, Gümüşhane, Giresun ve Canik (Ordu ve Samsun) bölgesinde oturduklarını belirtir. İşte Safeviler hizmetindeki Çepniler de bu sayılan topluluk ve bölgelerden idiler.”¹⁵⁵

Musullu – Akkoyunluların sol kanadının esas aşireti olan Musulluya 1436'dan önce rastlanmaktadır. Akkoyunlu konfederasyonuna ilk katılan aşiretlerden olduğu bilinmektedir. Onların savaş sırasında önce Hamza ve Şeyh Hasan'ı destekledikleri, daha sonra da 1451'den itibaren Uzun Hasan'ın tarafına geçtikleri kaydedilmektedir.¹⁵⁶

¹⁵³ J. Woods, a.g.e., s.332.

¹⁵⁴ F. Sümer, Oğuzlar, s. 325–326.

¹⁵⁵ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s.50

¹⁵⁶ En iyi bilinen Musullu emirlerinden Ömer ya da Emir Bey, ilkin 1457'de ve kardeşi Sufi Halil Beyin adı da ilkin 1468 olayları sırasında anılır. Ebu Said Timuri'nin ordusunun bozguna uğratılmasındaki rolü nedeniyle Emir Bey genelkurmay başkanlığı ve başkomutanlığa getirilmişti. Kısa bir süre Şiraz valiliğinde bulundu. Bu arada Emir Beyin kardeşleri Sufi Halil Bey ve Bekir Bey Arran, Şekki ve Esterabad'a gönderildiler. Uzun Hasan'ın batıya yönelmesinde başı çeken Emir Bey Akkoyunlu kuvvetlerini 1472'de Osmanlı sınır kentleri Tokat ve Kayseri'ye yöneltti. Emir Beyin oğlu Gülabi ve kardeşlerinin Sufi Halil ve Bekir'in Arap Irakı'nı, Fars, Horasan sınırı ve Gürcistan sınırları gibi önemli yörelerde denetimi elde tuttukları kaydedilir. Musullu üçüncü iç savaş sırasında bölündü; Sufi Halil Beyle, Bekir Bey Sultan Halil'i desteklerken, Hoy muharebesinden sonra her iki kardeş de Yakubiye ile uzlaştı. Sufi Halil Beyin Kirman seferinde (1479) Memluklara karşı gönderilen keşif kuvvetlerinde (1480) ve Bayındır'ın yenilmesinde (1481) anahtar rol oynadığı belirtilir. Yakub'un ilk oğlu Baysungur'a vasi tayin edilen Sufi Halil Bey, Fars bölgesini ve deniz aşırı bölgeleri denetimine aldı. Daha sonra Gürcistan sınırına atandı. 1489'da Tiflis'in Akkoyunlular tarafından yeniden ele geçirilişine ön ayak oldu. Kardeşi Bekir Bey yeğenleri Gülabi Bey ve Pulad Bey de benzer biçimde Yakubi döneminde güçlendiler. Yakub'un 1490'daki ölümü üzerine Sufi Halil Beyin Akkoyunlu

F. Sümer' göre, Akkoyunlu ulusunun iki büyük oymağından biri Musullu adını taşıyordu, diğeri Pürnek'ti. Şah İsmail'in Dulkadir ülkesine yaptığı sefer esnasında Musullu Gülabi Bey oğlu Emir Bey, bulunduğu Diyarbakır bölgesinden Safevi hükümdarının katına gelerek Kızılbaş tacını giymiştir. Bundan son derece memnun kalan Şah İsmail ona mühürdarlık unvanı vermişti. Bu suretle Musullu boyunun mühim bir kısmı başlarında Uzun Hasan'ın ünlü beylerinin torunları olmak üzere Safevi hizmetine girdi. Safevi hizmetine giren Musullu beyleri arasında Sofu Halil Beyin torunları da vardı. Şah İsmail, Musullu beylerinden birinin kızı ile evlenmiş ve bu evlenmeden onun en büyük oğlu Tahmasb dünyaya gelmiştir. Emir Han 1522 yılında azledilmiş ve aynı yılda ölmüştür. Emir Hanın birliği (Koşun) kardeşi İbrahim Hana verilmiştir ve bu Emir, Bağdat valiliğine tayin edilmiştir. Bayat boyundan olan meşhur şair Fuzuli'yi Bağdat'ta himaye eden işte bu Musullu İbrahim Handır. Musullu oymağı, Pürnek ve diğeri bazı Akkoyunlu oymakları (mesela Kazaklar) ile birlikte Safevi kaynaklarında Türkmen adı verilen boyu meydana getirmiştir. Bu boy Doğu Anadolu'daki Akkoyunlu ulusu kalıntısından beslendiğinden bilhassa II. İsmail ve Muhammed Hudabende zamanında birinci sıradaki Kızılbaş oymakları derecesinde bir ehemmiyet kazanmıştır.¹⁵⁷ 1507'de Gülabi Beyin oğlu II. Emir Bey ve Diyarbakır'daki çoğu Musulluların Kızılbaşlara katıldıkları bilinmektedir. Emir Bey II'nin yeni devletin en önemli görevlilerinden biri olduğu, mühürdarlık Şah İsmail'in büyük oğlu Tahmasb'ın vasisi ve Horasan genel valisi gibi görevlerde bulunduğu kaydedilir. Emir Beyin kardeşi Şah Tahmasb döneminde Bağdat valisi oldu. Bekir Beyin torununun Şah İsmail'le torununun

kışlak karargâhındaki darbesi onu konfederasyonun en güçlü kişisi yaptı. Altı ay sonra Süleyman Bey Bican'ın isyanı Sufi Halil Bey ve Gülabi'nin ölümüne neden olarak birkaç yıl boyunca Musulluların etkisini kırdı. Bkz: J. Woods, a.g.e., s. 338.

¹⁵⁷ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 55-56.

kızınınsa Şah Tahmasb'la evlenmesi yoluyla Safevi ailesiyle bağlar kuruldu, J. Woods'a göre, Musullular, Safevilerin Bayındır önderliğindeki Akkoyunlu konfederasyonunun kalıntılarını sindirmek üzere oluşturdukları Türkmen oymağının baş aşireti olmalarıyla önem taşımaktaydı. Musullunun bir başka kesiminin de Diyarbakır ve Arminiye'de kalarak 16. yüzyıl Osmanlı nüfus sayılarında Bozulus halkları arasında geçtiği kaydedilir.¹⁵⁸

Sa'dlu - Orta Aras vadisinde (Çukur-u Sa'd) yerleşmiş önemli bir Karakoyunlu konfedere aşireti olan Sa'dlu, Akkoyunlulara 1468'den sonra katılmış, ancak bu konfederasyon içinde önemli bir rol oynamıştır. Daha sonra Kızılbaşlara katıldılar ve 16. yüzyıl boyunca Safevilere hizmet ettiler.¹⁵⁹

Karamanlular – N. Memmedov, Karaman boyu hakkında bilgilerin dağınık olduğunu ve Karamanlıların 2000 çadırdan oluşan bir boy halinde Tuğrul Bey zamanında önce Anadolu'ya geldikleri buradan da başka yerlere, aynı zamanda Azerbaycan'a yayıldıkları konusunda bilgilerin olduğunu yazıyor. Bu konuda diğer bir düşünce de XIII. Yüzyılda onların önce Azerbaycan'a göçtükleri, buradan da bir kısmının Anadolu yarımadasına geçtikleridir. N. Memmedov, bazı yazarlara dayanarak bu boyun diğer adının "Varsak" olduğunu yazıyor. XV. yüzyılda bu boyun Kızılbaşların içerisine Karaman adı ile dahil olduğu kaydedilir. Ural ve Volga nehirleri boyunca ve Kuzey Kafkas'ta Karaman adında yer adlarının bulunmasına dayanarak N. Memmedov, Karamanlıların bir bölümünün kuzeyden geldiğini iddia ediyor. Ona göre, XIV. yüzyılın ikinci yarısında Berde ve Gence bölgeleri, göçebe

¹⁵⁸ J. Woods, a.g.e., s. 338 - 340.

¹⁵⁹ J. Woods, a.g.e., s. 342-343.

Karamanlı boyundan olan Emir Yarahmet Karaman'ın eyaletiydi.¹⁶⁰ F.Sümer, Karamanlı oymağının Karakoyunlular devrinden beri Erran'da yaşadığını, adının da Karaman adlı bir beyden alındığını yazıyor. Bu oymağın Anadolu'daki Karaman ili ile hiçbir münasebeti olmadığı da belirtilir.¹⁶¹ Akkoyunlu devrinde iki ayrı grubun bu adı taşıdığı anlaşılmaktadır. Biri Uzun Hasan'dan yardım isteyen ve ona sığınan Karamani Beyliğinin yönetici hanesidir. Akkoyunlu kaynaklarında Kasım Bey Karamani'nin adının son kez 1478'de geçtiği kaydolunur. Diğer ikinci grubun 15. yüzyılın başlarında Berde – Gence bölgesine yerleşen Emir – Karaman'ın torunlarından oluştuğu belirtilir. Karakoyunlu konfederasyonunun dağılmasından sonra, Akkoyunlulara katıldıkları bilinmektedir. Kaynaklarda son kez 1478'deki Hoy savaşı nedeniyle anıldıkları kaydedilir. Sonradan Şah İsmail Safevi'nin ilk destekleyicileri arasında yer alacak olanın da bu ikinci grup olduğu düşünülür. 19. yüzyılda Şeki ve Şirvan'da hala kalıntıların rastlandığı da kaydolunur.¹⁶² F. Sümer'in verdiği bilgilere göre, bu oymağa mensup Bayram Bey ile Rüstem Beyin Şeyh Haydar'ın ve İsmail'in yakınları olduğu kaydolunur. Devletin kurulmasından sonra Bayram Bey divan beyi olmuş ve Horasan'ın fethi üzerine de Belh, Murğab, Gürcistan yörelerini içine alan geniş bir eyaletin valisi tayin edilmiştir. Kendisi 1512'de Özbeklerle yapılan bir savaşta öldürülmüştür. Bayram Beyin Muhammedi adlı oğlunun 1526–1527 yılında Tekelüler ile Ustacalular arasında yapılan bir savaşta öldüğü kaydedilir. F.Sümer, Karamanlıların, bütün Safevi tarihi boyunca, ikinci derecede bir oymak olarak kaldığını yazıyor.¹⁶³ Ogtay Efendiyev, Karamanlıları

¹⁶⁰ N. Memmedov, Azerbaycan'ın Yer Adları, s.136.

¹⁶¹ F. Sümer, a.g.e., s. 54.

¹⁶² J. Woods, a.g.e., s. 336.

¹⁶³ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 54–55.

Akkoyunlu Rüstem'in tarafından Baysungur'a karşı çıkan Şeyh Sultan Ali'nin taraftarları arasında gösterir.¹⁶⁴

Azerbaycan'da Ağdam ilinde “Karamandağ”, Yevlah ilinin, Koyun Binesi köyünde “Karamanlu tepesi”, “Araman dağ”; Gence'nin, Kelbecer ilinde “Karaman deresi” isimlerine rastlanmaktadır. XIX. yüzyılın ortalarına ait bilgilere göre şimdiki Salyan ilinin (Azerbaycan'da) arazisinde 29 aileden oluşan Karamanlı adlı göçebe bir boyun yaşadığı tespit edilmiştir. Bunların yerleşik yaşama geçtikten sonra aşağı ve yukarı Karamanlı köylerini oluşturdukları düşünülür.¹⁶⁵

Hamza Hacılı – Akkoyunlulara katılan aşiretlerden biri de Hamza Hacılılardır. J. Woods onların Diyarbakır – Arminiye bölgesinde bulduklarını ve Safevi tarihçilerinin Hamza Hacılılardan söz ettiklerini belirtir. 16.–18. yüzyıllara değin Osmanlı belgelerinde, ilkin Bozulus bölgesinde, daha sonra Orta Anadolu'da adları geçmektedir. Günümüzde Hamza Hacılunun bir dalı Anadolu kıyısında Antalya yakınlarına yerleşmiştir.¹⁶⁶

Ördeklü – J. Woods'a göre, Ördeklü adına Akkoyunlu kaynaklarında rastlanmamakla birlikte, Safevi döneminde Türkmen oymağının bir birleşeni olarak ortaya çıkmıştır.¹⁶⁷

¹⁶⁴ O. Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s.36.

¹⁶⁵ N. Memmedov, Azerbaycan'ın Yer Adları, s.136.

¹⁶⁶ J. Woods, a.g.e., s. 334.

¹⁶⁷ J. Woods, a.g.e., s. 343.

Purnak (Pürnek) – J. Woods onlarla ilgili şu bilgileri sunuyor. AAkkoyunluların önemli boylarından birisiydi. Akkoyunlu konfedere aşiretleri arasında en soylusu sayılan Pürneklerin sağ kanattan olduğu ve Bayındır ailesinden kız alıp verdikleri bilinmektedir. Purnaklara ilk kez Kara Osman'ın İskender Karakoyunlu ile 1421'deki Kara Osman'ın damadı Kuh Ahmed Purnak'ın öne çıktığı muharebe sırasında rastlanmaktadır. Purnakların 1451'de Uzun Hasan'ın yanında yer aldıkları ve hükümdarlığı boyunca ona bağlı oldukları kaydedilir. Akkoyunlu devletinin son yıllarında Sultan Murad b. Yakub'un taleplerini destekleyerek 1503'de Şah İsmail Safevi tarafından bozguna uğratılmasından sonra Bağdat'ta gölge bir saltanat sürdürmesine yardımcı oldular. Şah İsmail'in 1508'de Bağdat'taki Purnakları kılıçtan geçirmesinden sonra bu aşiret yıllarca İran siyaset sahnesinden kaybolur. Ancak bir kesim Purnaklara Diyarbakır ve Arminiye bölgesinde rastlanır. Türkmen oymaklarının bir parçası olan Purnakların 16. yüzyılda Safevi kaynaklarında Azerbaycan genel valiliği gibi önemli görevleri ellerinde tutarak yeniden ortaya çıktıkları belirtilir.¹⁶⁸

Varsak – Şeyh Cüneyd'in Varsaklar arasında dolaşıp onlardan birçoğunu kendisine bağlamıştır. Böylece Varsakların bir kısmı Safevilerin siyasi faaliyetlerine katılmışlar ve devletin kuruluşunda rol oynamışlardır. Safevi hizmetine girmiş olan Varsakların çoğu hassa askeri olan gurçiler arasına dahil edilmişlerdir. Şah İsmail, Selim'in İran'dan döndüğünü bildirmek üzere Horasan'a gurçi Varsak Kara Üveys'i göndermişti. F. Sümer'e göre, Kanuni devrinde de Tarsus ve Adana bölgesinden birçok Varsak oymaklarının Kızılbaşlığı kabul ederek İran'a gittikleri Osmanlı Tahrir

¹⁶⁸ J. Woods, a.g.e., s. 340-342

defterlerinde kırmızı mürekkep ile kaydedilmişlerdir. Varsakların kendilerine mahsus şiir ve türküleri vardır ki, buna Varsağı denilmektedir. Varsağılar Safevi sarayında ve Kızılbaş beyleri arasında zevkle dinlenen şiir ve türkülerden biri idi. Günümüzde Varsak, Tarsus bölgesindeki Türkmen oymaklarından birini ismi olarak geçmektedir.¹⁶⁹

Kocahacılı – Kocahacılıların Akkoyunlu konfederasyonuna ilkin Kara Osman döneminde katılmışlardı. Uzun Hasan'ın 1451 (855)'de Şeyh Hasan'ı idam ettirişinin ardından Kocahacılı, Musullu ve Purnaklar onun önderliğini kabul ettiler. Uzun Hasan'ın Akkoyunlu beyliğini yeniden kurmasına ve büyük fetihlerine katıldılar. Sultan Halil'in Fars eyaleti yönetiminde önemli konumlara yükseldiler. Kocahacılı aşireti, Sultan Halil'in devrilişinden sonra Akkoyunlulara ilişkin kaynaklarda bir daha ortaya çıkmaz. 16. yüzyılda Osmanlı denetimindeki Diyarbakır ve Arminiye'de yaşıyorlardı. Safevi oymakları arasında gösterilmişlerdir.¹⁷⁰

Arabgürlü – Arabgir bugün Malatya'ya bağlı bir kazadır. F. Sümer'e göre, bu kaza halkından da bir miktar Kızılbaşın İran'a gittiği görülüyor. 1523 tarihinde bu oymağın başında Emir Ali Kulu (Kuli) Bey vardı. Arabgürlüler daha sonra Şamlu'ya dahil olmuşlar ve onun bir obasını teşkil etmişlerdir.¹⁷¹

Haydarlı – J. Woods'a göre, Diyarbakır Arminiye (Bozulus) bölgesindeki Haydarlı aşiretinden, Akkoyunlu kaynaklarında, 1451–1457 olaylarında Karakoyunluları Akkoyunlu topraklarından çıkarma çabasında Uzun Hasan'a

¹⁶⁹ F. Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 49–50.

¹⁷⁰ J. Woods, a.g.e., s. 336.

¹⁷¹ F. Sümer, a.g.e., s. 51.

sağladıkları destek bağlamında söz edilir. Safevilerin fethinden sonra Diyarbakır ve Arminiye’de kalmışlar. 17. yüzyılda Bozulus’un parçalanmasının ardından Orta Anadolu’ya sürülmüşlerdir.¹⁷²

Acırlu / Ecırlü– F. Sümer’e göre, Halep Türkmenlerine mensuptu. Fuzuli Divanı’nın eski ve doğru nüshalarından biri bu oymağa mensup bir bey için istinsah edilmiştir.¹⁷³

Karbandelu (Harbandelu) – Şeref Han Bitlisi’ye göre, bu Kızılbaş aşiret Safevi fetihlerinden önce Akkoyunluların temel direklerinden biriydi. 14. yüzyıldan itibaren Kuzeybatı Suriye’de kayıtlarına rastlanmasına karşın, Karbandelulardan Akkoyunlu kaynaklarında söz edilmez.¹⁷⁴

Bozcalu – Halep Türkmenlerine bağlı oymaklardan biri idi.¹⁷⁵

Turgudlu – F. Sümer’in kaydettiğine göre, 1500-1501’de Erzincan’da İsmail’in katına gelenler arasında Karaman ilinden de müritler bulunmaktaydı. O, Şah İsmail’in Karaman oğulları ile dünürü olduğunu yazıyor. F. Sümer bu boyun ileri gelenleriyle ilgili şu bilgileri verir. Tahmasb’ın (1528–1529) devrinde onun emirleri arasında Turgud oğlu Hasan Sultan görülüyor. Hasan Sultan hükümdarın yaptığı Horasan seferine katılmıştır. Şikâri’nin Karaman oğulları tarihinde Karaman oğlu Kasım Beyin çeribaşısı (Kumandanı) Pir Bayram ile yine büyük emirlerden

¹⁷² J. Woods, a.g.e., s. 334-335.

¹⁷³ F. Sümer, a.g.e., s. 52.

¹⁷⁴ J. Woods, a.g.e., s. 336-337.

¹⁷⁵ F. Sümer, a.g.e., s. 52.

Kökez oğlunun 6000 er ile Şah İsmail'in hizmetine girip, Tebriz'i Şah'a verdikleri ve Horasan cenginde Kökez'i ve Pir Bayram'ı tutup öldürdükleri anlatılır. Hasan Sultan'dan başka yine Turgud oğullarından Kasım Ali adlı bir beyin de Safevi devleti hizmetinde bulunduğu görülüyor.¹⁷⁶

C. Safevi Tarikatı ve Şiilik

Safevi tarikatı bilindiği üzere Şeyh Safiyeddin Erdebili'nin adını taşımaktadır. Fakat Ç. Sadıq oğlu, Safeviye tarikatının aslında "saf", "pak" kelimesinden kaynaklanan "safa" kelimesinden geldiğini ve Sufilerin bu ifadeyi tarikat yolcusunun manevi tekâmülünde önemli özellik belirtilerinden biri olarak sıkça kullandıklarını yazıyor.¹⁷⁷

Şeyh Safiyeddin ibn Şeyh Cabrail¹⁷⁸ - Hicri Kameri 650 (1252)'de Erdebil'de doğmuştur. O, Erdebil'de mükemmel eğitim almış ve 1279'da kardeşi Selahaddin Reşidi ile görüşmek, hem de kendine mürşit bulmak için Şiraz'a gitmiştir. Ailesinin yedi çocuğundan beşincisi olan Safiyeddin altı yaşında iken babası ölür. Şeyh Zahid Gilani'den eğitim almıştır ve 25 yıl şeyhinin yanında

¹⁷⁶ F. Sümer, Oğuzlar, s. 51–52.

¹⁷⁷ Ç. Sadıq oğlu, "Azerbaycan Tesevvüfü Tarixinde 'Sefeviyye' ve onun Xetai Yaradıcılığında Yeri", Şah İsmayıl Xetai (Makaleler Toplusu), Bakü 1988, s. 59.

¹⁷⁸ F. Babinger Hoca Kemalettin Arapşah ibn Devleti'nin oğlu olarak belirtir, İslam Ansk., Safiyeddin Maddesi, C. X., s. 64; Münneccimbaşı, Sahayif ül-ahbar adlı tarihinde (C. III, s. 179-180) Safevilerin Şah İsmail'den İmam Musa Kazım'a kadar şeceresini kaydetmektedir. Musa Kazım'dan daha yukarısı bu eserde gösterilmemiştir. W. Hinz'in eserinde ise Safevilerin soyları Ali b. Ebi Talib'e kadar çıkarılmıştır. Bkz: Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çeviri Tefvik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 6. Ayrıca Safevilerin Menşei ile ilgili olan önceki bölümümüze bakabilirsiniz.

kalmıştır. Safiyeddin, tarikat reisi olarak, Zahid'in halefi olur ve 12 Muharrem 735 (12 Eylül 1334) pazartesi günü 85 yaşında vefat eder. Ölümünden az önce oğlu Sadreddin'i halef tayin ederek, Mekke'ye hacca giden Safi, hacdan dönünce, 12 günlük bir hastalık sonunda ölür. Kaynaklarda yazıldığına göre, Gilani her zaman ona “**Türkzade**”¹⁷⁹ diye hitap edermiş. Şeyh Safiyeddin Şeyh Zahidin kızı Bibi Fatima ile evlenmiştir. 1300'de Şeyh Zahid vefat ettikten sonra o, yeniden Erdebil'e dönmüş ve burada Safeviyye sufi tarikatını kurarak onun piri olmuştur. O, “**Kara mecmua**” adlı eserin ve pek çok şiirin müellifidir. XIV. yüzyılda yaşamış Tevekkül ibn İsmail ibn Hacı Muhammed Erdebili Bazzas'ın eserinde Şeyh Safieddinin bibliyografisi, faaliyeti, kerametleri hakkında geniş bilgi verilmiştir.¹⁸⁰

Başlangıçta Sünni bir tarikat olduğu zannedilen bu tarikatın daha sonraları Şiiliği kabul ettiğinin bilinmesinin yanı sıra bu durumu farklı şekilde değerlendiren araştırmacılar da bulunmaktadır. M. S. İvanov Şiiliğin tarikat üyelerince kabul edilmesini halk arasında Şiiliğin giderek yaygınlaşmış olmasıyla bağlıyor.¹⁸¹ Safevilerin daha önceleri Sünni oldukları kanısını taşıyan İ. İ. Petruşevski de, onların Şiiliği ne zaman kabul ettiklerine dair kesin bir bilginin olmadığını ve Safevi şeyhlerinden Hoca Ali'nin Şii olduğunun bilinmesiyle birlikte, kesin olarak Şiiliğin Şeyh İbrahim'in oğlu Şeyh Cüneyd'le Safevi tarikatında yerleştiğini belirtiyor.¹⁸² Minorsky'ye göre de, uzun bir süre Sofiyye fırkası kendine has irfani ayinlerini Sünni mezhebi anlayışına uygun bir biçimde uygulamıştır. Fakat Şah İsmail'in cediti

¹⁷⁹ Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 154-55.

¹⁸⁰ Franz Babinger, “Safiyeddin” İA, C. X., s. 64-65; Evliya Çelebi Seyahatnamesi, s. 154-55. Açıklama 110.

¹⁸¹ M. S. İvanov, Oçerk İstorii İrana, Moskva 1952, s. 57

¹⁸² İ. İ. Petruşevski, İslam v İrane v VII – XV Vekah, Leningrad 1966, s. 364.

Sultan Cüneyd'in egemenliği döneminde ifrat Şii düşünceler bu teşkilata girdi. Bu değişimler Şah İsmail'in siyasi başarısına neden olur ve Safeviler saltanata geldikten sonra kendilerini iki teşkilatın başında bulurlar. Safeviler saltanat yapısını halefleri oldukları Akkoyunlulardan, düşünce ve ideolojik yapılarını ise Sofilerin Sofiyye fırkasından almışlardır.¹⁸³

Petruşevski'ye göre, İsmaililerin ve Nizarilerin yenilgisi ve onların devletinin İran'da çöküşü Şiiliğin diğer akımını – İmamiye'yi (İsna Aşere) güçlendirmişti.¹⁸⁴

Ç. Sadıq oğlu'na göre ise, Safiyeddin'in Sünni olarak algılanması dört mezhepten (Şafi, Hanefi, Hanbeli, Maliki) Caferiliğe uygun olanları kabul etmesinden kaynaklanır. Doğudan ve batıdan çeşitli mezheplerden akın akın insanların Erdebil'e gelip Şeyh Safiyeddin'e iradet göstermeleri de onun tarikatında dini ayrımcılık gözetilmediğinden, birlik çağrısından ileri gelmekteydi ve ayrıca onun müritlerinin pek çoğu Şii değildi.¹⁸⁵ F. Babinger, Safiyeddin'in Sünni olduğunun kaynaklarda geçtiğini belirtir.¹⁸⁶ V. Kevserani Safeviye tarikatının kurucusu Şeyh Safiyüddin'in mezhebini belirlemede neden çelişkiye düştüklerini şöyle açıklıyor: "Tarihçiler, acaba Şeyh Safiyüddin Şii miydi, Sünni miydi diye sorup durmuşlardır hep. Sanırım böyle bir durumun ortaya çıkmasına o zamanın

¹⁸³ V. Minorsky, Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), Londra 1943. s. 125.

¹⁸⁴ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 350.

¹⁸⁵ Ç. Sadıq oğlu, "Azerbaycan Tesevvüfü Tarixinde 'Sefeviyye' ve onun Xetai Yaradıcılığında Yeri", Şah İsmayıl Xetai (Makaleler Topplusu), Bakü 1988, s. 60-61.

¹⁸⁶ Franz Babinger, İslam Ansk., Safiyeddin Maddesi, C. X., s. 65.

İran’ında hakim olan çok kaynaklı global bir kültür sebep olmuştur. Safeviye tarikatı Safevi sultanına intikal etmeden önce tasavvuf ve İmamiye arasını cem etmiştir.”¹⁸⁷

Pertuşevskiye göre, XVI. yy.ın başlarında İran’ın genel olarak nüfusu Sünni’ydi. Sünnileri genellikle feodaller ve kent ahalisi oluştururdu. Batı İrandaki Sünniler Sünniliğin Şafi mezhebindendiler ve bazı bölgelerde Şiiler takiyye yaparak, kendilerini resmi olarak Sünni gibi tanıtıyorlardı.¹⁸⁸

Safi’nin meşhur ve muhterem bir şahsiyet olduğunu W. Hinz, Münecimbaşı’nın Safi ile ilgili söylediği sözlerle ortaya koymaktadır: “Zahid Geylani 700 senelerinde ölünce postunu Safiyeddin’e vasiyet etti, Safi de irşad mevkiine geçerek keramet ve mucizeleriyle şöhret kazandı; ahalinin çoğu ve Cengiz hükümdarlarıyla emirleri kendisine kemal üzere itikat ettiler ve çok mezalim def’ine bais oldu. Müritleri o kadar çoğaldı ki, bir gün Emir Çoban ona, bizim askerlerimiz mi, çoktur, yoksa sizin müritleriniz mi diye sorunca: sizin askerleriniz dahi cümlesi müridimizdir, ziyadelik nasıl sorulur cevabını verdi. Emir Çoban ve Sultan Ebu Said dahi kendisine inabet ve itikat üzere idiler”.¹⁸⁹

Safi’nin Şeyh Zahid’in kızı Bibi Fatima dışında, diğer bir karısı da Gilhvaranlı Ahi Sulayman’ın kızı idi. Birincisinden Muhyiddin (ölm. 724 = 1324),

¹⁸⁷ Vecih Kevserani, “Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet ilişkisi”, İst. 1992, s. 153.

¹⁸⁸ Hamdullah Kazvini Sünnilerin bölgelere göre dağılımını şöyle verir: Sünni – Şafiler İsfahan, Kazvin, Abhar, Zencan, Mizdakan, Şiraz, Carbadaken, Yezd, Tebriz, Erdebil, Pişkin, Eher, Nahçıvan kentlerinde bulunuyorlardı. Horasan’ın birkaç kenti: Herat, Hvaf, Cuveyn’in Sünni idi. Fakat diğer kaynaklardan Horasan’ın çoğunluğunun Şii olduğunun kaydedildiğini ve Sünniliğin Mazanderan ve Gilan dışındaki İran’da kurulan tüm devletlerin resmi inancı olduğunu belirtir. İ. İ. Petruşevski, İslam v İrane v VII – XV Vekah, Leningrad 1966, s. 352.

¹⁸⁹ Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çeviri - Tefvik Bıyıkhoğlu, Ankara 1992, s. 6-7.

babasının halefi olan Sadreddin (dğm. 1 şevval 704=27 Nisan 1305, ölm. 794=1392) ve Abu Said doğdu. İkincisinden iki oğlan, bir kız dünyaya geldi: Alâeddin, Şerafeddin ve Şeyh Zahid'in oğlu Şeyh Şamseddin ile evlendirilen bir kız.”¹⁹⁰

Safiyeddin İshak Erdebil'in (1252-1334) liderliğinde kurulan Safevi tarikatı Moğollar zamanında ortaya çıkmıştır.¹⁹¹

Petruşevski'ye göre, Safiyeddin halk kitlelerinin isteklerinin, sıkıntılarının temsilcisi değildi, hatta tersine o, feodallere daha yakındı. Buna rağmen, o, sürekli köylüler ve zanaatkârlar üzerinde etkisini korumaya çalışmıştır.¹⁹²

Rus tarihçileri tarafından İran'da ortaya çıkan Sufi tarikatları, Moğol ve ondan sonra İran'da hakimiyeti ele geçiren Timur hakimiyetinin zulümlerine karşı halkın ideolojik örgütlenmesi biçiminde ele alınır. Moğolların ve feodallerin zulmüne karşı halkın başkaldırısının ideolojik örtüsünün Şiilik olduğunu yazan Petruşevski, XIV. – XV. yy.da Şiiliğin azınlığı oluşturduğunu, fakat bu azınlığın önemli ve aktif bir azınlık olduğunu kaydediyor. Ona göre, Mehdi beklentisinin güçlü olduğu bir dönemde onlar halkın bu duygularından yararlanmışlardır.¹⁹³

Bir Sufi tarikatı olan “Safeviye”nin tarikat yapısı çevresine pek çok yandaş toplamasında önemli rol oynar. Ç. Sadıq oğlu'na göre, “Safeviye” tarikatının şeyhleri dünyeviliğe önem veriyorlardı. O, Safiyeddin'le ilgili şu yorumlarda bulunur: “O,

¹⁹⁰ Franz Babinger, “Safiyeddin” İA, C. X., s. 64.

¹⁹¹ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 361.

¹⁹² İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 364.

¹⁹³ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 351-352.

(yani Safiyeddin) Ahi meslekli sofi olup, kendisine ait büyük emlakın gelini yoksullara, fakirlere dağıtırdı. Şeyh Safi'nin hanegahında bulunan sofiler arasında Ahilerin daha çok olması ve onların seferler, seyahatler sırasında Şeyh'e refakat etmeleri onun sofi mesleklerinde dünyeviliğe sıkıca bağlı olan Ahilere yakın olduğundan kendi tarikatında Fütüvvetçiliğe büyük önem verdiğini gösterir. Kaynakların gösterdiğine göre, Şeyh Safi ve onun haleflerinin hiç birisi dünyevi işlerden ve zevklerden uzak kalmamış, büyük malikaneye ve emlake sahip olup, ticaret ve çiftçilikle uğraşmışlardır. Reşideddin Fazlullah'ın ayırdığı külli miktarda vesait dışında bu emlak ve ticaretten elde edilen gelir Safevilerin hanegahında dünyevi ve maarif işlerine harcanırdı. Hanegahta müzik, dans (sema), yemek, işret meclisleri yapılır, çalgıcılara ve şarkıcılara para verilirdi".¹⁹⁴ Saffet es-sefa'da Safiyeddin'in geçimini sağladığı bir çiftü olduğu kaydedilir. Yaşamının sonuna doğru ise onun mülk olarak 20 köyü vardı. Bu köyler ona çeşitli feodaller tarafından bağışlanmıştı. Sefiyeddin bu mülkleri kendi tekkesinin vakfına vasiyet eder.¹⁹⁵

Safevi tarikatı zamanla siyasi bir hâkimiyet elde etmeğe muvaffak oldu. Bu tarikatın teşkilatı ve tarihi hakkında tam bir bilgi bulunmamakla beraber bu tarikatın "Ahi ve Bektaşî" gibi derviş tarikatları ile sıkı-sıkıya ilgili olduğu düşünülmektedir.¹⁹⁶ Petruşevski'ye göre, XV. yy.da Timurilerin İran'da hakimiyeti sırasında radikal Şiilerin faaliyeti tekrar canlanır. Onların arasından bazı gruplar ortaya çıkar. Bu aktif gruplar arasında Hurufiler de bulunmaktaydı.¹⁹⁷

¹⁹⁴ Ç. Sadıq oğlu, a.g.m., s. 62.

¹⁹⁵ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 363.

¹⁹⁶ Franz Babinger, "Safiyeddin" İA, C. X., s. 65.

¹⁹⁷ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 359.

Şiilik ve Sünnilik sorunu Safevi devleti kurulduktan sonra da devam etmiştir. Safevi şahlarından bazıları Sünniliğe eğilim göstermişlerdir. Fakat bu durum Şii uleması tarafından bertaraf edilmiştir. Bu hususta F. Sümer, II. Şah İsmail döneminde yaşanan bir olayı vermektedir. F. Sümer, II. İsmail'in Şiiliği daha mutedil bir hale getirmesi ve Sünniliği müsamaha ile karşılaması sebebiyle onun üzerinde durur. O, II. Şah İsmail'le ilgili şöyle demektedir: Meclislerden birinde (II. Şah İsmail) Halifetü'l-hülefalığa getirdiği Bulgar Halife'ye (şüphesiz Anadolu) Hz. Aişe'nin lanetlenmesi ile ilgili olarak düşüncesini sormuş, o da: 'küfür etmek haramdır, amma lanet etmek, işi Allah'a havale etmek demektir ve bunda da bir mahzur yoktur!' cevabını vermişti. Bunun üzerine, 'sen saf bir Türksün, sana bunu kim öğretti?' diye soran hükümdara: 'Merhum Şah Tahmasb zamanında ulemadan duydum' karşılığını vermiş ise de, bunun gerçek olmadığını söylenmesi üzerine Bulgar Halife azledilmekle kalmayarak koruculardan yediği tekmeler yüzünden üç ay yatakta yatmak mecburiyetinde kalmıştı. Bulgar Halife'nin mevkii Ustacalu'dan Dede Halife'ye verildi. II. Şah İsmail lanetlemeyi yasakladı. Müfrit Şii âlimlerini ordasından (karargâh) uzaklaştırdı".¹⁹⁸ Fakat Şah İsmail'in dinde reform çabaları halk ve saraydakiler tarafından tepkiyle karşılandığından onu bu reform çabalarından vazgeçirmişlerdir. Sünni eğilimler birçok Safevi hükümdarında görülmüştür. Fakat bu eğilimler bir şekilde bastırılmıştır.

Safevileri ve Safevi tarikatını anlamak için Şiilikle ilgili aşağıdaki bazı bilgileri sunmayı uygun bulmaktayız. Şii inancına göre, Peygamberin iki vasfı vardır; dini ve siyasi vasfı. Dini vasfı peygamberliği, Allah'ın resulü olmasıdır. Siyasi vasfı

¹⁹⁸ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 116.

ise Halifelik ve devletin başında bulunma özelliğidir. Şiilere göre, Peygamberin vefatından sonra hilafet Hz. Ali'ye aitti ve bu hilafet üç halife tarafından (Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Osman¹⁹⁹) gasp edilmiştir. Bu iddianın dini dayanağı ise Şiilerce “Haccetülveda” olayıdır. Şiilere göre, Peygamber hacdan dönüşünde yaptığı son hitabesinde (Haccetülveda'da) Ali'yi halef olarak seçer. Müslümanların Ebubekir'e biatından sonra bu düşünceyi savunanların başında peygamberin sahabeleri olan Salmani Farisi ve Abuzer Gaffari bulunmaktaydı. Onlar bu inanç esasında (Ali'nin Halifelik Hakkı) ilk muhalefet grubunu oluştururlar.²⁰⁰ Şii fıkına göre, İslami devlet, üç farklı döneme ayrılmaktadır. Vahiy dönemi, İmamlar dönemi ve imamlardan sonraki dönem (Fakihler Otoritesi). Vahiy Dönemi, Hz. Muhammet'e aittir. İlk İslami devlet kurucusu olan Hz. Muhammet'in 622–632 yılları arasındaki 10 yıllık yönetimi karizmatik otoriteye dayalı bir yönetim biçimi idi. Bu nedenle bir gelişme olarak tavsif olunamaz.²⁰¹ İslam devlet anlayışında Muhammet, Tanrının elçisi olarak devlet başkanlığına ilahi emirle getirilmiştir. Kendisinden sonra devlet başkanlığına kimin ve nasıl getirileceği saptanmamıştır. Kuran tarafından açıkça tanımlanan bir devlet sistemi yoktur. Şii literatüründe “İmam” İslami kaynaklardan Allah'ın emrini çıkaran yetkili ve “Masum” (günah yapmayan) bir şahıstır. Bu yetki Peygamberden sonra, Hz. Ali'ye ve onun ailesinden olan on iki kişiye devredildi. Şii inancına göre, on ikinci İmam gaybette ve onun zuhuruna kadar ulema bu sonuncu

¹⁹⁹ Sünniler Hz. Osman'ın Hz. Ali tarafından öldürtüldüğü iddiaları sebebiyle Şiiler arasında (Sünnilerin kastedildiği) “Osman Gömleği” diye bir deyim ortaya çıkmıştır, bu deyim bahaneyi simgelemektedir.

²⁰⁰ Nematollah Agabalai Fanid, İran İslam Cumhuriyeti Sistemi, Tez. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Huku Anabilim Dalı, Ankara 2002, s. 35.

²⁰¹ Karizma ile geleneksel iktidar tanımı için bkz. Erdoğan Teziç, Anayasa Hukuku, İstanbul 1998, s. 101–102.

İmam'ın iktidarını temsil etme yetkisine sahiptir. Ulemanın (Âlimler) eş anlamı Şii literatüründe “Fakih” (İslam Hukukçusu) sözcüğüdür.²⁰²

Şiilik tarihinde Büveyhiler dönemi Şiiliğin devlet dini haline gelerek yükseldiği dönemdir. Büveyhilerin (932–1055) ortaya çıkışından hemen sonra Muhammed b. Yakup el-Kuleyni, (940) İmamiye (İsnaaşeriye) Şiasına fikri sahada geniş bir boyut kazandırmıştır ve bu mezhebi Zeydiye, İsmailiye, Sünni ve Mutezile mezheplerinden ayırmıştır. Biri usul,²⁰³ diğeri furu²⁰⁴ olmak üzere iki büyük kısımdan oluşan “el-Kafi” eserinde Şiiliğin fikri esasları ele alınmıştır. Şii Büveyhi ailesinden olan Ahmet b. Büveyh ile kardeşleri Hasan ve Ali devletlerini 934'te Fars'ta kurarak, Bağdat'ı egemenliklerine geçirmişlerdir. İmamiye Şiasının ana kitaplarının yazımı Büveyhi ailesinin hüküm sürdüğü dönemde gerçekleşmiştir. Bu fikri hareketin bariz şahsiyetlerinden biri Muhammet b. Ali b. Babeveyh (991)'tir. Babeveyh'in “Men la Yehduruhu el Fakih” isimli kitabı, Şia'da hadis kaynağı olarak kabul edilen dört temel kitaptan biri sayılır.²⁰⁵

Şiiliğin Safevi devleti öncesinde yine aynı coğrafyada hâkim olan İlhanlılardan Olcaytu Han tarafından kabul edildiği bilinir. Şiiliğin İlhanlı hükümdarı Olcaytu tarafından kabul edilmesi bu bölgede Şiiliği güçlendirmiştir. F. Sümer bu durumu şöyle yorumlamaktadır: “İlhanlı hükümdarı Olcaytu'nun (öl. 1316) ‘On iki imam Şiiliği’ni kabul etmesinin bu mezhebin, bir Moğol eyaleti durumunda bulunan,

²⁰² Nematollah Agabalai Fanid, a.g.t., s. 35.

²⁰³ İmanın temelleri.

²⁰⁴ Furu – ayrıntılar. Şii inancında dine inanç iki unsurdan oluşur: Usulettin ve Furuettin: Allah'ın birliği Muhammed'in Resul olduğu ve Ahret İnancı Usulettin'i oluşturur. 12 İmamı kabul etmek (İmamamet) gibi Şiiliğe özgü inançlar Furuettin sayılır. Şiilerde Müslümanlığa giriş Usulettine İnançla başlar. Bir Müslümanın Şii olması için de Furuettini Kabul etmesi gerekir.

²⁰⁵ Geniş bilgi için bkz: Vecih Kevserani, “Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet ilişkisi”, İst. 1992, s. 21.

Anadolu'daki Sünni olmayan (heteredoxe) köylü ve göçebeler tarafından sevinçle karşılandığı muhakkaktır. Olcaytu'nun İmamiye Şiiliğini kabul etmesi üzerine Anadolu'da da Ebubekir, Ömer ve Osman'ın adlarının anılmasının yasaklandığını biliyoruz. Anadolu Türklerinin Olçaytu'nun, Harbende ismi de dâhil olmak üzere, Moğollarla mahsus birçok isimleri kullandıkları, Türkmenler ile Moğollar arasında bir kaynaşmanın başlamış olduğu görülüyor. Karakoyunluların resmen Şii olmamakla beraber Ali ve evlatlarına karşı sıcak bir sevgi duydukları, kullandıkları isimlerden anlaşılıyor. Hatta bunlardan Bağdat hâkimi İsfahan Mirza (öl. 1444) on iki İmam adına hutbe okutup sikke kestirmiştir.²⁰⁶

Safeviler öncesi Azerbaycan'da dini ve mezhebi durum karışıktı. Timur'un yürüyüşleri de ülkeyi yıpratmıştı. Burası Safeviler döneminin öncesinde hâkimiyet için birbirleriyle çatışan ailelere bölünmüştü. İran'ın genelinde de durum böyleydi. Sünniler ve Şiiler 15. yy.ın sonlarında İran'da şu şekilde dağılmıştı. Fars, İran'ın iç bölgeleri (Erek ve Kum), Mazendiran va Horasan Şii toplumunun yayıldığı bir alan, Kürdistan, Doğu Horasan ve Ceylan (Geylan) ise Sünnilerin yoğun şekilde yerleşik olduğu bir alandı.²⁰⁷

Safeviler öncesi zaten karışık olan bu demografik yapıya bir de bölgedeki Sufi tarikat faaliyetleri sonucu ortaya çıkan sufi kitlesi de dikkate alınmalıdır. Safevi öncesi Azerbaycan, İran ve Anadolu coğrafyasında Sufi akımların geliştiği ve genişlendiği bilinmektedir. Bu döneme ait tasavvuf filozoflarının Sünni, Sufi, fikri ve Şia imamiyesinden ortak motifler işlemiş olmaları da buralarda İslam'ın farklı bir

²⁰⁶ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 9-10.

²⁰⁷ Vecih Kevserani, a.g.e., s. 151.

biçimde benimsenmesini sağlamıştır.

Safevilerin Erdebil'i ne zaman ellerine geçirip yönettikleri konusunda kesin bir bilgi bulunmamakla beraber İ. İ. Petruşevski Safiyeddin'in torunun oğlu olan Şeyh İbrahim Şeyhşah'ın (1429-1477) Erdebil'in hakimi olduğunu yazıyor.²⁰⁸

Safevi tarikatının ilginç noktalarından biri mürit kitlesinin geniş olmasıydı. Bu müritler sadece Azerbaycan'da ve İran'da değil, aynı zamanda Anadolu'nun dört bir tarafında bulunmaktaydı. Safevi şeyhlerinin Küçük Asya'da daha çok yandaş toplayabilmelerini Petruşevski şöyle açıklıyor: “Orada XV. – XVI. yy.da Şiilik tıpkı İran'daki gibi, aşağıların (köylülerin ve göçebelerin) Osmanlıya karşı sosyal muhalefetinin dini ve politik bir şekilde biçimlenmesiydi. Osmanlı Sultanı I. Bayezid'den (1389-1402) başlayarak Rumeli'nin yerleşik Türk feodallerine göre, Küçük Asya'nın göçebe feodalleri arka plana itilmişti. Bu sebeple onlar Safevi Şii şeyhlerinin ruhani işbirliğini kabul etmişlerdi”.²⁰⁹ F. Babinger de, Safiyeddin'in İran'da ve bilhassa şarkta birçok müritlerinin bulunduğunu ve tarikatın sufiler arasındaki yüksek şöhretine değinerek, Osmanlı imparatorluğuna büyük gailerler açacak derecedeki geniş yayılmalarının sebebinin de bu müritlere bağlamaktadır.²¹⁰ F. Sümer de, Safevi tarikatını anlatırken şöyle bir tespitte bulunur: “Tarikatın başı Azerbaycan'daki Erdebil şehrinde, gövdesi de Anadolu'da idi.” Ona göre, İran'da tarikatın pek az mensubu bulunmaktaydı ve bunlar Erdebil'den, Karacadağ Türklerinden, Talışlılarından, Erran'daki Karamanlu ve Kaçar boylarından oluşmaktaydı. F. Sümer tarikatın İran'ın diğer yerlerinde ise hiçbir varlık

²⁰⁸ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 364.

²⁰⁹ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 366.

²¹⁰ Franz Babinger, “Safiyeddin”, İA,C. X., s. 64-65.

göstermediğini belirtir.²¹¹

İ. İ. Petruşevski'ye göre, XV. yy.da Safevi müritlerinin yapısı ve aynı zamanda tarikatın ideolojisi değişir. Safiyeddin'in şeyhleri olan Sadreddin ve Hoca Ali zamanındaki Safevi müritleri kentlilerden ve köylülerden oluşurdu ve barışçı sofilerdi (mististler). Fakat tarikat savaşçı Türk boyları arasında yayıldıktan sonra bu boylar tarikatta önemli rol oynamaya başlarlar. Savaşçı Türk göçebe boylarının etkisiyle Safevi tarikatının yapısı değişir. Sufi mistizmi arka plana itilir, sadece adetlerde kalır. Savaşçı Şiilik ve "inançsızlara karşı savaş" tarikatın asıl ideolojik yapısını oluşturur. Kızılbaş boylar Safevi şeyhlerinin ruhani liderliğini kabul etmekle mürit, derviş, sufi adlandırılırlar, fakat onların yaşam biçimi derviş yaşam biçimiyle uymuyordu. Şeyh Haydar döneminde bu Kızılbaş Türkler ciddi bir düzene sokulur.²¹²

Safevi tarikatının geniş bir coğrafyaya yayılmasını F. Sümer tarikat propagandasıyla ilişkilendirir. Şeyh Haydar zamanında Safevi genişlemesiyle ilgili F. Sümer şöyle yazmaktadır: "Şeyh Haydar zamanında yapılan devamlı ve müessir propagandalar ile Anadolu'daki tarikat mensupları çoğalmış ve bunlar nezir ve hediyeler ile Erdebil'deki şeyhlerini ziyaret etmeye başlamışlardı. Hatta bu kadar zahmet çekip Erdebil'e gidecekleri yerde Medine'ye gidip Hz. Peygamberin türbesini ziyaret etmelerini tavsiye eden Sünni komşularına: 'Biz ölüye değil, diriye gideriz' cevabını veriyorlardı. Tarikatın bulunduğu Erdebil şehrinde Anadolu'nun

²¹¹ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 12.

²¹² İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 366-367.

oturduğu bir mahalle meydana gelmişti.”²¹³

Anadolu’dan İran’a yapılan göçlerin, Osmanlı devleti tarafından uygulanan merkeziyetçi politikanın sonucunda ortaya çıktığı şeklinde de araştırmacılar tarafından yorumlar yapılmaktadır. Göçebe yaşayan Kızılbaş Türkmen aşiretlerinin vergilere tabi tutulması bu göçlerin nedenleri arasında gösterilir.²¹⁴ Faruk Sümer ise Safevi tarikatının Anadolu’da güçlenmesinde II. Bayezid’in sorumsuz yönetiminin rolüne dikkat çekiyor: “Onun aczi yüzünden Anadolu’daki Şi’i halk şöyle dursun, Sünnilere bile baskı yapılmakta idi. Hülasa, tarikatın Anadolu’da yayılmasında ve Safevi devletinin kurulmasında II. Bayezid’in büyük sorumluluğu vardır.”²¹⁵

Bu göçlerin Osmanlı – Safevi mücadelesi yıllarında da durmadığı bilinir. Bunun tersine aynı zamanda Anadolu’ya da göçler yapılmıştır. 1501’de Tebriz’in ele geçirilmesiyle Akkoyunlu beylerinin ve ahalisinin o zaman Trabzon’da sancakbeyi olan Yavuz Sultan Selim tarafından mülteci olarak kabul edilerek, Trabzon ile Rize arasında yerleştirildiği kaynaklardan anlaşılır.²¹⁶ Karadeniz ve Tebriz şivelerinin birbirine benzeyişi de bu nedenle olsa gerek.

F. Sümer’e göre, Anadolu Türklerinden mühim bir kısmını Safevi tarikatına bağlayan Cüneyd (öl. 1460) olmuştur.”²¹⁷

²¹³ Faruk Sümer, a.g.e., s. 12.

²¹⁴ Saim Savaş, XVI. Asırda Safevilerin Anadolu’daki Faaliyeti, (s. 183-197), s. 185.

²¹⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 13.

²¹⁶ Saim Savaş, a.g.m., s. 185.

²¹⁷ Faruk Sümer, a.g.e., s. 6-7.

Tarikatın geniş bir tabana yayılmasının nedenleri arasında tarikat mensuplarına, yoksullara yardım edilmesi gibi özelliklerin yer alması gösterilir. W. Hinz tarikatın yoksullara gıda yardımı sağlamakla geniş bir taban edindiğini belirtir: “Erdebil’de bazı kabiliyetli müritler iâşe ve infak işleriyle de vazifelendirilmişlerdi. Mesela Şeyh Safi zamanında İsfahanlı Cemaleddin adında bir seyit fakirlere yiyecek hazırlamaya memur edilmişti. Bu iş için bir günde 1000 (bin) koyun lazım gelmişti. Safeviler hükümete geçtikten sonra da fakirlere yiyecek verilmesi Erdebil tekkesinin esas vazifesini teşkil etmiştir.”²¹⁸

Emir Timur’un Safevi tarikatına destek verdiği bilinir. Tabii ki, bunun arkasında politik amaçlar yatmaktaydı. Fakat bu durumdan aynı zamanda Safeviler de yararlanmıştı. W. Hinz Timur’un 1402 yılında Osmanlı padişahı Yıldırım Bayezid’e karşı yaptığı muzafferane Anadolu seferinden döndüğü sırada Şeyh Hoca Ali’yi Erdebil zaviyesinde ziyaret ettiğini kaydeder. Şeyh Hoca Ali’nin o sırada Timur üzerinde derin bir tesir yaptığı düşünülür. Bu sebeple de Timur köyleri ve arazisi ile birlikte Erdebil’i vakıf olarak Safevilere bağışlar.²¹⁹ Timur “Nakşibendi” çevresinde ortaya çıkmıştır. Onun Safevi tarikatına yardımı tarikatın “Sünni” olup olmadığı tartışması için de bir örnek teşkil etmektedir.

Anadolu eskiden beri Safevilerin ilişkide buldukları mekândı. W. Hinz’e göre, Safevilerin en bariz ve tehlikeli vasfı Erdebil’de yani yabancı bir ülkede bulunan pirlere son derece bağlı olmalarıydı. Erdebil’deki Safevi şeyhine tabi olan Osmanlı Sufileri Erdebil tekkesine vergi verirler, Safeviler gibi düşünürlerdi. O,

²¹⁸ W. Hinz, a.g.e., s. 11.

²¹⁹ W. Hinz, a.g.e., s. 8.

Osmanlı devleti içindeki Sufileri Erdebil hesabına çalışan beşinci kola benzeterek şöyle diyor: “Yakın zamanlarda Almanya dışındaki Naziler, İtalya dışındaki Faşistler nasıl Berlin ve Roma’ya sadık idilerse bugün de Sovyet Rusya dışındaki Komünistler nasıl Moskova’ya bağlı iseler İran dışındaki Osmanlı Sufileri de Erdebil şeyhine tabi idiler.”²²⁰ Fakat bu durum Nazilerin ve Komünistlerin Berlin ve Moskova’ya bağlılığıyla benzerlik taşımaya rağmen, tam olarak bu şekilde değerlendirilemez. Çünkü bu sufiler hiç de İran’ın (yahut G. Azerb.’nın) sınırlarından çok da uzakta değillerdi. Hatta uzun süre aynı devletin sınırları içinde bulunmuşlardı.

Safevi tarikatın başında pir yahut mürşit olarak her zaman Safevi soyundan birileri bulunurdu. Pirlük makamı daima babadan oğla intikal ederdi. Tarikat reisi daha sağlığında yerine geçecek olanı belirtirdi. W. Hinz bu durumu şöyle yorumlamaktadır: “Sufilerin itikadınca bu suretle manevi bir kudret olan “Cenab-ı Hakka yakınlık” (Velayet) sırrı da babadan seçilen oğula geçmiş bulunurdu. Halef, yalnız ruhani riyasete geçmiş olmazdı. Mabet dışında, Erdebil içinde ve etrafındaki köylerden ve araziden (Kalhoran, Tacıbüyük, Talhab, İbrahimabad vs.) alınan vergilerin ve sair gelirlerin idaresi de kendisine düşerdi.”²²¹

Safevi tarikatında Halifetü’l-hülefa diye tabir edilen Pir ile müritler arasında bulunan şahıslar vardı. Özellikle uzak bölgelerdeki müritlerle irtibatı sağlamaktalardı. W. Hinz bunların buldukları yerlerde Safevi akidesine taraftar kazandırmaya çalıştıklarını yazıyor. Bu zatlara “Vekil” yahut temsilci manasında “Halife” denilirdi. Daha sonraları halifelerin üzerine “Halifetü’l-hülefa” adı ile daha

²²⁰ W. Hinz, a.g.e., (Önsöz/T. Bıyıklıoğlu’na ait), s. X-XI.

²²¹ W. Hinz, a.g.e., s. 10.

büyük bir zat atanmıştır.²²² Bu konuyu ileriki bölümlerde geniş şekilde Halifetü'l-hülefa başlığında ele alacağız.

D. Safevilerin Siyasi Tarihi

Safevilerin siyasi tarihini Cüneyd'in 1447'de tarikatın başına geçmesiyle başlatmamız yanlış olmayacaktır. Çünkü bu dönemden itibaren Safevi tarikatının siyasileştiğini görüyoruz. Safevi tarikatının geniş bir mürit tabanına sahip olması Şeyh Cüneyd'in konumunu güçlü kılmıştı ve bu durum sebebiyle Cüneyd siyasi alanda hesaplaşılması gereken birisi konumuna gelmişti. Uzun Hasan da bunun farkında olacaktı ki, kız kardeşini Şeyh Cüneyd'e vermekle²²³ hem bu gücü hem kontrolü altına almış, hem de kendi gücüne güç katmış olacaktı. Cüneyd'in Anadolu Türklerinden mühim bir kısmını Safevi tarikatına bağlayan da Cüneyd olmuştur.²²⁴

W. Hinz Şeyh Cüneyd'le Uzun Hasan 1457'de görüştiklerinde Şeyhin maiyetinin kendisine Uzun Hasan yanında şerefli ve itibarlı bir mevki kazandıracak bir derecede olduğunu yazmaktadır. Uzun Hasan 5000 (beş bin) askerden fazla bir kuvvet çıkaramayan bir göçebe kabile reisiydi. Safevi şeyhinin de hemen hemen bu miktarda müridi bulunmaktaydı.²²⁵

²²² W. Hinz, a.g.e., s. 10.

²²³ 1458'de Hatice Begüm'le evlenen Şeyhin o sırada bir Çerkez halayığından Hoca Mehmet adında bir oğlu olduğu bilinir. Bkz: Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çeviri Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 27.

²²⁴ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 6-7.

²²⁵ Walther Hinz, a.g.e., Ankara 1992, s. 25-26. W. Hinz, Cüneyd dönemiyle ilgili şöyle demektedir: "Şeyhin mensupları ve müritleri bütün aileleri ve mallarıyla yanına gittiklerinden Erdebil, silahı az olmakla beraber, oldukça geniş bir ordugâh halini almıştı." W. Hinz, a.g.e., s. 15.

Şeyh Cüneyd döneminde tarikatın çevresinde toplanan müritlerin sayısının artması Karakoyunlu Cihanşah'ı doğal olarak rahatsız ediyordu. Karakoyunluların Şii mezhebinden olmaları nedeniyle Cihanşah Şii mezhebinin mübarek tanıdığı bir zata karşı asker kuvvetiyle harekete geçmeyi uygun bulmaz ve Şeyh Cafer'e bir mektup yazarak yeğenini hemen memleketten çıkartmasını emreder. Şeyh Cüneyd sonunda en sadık müritleri ile Erdebil'i terk eder.²²⁶

Safevi tarikatının başında Safiyeddin'den sonra Sadreddin, Hoca Ali, İbrahim bulunmuşlardı. İbrahim öldükten sonra onun yerine Cüneyd geçer. Fakat Cüneyd'in gençliğini bahane ederek, Karakoyunlu hükümdarı Cihanşah'ın yardımıyla Cüneyd'in amcası Cafer tarikat postuna oturur.²²⁷ Cüneyd'le Şeyh Cafer arasındaki çatışmanın sebeplerinden biri olarak, birinin aşırı Şii yanlısı, diğerinin ise kendi adetlerini (Sünni) ısrarla korumaya çalıştığı gösterilmektedir.²²⁸ Zaman içerisinde Şeyh Cüneyd Osmanlı topraklarından Karamanoğullarına ait olan Konya'ya, buradan Suriye'ye, Trabzon'a gitmek zorunda kalır. Şeyh Cüneyd Osmanlılara bağlı Karadeniz kıyısındaki Canik'e 1453 dolaylarında gelerek, uzun zaman burada kalır ve yeni taraftarlar toplar.²²⁹ Anadolu'ya geldiği sırada Şeyh Cüneyd'in II. Murad'a

²²⁶ W. Hinz, a.g.e., s. 16; Remzi Kılıç, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları, İstanbul 2001, s. 11.

²²⁷ Seyfettin Erşahin, Akkoyunlular Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Ankara 2002, s. 165.

²²⁸ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 364.

²²⁹ W. Hinz Şeyh Cüneyd'in uzun süre Canik'te kalmasını şöyle yorumlamaktadır: "1422 yılından beri Osmanlıların eline geçen Canik'in merkezi Samsun, Şeyhi iyi karşılamış olmalıdır. Zira Canik valisi Mehmet bey, Şeyhin cüretkar planlarına ses çıkarmamıştır. Şeyh Trabzon Grek (Rum) İmparatorluğunu ele geçirecek, yıkıntıları üzerinde kendi hesabına bir devlet kurmayı tasarlamıştı." Bkz: W. Hinz, a.g.e., s. 19-20.

bir Kuran, bir seccade ve bir de tespih hediye göndererek, Kurtbeli'yi yurt olarak istediğ, fakat bu isteğinin reddedildiği kaydedilir.²³⁰

Cüneyd'in tarikatına müritler toplamaya çalıştığı bir dönemde Diyarbakır'da hükümdar olan Uzun Hasan 1453 yılından beri ülkesini durmadan genişletiyordu. Uzun Hasan'la Şeyh Cüneyd'in yakınlaşma sebeplerinden biri Uzun Hasan'ın "dervişlerin dostu" olarak bilinmesiydi, diğeri ise her iki tarafın da Karakoyunlu düşmanı olmasıydı. Cüneyd işte bu sebepleri göz önünde bulundurarak, Hasan beyin yanına gitmeye karar verir.²³¹ Uzun Hasan'la Şeyh Cüneyd'in yakınlığı Türkmen emirleri tarafından kıskanılrđı. Uzun Hasan Şeyh Cüneyd'in emirlerine ve dervişlerine derecelerine uygun mevkiler vermişti.²³²

Akkoyunluların takip ettiği çetrefilli politika onların evlilik ilişkilerinde de aksini bulmuştur. Uzun Hasan'ın babasının da Trabzon İmparatorluğundan bir hanımla²³³ evli olduğu kaydedilir. Keza Uzun Hasan'ın kendisi de Trabzon

²³⁰ Aşıkpaşazade Cüneyd'in II. Murad'a müracaatı ve Osmanlı padişahının cevabını şöyle anlatır: "II. Murad zamanında Şeyh Safi neslinden Şeyh Cüneyd adlı bir kimse zahir oldu; amcasına küstü, Erdebil'den çıktı. Rum'a geldi. Sultan Murad'a bir müridiyle hediyeler gönderdi, bir seccade, bir mushaf ve bir tespih; dedi ki, Kurtbelin'i bana versin, mesken edinerek dualarıyla meşgul olayım. Hediyeleri getiren adamı Halil Paşa'nın yanına götürdüler. O da Sultan Murad'a arz etti. Sultan Murad hediyeleri kabul etti ve veziri Halil Paşa ile müşavere ettiler, bir tahtta iki padişah sızgmaz deye cevap verdiler. Gelen kişilerle Şeyh Cüneyd'e iki yüz flori gönderdiler, gelen dervişlere de bin akçe harçlık verdiler, gönderdiler. Karaman'a Konya'ya vardı. Bkz: W. Hinz, a.g.e., s. 17; Remzi Kılıç, a.g.e., s. 11.

²³¹ W. Hinz, a.g.e., s. 17.

²³² W. Hinz, a.g.e., s. 27; ayrıca bkz: Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 167.

²³³ XV. yüzyıl başlarında Trabzon ile Akkoyunlular arasında sıkı münasebetler vardı; Uzun Hasan'ın büyük babası, Kara Yülük, IV. Aleks'i'nin kızı ile evlenmiş olduğu için siyasi birlik sıhriyet bağlarıyla de kuvvetlendirilmişti. Aleks'i'nin oğlu Kalo İoannes'in (Trabzon İmp.) Katerina adında bir kızı vardı ki, bütün kadınların en güzeli olduğuna bütün Doğu ülkelerinde inanılırdı. Bu kızın şöhreti Amid'e Türkmen sarayına ve bütün İran'a yayılmıştı. Komnen'in elçisi Diyarbakır'da müzakereye başlar başlamaz Uzun Hasan bu prensesi ve çeyiz olarak Kapadokya vilayetini istedi. Buna mukabil yalnız ordusunu değil, kendi şahsını ve hazinesini de Trabzon'u, Osmanlı taarruzlarına karşı müdafaa için vereceğini vaat etti. Grek (Rum) imparatoru Türkmen prensinin bütün arzularını kabul etti; ancak Katerina'nın Amid'de Müslüman sarayında Hıristiyan dinini muhafaza etmesini, rahibe ve Hıristiyan maiyetlerini de beraber götürebilmesini şart koştı. Kalo İoannes, 1458'de ölünce (U. Hasan'la Kalo

İmparatorunun kızı Katerina / Despina Hatun'la²³⁴ evlenmiştir. Şeyh Cüneyd Uzun Hasan'ın kız kardeşi Hatica Begümle,²³⁵ Şeyh Haydar ise Uzun Hasan'ın kızı Marta / Alemşah Begümle evlenir.²³⁶ Dolayısıyla Şeyh Cüneyd aslında Uzun Hasan'ın eniştesi, Şeyh Haydar ise Uzun Hasan'ın damadıydı ve Şah İsmail ise Uzun Hasan'ın torunuydu. Bu durum bizim Safevi devletini bir bakımdan Akkoyunlu devletinin soy olarak devamı şeklinde değerlendirmemizi yanlış kılmaz.

Şeyh Cüneyd'in Çerkezlerle karşı başlattığı savaş onun sonunu da hazırlar. Fakat aynı zamanda bu Safevilerle Şirvanlılar arasındaki uzun savaşların başlangıcı olur. Şeyh Cüneyd 1459 sonbaharında etrafında birkaç bin silahlı toplayarak Çerkezlerin üzerine “din uğruna” dövmüşmek için kuzeye doğru yola çıkar. Şirvanşah'ın ülkesinde hiçbir karşıkoymayla karşılaşmayan Cüneyd Taberistan'a akın eder. Şirvanşah Cüneyd'e ona arazi vergisiyle bağlı olan Çerkezlerle akın etmesini yasaklamıştı. Şamahı'dan bizzat harekete geçen Şirvanşah Şeyhi Kafkas'ta Elbrus dağ zinciri batısında Karasu vadisinde Şeyh Cüneyd'i kuşatır ve 4 mart 1460 Perşembe günü vuku bulan muharebede Cüneyd, bir okla öldürülür.²³⁷ Şeyh Cüneyd'in ölümünden tam bir ay sonra onun Uzun Hasan'ın kızkardeşi Hatice

İoannes arasında 1458'de anlaşma yapılmıştı) kardeşi David Komnenus, Katerina'yı babasının ölümünden sonra Diyarbakır'a gönderdi. Kız, Despina Hatun gibi karışık bir Rum-Türk ismi altında mühim bir mevki sahibi oldu. W. Hinz, a.g.e., s. 28-29; Remzi Kılıç, a.g.e., s. 11.

²³⁴Uzun Hasan'ın Grek Prensesi olan Despina Hatundan üç kız ve bir oğlu olmuştur. Kızlarından birisi, devlet kurucusu Şah İsmail'in anasıdır. Erkek çocuk da 1478'de üvey kardeşleri tarafından öldürülmüştür. Despina'nın kendisi ise Diyarbakır'da Aya Yorgi kilisesinde gömülmüştür. Bir Venedikli tacir, 1507'de Despina'nın mezarını “kilise kapısının yanında bir kemer altında sade bir kerpiç” sanduka altında bulmuştur. Geniş bilgi için bkz: W. Hinz, a.g.e., s. 29.

²³⁵ Şeref Han, Şerefname Osmanlı-İran Tarihi, çeviri – Mehmet Emin Bozarslan, ANT Yayın., İstanbul 1971, II. cilt, s. 135; Tahsin Yazıcı, “Safeviler”, İsl. Ansk. İstanbul 1966 C. X. s. 53; Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 167.

²³⁶ Bkz: Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 167.

²³⁷ W. Hinz, a.g.e., s. 34. Remzi Kılıç, a.g.e., s. 12; Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 167; İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 365.

Begüm'den 1460 yılı Nisan'ında Amid'de bir erkek çocuğu olur.²³⁸ Bu çocuğa Şii ismi olan “Haydar” (doğ.1460-öl.1488) yani “arslan” isimi verilir ve Uzun Hasan bu genç Safevi çocuğunun vasiliğini kendi üzerine alır. Tebriz Uzun Hasan'ın merkezi²³⁹ oluncaya kadar Haydar Diyarbakır'da büyür. Dokuz yaşına geldiğinde ise Haydar babasının yerine geçmek için Erdebil'e gider.²⁴⁰

Uzun Hasan Erdebil'de merasimle Şeyh Haydar'ı tarikat reisliği makamına oturtur. O zaman tarikatın başında Cafer bulunuyordu.²⁴¹ O, Haydar'ın babası Cüneyd'in şerefli bir halefi olacağına inanıyordu. Haydar büyük amcası Cafer tarafından yetiştirilmişti.²⁴² Tarikat reisliğine getirildiği sırada Haydar yaklaşık 9 yaşında idi.²⁴³ Haydar'ın daha sonraları Uzun Hasan'ın kızı ile evlenmesi²⁴⁴ de onun konumunu güçlendirir. Tabii ki, burada Uzun Hasan'ın politik kişiliğini de dikkate almamız gerekir. Uzun Hasan daha önceden fark ettiği Safevi gücünü böylece hep kontrolü altında tutabilmişti.

Bir taraftan Safevileri kontrolü altında tutmayı beceren Uzun Hasan, diğer taraftan Cihanşah'ı 1467'de²⁴⁵ Çapakçur bölgesinde Hancik'te yenerek, Karakoyunlu

²³⁸ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 12; W. Hinz, a.g.e., s. 34; Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 167.

²³⁹ Önceki merkez Amid'di.

²⁴⁰ W. Hinz, a.g.e., s. 34-36.

²⁴¹ Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 167.

²⁴² W. Hinz, a.g.e., s. 62.

²⁴³ Adel Allouche, Osmanlı-Safevi İlişkileri, çeviri – Ahmet Amin Dağ, Anka Yayın., İstanbul 2001, s. 58; Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 167.

²⁴⁴ Uzun Hasan ve Safevileri, geçmişteki bütün hadiselerden ziyade birbirine bağlayan bir hadise Haydar'ın itibar ve nüfuzunu artırmış bulunuyordu: Uzun Hasan'ın Trabzon imparatorunun kızı Despina Hatunla evlenmesinden dünyaya gelen kızı ile Haydar'ın evlenmesi U. Hasan'ın bu kadından bir oğlu (Maksud, doğ. 1460) ve üç kızı olmuştu. Bu kızlardan en büyüğüne, annesi Marta adını vermiş olduğu halde Türkmenler arasında Halime Beyim Aka ismi ve Alemşah Begüm lakabıyla çağrılırdı. Haydar'la yaşıt olan prenses, belki U. Hasan'ın hükümdarlığının sonuna doğru Erdebil'de resmen evlenmişlerdi. Uzun Hasan'ın vefatı sırasında (1478) Şeyh 18 yaşında bile değildi. Bkz: W. Hinz, a.g.e., Ankara 1992, s. 62-63.

²⁴⁵ Şerefname'de 872 (1468) olarak gösterilir. Bkz: Şeref Han, a.g.e., s. 117-118.

tehlikesini aradan kaldırır.²⁴⁶ Bunun akebinde 873'te (1469) Timuroğullarından Sultan Ebu Said Cihanşah'ın intikamını almak için büyük bir orduyla Horasan'dan Azerbaycan'a gelir. Fakat Uzun Hasan'la ordusunun gördüğü zarar yüzünden çatışamaz ve Uzun Hasan'ın üzerine geldiğini duyunca da kaçmaya çalışırsa da, yakalanıp öldürülür.²⁴⁷ Böylece Uzun Hasan sadece Safevileri ve Karakoyunluları değil, Timuroğullarını da yenerek, İran'da önemli güç olduğunu kanıtlar.

1477 sonbaharında, Uzun Hasan son yaptığı Gürcü seferinden dönerken hastalandı ve yatağa düştü. 1478 senesinin 5 Ocak gününü 6 Ocağa bağlayan gecede Uzun Hasan 54 yaşında öldü. Kendi tarafından vakfedilmiş olan Tebriz'deki Nasriye medresesine gömüldü. Uzun Hasan'dan sonra oğlu Halil²⁴⁸ (Ocak - Temmuz 1478) ve ondan sonra, diğer oğlu Yakup tahta oturdu. Yakup Bey (1478-1490) 896 muharebesinde vefat edince de, yerine oğlu Baysungur (1490-1492) geçti. Bir süre sonra, bunun da yerine Hasan Beyin torunu Maksud oğlu Rüstem Bey (1492-1497) oturdu.²⁴⁹ Karakoyunluların ortadan kalkması ve Akkoyunluların da kendi aralarında iktidar savaşlarına girmeleri Safeviler için müsait koşullar yaratır.

²⁴⁶ Cihanşah 11 Kasım 1467 sabahı alacakaranlıkta Çapakçur bölgesinde Hancik'te ordugâhta bulunuyordu. Cihanşah çadırında uyuyordu. Uzun Hasan'ın ordusunun yaklaştığını gören nöbetçiler onu uyandırırılar. Cihanşah oğulları Mehmed ve Yusuf'u Uzun Hasan'a karşı gönderir, fakat kısa süre sonra geri dönen Yusuf savaştan zamanın kalmadığını söyleyince Cihanşah atına atlayıp ordugâhtan uzaklaşır. Cihanşah'ı Uzun Hasan ordusundan İskender adında bir Türkmen kovalar ve ona yetişir. Cihanşah şaşkınlıktan kendini tanıtmaya asker, hemen oracıkta onu öldürür. Bu saldırıda Karakoyunlulardan 5.000 (beş bin) Türkmen ölmüş, Şehzade Mehmed öldürülmüş, kardeşi Yusuf kör olmuş, birçok emirler esir düşmüştü. Uzun Hasan, Cihanşah'ın kafatasını Timur oğullarından Ebusaid'e Herat'a, Şehzade Mehmet'inkini ve divan reisi Rüstem Dabırsal'ın kafasını Osmanlı padişahına gönderir. Bkz: W. Hinz, a.g.e., s. 43

²⁴⁷ Şeref Han, a.g.e., s. 119-120.

²⁴⁸ Bu sırada Fars valisiydi. Sultan Halil daha önce 1462'de Hısn-ıKeyfâ, 1469'da İsfahan valiliği yapmıştı. Babasının ölümü üzerine annesi Selçuk Begüm tarafından Şiraz'dan Tebriz'e çağırılır. Bkz: Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 113.

²⁴⁹ W. Hinz, a.g.e., s. 56-58. Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 113.

Osmanlılara karşı tıpkı Safeviler gibi Akkoyunlular da batıyla ittifak çabalarında²⁵⁰ bulunmuşlardı. Osmanlı batı için tehlike olduğu kadar Doğu için de tehlike oluşturuyordu. Doğal olarak da Akkoyunlular ve daha sonraları Safeviler Avrupa'yla Osmanlı'ya karşı askeri işbirliği içerisinde olmuşlardır. Fakat ne Akkoyunlular, ne de Safeviler bu çabalarında başarılı olmamışlardır.²⁵¹ Osmanlı Akkoyunlu mücadele sebeplerini Erşahin şöyle açıklıyor: “Osmanlı sultanı, yollarını kontrol altında bulundurduğu Asya Avrupa transit ticaretine yüksek vergi yükleyerek, zarar veriyordu. Bu siyaset ise hem Avrupa devletleri, hem de başta Akkoyunlu olmak üzere Asya devletlerinin çıkarlarına uygun değildi”.²⁵²

Bu ilişkilerin kurulmasında Akkoyunlu'dan ziyade batılıların çaba gösterdiğini yazan Y. Mahmudov Osmanlıların Otlukbeli savaşından (1473) sonra tüm güçlerini Venediğe ve Macaristan'a karşı batı cephesine toplamalarıyla izah ediyor.²⁵³

W. Hinz Safevileri Akkoyunluların devamı olarak değerlendirir. Tabii ki, soy ve devlet yapısı kısmen böyledir. Fakat pek çok batılı tarihçi gibi W. Hinz de Akkoyunluları ve Safevileri Farslaştırma çabaları taşımaktadır. Akkoyunluları anlatırken o, şu ifadede bulunur: “Bu sefer de, muzaffer taraf İran'ın cazibesine

²⁵⁰ Venedik Senatosu 2 Eylül 1463'te Osmanlılara karşı Akkoyunlularla ve Anadolu'daki diğer beyliklerle ittifak yapma kararı alırlar ve Akkoyunlu sarayına Venedikli heyetler gönderirler. Bkz: Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 80.

²⁵¹ Uzun Hasan Osmanlılarla daha müessir bir şekilde mücadele edebilmek için 1472'de, İtalya'ya Hacı Mehmed adında bir elçi göndererek Osmanlı Türklerine karşı Hıristiyan devletleriyle ittifak yapmaya ve Venedik Cumhuriyetinden top ve topçu askeri elde etmeye teşebbüs etmiştir. Venedik bu arzuyu kabul ederek, Giosafat Barbaro isminde birisini Hacı Mehmed'le birlikte bu silahları Akkoyunlulara götürmeye memur etmiştir. Bu arada, Fatih Uzun Hasan'a taarruz etmek için İstanbul'da büyük hazırlıklara girişmişti. Bkz: W. Hinz, a.g.e., s. 48.

²⁵² Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 80.

²⁵³ Yagub Mahmudov, Vzaimootnoşeniya Gosudarctv Akkoyunlu i Safavidov c Zapadnoyevropeyskimi Stranami, Baku 1991, s. 104.

kapılarak erimişti... Akkoyunlular, bu suretle Safevilere yol açmıştır. I. Şah İsmail (1501) arazi itibariyle Akkoyunluların hâkimiyetini ortadan kaldırmış ise de siyasi bakımdan onları devam ettirmekten başka bir şey yapmamıştı.”²⁵⁴ Bir başka yerde W. Hinz, Şah Abbas tarafından 1599’da Avrupa’ya gönderilen elçinin katibi olan Oruç Bey Bayat’tan şöyle bir örnek vermektedir: “Uzun Hasan kan bakımından İstanbul’daki padişah kadar Türk’tür, bununla beraber o daima İranlı olduğunu ileri sürerdi ve buna ehemmiyet verirdi”.²⁵⁵

Anadolu’da Bizans ve Osmanlı gibi uzun müddet ayakta kalabilen imparatorluklar bulunmuştur. İran’da ise Anadolu’dan farklı olarak birbiri ardına kurulan ve birbiriyle mücadele halinde olan devletler doğulu fatihler (Cengiz, Timur) karşısında uzun süre dayanamıyorlardı. Burada diğerlerine göre uzun süre mevcut olan sadece Safevilerdi ve o da sürekli Osmanlıyla mücadele halindeydi. Tabii ki, Uzun Hasan İranlı olacaktı. Kendi meşruiyetini kazanması sadece bu yolla mümkündü. Ne Anadolu’ydu, ne de Orta Asyalı. O, Ön Asya’nın en önemli merkezi olan Tebriz için savaşan Asyalı hükümdarlardan biriydi. Tebriz kenti her zaman önemli bir merkezdi. Çünkü Tebriz’e hakim olan aslında bugünkü anlamıyla Orta Doğu’ya hakim olurdu. Uzun Hasan 1469’da Tebriz’i başkent yapmıştır. Tebriz’i almak sadece Uzun Hasan’ın değil, burada hakim olmak isteyen her hükümdarın hayalini süslüyordu. Tebriz Azerbaycan’ın merkeziydi. Ne İran’ın, ne de bir başka yerin. Tebriz Safeviler zamanında Memalik-i Mahruse²⁵⁶ dahilindeydi. O dönemin kaynaklarını incelediğimizde Azerbaycan’ın Safeviler devletinin otoritesinin

²⁵⁴ W. Hinz, a.g.e., s. 56.

²⁵⁵ W. Hinz, a.g.e., s. 56.

²⁵⁶ Oktay Efendiyevev “Memalik-i Mahruse”yi “Allah’ın koruduğu vilayetler” şeklinde çevirmektedir. Bkz: Oktay Efendiyevev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakü 1993, s. 233. Memalik-i Mahruse ile ilgili daha geniş bilgi ileriki bölümlerde verilecektir.

kuvvetlendirilemsinde ne denli önemli olduğu görülür. Ayrıca İmparatorlukların tek dili, kültürü olmaz, o cihanşümul olmak zorundadır ki, yaşasın. Hem Türk'e, hem Fars'a hitap etmek zorundaydı. Tebaası, Türk, Kürt ve Farslardı. Hatta zaman zaman Tacikleri de kendi kontrolleri altına almıştır. Osmanlı'da durum Safevilerden çok farklıydı. Osmanlı coğrafyasında hâkim olmak isteyen Türk unsuruna önem vermek zorundaydı, çünkü bölgedeki ağırlıklı etnik ve Müslüman etnik Türklerdi. Burada Hıristiyanları dikkatte almayacağız. Safevilerde ise Azerbaycan dışındaki diğer vilayetler ya Kürt, ya da Farslardı. Bunların Hıristiyan olma durumu söz konusu olsaydı, muhtemelen Safevilerin de tarih sahnesindeki duruşları farklı olacaktı. Şunu da dikkate almamız gerekir ki, Safevileri hem doğudan, hem de batıdan²⁵⁷ tehdit eden sadece Türklerdi. Kısacası burada bir cazibenin söz konusu olabileceği kanısında değilim. Ayrıca bu yüzyıllarda ve daha önceleri Farsların Arap kültürü cazibesine kapıldıklarını da unutmamalıyız.

İ. Petruşevski'ye göre, zaman zaman, Sünni devleti olan Akkoyunlulara yardım eden Cüneyd ve Haydar aslında içten içe kendi sülalesinin liderliğinde büyük Şii devleti kurma çabaları taşımışmaktalardı. “İnanç için savaş” sloganı ise Gürcistan'da ve Dağistan'daki yağmalarını örtbas etmelerine hizmet etmiştir.²⁵⁸

Şeyh Haydar Şirvan hükümdarı Ferruh Yaser'in üzerinde intikam için yürüyüş yapar. Bu savaşta başarılı olamaz ve 9 Temmuz 1488'de öldürülür.²⁵⁹

²⁵⁷ Doğuda Timurlular, batıda ise Osmanlı tehditleri. Safevi her iki tarafa da ayakta kalabilmek için savaş vermiştir.

²⁵⁸ İ. İ. Petruşevski, a.g.e., s. 367.

²⁵⁹ Sultan Yakub'un ordusuyla birleşmiş olan Şirvanşah'ın ordusu Şeyh Haydar'ın ordusuyla Tabersera hududunda, Elburz dağı eteğinde, Dartanat köyü yakınında 9 Temmuz 1488 günü büyük bir muharebeye tutuşur. Şeyh Haydar bu savaş karışıklığı sırasında bir okun isabetiyle yaralanır. Sultan

Haydar'ın Uzun Hasan'ın kızı Marta ile evlenmesinden üç erkek çocuk dünyaya gelmişti: Sultan Ali, Seyyid İbrahim ve İsmail.²⁶⁰ Şahin Ferzeliyev sadece Ancoello'da rastlanan İsmail'le ilgili ilginç bir hikayeyi makalesinde yer verir. Bu hikayeye göre: “İsmail doğduğunda parmakları bükümlü halde ve kanlıymış. Bu kötü bir işaret sayılırdı. Babası onu görür görmez, “o, mutlaka kötü birisi olacaktır”, der. Annesi de onun öldürülmesini ister. Fakat onu öldürmek emri alan şahıslar çocuğun güzelliği karşısında ona acıyarak, emri uygulamaz ve onu büyütürler. Üç sene geçtikten sonra onu babasına getirirler. Babası kim olduğunu sorar. “Senin oğlundur” derler. Babası mutlu olur ve onunla ilgilenir. Fakat Ş. Ferzeliyev İsmail'in babası Şeyh Haydar'ın daha İsmail'in 1 yaşı olduğunda öldürüldüğüne dikkat çekerek, böyle bir olayın imkansızlığı ve hikayenin sadece bir rivayet olduğunu belirtir.²⁶¹

Marta (Alemşah Beyim) üç oğlu ile birlikte 1488 sonbaharında Fars vilayetine giderek, Şiraz valisi Mansur Bey Purnak'a çocukları teslim eder ve Akkoyunlu Sultan Yakup onları yakalatarak, eski Sasani başkenti olan İstahr'ın (Şiraz taraflarında) bir hisarına kapatır. Ancak 4 buçuk sene sonra Marta ve oğulları kaleden kurtulurlar.²⁶² 1490 yılı sonunda, henüz 20 yaşını bitirmemiş olan Akkoyunlu hükümdarı Sultan Yakub'un ansız ölümünden sonra çıkan kargaşalıklar

Yakub'un kapıcısı olan Ali Aka Şeyh'in kafasını koparır ve Türkmen emirlerine gösterir. Emirler kazanılan zaferi Sultana bildirdiler ve Haydar'ın kafasını Sultan Yakub'a gönderirler. Yakub'un emriyle Şeyh'in kafası ağustos başında Tebriz sokaklarında dolaştırılır ve sonunda hakaretle asılır. Birisi kafayı aşırır ve 1502 yılında Haydar'ın oğlu devlet kurucusu Şah İsmail, muzafferane bir şekilde Akkoyunlu başkentine girdiği zamana kadar, mum gibi sapsarı kafayı, saklar. Kafayı Şah İsmail'e getiren müridin bu bağlılığın mükâfatını cömertçe aldığı kaydedilir. Bkz: W. Hinz, a.g.e., s. 75-76; Şeref Han, a.g.e., s. 135; Ayrıca bkz: Remzi Kılıç, a.g.e., s. 12.

²⁶⁰ Şeref Han, a.g.e., s. 135.

²⁶¹ Şahin Ferzeliyev, “Qiyaseddin Xondemir ve Hesên Bey Rumlu Şah İsmayıl Xetai'nin Ferdi Xüsusiyyetleri Haqqında”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler Toplu), Bakı 1988, s. 79.

²⁶² Şeref Han, a.g.e., s. 135-136; W. Hinz, a.g.e., s.76.

sirasında Rüstem Bey²⁶³ onları Baysungur'a karşı mücadelede kendisine yardımcı olabilecekleri ümidi ile üç kardeşi İstahr kalesinden serbest bırakır.²⁶⁴ Baysungur'la savaşta Sultan Ali kendi gücünü sergiler ve bu durum Rüstem'i korkutur.²⁶⁵ 1493 yılının ilkbaharında Sultan Ali annesi Marta ve kardeşi İsmail ve İbrahim'le birlikte resmen Tebriz'e girer. Bu sırada Akkoyunlu devletinin başında Rüstem bulunmaktaydı. Sultan Ali, Baysungur'u aralarında vuku bulan iki çarpışmada yendiği gibi, İsfahan valisinin ayaklanmasını da bastırarak, Rüstem'in hükümdarlığını kuvvetlendirmişti. Safevi tarikatının kuvvetlenmesi doğal olarak, Sultan Rüstem'in hoşuna gitmiyordu. Rüstem, bir adam göndererek 1493'te Erdebil'de bulunan Şeyh'i Tebriz'e getirtirir, görünüşte saygı ile muamele etmekle beraber, gerçekte Sufilerle buluşmasını önlemek için etrafını casuslarla çevirir. Sultan'ın kendisini öldüreceğini anlayan Şeyh Ali ise kardeşiyle birlikte Erdebil'e kaçar.²⁶⁶ Sultan Rüstem Şeyh Ali'nin gücünden korkuyordu. Bu nedenle amcasının oğlu Hasan Bey Ali Hanî ile komutanlarından Eybe (İbe) Sultan'ı Şeyh Ali'yi takip etmeleri ve öldürmeleri için onun arkasından gönderir.²⁶⁷ Safeviler Erdebil yakınında Şamasi köyüne vardıkları zaman Sultan Ali öldürüleceği hissine kapılır ve bu nedenle küçük kardeşi İsmail'i yanına çağırarak, başına Haydari tacını koyar.²⁶⁸ Yanında bulunan Sufilerden en emniyetli yedi sufi seçer. İsmail'i ve İbrahim'i emniyet içerisinde Erdebil'e götürmeleri için Şeyh Ali kardeşlerini bu yedi kişiye emanet eder, kendisi de onu takip edenlerle mücadeleye koyulur. Çarpışma sırasında önüne çıkan bir derenin içine atıyla birlikte yuvarlanır ve üzenginin dolaşmasıyla

²⁶³ Rüstem Bey Uzun Hasan'ın 2. oğlu Maksud Beyin oğluydu. Bkz: Şeref Han, a.g.e., s. 136.

²⁶⁴ Şerefname'ye göre, Rüstem Bey Hatice Begüm'ün ricası üzerine onları serbest bırakır. Bkz: Şeref Han, a.g.e., s. 136; Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 169.

²⁶⁵ Şeref Han, a.g.e., s. 136.

²⁶⁶ Rumlu Hasan, Ahsenü't-Tevarih, Şah İsmail Tarihi, Çeviri – Cevat Cevan, Ardıç Yayın., Ankara 2004, s. 3; W. Hinz, a.g.e., s. 77-82. Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 169.

²⁶⁷ Şeref Han, a.g.e., s. 136. Rumlu Hasan, a.g.e., s. 3-4.

²⁶⁸ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 4.

boğularak ölür, düşmanları onun başını bedeninden ayırarak Rüstem beye gönderirler.²⁶⁹

Şah İsmail (1487-1524) uzun süre Sultan Rüstem'in adamlarından kaçırılmaya çalışılır. Sufilerin ileri gelenleri İsmail'in Erdebil'de saklanmasının emniyetli olmaması sebebiyle onu 1493'te Gilan bölgesindeki Lahican'a²⁷⁰ götürürler. Fakat bu durum Gilan beyi için tehlike oluşturmaktaydı. Lahican beyi olan **Kargiya (Kar Keya) Ali Mirza**,²⁷¹ Akkoyunlu heyetleri tarafından İsmail'i iade etmesi için sıkıştırılır.²⁷² Bunun üzerine Sufilerin tasfiyesine uyararak düzenek düzeltilir ve Akkoyunlu heyetine karşı Kargiya Ali Mirza İsmail'in kendi topraklarında bulunmadığına yemin eder. Bu düzeneğe göre, bir ağaca ipe bağlanan sepete İsmail oturtulur ve böylece ayakları yerle temas etmez. Bunun üzerine heyet istemeyerek geri döner. Fakat Rüstem bu durumdan memnun kalmaz ve Gilan'a askerle yürümek isterken yeğeni Göde (Cüce) Ahmet²⁷³ ve Aybey tarafından ansızın öldürülür. Bu olaylar 1497 yılında olmuştur. Lahican'dan ayrıldığında İsmail'in henüz 13 yaşını bitirmemişti.²⁷⁴ İsmail Lahican'dan ayrılışına kadar Şemseddin Geylani (Gilani –Z.V.) Lâhicî tarafından dini eğitimle eğitilmiştir.²⁷⁵ Şah İsmail'in Lahican'dan ayrılmasını F. Sümer şu şekilde izah etmektedir: “Akkoyunlular arasında başlayan saltanat mücadeleleri kanlı bir şekilde devam ediyordu... İsmail bu

²⁶⁹ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 4; W. Hinz, a.g.e., s. 82. Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 169.

²⁷⁰ Gilan Akkoyunlulara bağlı özerk bir bölgeydi. Bkz: Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 169.

²⁷¹ Bu seçimdeki ana etken Kargiya Mirza Ali'nin 898/1492'de savaştığı Rüstem Mirza'ya karşı beslediği geçmişten gelen derin düşmanlıktı. Bkz: Adel Allouche, a.g.e., s. 68.

²⁷² Şeref Han, a.g.e., s. 136.

²⁷³ Güde Ahmed – Uzun Hasan'ın oğlu Uğurlu Mehmed'in oğluydu. Sultan Bayezid'le diyalog kurarak, Azerbaycan'ı ele geçirmeyi planlıyordu. Bkz: Rumlu Hasan, a.g.e., s. 17.

²⁷⁴ Şeref Han, a.g.e., s. 136; Walther Hinz, a.g.e., s. 84-86; Seyfettin Erşahin, a.g.e., s. 169; Remzi Kılıç, a.g.e., s. 13.

²⁷⁵ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 11; Adel Allouche, İsmail'in Şii öğretilerinin tesiriyle yetişmesini bu döneme bağlıyor. Ayrıca Şemseddin Lâhicî'nin Safevi yönetimi içinde “Sadır” makamında bulunan ilk kişi olduğunu da belirtiyor. Bkz: Adel Allouche, a.g.e., s. 68.

esnada henüz 12 yaşında idi. Mamafih Akkoyunlu hükümdarlar da ondan büyük değillerdi. Bu hükümdarlardan Sultan Murad 10 yaşında idi. İsmail'in Gilan'dan ayrılması siyasi durumun elverişli olması ile ilgili idi".²⁷⁶

F. Sümer'e göre, Hazar Denizinin batı köşesindeki Deylem ülkesinden Tarum'a gelen İsmail'in asıl gayesi Anadolu'ya gitmekti. "Daha kışlakta iken Erzincan'a gelmeleri için Anadolu'ya müritlere ulaklar gönderilmişti... İsmail Kağızman ve Erzurum'dan Geçip Tercan'a, sonra onun güneyindeki Saru Kaya yaylağına ulaştı. Buradan da Erzincan'a gidildi..."²⁷⁷ Buradaki buluşmayı F. Sümer başla gövdenin birleşmesi adlandırır: "Kendilerini bundan sonra Kızılbaş olarak da zikrettiğimiz Anadolu'ya Safevi müritlerinin Erzincan'da şeyhlerinin etrafında toplanmalı neticesinde, daha önce de işaret edildiği gibi, baş ile gövde birleşmişti. Artık harekete geçebilirdi. İsmail 906 yılının başlarında (Temmuz-Ağustos 1501/Koyun yılı) Erzincan'dan ayrıldı. Buyruğunda takriben 7000 kişilik²⁷⁸ bir kuvvet vardı. Hedef Şirvan ülkesiydi".²⁷⁹

Fakat F. Sümer'in düşüncesinin aksine Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de Azerbaycan taht tacı anlatılırken Elvend Mirza'yla savaşı ile ilgili şöyle bir bahis geçmektedir: "Şirvanlılardan bir kısmı da Gülüstan kalesine girmiş ve orasını kendilerine siper almışlardı. Bu kale muhasara edildi. Muhasara sırasında gaipten bir melek rüyada Azerbaycan ülkelerinin padişahlık tahtını müjdeledi. Bunun üzerine müritleri toplayarak, Gülüstan kalesini mi, yoksa Azerbaycan devletinin tahtını mı

²⁷⁶ Faruk Sümer, a.g.e., s. 16.

²⁷⁷ Faruk Sümer, a.g.e., s. 16.

²⁷⁸ Hasan Bey Rumlu'ya göre toplam 7500 kişi vardı. Bkz: Rumlu Hasan, a.g.e., s. 51.

²⁷⁹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 16-20; O. Efendiyev, a.g.e., s. 40.

istediklerini sordu. Vefakâr müritler itiraz etmeden Azerbaycan tahtının müjdesine sevindiler.”²⁸⁰ 1500’lerin sonunda Gülüstan kalesi yakınlarında Cabani adlanan yerde İsmail’le Şirvanşah arasında savaş başlar. Bu savaşta İsmail merkez ordunun başında bizzat bulunur.²⁸¹ 7500 kişi topladıktan sonra nereye yürüyüş yapılacağı konusunda Safevi komutanları arasında tartışma olur. Bazıları, müritlerin toplanması için Erzincan’da kışlanması gerektiğini, bazıları Gürcistan’a savaşa gidilmesini, bazıları ise Çukursaad’da kışlamalarını ileri sürer. Bunun üzerine Rumlu’nun anlattığına göre, İsmail rüya görür Şirvan üzerine gitmeye karar verir.²⁸² Şah İsmail’in 7500 kişilik ordusu Ferruh Yaser’in 20.000 süvari ve 6.000 piyadeden oluşan ordusuyla çarpışır. Bu çarpışmada Ferruh Yaser ölür. Şirvan ordusu ağır bir mağlubiyete uğrar. Ferruh Yaser kaçmaya çalışırken kendisini tanımayan bir Kızılbaş askeri tarafından öldürülür, böylece İsmail Şamahı’yı ele geçirir.²⁸³ “Tarih-i Şah İsmail Safevi”de savaş sırasında Ferruh Yaser’i Şahgeldi ağa adlı bir Kızılbaşın attan indirerek, onu öldürdüğünü ve bu şahsın İsmail’in lalası olan Hüseyin bey Şamlu’nun cilovdarı olduğu kaydedilir. Bu savaştan sonra Hüseyin Bey Şirvan hakimi (vali) olarak atanır, Şahgeldi ağa ise Şamahı’da onun yerine bırakılır.²⁸⁴ Şirvan ele geçtikten sonra Mirza Halilullah’ın mezarı açılarak, cesadi dışarı çıkarılıp yakılır.²⁸⁵

²⁸⁰ İskender Bey Münşi, Tarih-i Alem Ara-i Abbasi, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tercüme No: Ter/51), I. cilt, I. kısım s. 43; Ayrıca bkz: Şükufe Memmedova, “Müasir İran Tarihşünaslığı Şah İsmayıl Xetai Haqqında”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler toplusu), Bakı 1988, s. 214.

²⁸¹ O. Efendiyev, a.g.e., s. 40.

²⁸² Rumlu Hasan, a.g.e., s. 51-52.

²⁸³ Faruk Sümer, a.g.e., s. 16-20; O. Efendiyev, a.g.e., s. 40-41. Şerefname’de Şirvanşah ise bir gemiyle Gilan taraflarına kaçarak, canını kurtarır. Bkz: Şeref Han, a.g.e., s. 136-137.

²⁸⁴ O. Efendiyev, “Salnameçi Bican Şah İsmayıl Xetai Haqqında”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler toplusu), Bakı 1988, s. 21.

²⁸⁵ Bkz: Rumlu Hasan, A.g.e., s. 57; Şükufe Memmedova böyle bir emrin olduğunu, fakat uygulanmadığını Şirvanşahlar sarayındaki yapılan araştırmalar sonucunda anlaşıldığını yazıyor. bkz: Şükufe Memmedova, Xülasat et-Tevarix Azerbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi, Bakı 1991, s. 64.

Şirvan neden bu denli önemliydi? Daha Erzincan'dayken Şirvan dışında yürüyüş yapılacak yerler konusunda müzakere yapılır ve sonunda Şirvan üzerinde hücumu geçilir. Kanımızca Şirvan Azerbaycan coğrafyasında merkezi devletin yapılanmasında en büyük engel teşkil ediyordu. Çünkü Şirvan Sünni eğilimleri sebebiyle veya bölgedeki egemenliğini kaybetmemek için Osmanlılarla ve Akkoyunlularla işbirliği halindeydi ve bu durum doğal olarak Şirvan'ı Safeviler için en büyük tehlike kılıyordu.

Şirvan'dan sonra Şah İsmail Akkoyunlu Yusuf'un oğlu Elvend Beyin onun üzerine yürümek için ordu topladığı haberini alınca Gülistan'dan ayrılıp, Nahçıvan'a yönelir.²⁸⁶ Elvend Mirza, Nahçıvan'da iken İsmail'in Azerbaycan'a doğru yola çıktığı haberini alır. Maiyetinde bulunan yirmi bin Türkmen askeriyle ona karşı koymaya hazırlanır. 907 (1501)'de Nahçıvan'ın Şerur'unda iki ordu karşılaşır.²⁸⁷ Akkoyunlu Elvend İsmail'e karşı Şirvanşah'ın kalan ordusuyla birleşir. Bu savaşta Elvend savaş alanından Erzincan'a kaçarak zorlukla da olsa canını kurtarır.²⁸⁸

Şerur savaşı Azerbaycan'ı İsmail'e kazandırır. Böylece İsmail Tebriz'de şahlık tahtına oturur. 12 imam adına hutbe okutulur, onun adına paralar basılır.²⁸⁹ Hüseyin Bey Şamlu'yu beylerbeği, Hocası Kadı Şemseddin Gilani'yi Sadrazam,

²⁸⁶ Rumlu Hasan, Ag.e., s. 69.

²⁸⁷ İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 43.

²⁸⁸ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 72; O. Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 44-45; Adel Allouche, a.g.e., s. 70. Şerefname'de Elvend Mirza'nın ve 7000 askerinin Şerur savaşında öldüğü kaydedilir. Bkz: Şeref Han, a.g.e., s. 137.

²⁸⁹ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 74; Hülaset et-Tevarih'te hutbe okunduktan sonra minarede Ebubekir, Ömer ve Osman'ın adına Abbasiler hilafetine lanet okunduğu kaydedilir. Bkz: Şükufe Memmedova, Xülaset et-Tevarix Azerbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi, Bakı 1991, s. 66.

Emir Zekeriya Tebrizi'yi Vezir yapar.²⁹⁰ M. S. İvanov'a göre, İsmail çok boylu devletin birleştirici unsuru olarak Şiiliği görmekteydi ve bu sebeple 1502'de hakimiyete geçer geçmez Şiiliği İran'ın resmi dini ilan ederek onu yaygınlaştırmaya çalışır.²⁹¹ Safevi devleti resmen H. 907 – M. 1501'de kurulur. İsmail 908 yılında (1503 – Tomuz yılı), Hemedan yakınında Alma Kulağı denilen yerde Akkoyunlu Murad'a karşı da parlak bir zafer kazanmakla (24 Zilhicce – 21 Haziran), Acem Irak'ı ile Fars ve Kirman'ı elde eder.²⁹²

Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de Şah İsmail'in Tebriz'e gelişi ve tahta geçişi şöyle anlatılır: “... Elvend Mirza artık Azerbaycan'da tutunamayarak, Erzincan'a kaçtı. Zaferi kazanan Hakan Süleyman Şan **Tebriz Darülsaltanatına** girip Padişahlık tahtına oturarak, 12 imam hak mezhebini yaymaya başladı. Camiler ve minberler İmamiye hutbeleriyle ziynet bulup paraların üzeri de “Lailahe illallah Muhammeden Resullullah ve Aliyen Veliyullah” kelimeleri ve cenabı hakkın o sevimli kulunun (şah İsmail) isimleriyle süslendi. Zalalet yolunun uydurma işleri ve bidatlar ortadan kalktı. O zamana kadar takiye ile gizli yaşamakta olan Pâk Ehli Beyit Şiaları kendilerini artık açığa vurmaktan çekinmediler ve bunun hilafına muhalifleri ise saklı köşelere sığındılar. O hazretin (Ş. İsmail) kudretinin sesi her tarafa yayıldı.”²⁹³

²⁹⁰ Şeref Han, a.g.e., s. 137; O. Efendiyev, a.g.e., s. 45; Faruk Sümer, a.g.e., s. 22; Adel Allouche, a.g.e., s. 71.

²⁹¹ M. S. İvanov, Oçerk İstorii İrana, s. 62.

²⁹² Faruk Sümer, a.g.e., s. 23.

²⁹³ İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 44.

W. Hinz İsmail'i (doğ. 17 Temmuz 1487), "kısa fasılalarla hemen hemen 900 yıl süren bir yabancı hâkimiyetten sonra ilk İran milli devletinin kurucusu"²⁹⁴ olarak adlandırırken, bu "İran milli devletini" kurduğunu söylediği Şah İsmail'in kendisinin de bu 900 senelik "yabancı hâkimiyetin" ürünü olduğunu unutuyor. M. S. İvanov pek çok İranlı ve Batılı tarihçilerin İsmail'in sanki Türk işgalcilerle yaptığı mücadele sonucunda İran'da milli devlet kurmuş gibi anlatılmasını eleştirir. Ona göre, Safevi devletinin kuruluşunda İsmail'in önemli askeri gücünü oluşturan Kızılbaş Türkleri ve Azerbaycanlılar başlıca rol oynamışlardır, pek çok İranlı ve batılı tarihçinin iddia ettiği gibi Şah İsmail "İran milli devletini" kurmamıştır.²⁹⁵ İvanov sadece I. Şah Abbas zamanında İrani unsurların Safevi devletinde önemli konumları işgal ettiklerini yazıyor. O, Safevi devletinin İran Milli devletinden ziyade işgaller sonucunda oluşan Konglomerat²⁹⁶ bir devlet adlandırır.²⁹⁷

Şah İsmail'in Kişiliği: Şah İsmail'in kişiliği ile ilgili F. Sümer'in yaptığı yorum bu konu açısından ilginç olacaktır: "Şah İsmail'in müritlerinin ölüm dahil olmak üzere her türlü fedakarlığa seve seve katlanmaları, siyasi durumun müsait bulunması birer gerçek olmakla beraber, 13 yaşında her tarafta şiddetli tepki ile karşılanabilecek bir mezhebi temsil eden bir devlet kurması onun gerçekten büyük bir şahsiyet olduğunu göstermeğe kafidir. Kendisi şahsen çok cesur ve disiplin sever bir insan olduğu gibi, aynı zamanda, teşkilatçı ve tahsilli bir hükümdardı."²⁹⁸

²⁹⁴ W. Hinz, a.g.e., s. 63.

²⁹⁵ M. S. İvanov, a.g.e., s. 61.

²⁹⁶ Konglomerat – yani çeşitli halk ve boyların birliği

²⁹⁷ M. S. İvanov, a.g.e., s. 61-62.

²⁹⁸ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 41.

İsmail dini otoritesini kullanarak onu halkın gözünde artırmaya çalışmıştır. “Kutsallığını” korumak amacıyla yüzüne tor bir örtü bağlardı.²⁹⁹ Onun ayrıca dış görünüşü ile ilgili şunlar anlatılır. Güzel görünüşlü, pek fazla boylu olmakla beraber mütenasip vücutlu, şişman ve geniş omuzlu, yüzünün rengi oldukça açık, sakalı tıraşlı, bıyıklı birisi olarak anlatılır.³⁰⁰ Yakışıklı olması sebebiyle kaynaklarda ondan “Cemal-i Yusufmisal” (Yusuf yüzlü) olarak bahsedilir.³⁰¹

İran tarihçilerinden Firuz Mansuri “Razhaye der deli Tarih, Şah İsmail şair ne bude, divan hem nedaşte est” (Tarihin kalbinde sırlar, Şah İsmail şair olmamış, divanı da olmamıştır) adlı eserinde I. Şah İsmail’in şair olmadığını kanıtlamaya çalışır. Bu iddianın yanlışlığı pek çok araştırmacı tarafından ispatlanmıştır. Şah İsmail’den şair olarak bahseden eserler şunlardır: I. Şah İsmail’in oğlu Sam Mirza tarafından yazılan “Tohve-i Sami”, Fahriye Hurevi’nin “Tezkire-i Rövzetü’l-Selatin”, Şeyh Hüseyin Abdal’ın Silsiletü’l-Nesibi Safeviye”, Fahreddin Museviye Erdebiliye Necefi “Danişmeden-i Erdebil”.³⁰² Tabii ki, bu iddiayla İranlı araştırmacılar onun Türk olduğunu ve böylece kurduğu devletin bir Türk devleti olduğunu yok saymaya çalışmışlardır.

Şah İsmail Kızılbaşlar gibi bıyık bırakır, sakalını tıraş ederdi. Avdan hoşlanırdı.³⁰³ Şah İsmail’in dört oğlu ve 5 kızı vardı: Tahmasb Mirza, Musullu Türkmenlerinin emirlerinin birinin kızıdan doğmuş olan Behram Mirza, Elkas

²⁹⁹ Şahin Ferzeliyev, “Qiyaseddin Xondemir ve Hesên Bey Rumlu Şah İsmayıl Xetai’nin Ferdi Xüsusiyyetleri Haqqında”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler Toplusı), s. 83

³⁰⁰ W. Hinz bir başka kaynaktan onun açık renkli ince bir adam olduğunu, sakalının kırmızı, yine bıyıklı birisi olarak tasvir edildiğini yazıyor. Bkz: Walther Hinz, a.g.e., s. 64.

³⁰¹ Şahin Ferzeliyev, a.g.m., s. 85

³⁰² Bkz: Şükufe Memmedova, “Müasir İran Tarixşünaslığı Şah İsmayıl Xetai Haqqında”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler toplusu), s. 214.

³⁰³ Şahin Ferzeliyev, a.g.m., s. 85

Mirza, Sam Mirza. İskender Bey Münşi Şah İsmail'in oğullarıyla ilgili bilgi verir, fakat kızlarının isimlerinin gereksiz gördüğü için saymaz.³⁰⁴

Safevi ve Osmanlı Çatışması: Adel Allouche, bu çatışma sebebini şöyle açıklamaktadır: “Safevi yöneticileri sadece Osmanlı Sünniliğiyle çelişen Şiiliği benimsemeleri ile değil, aynı zamanda uzak mesafede olmalarına rağmen, Sufi tarikat liderleri olmaları sıfatıyla kendilerine büyük bir sadakatle bağlı olan Doğu Anadolu'daki Türkmen kabileleri aracılığı ile Osmanlı topraklarında karışıklık çıkarabilecek güçte olmalarıyla önemli bir tehdit idiler”.³⁰⁵

XVI. yy.ın ilk yarısında Safeviler için doğuda Özbekler, batıda ise Osmanlı tehdit oluştururdu. Adel Allouche'ye göre, dini uyumsuzluk olmasına rağmen, Safeviler ile Özbekler arasındaki çekişme büyük ölçüde Horasan'ı kimin yöneteceği konusundaki rekabetten doğmaktaydı. Fakat Osmanlıyla çekişme ise toprak meselesinden daha öte, Safevilerin kendi sınırlarının ötesindeki ve özellikle Anadolu'daki geniş Kızılbaş takipçilerini yönlendirme avantajı, Osmanlı İmparatorluğunun temeli için tehdit olmuştu.³⁰⁶ Remzi Kılıç'a göre de, Osmanlı'yu Safevilerin en çok Anadolu'yu ele geçirme çalışmaları ve Anadolu'daki Türkmenler üzerindeki siyasi ve mezhebi girişimleri rahatsız etmiştir.³⁰⁷ Bu çatışmanın bir başka nedeni olarak, Osmanlı ve Safevi feodallerinin ipek ticaretini ellerinde tutmaya

³⁰⁴ İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 73; Ayrıca bkz: Şahin Ferzeliyev, a.g.m., s. 86.

³⁰⁵ Adel Allouche, a.g.e., s. 73.

³⁰⁶ Adel Allouche, a.g.e., s. 75-76.

³⁰⁷ 1501'de Şah İsmail Erzincan'a geldiği sırada II. Bayezid (1481-1512) batıda Modon ve Koron fethi ile meşguldi. Şah İsmail Anadolu'ya gönderdiği halifelerle burada yer yer isyanlara ve toplu halde göçlere sebep oluyordu. II. Bayezid bu faaliyetlere son vermek için Alevi Türkmenlerin İran'a gitmelerini yasaklamış, bir kısmını da Rumeli'ye sürgün ettirmişti. Uç beylerine bundan böyle Sufi adında hiçbir kimseyi Sınırdan geçirmemeleri, yolları tutmaları bildirilmişti. Bkz: Remzi Kılıç, a.g.e., s. 15-16.

çalışmalarından kaynaklandığı gösterilir. Şükufe Memedova'ya göre, Zakafkasya ve Bağdat'tan geçen Avrupa - Asya ticaret yolları üzerinde kontrol kurulmaya çalışılıyordu. Fakat görünürde bu savaş İslam dininde iki tarikatın (Sünni ve Şii) arasındaki çatışma şeklinde ifade edilirdi.³⁰⁸

Osmanlı Sultanı Selim'in (1512-1520) yükselişiyle Osmanlı Safevi arasında gerginlik artmaya başlar. Bu sırada Memlûkler de Safevi yanlısı tutum takınırlar.³⁰⁹ F. Sümer Safevi hükümdarı Şah İsmail'in, Osmanlı tahtına Selim'in (doğ.1470-öl.1520) geçmesiyle sofilere bir şey yapacağından kaygılandığını ve bu sebeple 1512 yılında Rumlu Nur Ali Halife'yi Anadolu'ya göndererek, ona bu ülkedeki sofuları toplamasını emrettiğini yazıyor.³¹⁰

F. Sümer Sultan Selim'in Safevi devletiyle ilgili amaçlarını şöyle açıklıyor: “Bilindiği gibi Yavuz Selim'in maksadı Safevi devletine kuvvetli bir darbe vurmak değil, bu devleti büsbütün ortadan kaldırmaktı. Fakat devlet adamları ve bilhassa Yeniçeri ocağının beklenilmeyen mukavemeti ile karşılaştı. Mutaassıp ulemanın bile hamiyet gösterip fiilen kendisini kuvvetle desteklediklerine dair elimizde deliller olmaması gerçekten hayret vericidir. Bu yüzden sadece büyük işler yapmak için yaşayan bu büyük ülkücü hükümdar gayesine ulaşmadan öldü.”³¹¹

Yavuz Sultan Selim tahta geçtiği zaman Anadolu'da bir takım Osmanlı aleyhine Şii hareketler Safevi hükümdarı Şah İsmail tarafından desteklenmiştir. Bu

³⁰⁸ Şükufe Memmedova, Xülasat et-Tevarix Azerbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi, s. 68.

³⁰⁹ Adel Allouche, a.g.e., s. 76.

³¹⁰ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 34. ayrıca bkz: Rumlu Hasan, a.g.e., s. 164-165.

³¹¹ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 37.

hareketlerin bertaraf edilmesi Sultan Selim'in en büyük meselesi olmuştur. Bu tehlikeyi aradan kaldırmak için Sultan Selim Safevi'yi ortadan kaldırmayı amaçlıyordu.³¹²

Yavuz Sultan Selim Şah İsmail'in üzerine gitmeden önce Orta Anadolu'daki Kızılbaş Türkmenler hakkında tahkikat yaptırır. Şah İsmail'in yanlısı olan 40 bin Kızılbaş – Türkmen tespit edilir ve bunların ele başları yakalanıp katledilir, büyük bir kısmı da hapsedilir.³¹³ F. Sümer'e göre, Yavuz Selim'in meşhur seferine çıkmadan önce tehlikeli gördüğü kırk bin Kızılbaş'tan bir kısmını öldürtüp bir kısmını hapsedirdiğine dair Osmanlı müverrihlerinin sözleri mübalağadır. F. Sümer bu konuyla ilgili şöyle diyor: “Daha sonraki arşiv vesikalarının da gösterdiği gibi, bunlardan ancak faal olanlar öldürülüyor, hapsediliyor veya sürgüne gönderiliyordu”.³¹⁴

Arka arkaya Anadolu'da Şah Kulu (1511)³¹⁵ ve Nur Ali Halife (1512)³¹⁶ liderliğinde ortaya çıkan Kızılbaş isyanları da Sultan Selim'in Safeviler üzerine yürüyüş yapmasında etkili olmuştur.³¹⁷

³¹² Remzi Kılıç, a.g.e, s. 21.

³¹³ Remzi Kılıç, A.g.e, s. 22.

³¹⁴ II. Bayezid Şahkulu hadisesinden sonra Teke'de kalmış Kızılbaşları veya bir kısmını Mora yarımadasındaki yeni fethedilmiş Modon ve Koron taraflarına sürmüştür. Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 35-36; Remzi Kılıç, a.g.e., s. 22-23.

³¹⁵ Şeref Han, 916 (1511) yılında Anadolu'da Kızılbaş topluluğundan “Şeytan Kulu” adlı birisinin ortaya çıktığını ve ortalığa fesat yaydığını yazıyor. Bunun üzerine Sultan Bayezid Han Vezir-i Azam Ali Paşa'yı onun üzerine gönderir, fakat paşa çatışmada ölür. Bkz: Şeref Han, a.g.e., s. 147; Rumlu Hasan, a.g.e., s. 154.

³¹⁶ Rumlu'nun kaydettiğine göre, Şah İsmail sufileri bir araya getirmesi için Halife Nur Ali'yi Anadolu'ya gönderir. Nur Ali Kara Haisar'a varınca Rum sufilerinden ve müritlerinden yaklaşık 3, dört bin kişilik atlı grup aileleriyle birlikte ona katılırlar. Bu durumdan cesaret alan Halife Malatya'ya doğru harekete geçer. Bu sırada Malatya valisi Faik Bey bu olayı baber alınca üç bin atıyla onun üzerine yürür. Tokat civarında iki ordu karşı karşıya gelir ve savaşı Halife kazanır. Bkz: Rumlu Hasan, a.g.e., s. 164-165.

³¹⁷ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 177.

Çaldıran öncesi Selim'in Şah İsmail'in sarayına, Diyarbakır'ı istemeleri için, gönderdiği heyetten bahseden Adel Allouche'ye göre, Selim'in Diyarbakır konusundaki iddiaları, gelecekte güdülecek olan düşmanlıkları başlatma bahanesiydi.³¹⁸ Bunun akabinde Kemal Paşazade'nin fetvası ve risalesi, ayrıca Müfti Hazma Saru Görez'in fetvası³¹⁹ Yavuz Sultan Selim'e açık bir şekilde Kızılbaş-Türkmenleri katletme ve Şah İsmail üzerine savaş ilan etme yetkisi vermiştir.³²⁰

Orta ve Doğu Anadolu her iki hükümdarın nüfuz alanı idi. Bir taraftan Şii, diğer taraftan Sünni öğretiler burada yerleştirilmeye çalışılıyordu. İşte bu sebepler Osmanlıyla Safevi'yi Çaldıran'da karşı karşıya getirmişti.

Savaşa girmeden Sultan Selim bazı siyasi ve ekonomik tedbirler alır. Önce Memlüklerin tarafsızlığını garanti altına alır ve İran ipeğinin Osmanlı pazarına girmesini engelleyen uygulamalarda bulunur. Tüccarların bakır, demir, altın, gümüş madenleri ve ateşli silahlar götürmeleri yasaklanır. S. Selim'den sonra tahta geçen oğlu S. Süleyman ise babası döneminde kesilen ilişkileri tekrar sağlanılır.³²¹ F. Sümer Çaldıran savaşı öncesi Şah İsmail'in tutumuyla ilgili şöyle diyor: “Şah İsmail'e gelince, o galibiyetten emin olmadığı için Selim ile karşılaşmak

³¹⁸ Gerçekte Selim'in bu eyalet konusundaki “vesayet” hakkı diye bir şey söz konusu değildi. Selim Diyarbakır konusundaki kendi taleplerine daha fazla inandırıcılık kazandırmak için, Şah İsmail'in rakibi olan ve o sırada Osmanlı sarayında sürgün olarak yaşayan Akkoyunlu yöneticisi Murat'la bir ittifakı garantiye alır. Şah İsmail ise göndermiş olduğu yanıtta Selim'in yeğeni bir misafir olarak gördüğünü ve bu nedenle de kendi misafirini teslim etmeyeceğini belirtir. Aynı mesajda Safevi lideri Şah İsmail Selim'in Diyarbakır konusundaki iddialarını aşağılayıcı bir üslupla yalanlarken bu eyaletin fetih yoluyla kendisine ait olduğunu, bu nedenle de sadece ordu gücüyle geri alınabileceğini belirtmiştir. Bkz: Adel Allouche, a.g.e., s. 121-122.

³¹⁹ Hazma Saru Görez'in fetvasında, Kızılbaşlar “İnançsız” ve “Kafir” olarak adlandırılır. Fetvanın metni Sultan Selim'den “Onların (Kızılbaşların) erkeklerinin öldürülmesini ve onlara ait malların, kadın ve çocukların da ordu mensupları arasında bölüşülmesini emreden” bir emir vermesi talebiyle bitmektedir. Bkz: Adel Allouche, a.g.e., s. 123.

³²⁰ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 24.

³²¹ Adel Allouche, a.g.e., s. 125-126; Remzi Kılıç, a.g.e., s. 28.

istemiyordu. Bu sebeple Osmanlı hükümdarının yazdığı sert ve tahrik edici mektuplara yumuşak cevaplar ile mukabele etmişti. Şah gönderdiği cevaplardan birinde iki hususun kendisini Anadolu'ya karşı hareketten alıkoyduğunu, bunlardan birinin Anadolu halkından çoğunun atalarının müritleri, diğer hususun da gaza ile tanınmış bir hanedana karşı eskiden beri duyduğu derin sevgi olduğunu yazmıştı.”³²²

Çaldıran Savaşı: Savaşa karar veren Sultan Selim Karaman, Anadolu, Menteşe, Germiyan, Kefe, (Feodosiya) Trabzon, Semendere, Eflak, Bosna, Mora ve Sırp illerinin ordularını toplar. Yaklaşık 100 bin atlı ve piyade ile Erzincan'a yönelir. Bunun üzerine Şah İsmail de ordularını toplayarak, harekete geçer, her iki ordu Recep ayında Tebriz'in 20 fersah uzaklığında Çaldıran ovasında karşılaşır.³²³ Çaldıran savaşını yapıldığı yer konusunda çelişkili açıklamalar bulunmaktadır. F. Sümer, Çaldıran'ın Hoy kentinin Kuzey doğusunda bulunduğunu yazıyor.³²⁴ Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında ise Çaldıran'ın Makü kenti yakınlarında bulunduğu belirtilmektedir.³²⁵ Rmlu'ya göre ise Çaldıran Tebriz'in yakınlarında bir obadır. Hoy ve Makü kentleri İran'ın (Güney Azerbacan'ın) farklı kentleridir. Hoy doğuda, Makü ise batıda – Türkiye sınırına yakın – bulunmaktadır.

Osmanlı ordusunun sağ ve sol kanatlarında Sinan Paşa, Bıyıklı Paşa diye tanınan Mustafa Paşa, Ferhad Paşa, Karaca Paşa, Şehsuvar Beyin oğlu Zülkadir oğlu Ali Bey gibi ünlü paşalar bulunmaktaydı. Malkoçoğlu öncü güç, Mihaloğlu da

³²² Faruk Sümer, a.g.e., s. 37-38.

³²³ Rumlu Hasan, Ag.e., s. 177-178; Hülaset et-Tevarih'te Osmanlı ordusunda 200 bin süvari ile piyade olduğu kaydedilmektedir. Bkz: Şükufe Memmedova, Xülaset et-Tevarix Azerbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi, s. 69.

³²⁴ Faruk Sümer, a.g.e., s. 36.

³²⁵ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 15.

öncüdü. Safevi ordusunda sağ kanatta Şamlu Durmuş Han, Zülkadir Halil Sultan, Lala Hüseyin Bey ve Hülefa Bey gibi ünlü emirler vardı. Sol kanatta Ustaçlı Han Muhammed ve Ustaçlı Çayan Sultan da Diyarbakır askerleriyle sol kanatta idi. Emir Abdalbaki, Seyit Muhammed Kemune ve Emir Seyit Şerif merkezde yer almıştı. Gurçibaşı Sarı Pire öncü güç idi. Şah İsmail ise bir grup yedek korucuyla hangi tarafta zorluk yaşanırsa, oraya yönelmek için beklemede idi.³²⁶ Çaldıran savaşı 1514’de Ağustos’un 23’de sabahleyin Kızılbaş ön birliklerinin Sarı Piri Ustaçlı’nun başılığında gurçilerin saldırısıyla başlar.³²⁷

Çaldıran’da bizzat Şah İsmail’in bulunduğunu söyleyen İskender Bey Münşi Tarih-i Alem Ara-i Abbasi’de şöyle anlatır: “Yalkuç oğlu Rum ordusunun çerçhilerinden olup, daima kendisinden bahsederdi. Kendi cesaretini övüp, ordu arasında padişahın şahsından başka bana karşı koyabilecek kimse yoktur diyordu. Zulfakar eseli Haydari Kılıcını” alıp – o menkuba öyle hiddetli bir hamle kıldı ki, padişahın savlatından kendisini kaybedip, yerinde kımıldayamaz oldu. O cesaret ormanın arslanı Haydari kolunun kuvvetiyle ona bir darbe indirdi ki, miğfer ve çelik kesip, habis cüssesini topraklara düşürdü. Her iki ordu bağırды ve yüksek alemin melekleri de o kolun kuvvetine aferin dediler”.³²⁸ Bir başka yerde ise yine aynı tarihçi Çaldıran savaşı sırasında Şah İsmail’in bıldırcın avı ile meşgul olduğunu yazıyor.³²⁹

Savaşın sonuna doğru Şah İsmail atının dengesini kaybetmesi suretiyle yere

³²⁶ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 179-180.

³²⁷ Rumlu Hasan, Ag.e., s. 180; O. Efendiyev, a.g.e., s. 51.

³²⁸ İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 69.

³²⁹ İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 69.

düŒer, Osmanlı askerleri İsmail'in üzerine yürütür, fakat bu sırada ona benzeyen Sultanali Mirza Afşar tarafından kurtarılır. O, "şah benim" diyerek, koşar ve askerlerin onun arkasından gitmelerini sağlar. Bu sırada Hızır ata Ustaçlı adlı birisinin şaha at getirmesi sonucunda Şah İsmail kurtulur.³³⁰ Rumlu, bu savaşta Safevilerin önemli emirlerinden, Ustaçlı Han Muhammed, Gurçibaşı Sarı Pire, Lala Hüseyin Bey, Emir Abdalbaki, (Necefli) Seyit Muhammed Kemune ve (Şirazlı) Emir Seyit Şerif'in ve 3 bin Sultan Selim ordusundan olmakla, toplam 5 bin askerin her iki taraftan öldüğünü kaydetmektedir.³³¹ Bu kayıpları Şeref Hanın da teyit etmektedir. Fakat isimler dışında Kızılbaş ölülerinin sayısını toplam beş bin olarak gösterir.³³² Hülaset et-Tevarih'te ise Osmanlı Ordusundan 5000 askerin öldüğü kaydedilir.³³³ Savaşta yenik düşen Şah İsmail Dergüzin'e gider, Sultan Selim ise Tebriz'e girer. Sekiz gün sonra Sultan Selim'in Anadolu'ya dönmesi üzerine Şah İsmail Tebriz'e yönelir.³³⁴

Z. Bayramlı, B. Ezizli'nin araştırmasında Şeref Han'ın verdiği bilgilerin gerçeğe daha yakın olduğu, Evliya Çelebi'nin bu rakamı olduğundan daha çok şişirttiği de ayrıca belirtilmektedir.³³⁵ Evliya Çelebi'nin günlüğünde I. Şah İsmail'in eşi Taçlı hanımın savaşta esir alınarak İstanbul'a götürülmesi kaydının da doğru

³³⁰ O. Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 52; Hülaset et-Tevarih'te Mirza Afşar'ın Şah İsmail sanılarak Sultan Selim'in yanına götürüldüğü, onun Şah İsmail'in kulamlarından olduğu yazılmaktadır. Bkz: Şükufe Memmedova, Xülaset et-Tevarih Azərbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi, s. 69; "Tarih-i Şah İsmail Safevi"de bu olay anlatılır. Bkz: O. Efendiyev, "Salnameçi Bican Şah İsmayıl Xətai Haqqında", Şah İsmayıl Xətai (Makaleler toplusu), s. 23.

³³¹ Rumlu Hasan, Ag.e., s. 184.

³³² Şeref Han, a.g.e., s. 159.

³³³ Şükufe Memmedova, Xülaset et-Tevarih Azərbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi, s. 69.

³³⁴ Rumlu Hasan, a.g.e., s. 184; Şeref Han, a.g.e., s. 159-160.

³³⁵ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 15.

olmadığı araştırmada kaydedilir.³³⁶ “Bilindiği üzere I. Şah İsmail Behruze hatun, Azerbaycan hükümdarı Akkoyunlu Sultan Yakup’un (1478–1490) kızı Taçlı beyim ve Hadim bey Hülefa’nın kızı Taçlı hanım ile evli idi. Kaynaklarda Taçlı beyim yahut Taçlı hanımın esir alınıp Osmanlı merkezine gönderilmesi konusunda bilgi yoktur.”³³⁷

F. Sümer Çaldıran savaşında her iki ordunun durumu şöyle anlatılır: “Şah İsmail’in ordusunun sayısı Sultan Selim’inkine nazaran daha azdı. Fazla olarak Safevi ordusu ateşli silahlardan da mahrum idi. Buna karşılık ağır Osmanlı ordusu üç aylık yerden gelmiş, kızgın Temmuz güneşi altında, pek harap, ot bile bulunmayan, çıplak ve arızalı bir arazide günlerce yürümüştü”.³³⁸ O. Efendiyev’e göre de, Osmanlı ordusunun daha ileri teknolojiye sahip olmanın yanı sıra sayılarının çokluğunun ve ordu düzenin Safevilere göre daha iyi durumda olması Çaldıran’daki zaferi Osmanlıların lehine sağlamıştır.³³⁹

Çaldıran savaşı sonrası Osmanlı ve Safevi sınırı: Çaldıran savaşı öncesi Osmanlı Safevi sınırlarını F. Sümer şöyle belirtmektedir: “Çaldıran savaşından önce Osmanlı-Safevi hududu Sivas’a bağlı Suşehri’nden geçiyor, ondan sonra Fırat’ı takip etmek üzere Memlük - Safevi sınırı başlıyordu. Divriği, Darende, Malatya, Ayıntab Memlüklerin, Kemah müstahkem kalesi ile Harput ve Urfa da Safevilerin

³³⁶ Osmanlılar tarafından tutulan esirlerin içerisinde Behruze hanımla birlikte Taçlı hanımın da bulunurdu. Onlardan birincisi İstanbul’a götürülmüş, şahı küçük düşürmek için saray şairi Cafer Çelebi’yle evlendirilmiş, ikincisi ise Tebriz’e kaça bilmiştir. Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 16.

³³⁷ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 15-16.

³³⁸ Faruk Sümer, a.g.e., s. 36.

³³⁹ O. Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, g.e., s. 52-53.

hudut şehirlerini teşkil ediyordu”.³⁴⁰ Yavuz Sultan Selim sonrası ise Osmanlı sınırı böyleydi. Yavuz Selim Memlükleri tek bir seferde ortadan kaldırarak, Anadolu’nun Çukur-Ova, Divriği, Malatya, Antep ve Antakya gibi bazı bölgeleri ile Suriye, Mısır ve Hicaz’ı ülkesine katmıştı, İmparatorluğun hudutları Güney-Doğu’da Irak’a dayanıyordu.³⁴¹

Sonuç olarak kuzeyde Harput’tan ve Bitlis’ten, güneyde ise Rekke ve Musul’a kadar olan topraklar Osmanlıların eline geçer. H. 920 (1514-1515)’nin kışını Asya’da geçiren Selim İstanbul’a yönelir. Kemah’ı alır. Erzincan’ın Kızılbaş valisi Nurali Halife Rumlu Osmanlı Trabzon valisi Bıyıklı Muhammed’in ordusuyla savaşta yenilir ve öldürülür. Böylece Erzincan da Osmanlıların eline geçer.³⁴² O. Efendiyev’e göre, Safeviler Kürdistan’ın geniş bölgelerini bu savaşla kaybederler. Çaldıran’dan sonra Kürt boyları ve ayanları I. Sultan Selim’e yönelerek, açık aşkar Kızılbaş valilerine karşı koymaya başlarlar. İdris Bitlisi de Kürt boylarının Sultan’ın yanında yer almasında önemli rol oynamıştır.³⁴³

1520 yılında Yavuz Selim’in vefatı ile Şah İsmail derin bir nefes alır. Onun ölümüyle gerek kendisinin ve gerekse de devletinin varlığını tehdit eden büyük tehlike sona erer.³⁴⁴

Çaldıran sonrası Şah İsmail’in durumuyla ilgili olarak F. Sümer şöyle diyor:
“Uğradığı mağlubiyetin acısına, dedesi Hasan Beyden daha uzun bir zaman

³⁴⁰ Faruk Sümer, a.g.e., s. 38-39.

³⁴¹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 40-41.

³⁴² O. Efendiyev, a.g.e., s. 53; Adel Allouche, a.g.e., s. 134; Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 16.

³⁴³ O. Efendiyev, a.g.e., s. 53.

³⁴⁴ Faruk Sümer, a.g.e., s. 40-41.

dayanması Kanuni Süleyman, Vezir-i Azam İbrahim Paşa ve müverrih Hoca Sadeddin'in babası arasında yapılan bir sohbette, kendisini bütün bütün içkiye vermiş olması ile izah edilmişti.”³⁴⁵

Memleketinin Azerbaycan, Irak-ı Acem, Horasan, bazen de Diyarbakır, Belh ve Merv olduğunu söyleyen Rumlu 24 sene saltanat süren Şah İsmail'in 38 yaşında vefat ettiğini yazıyor.³⁴⁶ Ölüm tarihi 930 Recep ayının 18'i (22/23 Mayıs 1524) olarak gösterilir.³⁴⁷ Şah İsmail'in ölüm sebepleri arasında içkiye aşırı düşkünlüğü gösterilmektedir.³⁴⁸ Safevi devleti kurucusu vefat edince yerine 23 Mayıs 1524'de en büyük oğlu Tahmasb (1513–1576) geçer.³⁴⁹ Bu sırada Tahmasb on yaşında bulunuyordu. Yeni hükümdarın çocuk yaşta olması, Kızılbaş beyleri arasında mevki mücadelesine yol açar.³⁵⁰

³⁴⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 38.

³⁴⁶ bkz: Rumlu Hasan, a.g.e., s. 226 – 227.

³⁴⁷ Şah İsmail'in ölümü Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de şöyle anlatılır: “Dünya Padişahı İsmail Güneş gibi battı. Dünyadan gitti ve Zil (ظل) onun tarihi oldu. Güneşin tarihi gölge olur.” İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 72; Rumlu Hasan, a.g.e., s. 226.

³⁴⁸ Faruk Sümer, a.g.e., s. 57; Rumlu'ya ve Şeref Han'a göre hastalığa yakalanarak ölmüştür. Bkz: Rumlu Hasan, a.g.e., s. 226 ve Şeref Han, a.g.e., s. 168-169.

³⁴⁹ Şah Tahmasb'ın tahta geçişini İskender Bey Münşi övgüyle şöyle anlatır: “İsfahan'ın Şahabad isimli yerinde dünyaya gelmiş; Müneccim ve usturlabcılar onun doğum tarihinin zayıçesini çıkarıp uzun zaman geçmeden vücudu ile taht ve taca ziynet vereceğini ve devlet güneşiyle dünyayı aydınlatacağı hükmünü çıkardılar. Gayibi ilhamların hükmüne göre onun doğum tarihi Afitob-ı Alem Afruz oldu”. Hakan-ı Süleyman Şan'ın devrinde Horasan'ın saltanatıyla diğer kardeşlerinden seçkin idi. Herat şehrinde büyüyordu. Lalesi Emir Han'ın hoş a gitmeyen bazı işleri ortaya çıkınca, o Hazret Horasan payitahtından getirilerek huzuru hümayunda azımlandı. İşin başından beri, cihangirlik ve saltanat emaretleri yüksek alınlarından belirmiş ve zilli-ilahinin nurları kendini göstermişti. Hakan Cennet Mekânın hadisesinden sonra onun vücudu saltanat ve padişahlık elbisesiyle süslendi. On bir yaşında iken “Allah size emanetlerin geri verilmesini emrediyor”, aye-yi kerimesinin gereğince padişahlık tahtının ziyneti ve saltanat seieinin süsü o oldu. Mübarek cülusları 930 Recep ayının 19'u pazartesi (1523/24) de oldu. Piçi (Maymun) yılında babasının tahtına geçti.” İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi Ter. No: Ter/51), I. cilt, I. kısım s. 74.

³⁵⁰ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, a.g.e., s. 9. Rumlu Hasan, a.g.e., s. 229; O. Efendiyev, a.g.e., s. 59-61; Adel Allouche, a.g.e., s. 145.

Tahmasb'ın dönemi Kanuni Süleyman'ın Şark seferleriyle diğer ismiyle **“İrakeyn Seferleriyle”** ünlüdür. Çuha Sultan'ın ölümü üzerine boşalan vekil görevine Tekelü emirleri onun oğlu Şah Kubat'ı önerirler. Tekeli boyunun emirlerinin bu çabası diğer boy emirleri tarafından (Ustaçlı, Rumlu, Zulkadirlü, Afşar) hoşnutsuzlukla karşılanır. Oymaklar arasındaki mücadeleler sonucunda Tekelü boyundan olanlar silahlanarak devlethane kapısında toplanırlar. Bu durumdan rahatsız olan Şah Tahmasb Tekelü boyunun katledilmesini emreder.³⁵¹ Tekelü Ulama³⁵² 938'de (1531–1532 - Luy yılı) Tahmasb'ın Horasan'a gitmesinden faydalanarak, Azerbaycan'da Şaha karşı ayaklanır. Ulama, etrafına Şah ile mücadele edebilecek derecede kuvvet toplayamaz. Bu sebeple üzerine gönderilen askere karşı koyamayarak, Van'a, oradan da İstanbul'a gider. Kanuni Süleyman'ın vezirini Vezir-i Azam İbrahim Paşa'yı etkileyerek, meşhur İrakeyn seferinin açılmasına sebep olur.³⁵³ Tekelü Ulema Osmanlılar tarafından Bitlis valisi olarak atanır. O sırada eski Bitlis valisi olan Şeref han Ruzeki Şah Tahmasb'a sadakatini ilan etmişti. Bu sebeple Kürdistan'ı tamamen feth etmesi için Ulema'nın yanına bir çok birlik verilir.³⁵⁴

³⁵¹ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, a.g.e., s. 28; O. Efendiyev, a.g.e., s. 62.

³⁵² Tekelü Ulema'yı Şah Tahmasb tezkiresinde şöyle anlatır: “Babam Hakan hazretleri (Ş. İsm.) zamanında yasavul olan ondan sonra yükselerek, eşikağası olan, benim kendisine emirlik rütbesi verdiğim ve hayırlı neticeli Horasan seferine Pars yılında Azerbaycan Emirü'l-ümerası yaptığım Ulema'nın Horasan'ı korumak üzere üç yüz kişi göndermesini ve kendisinin de orada olmasını kararlaştırdım”. Bkz: Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, a.g.e., s. 29; Ayrıca bkz: İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 110.

³⁵³ Şeref Han, a.g.e., s. 182-183; Ayrıca Tezkire-i Tahmasb'da bu konu şöyle anlatılır: “Şark diyarı hoş olup Kızılbaş beylerinin çoğu benim müttfikimdir. Eğer Paşa o tarafa yönelirse o toprakları ele geçirmeyi taahhüt ederim ve Paşa Azerbaycan, Irak ve Fars'ta padişahlık yapar ve her yıl Hünkar'a (S. Süleym.) hediye gönderir. Hühkar hazretleri İbrahim Paşa'nın sözünden çıkmaz” sözleriyle etkilediğini Şah Tahmasb tezkiresinde açıklıyor. Bkz: Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, a.g.e., s. 30; İskender Bey Münşi, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 110; Faruk Sümer, a.g.e., s. 61-62.

³⁵⁴ Adel Allouche, a.g.e., s. 150.

Sultan Süleyman'ın Azerbaycan'a Birinci Yürüyüşü:³⁵⁵ 1534'de Sultan Süleyman büyük bir ordu ile Azerbaycan'a hareket eder. Ordunun ön birliklerinde Veziri İbrahim Paşa'nın 90 bin kişilik askeri yer alır. Ulema'nın yetkisindeyse 10 bin asker vardı. Ulema'yla ilişkisi olan bazı Kızılbaş ayanları Safevilere ihanet ederek, Osmanlı'nın tarafına geçer.³⁵⁶ Bu yürüyüşle 1534'de Haziran'ın 13'de (940 Zilhicce 1) Sultan Süleyman'ın ordusu İbrahim Paşa'nın komutasında Tebriz'e girer. Bunu haber alan Şah Horasan'dan harekete geçer. Rey'e vardıklarında askerleri, atları ve develeri iyice yorulmuştu. Artı Şahın komutasındaki ordu 7 bin kişiden fazla değildi ve Tahmasb Sultan Süleyman'la savaşıma niyetinde değildi ve Sultan Süleyman'a, onu savaştan vazgeçirmek için hediye göndermeyi tasarlar³⁵⁷ Sultan Süleyman Tahmasb'a gönderdiği mektupla onu savaşıma tahrik eder.³⁵⁸ İki ordu Behram Mirza'nın komutasındaki Kızılbaş ordusu ve İbrahim Paşa'nın ordusu Kızılüzzen nehrinin kıyısındaki **Karaağaç** yakınında karşı karşıya gelir. Şahın ordusu Osmanlı ordusunun önünde dayanamayarak, geri çekilir. Sultanın ordusu ise Sultaniye'ye

³⁵⁵ Evliya Çelebi 1647'de Kafkas seyahatinin günlüğünde Osmanlı hükümdarı I. Sultan Süleyman Kanuni (1520-1566) ile Safevi hükümdarı I. Şah Tahmasb (1524-1576) arasında aralıklarla devam eden ve 1555'te Amasya barışı ile sona eren savaşlar hakkında da yeteri kadar bilgi vermiştir. Fakat o, bu savaşlar hakkında kayıtlarında da tahriflere yol vermiştir. Seyyah I. Sultan Süleyman Kanuni'nin Azerbaycan'a ilk yürüyüşü hakkında şöyle yazmakta: "1533-1534'lerde Süleyman han Nahçıvan diyarına yürüyüş edip, orayı ele geçirdikten sonra İslam ordusu (Osmanlı ordusu) ile Revan'ı fethetti. Orada bulunan küçük kaleyi de dağıtıp, hayli ganimet ele geçirerek, kendi başkentine - İstanbul'a geri döndü". Fakat Osmanlı ordusu 1534'de Vezir-i azam İbrahim paşanın başçılığı altında Revan'a değil, Azerbaycan'ın güney toprakları ve Irakeyn (iki Irak) üzerine hücum etmiş ve 90 binlik Osmanlı ordusu 13 haziran 1534'te Tebriz şehrine dahil olmuştur. Bir müddet sonra ise Sultan Süleyman Kanuni de Tebriz'e gelmiştir. I. Şah Tahmasb savaş taktiğini değiştirerek Osmanlı ordusu ile karşılaşmış halledici savaşa girmede. Aksine, şehirler ve yol kenarlarındaki erzakı, silahı uzak yerlere taşımakla küçük savaş operasyonlarına üstünlük verdi. Zorluklarla karşılaşan Osmanlı ordusu Kızılüzzen nehrini geçip Irak-ı Acem'e doğru hareket eder. 1534'ün sonbaharında soğuktan, erzak, silah kıtlığından eziyet çeken Osmanlı ordusu sultanın başçılığı ile Şehrizar'dan geçip Bağdat'a dâhil olurlar. Ve 1534-1535'in kış aylarını İstanbul'da değil, Bağdat'ta geçirirler." Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 16.

³⁵⁶ O. Efendiyev, a.g.e., s. 64.

³⁵⁷ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, a.g.e., s. 37; O. Efendiyev, a.g.e., s. 65.

³⁵⁸ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, a.g.e., s. 40; O. Efendiyev, a.g.e., s. 65.

yönelir. Son baharın sonuna doğru Sultaniye arazisinde şiddetli kar yağması³⁵⁹ sonucunda Sultanın ordusu burada hem insan, hem de silah bakımından ciddi kayıplar verince Bağdat'a yönelir ve kışı burada geçirir.³⁶⁰ Kışı geçirdikten sonra Sultan Süleyman **1535'in yazında II. Yürüyüşe** geçer ve Tebriz'e gelir. Sultan Süleyman Tebriz'e varmadan önce Şah Tebriz ahalisini taşıtmış, kenti boşaltmıştı. Kanallar, havuzlar toprakla doldurulmuştu, yiyecekler yakılmıştı. Daha sonra Şah Sultaniye'ye çekilir, Osmanlı ordusuysa 1536'da (H.942) Tebriz'e girer. Şah barış için elçiler gönderirse de sultan tarafından redd cevabı alır.³⁶¹ Bunun üzerine şahın ordusu Sultaniye'den Derecezin'e giden yol üzerindeki ekin sahalarını yakarlar. Orduyu İsfahan'a göndererek, kendisi Hemedan'a çekilir. Osmanlı ordusu Sultaniye'ye vardığında açlık başlar ve taun hastalığına yakalanırlar ve insan gücü büyük zarar görür.³⁶² Derecezin'de ordular karşılaşırlar. Osmanlı ordusu hücumla geçer, fakat yenilirler ve geri çekilmek zorunda kalırlar. Bu yürüyüş sonunda Van ve Erciş bölgeleri şahın eline geçer.³⁶³ Sultan Diyarbakır'dan İstanbul'a döner ve kışı orada geçirir.³⁶⁴

Şirvan'ın Safeviler devletine katılması: Şirvanşah II. İbrahim'in oğullarından olan Sultan Halil (II. Halilullah) Şah Tahmasb'ın kız kardeşi Prihan hanımla evliydi.³⁶⁵ 1535'te II. Halilullah'ın ölümü üzerine Şirvan tahtı varissiz kalır. Taht için mücadeleler başlar. Bu sırada Tahmasb'ın kız kardeşi Perihan Tebriz'e gelerek, Tahmasb'ı durumdan haberdar eder, orayı istila zamanıdır diye uyarır. I.

³⁵⁹ Tahmasb'ın tezkiresinde karın 13 Safer Salı günü yağdığı kaydedilir. Bkz: Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, a.g.e., s. 44;

³⁶⁰ Şeref Han, a.g.e., s. 184-185; O. Efendiyev, a.g.e., s. 67.

³⁶¹ Şeref Han, a.g.e., s. 186.

³⁶² Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, a.g.e., s. 48.

³⁶³ O. Efendiyev, a.g.e., s. 67-68.

³⁶⁴ Şeref Han, a.g.e., s. 187.

³⁶⁵ O. Efendiyev, a.g.e., s. 68.

Tahmasb Şirvan'da şahlığı kaldırmak için uygun fırsat kolluyordu. 1537-1538'deki isyanlardan,³⁶⁶ hâkimiyetsizlikten istifade eden şah 1538'de Şirvan'ı tutup Hüseyin beyi ve Şahruh'u idam ettirir. 1538'de Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza Şirvan'a girer. Elkas Mirza zafer kazanır ve Şirvanşahlar devleti Safevilerin beylerbeyliklerinden biri olarak onun terkiğine katılır. Elkas Mirza da Şirvan'ın ilk beylerbeyi ilan edilir.³⁶⁷ Elkas Mirza'nın daha sonraları şahlık iddiaları sebebiyle I. Şah Tahmasb tekrar Şirvan üzerine yürür. 1546'da Cavad'da Elkas Mirza'nın annesi Hanbeyi Hanım I. Tahmasb'la görüşerek, onu oğlunu cezalandırma fikrinden vazgeçirir ve Şirvan'a beylerbeyi olarak II. İsmail atanır.³⁶⁸ 1547'de Elkas Mirza yine merkeze tabi olmaktan kaçındığı için I. Tahmasb'ın hücumlarına maruz kalır ve İstanbul'a kaçarak, Sultan Süleyman'a sığınır.³⁶⁹

Sultan Süleyman'ın Azerbaycan'a Üçüncü Yürüyüşü:³⁷⁰ 955 (1548)'te

Sultan Süleyman büyük bir orduyla tekrar Azerbaycan'a girer. Sultan'ı Azerbaycan'a

³⁶⁶ Bu yıllarda Şirvan'da - Mahmudabad ve Salyan'da kendini kelenter adlandıran şahsın başçılığı altında isyan başlanmıştır. Onlar Şirvan şahlığının sonuncu temsilcisi Şahruh'u (1535-1538) yenerek, hâkimiyete sahip çıkmak fikrinde idiler. Aslında Şirvan'ı bu sıralarda yerli ayanlardan vekil Hüseyin Bey idare ediyordu. Lakin Şirvanşah II. Halilullah'ın (1524-1535) dul kadını ve I. Şah İsmail'in kızı Perihan hanım, korçubaşı Padar'ın Şirvan'da siyasi nüfuzları hiç de zayıf değildi. Aslında onların her ikisi Şirvan'da vuku bulan her bir hadiseyi izleyerek bu konuda merkeze muntazam bilgi veriyorlardı. Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 17.

³⁶⁷ O. Efendiye, a.g.e., s. 70-71; Şeref Han, a.g.e., s. 191-192.

³⁶⁸ Şeref Han, a.g.e., s. 198; O. Efendiye, a.g.e., s. 72-74.

³⁶⁹ Şah Tahmasb-ı Safevi, Tezkire, s. 54-55; O. Efendiye, a.g.e., s. 72-74; Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 16-18; Adel Allouche, a.g.e., s. 153.

³⁷⁰ "Evliya Çelebinin yazdığına göre, Kanuni Sultan Süleyman'ın Azerbaycan'a üçüncü kez askeri yürüyüşe başlamasında Elkas Mirza'nın bir miktar rolü olmuştur. Seyyah sözüne devam ederek, Tebriz alındıktan sonra Lala Mustafa Paşa'nın baş komandan gibi Şirvan'a hücum ettiği sırada Elkas Mirza'nın da onunla birlikte bulunduğunu belirtiyor. Ve onlar Nahçıvan, Revan, Gence, Şirvan'ı ele geçirip dağıttılar. Şamahı kalesini Osmanlılar ele geçirdikten sonra "Elkas Mirza'ya da Şirvan eyaleti dahilinde Mahmudabad hanlığı verilmiştir". Fakat seyyah üçüncü askeri yürüyüşten bahsederken tarihi hadiselerde bazı karışıklığa yol vermiştir. Bilindiği üzere üçüncü askeri yürüyüş zamanı Osmanlı ordusu Erzurum - Hoy- Tebriz yolu ile hareket etmiştir. Sultan Süleyman 1548'de Tebriz'i tutmuş, ancak burada dört gün kaldıktan sonra geriye, Van'a, oradan ise Diyarbakır'a çekilmiştir. Elkas Mirza ise beş bin kişilik ordu ile Hemedan, Kum askeri seferinden sonra Huzistan'a, oradan ise Bağdat'a doğru hareket etmiş, nihayet Sultan Süleyman Kanuni ile arası bozulduktan sonra Behram Mirza tarafından Surhab'da mağlup edilerek, Kahkaha kalesinin hapisanesine atılmış ve orada da öldürülmüştür." Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 18.

tekrar yürüyüş yapmaya Elkas Mirza ikna eder. onun sözlerine göre, Sultan Irak'a girer girmez Kızılbaşlar Şahtan yüz çevirerek, Sultanın tarafına geçeceklerdi. Elkas Mirza'nın adamları ondan yüz çevirip geri dönerler ve hatta Tahmasb'ın ordusuna katılırlar.³⁷¹ Fakat öyle olmaz. Sultan Azerbaycan'a Erzurum-Hoy-Tebriz yolunu takip ederek gelir. Sultanın ordusunda 300 bin asker bulunuyordu. Tahmasb ordunun yanı sıra onlarla gelecek erzak taşıyan grubun da hesabını yaprak Osmanlıların 1 aydan fazla dayanamayacaklarını düşünür.³⁷² Bu sırada Şah yine Tebriz'i boşaltır, her tarafı yakıp yıktırır. Sultan Tebriz'e girer, fakat orada sadece 4 gün kalabilir. Osmanlıların orada 5 bin atı, devesi ve katırı ölür. Kentte yiyecek olmadığından halkı yağmalarlar. Sultanın ordusu Tebriz'i 1548'in Haziran'ın 2'sinde (H. 955 Rebü-s'sani 24) terk etmek zorunda kalır. Bir taraftan halk isyana kalkar, diğer taraftan Şahın ordusu düzensiz bir şekilde Osmanlı ordusuna ani saldırılarda bulunur. Sultan Kürdistan üzerinden Van'a, oradan da Diyarbakır'a çekilmek zorunda kalır.. Şah ordusu ise Osmanlı ordusunun çekilmesi üzerine Hoy'a girer.³⁷³

Kanuni Sultan Süleyman 1548 yılındaki ikinci seferinin sonucunda Van'ı, Vestan'ı, Erciş'i, Adilcevaz'ı ve Ahlat'ı Osmanlı topraklarına katar ve buralara merkezden beylerbeyi ve sancak beyleri tayin eder.³⁷⁴

Sultan Süleyman'ın Azerbaycan'a Dördüncü Yürüyüşü: H. 961'de (1554)

Sultan Süleyman büyük bir orduyla Azerbaycan'a hücumla geçti ve Nahçıvan'ı tuttu. F. Sümer'e göre, Tahmasb'ın 1551-54 yıllarında yaptığı yağmalar Kanuni'yi üçüncü

³⁷¹ Şeref Han, a.g.e., s. 198.

³⁷² Şah Tahmasb-ı Safevi, Tezkire, s. 62.

³⁷³ O. Efendiyev, a.g.e., s. 74-75.

³⁷⁴ Şeref Han, a.g.e., s. 199; Faruk Sümer, a.g.e., s. 67.

kez Şark seferine çıkmaya zorlamıştır.³⁷⁵ I. Şah Tahmasb yine aynı taktiğini uygulayarak, çatışmadan kaçınıp, Sultan ordularının geçeceği yerleri tarumar etti.³⁷⁶ Yiyecek kıtlığı ile karşılaşan Sultan Nahçıvan'ı terk etmek zorunda kalır ve Erzurum'a döner. 40 bin kişilik Kızılbaş ordusu Sultanın ordusunu takip ederek, Osmanlı sınırlarına girerler ve burada Osmanlı ordusuyla çatışarak, onların büyük bir grubunu darmadağın ederler. Sultan'ın yakın adamlarından olan Sinan Bey Kızılbaşların eline geçer.³⁷⁷ Sonuçsuz kalan bu yürüşler Osmanlı ordusunda itirazlara sebep olur ve Sultanı Safevilerin defalarca ısrarla istediği barış anlaşmasını yapmaya götürür.

Amasya barışı ve İrakeyn seferinin sonuçları: Bu yürüşlerin anlamsızlığını anlayan Sultan Süleyman Safevilerle barış yapmaya ikna olur ve bunun için Veziri Muhammed Paşa'ya emirler verir. Muhammed Paşa Kızılbaş emirine mektup göndererek, Sinan beyi geri vermelerini ve barış yapılması için şahın heyet göndermesini rica eder. Sinan bey geri verilir³⁷⁸ ve Sultan Amasya'da bulunduğu sırada Safevi elçisi oraya giden Karadağ sufilerinden **Ferruhzad Kemaleddin bey** müzakereler sonucunda "Amasya barışı" adıyla ünlü olan barışı imzalarlar.³⁷⁹ Amasya Barışı tarihi ile ilgili çelişkili açıklamalar bulunmaktadır. Fars kaynaklarında

³⁷⁵ F. Sümer a.g.e., s. 67.

³⁷⁶ Şah Tahmasb-ı Safevi, Tezkire, s. 79-80; F. Sümer, a.g.e., s. 67; F. Sümer a.g.e., s. 67.

³⁷⁷ O. Efendiyev, a.g.e., s. 81-82; F. Sümer, a.g.e., s. 67.

³⁷⁸ "Sinan bey gittikten sonra Maraş hakimi Ali Paşa ile Hudavendigar'ın Çaşnigirbaşı Hasan Ağa, üç yüz kişi ile mülazimler ve hademe dahil yedi yüz altmış kişi ile elçiliğe geldi. Birinci gün Saadetabat bağında görüşme şerefine nail olup, Hudavendigar'ın kendi elleriyle yazmış oldukları, dostluk ve samimiyet mektubunu verdi. Ertesi gün Devlethane-i Hümayun'da izaz ve ikram edilerek, getirmiş oldukları hediye ve tuhveleri, o meyanda, murassa aletler, murassa hançer ve kılıç kemerleri, Ferenk ve Rum'un nefis kumaşları, her ülkenin nadide metaları vardı. Bunlar devlethane-i Hümayun'un Çihil Sütun (Kırk Direk) balkonunda huzuru Humayun'a arz oldular. O Hazret de elçilere ve maiyetlerine layikli hediyeler, münasip hilatlarla iltifatlarda bulundular". Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, I. kısım s. 197-198.

³⁷⁹ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, s. 83; O. Efendiyev, a.g.e., s. 83.

H. 961 (1554) olarak gösterilen barış tarihinin Türk kaynaklarında H. 962 Receb ayının 8’de (yani 1555 Mayıs 29) olarak gösterilir.³⁸⁰

Bu antlaşmaya göre, Şehrızor eyaleti, Van Gölü çevresi Osmanlılarda kalıyor ve kuzeyde Arpaçay sınırı oluşturuyordu.³⁸¹ O. Efendiyev’e göre, Batı Gürcistan vilayetleri (İmeretiya, Mengreliya ve Guriya) Osmanlı sınırlarına katılır. Doğu Gürcistan vilayetleri (Meshiya, Kartliya ve Kahetiya) Safevi devletinin sınırları içerisinde kalır. Batı Ermenistan Osmanlı hakimiyeti altına geçer, Doğu Ermenistan Safevilerin egemenliğinde kalır.³⁸² O, İsmail Hakkı Uzunçarşılı’nın, güya bu barışa esasen Azerbaycan (Tebriz de dahil olmak üzere) Osmanlıların hakimiyeti altına geçmiştir, iddialarının hiçbir kaynağa dayanmadığını, uydurma olduğunu da yazıyor.³⁸³ F. Sümer’e göre, Amasya barışı Tahmasb için gerçekten büyük bir başarı idi. Tahmasb bu barış ile İslam âleminin en kudretli devletine Şii Safevi devletinin varlığını kabul ettirmişti. Diğer taraftan bu antlaşma Osmanlılara bu devleti ortadan kaldırmak görüşüne son verdimişti. Tahmasb bu başarıyı elde etmekle gerçekten dirayetli bir hükümdar olduğunu gösterdi.³⁸⁴ Adel Allouche’ye göre ise, Amasya Anlaşması aslında Süleyman’ın Safeviler karşısında ısrarla uyguladığı kuşatma politikasının başarılı olduğunu gösterir. Diğer taraftan da Tahmasb’ın Osmanlı askeri gücünün ezici büyüklüğü ile karşılaştığında uygulamaya geçirmiş olduğu pragmatik yöntemin geçerliliğini gösterir.³⁸⁵

³⁸⁰ O. Efendiyev, a.g.e., s. 83; Adel Allouche, a.g.e., s. 156; Fakat Remzi Kılıç bu tarihi 1 Haziran 1555 (11 Recep 962) olarak gösterir. Bkz: R. Kılıç, a.g.e., s. 73.

³⁸¹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 67; Remzi Kılıç, Osmanlılara kalan arazilerin isimleri şöyle sayıyor: Ardahan, Kars, Göle, Zarşat, Arpaçay. Bkz: Remzi Kılıç, a.g.e., s. 73.

³⁸² O. Efendiyev, a.g.e., s. 83; M. S. İvanov, Oçerk İstorii İrana, s. 62.

³⁸³ O. Efendiyev, a.g.e., s. 83.

³⁸⁴ Faruk Sümer, a.g.e., s. 68.

³⁸⁵ Adel Allouche, a.g.e., s. 156-157.

Barış şartları arasında Anadolu'dan Safevilerin hâkim olduğu bölgelere yapılan göçlerin engellenmesi ile ilgili şartlar da bulunmaktadır. F. Sümer'e göre: "Barış antlaşmasında iki taraf ülkelerinden diğerine sığınacakların iade edileceğine dair bir madde bulunması, bu gibi göçleri önlemek maksadıyla Osmanlılar tarafından koydurulmuş olsa gerektir. Bu göçler yine eskisi gibi başlıca Rum eyaleti (Sivas, Amasya Tokat bölgesi) ile Boz-Ok sancağı, Dulkadır ili ve Haleb Türkmenlerinden yapılmakta idi".³⁸⁶

Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de Amasya barışı için Sultan Süleyman'ın gönderdiği hediyelerden bahsedilir: "Osmanlı hanedanının emin adamlarından Vezir-i Azam Mehmet Paşa, mektup yazarak, kahir devletin erkanı ile sulh hususunda konuşmak için yüksek tahtın ayağına adamlar gönderdi. Sultan Süleyman ona demişti ki, "Osmanlı devleti kurulduğu günden beri, bizim kimseye elçi ve hediye göndermek âdetimiz olmamıştır. Hiçbir padişaha da elçi ve hediye göndermedik ve daima diğer padişahlar bize hediye ve elçi göndermişlerdir. Osmanlı devletinin kanunlarında böyle bir şey yoktur. Benim de vezirlerin adam gönderdiklerinden haberim yoktur", demişti. Nihayet zikrettiğimiz gibi onun yakınlarından Sinan Bey, Kanlu Çimeni denilen yerde, ele geçip, sonra da serbest bırakıldığından aralarında sulh muahedesi akd olundu".³⁸⁷

³⁸⁶ F. Sümer'e göre, bu göçlerin ana sebebi veya onlardan biri gayri adilane bir icraatın uygulanmasıydı. O, bu konuyla ilgili şöyle diyor: "Devşirme sisteminin gittikçe gelişmesini de bu ana sebebin içinde mütalaa edebiliriz. Gerçekten devşirme sisteminin XV. yüzyılın ikinci yarısından XVII. yüzyılın sonlarına kadar olan devirde en fazla gelişmiş olduğu malumdur. Padişahın kulları, yani devşirmeler, yalnız merkez kuvvetlerini teşkil etmekle kalmıyorlar, imparatorluğun bütün eyalet ve sancak merkezleri ile kalelerinde de istihdam ediliyorlardı. Kul ve kuloğullarının ihtiyacı karşılayamadığı hallerde, Anadolu gençleri (Rum yiğitleri) de hizmete alınmakta idiler. Bu gibi fevkalade haller dışında Türklerin çiftçilik, esnafılık, zanaatkârlık gibi mesleklerini bırakıp medrese tahsili müstesna - başka işlere girmeleri şiddetli bir şekilde yasaklanmıştı. Bir fırsatını bulup girmiş olanlar da bu işlerden alınıp eski mesleklerine iade ediliyorlardı." Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 71-72.

³⁸⁷ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, I. kısım s. 197-198.

F. Sümer'e göre, Irakeyn seferi Safevi devletinin varlığına son verilemeyeceğini açıkça ortaya koydu.³⁸⁸

Tahmasb döneminde Safevilerin bölgedeki hâkimiyeti kuvvetlendi, mahalli hanedanlar ortadan kaldırıldı, Şirvan, Gilan ve Kandahar Safeviler devletinin terkiğine katıldı.³⁸⁹

Safevilerin Şeybanilere karşı mücadelesi: XVI. yy.da Şeybaniler Horasan'ı ele geçirmek için uğraştılar, fakat yalnız kuzey-doğu kısmında (yani Belh vilayetlerinde) başarılı oldular. O zamanki Horasan'ın diğer üç vilayeti – Herat, Meşhed ve Merv yine de Safevi hakimiyeti altında kaldı.³⁹⁰ Şah İsmail'in ölümüyle yaranan karışıklıklardan yararlanan Şeybani Hanın oğlu Ubeydullah Han Horasan üzerine defalarca yürüyüş yaptı, fakat Horasan beylerbeyi Durmuş Han Şamlu'yla çatışarak (1524) geri döndü. Durmuş Hanın ölümü üzerine (1526) tekrar Özbekler Amuderya'yı geçerek, Tus kentini kuşattılar, daha sonra (1527'de) Astrabad'ı alırlar. Batıda olduğu gibi doğudaki savaşlarda da Safevilerin mücadelesi savunma karakterliydi. Özbeklerin yürüyüşleri 1569-70'li yıllara kadar devam etti.³⁹¹

Amasya barışından sonra Safevilerle Osmanlılar arasında ilişkiler I. Şah Tahmasb'ın ölümüne kadar savaşız sürdü. 1559'da Şehzade Bayezid ailesi ve on iki bin kişilik birliğiyle Kazvin'e I. Şah Tahmasb'ın sarayına gelir.³⁹² O, babasına karşı

³⁸⁸ Faruk Sümer, a.g.e., s. 65.

³⁸⁹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 68.

³⁹⁰ O. Efendiyev, a.g.e., s. 87.

³⁹¹ O. Efendiyev, a.g.e., s. 88-89.

³⁹² Şeref Han, a.g.e., s. 123; Tahmasb tezkiresinde Bayezid'in kardeşi Sultan Selim'le anlaşmazlığa düşerek, asi olduğu, Konya'ya giderek, birbirleriyle savaştıkları kaydedilir. Bu esnada Sultan Bayezid

isyana kakışmış, fakat darmadağın edilmişti. Çuhursaad'a – Safevilerin arazisine sığınır. Onu Kızılbaş başkentinde tantanayla karşırlar. Üç sene Şah Tahmasb'ın yanında kalan Bayezid onu Sultan'ın üzerine yürümeye tahrik etse de, Şah Tahmasb bu tahriklere uymaz.³⁹³ Şah onun Sultan Süleyman'dan kaçmasından faydalanmayı düşünüyordu. Birkaç vilayeti Sultan'dan Bayezid'in karşılığında ister. Bağdat'ın oğlu Hayar Mirza'ya verilmesini, ya da oğullarından birinin Osmanlı arazisinde sancakbeyi olarak atanmasını ve Kerbela'daki Şii türbelerini kontrol etmesi için Kızılbaş ulemasının oraya girmesine izin verilmesini talep eder. Fakat bu isteklerinin tamamı Sultan tarafından redd edilir. Tahmasb Sultan Bayezid'in adamlarını zehirlemesi üzerine onu haps ettirir, cemaatinden olanları ise tezkirede yazdığına göre, çıplak vaziyette nereye isterlerse gitsinler diye serbest bıraktım diye yazıyor.³⁹⁴ Sultanın elçi heyeti H. 970'te (1562) Van valisi Hüsrev Paşa başta olmak üzere Bayezid'in teslimi karşılığında hediyelerle birlikte Kazvin'e gelir. Şah Bayezid'e söz vermesine rağmen, onu ve dört oğlunu elçilere teslim eder ve oracıkta öldürülürler.³⁹⁵ İskender Bey Münşi bu olayı şöyle anlatır: “969 (1561)'de Osmanlı Hanedanının iş bilen yüksek rütbeli sulhsever ve hayır perver emirlerinden Husrev Paşa Hudavendigâr'ın Kapucubaşısı Ali Ağa ile Sultan Bayezid işi için zikrettiğimiz gibi, elçiliğe gelip, mütevazı, dostane ve samimi bir name getirdi. Onlardan sonra da Hudavendigâr'ın muteber emirlerinden İlyas Bey isimli bir zat Yüksek dergaha gelip, Rum'dan getirdiği Kayser'in hediyelerini Kisra ve Cem mülkünün (Safeviler) varsine takdim etti. Bu hediyeler meyanında, Rum işi altın sırmalı yularla murass

Şahın huzuruna elçiler göndererek, borç olarak, bin beş yüz altın ister ve babasının yerine geçince ödeyeceğini söyler. Şah onun isteğini akılsızca bulur. Bkz: Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, s. 83-84; O. Efendiyev, a.g.e., s. 95.

³⁹³ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, s. 86-87.

³⁹⁴ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, s. 89.

³⁹⁵ Şeref Han, a.g.e., s. 219-220; O. Efendiyev, a.g.e., s. 95-96.

altın ve gümüş işlemeli eyerleri bulunan kırk beş baş çok iyi Arap ve Şam koşu atları vardı. Bunların her birisi, beş yüz kadar eşrefi altın değerinde idi ki, bugünkü hesaplara elli bin tümen kadar şahî İraki demektir. Birçok diğer nefis hediyeler, kumaşlar, bir hayli nadide şeyler vardı. Padişah bu sayısız ve eşsiz hediyelerden büyük şehzadelere, dergahın emirlerine, ülkenin hudud hakimlerine, yüksek Korculara, Kızılbaş aşiretleri beylerine ve eşrafına derecelerine göre, ihsan buyurdular. Bundan maada, bu hediyelerden, Özbek sultanlarına o aralık Belh hakimi olan Pire Mehmet Hana, Buhara padişahı Abdullah Hana, Semerkand valisi Sultan Ebu Sait ana Ürgenç'te olan Ebu'l Mehmet Hana ve Hacı Hana da gönderip, Rum Sultanının hediyelerinden onlara da teberrüken bir hisse ve ülüş verdiler".³⁹⁶

Tahmasb'ın Şahsiyeti: O. Efendiyev, Şah Tahmasb'ın kişiliği ile ilgili genel olarak, olumsuz görüşün hakim olduğuna dikkat çekerek, kaynaklarla bunun tam olarak böyle olmadığını açıklıyor. Daha çocuk yaşta Şah ilan edilerek, tahta çıkarılması onun Kızılbaş emirleri tarafından yönetilmesine sebep olmuşsa da, yirmili yaşlarına geldiğinde yetenekli bir devlet adamı olduğu görülmektedir.³⁹⁷ Dahası onun savaştan önce, Osmanlı hükümdarlarına mektuplar göndererek, politik yöntemlerle sorunları çözme istediği politik kişiliğini sergilemektedir. Örnek olarak Sultan Süleyman'ın Şah Tahmasb'a gönderdiği mektupla onu savaşa tahrik etmesine yanıt olarak yazdığı mektubu gösterebiliriz.³⁹⁸ F. Sümer'e göre de, yumuşak mizacı, oldukça sade bir hayat geçirmesi, kibirli ve gururlu görünmemesi, gerçekçiliği (istişareye değer veriyor, işlerinde kızına bile danışlıyordu) birçoklarını onun

³⁹⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, I. kısım s. 198.

³⁹⁷ O. Efendiyev, a.g.e., s. 100-101.

³⁹⁸ Şah Tahmasb-ı Safevî Tezkire, s. 40.

şahsiyeti hakkında yanlış hükümlere sevk etmiştir.³⁹⁹

Şah Tahmasb içkiden hoşlanmadığını tezkiresinde ifade ederek, şaraphaneleri ve bozahaneleri bu sebeple kapattırıldığını yazar.⁴⁰⁰ Tahmasb'ın damga resmini kaldırması onun halkına yönelik şefkatli tarafını da ortaya koymaktadır.⁴⁰¹ Birçok Safevi hükümdarı gibi Tahmasb da rüya yorumlarına, yıldız fallarına önem veriyordu. Gördüğü rüyalara göre savaştaki başarılarını veya başarısızlıklarını yorumlardı.⁴⁰²

Tahmasb'ın iki şeye düşkün olduğu kaydedilir, bunlardan biri para, diğeri kadınlardı.⁴⁰³ Muazzam bir servet bıraktığı, Şerefname'nin müellifi Şeref Han tarafından hayretle anlatılır.⁴⁰⁴ Tahmasb paraya olan hırsından korucularına 14 yıl maaş vermemiştir. Hayatının sonlarına doğru sarayına kapanarak, devlet işlerini emirlere bırakması birçok emir ve kadıların vazifelerini kötüye kullanmalarına yol açmıştı.⁴⁰⁵

II. Şah İsmail Devri (1576–1577) – Tahmasb 984 Sefer ayının 16'da (1577

Mayıs 14) vefat eder.⁴⁰⁶ Onun ölümünden sonra 9 oğlu kalmıştı. Bunlar İsa Bey Musullu Türkmen'in kızı Sontanım'dan olan Muhammed Mirza ve İsmail Mirza;

³⁹⁹ O, bu konuda şunları eklemektedir: “Venedik, elçisinin onun harbi sevmemesini tenkit etmesi isabetli bir görüş değildir. Çünkü Safevi devletinin askeri gücü ve İran'ın iktisadi durumu göze alınırsa ikinci bir Çaldıran, şüphesiz, devletin yıkılmasına sebep olabilirdi”. Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 68; Ayrıca bkz: Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, s. 13.

⁴⁰⁰ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, s. 40.

⁴⁰¹ Faruk Sümer, a.g.e., s. 68; O. Efendiyevev, a.g.e., s. 102.

⁴⁰² Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, s. 76; Bkz: İskender Bey Münşi, Tarih-i Alem Ara-i Abbasi, Tuhaf içerikli olaylar bölümlerine.

⁴⁰³ Şah Tahmasb-ı Safevi Tezkire, s. 13.

⁴⁰⁴ Şeref Han, a.g.e., s. 250-251.

⁴⁰⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 68-69.

⁴⁰⁶ Şeref Han, a.g.e., C. II, s. 246.

Şamhal'ın kız kardeşinden ve Çerkez cariyelerinden olan Süleyman Mirza, Cüneyd Mirza ve Ahmed Mirza; Gürcü cariyelerinden olan Haydar Mirza, İmamgulu Mirza, Mustafa Mirza ve Mahmud Mirza idiler.⁴⁰⁷

Muhammed Mirza'nın körlüğü ve İsmail Mirza'nın Kahkaha kelesinde oluşu Tahmasb sonrası tahta kimin geçeceği konusunda muhtemelen Tahmasb'a düşündürmüş olacak ki, o, devlet işlerini daha erken yaşta Haydar'a havale etmek zorunda kalır. Bu ise çatışmaların kaynağı olmuştur.⁴⁰⁸ 1575'te Tahmasb'ın ağır hastalığı üzerine tahta kimin geçeceği tartışmalara sebep olur.⁴⁰⁹ I. Şah Tahmasb'ın büyük oğlu Muhammed Mirza'nın körlüğü sebebiyle tahta geçme olasılığı zayıftı. İsmail Mirza dışında diğer çocuklar ise daha küçük yaşta idiler. Kızılbaş emirleri tarafından desteklenen İsmail Mirza Haydar Mirza'nın en önemli rakibiydi. Fakat 20 yıla yakın bir süre **Kahkaha** kalesinde esirdi.⁴¹⁰

⁴⁰⁷ Şeref Han, a.g.e., C. II, s. 251; O. Efendiyev Cüney Mirza'nın yerine Mahmud Mirza, Mahmud Mirza'nın yerine Ali Mirza'nın ismini yazmaktadır. Bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 103.

⁴⁰⁸ Şeref Han, a.g.e., C. II, s. 246; O. Efendiyev, a.g.e., s. 103.

⁴⁰⁹ Ustacalu oymağı emirleri, başta Yüzbaşı asan Bey oğlu Hüseyin Bey, Mentеше Sultanın torunu Sofracı Murad Han, Okçu korucu Piri Bey (Koçulu abasından), Emirahurbaşı Koyuncuoğlu (?) Muhammed Bey, İçik Oğlu Allahkulu Sultan olmak üzere, Tahmasb'ın oğullarından Haydar'ın babasına halef olmasını istiyorlardı. Başlarında Tahmasb'ın Emmeoğlu dediği Masum Beyin oğlu Sadreddin Hanın bulunduğu Şeyhavend zümresi (yani hanedanın diğer kollarına mensup şahıslar) ile Gürcülerden Ali Han ve Zal Bey de Ustacaluların yanında yer almışlardı. İkinci grup hanedan mensuplarından Haydar'ın öz kardeşi Mustafa, Behram Mirza'nın (Tahmasb'ın kardeşi) oğullarından İbrahim de Ustacaluların isteğini paylaşıyorlardı. Buna karşılık Halifetü'l-hülefa Rumlu Hüseyinkulu, Afşar Aslan Sultan (Araşlu obasından), Türkmen Haydar Sultan-ı Çabuk (Musullu obasından), Tahmasb'ın görüşlerine değer verip çok sevdiği kızı Perihan ve Perihan'ın dayısı Çerkes Şemhal Sultan da İsmail Mirza'nın tarafında bulunuyorlardı. Bunlardan bazıları da İsmail'in taraftarı olmaktan ziyade Haydar'ın hükümdar olmasını istemiyorlardı. Faruk Sümer, a.g.e., s. 110.

⁴¹⁰ Daha 14 yaşında 1547 (H. 954)'de Şirvan beylerbeyi olan Tahmasb'ın kardeşi Elkas Mirza isyan edip Osmanlı'ya sığındığında Şirvan'ın idaresi İsmail Mirza'ya bırakılır. İsmail Mirza Şirvanşahlar sülalesinden olan Burkan'la ve Osmanlı Sultanı I. Süleyman'la savaşarak, savaş becerisini sergilemişti. Erzurum valisi (Osmanlı) İskender Paşa'yı yenmesi 1552 (H. 969) ise askeri zekasını ortaya koymuştur. İsmail'in bu zaferi ona yenilmez kumandan ünü kazandırmıştı. İsmail Mirza'nın başarıları onu Şah Tahmasb'ın gözdesi yapar. Fakat zamanla Şah şehzadenin sarayda kalmasının tehlikeli olduğunu anlayarak, onu Muhammed Mirza'nın vali olduğu Herat'a, Muhammed Mirza'nın yerine gönderir. Muhammed Mirza'nın ise saraya gelmesini emreder. İsmail'in Herat'ta başına buyruk davranması emirü'l-ümera Muhammed Han Şerafeddin oğlu Tekelü'yü rahatsız eder ve o, Tahmasb'a şikayet ederek, onun geri çağırılmasını ister. II. İsmail Mirza Şaha danışmadan vilayetlerin valilerine mektuplar göndererek, onlardan hemen ordu toplamalarını ve Amasya barışını bozarak, Osmanlı

I. Şah Tahmasb daha ilk kez ağır hastalığından sonra ortaya çıkan taht mücadelelerinden ihtiyatlanmış olacaktır ki, iyileşir iyileşmez Kahkaha kalesinde bulunan oğlu konusunda kaygılanır. Saraydaki ayanlar iki yere ayrılmıştı.⁴¹¹ Tahmasb Haydar Mirza'nın koyu taraftarı olan Karadağlı boyunun reisi Eşikağası Ferruhzad beyin aynı boydan olan Kahkaha kalesinin reisi ve onun akrabası olan Halife Ensar'ın yardımıyla İsmail'i öldürtmesinden endişelenerek, Afşar boyundan olan Gurçî birliğini Kahkaha'ya gönderir. Şahın bu önlemi İsmail'in taraftarlarını güçlendirir. Ayrıca Tahmasb başkentte Ustaçlı boyunun konumunu kısmen zayıflatmaya çalışarak, onların önemli emirlerini çeşitli kentlere bazı görevler için gönderir.⁴¹² 1576'da Mayıs ayının başlarında I. Şah Tahmasb yeniden hastalanır. Fakat saray hekimleri bu durumu pek önemsemezler ve Mayıs'ın 13'den 14'üne geçen gece durumu iyice kötüleşir, ateşi artar ve sabaha doğru ölür. Ölümü sırasında Haydar'ın yanında bulunduğu kaydedilir. Güya Şah Tahmasb Haydar'ın şah olmasını belirten vasiyetname bırakır. Fakat onun daha sonra şehzadenin kendisi tarafından hazırlanan sahte bir vasiyetname olduğu anlaşılır.⁴¹³ Tahmasb'ın ölümü duyulduğunda sarayın bütün giriş ve çıkışları kapatılır. O gün sarayın muhafız başkanlığını Haremhane Yüzbaşısı olan Veli Bey Afşar'ın reisliğinde Rumlu, Afşar, Kaçar, Bayat ve Varsak boylarından olan gurçiler yapmaktaydı. Onlar ise Şehzade İsmail'in yandaşlarıydı. Sarayda ulunan Perihan Hanım da (Tahmasb'ın kızı) olup

vilayetlerine yürüyüşe başlamalarını talep eder. Ayrıca Vezir Masum Bey Safevi Sultana karşı yürüyüş etmek için ordu toplama konusunda istekte bulunan İsmail Mirza'nın valilere gönderdiği birkaç mektubu ona gösterir. I. Tahmasb askeri birliğinin reisini Gurçibaşı Sevindik Bey Afşar'ı İsmail'i görevinden alması için Herat'a gönderir. Onun yerine tekrar Muhammed Mirza vali olarak atanır. İsmail Mirza ise Kahkaha kelesine atılır. Bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 104 - 106.

⁴¹¹ Faruk Sümer. Ayrıca bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 107.

⁴¹² Örneğin: Murad Han Gocur kalesini almak için Rüstendar'a gönderilir. Piri bey Rey valisi olarak atanır. Hüseyin bey Yüzbaşı II. Selim'İN ölümü ve onun oğlu III. Murad'ın tahta çıkmasıyla İstanbul'a gönderilen heyete başçı olarak atanır. Fakat bu görevden imtina eder. Mustafa Mirza'nın lalası Nazar Sultan Ustaçlı'nun ölümüyle ise bir süre sarayda taht kavgaları durar. Bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 107-108.

⁴¹³ O. Efendiyev, a.g.e., s. 108.

bitenleri öğrenir ve sarayın Haremhane bahçesinden sarayın meydanına (Meydan-ı esp) giden gizli odanın kapısını kendi anahtarıyla açıp dayısı Şamhal'ı haberdar eder. İsmail'in taraftarları örgütlenerek, sarayı ele geçirir. Haydar'ı yakalayıp, başını keserler.⁴¹⁴ Bu olay Haydar'ın taraftarlarını sindirir ve dağılımlarına sebep olur. Bu olayların devamında Cuma günü Kazvin'in merkez camisinde emirlerin şehzadelerin ve cemaatin katılımıyla şatafatlı bir şekilde Şehzade İsmail'in şah ilan edilmesiyle ilgili hutbe okunur ve Şah Kahkaha kalesinden kurtarılıp, 984'ün Rebiyü'l-evvelinde (Haziran 1576'da) Kazvin'e getirilir.⁴¹⁵ F. Sümer, II. Şah İsmail'in zaferini şöyle yorumlamaktadır: “Ustacalılar müstesna olmak üzere diğer bütün oymakların İsmail Mirza'yı tutmalarında yalnız adı geçen şehzadenin, Haydar'ın aksine olarak, cesur bir harp adamı olması, uzun yıllar (on dokuz yıl, altı ay, yirmi bir gün) Kahkaha⁴¹⁶ kalesinde hapsedilmiş bulunmasının meydana getirdiği acıma duygusunun değil, aynı zamanda Ustacalu oymağının nüfuzunu kırmak isteği de mühim bir amil olmuştur. Ancak Ustacaluların mücadeleyi kaybetmeleri, kendi hatalı hareketlerinden ileri gelmiştir.”⁴¹⁷ Onun cülusu Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi'de şöyle anlatılır: “Cemazilevvelin 27'si Çarşamba günü cülus için tayin edilmişti. Çihil sütun eyvanında büyük hazırlıklar yapılarak, muazzam meclis kuruldu, emirler, şehzadeler ve devlet erkânı toplandı. İsmail Mirza büyük bir haşmet ve azametle eyvana gelerek, padişahlık tahtına oturdu ve Şahi cennetmekânın daima oturduğu yerde kendisine yer seçti. Hülasa, ilk önce şehzadeler, daha sonra seyitler, âlimler ve müçtehitler, onlardan sonra da Kızılbaş zümresinin yüksek emirleri ve eşrafı, vezirler ve kalam sahipleri, Gürcü Semayun'un oğlu Luvarsab ve yine Levend'in oğlu İsa

⁴¹⁴ Şeref Han, a.g.e., C. II, s. 247-248; O. Efendiyev, a.g.e., s. 110-112.

⁴¹⁵ O. Efendiyev, a.g.e., s. 110-113; Faruk Sümer, a.g.e., s. 112.

⁴¹⁶ Tebriz'in kuzey doğusunda, Karaca Dağ'da bulunmaktadır.

⁴¹⁷ Faruk Sümer, a.g.e., s. 111.

Han ki, bunlar Alamut kalesinden çıkarılıp getirilmişlerdi, Loristan hakimi Şah Rüstem, Nizam şah'ın elçisi Mazanderan valisi Mirza Hanın oğlu İbrahim Han, Arabistan valisi Seyit Sahhar ve Frenk elçileri huzura gelerek, birer birer tebrik edip el etek öptüler. Kaleden çıktığı günden o güne kadar her taraftan gelmiş olan hediyeler huzura arzedildi.”⁴¹⁸

II. Şah İsmail iktidarını güçlendirmek için şahlığının ilk aylarında pek çok katlin gerçekleşmesine sebep olur. O, şehzade Mustafa'yı ve şehzade Süleyman'ı, Sultan Hüseyin Mirza'yı, Muhammed Hüseyin Mirza'yı, şehzade Mahmut ve onun bir yaşında olan oğlu Muhammed Bakir'i, Şehzadeler İmamgulu ve Ahmed'i, İbrahim Mirza'yı öldürtür. Daha sonra II. Şah İsmail amcasını, halasını, dayısını, teyzesinin oğullarını ve onların eyaletlerdeki erkek neslini katlettirir.⁴¹⁹

II. Şah İsmail'in dönemi aynı zamanda Sünnilik konusunda tartışmaların ve çekişmelerin yaşanmasıyla karakteristiktir. Safevilerle Osmanlıların çatışmasının dinmesi sadece Safevilerin “üç halifeyi” tanımalarından geçiyordu. Bunu anlayan II. Şah İsmail politikasını buna göre geliştirmiştir. Sünnilikle ilgili tedbirleri de bununla ilintiliydi. II. Selim zamanında (1566–1574) Osmanlıyla Safeviler arasındaki Amasya barışı aynen korunmuştur. Fakat II. Selim'den sonra tahta geçen III. Murat (1574–1595) bu barışı bozmak için fırsat kollar. O. Efendiyev'e göre, Sünniliğe eğilimlerin sebebi III. Sultan Murat'la yaklaşık aynı zamanda tahta çıkan II. Şah İsmail, Sultanla barışı korumaya ve bu sebeple Şii-Sünni çatışmasını yumuşatmaya çalışır ve işte bundan dolayı onun döneminde Osmanlı Safevi sınırlarında sükûnet

⁴¹⁸ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi elyazma No: Ter/51) I. cilt, II. kısım s. 354.

⁴¹⁹ Şeref Han, a.g.e., C. II, s. 251-252; O. Efendiyev, a.g.e., s. 120; Faruk Sümer, a.g.e., s. 112.

bozulmamıştır.⁴²⁰ Fakat II. İsmail'in döneminde de İran'dan gönderilen "halife"lerle Anadolu halkının İran'a göçe teşvik edildiği ve alınan "sadaka" ve "nezir"lerle İran'a paraların aktarıldığı, Şiilik propagandalarının yapıldığı kaydedilir. Hatta sadece bununla kalınmamış, Osmanlı tacirleri öldürülerek, malları da yağmalanmıştır.⁴²¹

İsmail Mirza'nın Şii mezhebine olan gevşekliği ve Sünniliğe olan temayülü Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de şöyle anlatılır: "Halk onun Şiiliğe karşı gevşek ve Sünniliğe temayül ettiğini ileri sürüyordu. Bu iddianın ilk sebebi onun (Hz) Aişe'ye karşı taan edilmesine mani olmak istemesinden ileri gelmişti. İsmail Mirza yanında bulunan alimlere ve Şii ilim adamlarına, Şiilerin hangi sebeple Hz. Peygamber'in hürmetli haremine kötü söylediklerini sormuştu. Hz. Peygamberin haremi ve ailesi hakkında bu kadar ayetler ve hadisler olmakla beraber, onu da çok sevmekle beraber, onun hakkında nasıl kötü söylenir? Onunla Hz. Ali'nin arasında vuku bulan bazı hadiselerin, bazı Talha ve Zübeyir gibi adamların tahrikleriyle vuku bulmuş olduğunu ve Hz. Ali'nin de bunun onun kadınlığına ve aklının kadın aklı olduğuna yorarak, onu affettiğini ve affının delili de olarak onu pek muhterem ve izaz ikramla Medine'ye göndermiş olduğunu ve Allah'ın Peygamberinin hürmetine ona taan etmeni ve hazretle Hazreti Hasan ile Hz. Hüseyin'in onu birkaç merhale götürdüklerini beyan ederek ve ona taan etmenin Hz. Peygambere taan etmek olduğunu ileri sürerek, Şii ulehasını bu hususta ne diyebileceklerini meclisinde bulunan alimlerle ve hocalarca bahusus Hoca Afzal Türke'ye sormuş olmasıdır".⁴²²

⁴²⁰ O. Efendiyev, a.g.e., s. 125.

⁴²¹ Remzi Kılıç, a.g.e., s.88.

⁴²² İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 366.

Daha I. Şah Tahmasb'ın döneminde Sünniliğe ilgili olması sebebiyle itham edilen saray ulemalarından bir olan Mirza Mahdum Şerifi Şahın Şiilik aleyhinde olan görüşlerini savunarak, “İlk üç halifenin lanetlenmesinin” aradan kalkması isteğini Sünnilerin yararına açık şekilde ifade eden İsmail'e büyük etkileri olmuştur. Fakat karşılaştığı tepkiler sonucunda dini reform konusunda fazla ileri gittiğini anlayan II. Şah İsmail Mirza Mahdum'u yanına çağırarak, herkesin önünde onu azarlar. Bundan sonra Şah bir daha din konularıyla ilgilenmez.⁴²³

Sünnilik eğilimleri II. Şah İsmail'in adına sikke darp edilmesi sırasında da kendini belli etmiştir. O, yeni darp edilecek sikkelerin bir tarafında “La ilahe illallah, Muhammeden resullah, Aliyen veliyullah” kelimelerinin yazılmasını uygun bulmayarak, bu dinarların, dirhemlerin alış veriş esnasında Yahudilerin, Ermenilerin, Ateşperestlerin, Hintlerin ve diğer “kafirlerin” de eline geçtiğini ve bunun inanca ters düştüğünü ileri sürer. Oktay Efendiyev Münşi'nin verdiği bilgilere dayanarak, İsmail'in karşı çıkışının asıl sebebinin “Aliyen Veliyullah” kelimeleri olduğunu yazıyor. Onun döneminde darp edilen altın ve gümüş sikkelerin bir tarafında Şeyh Attar'dan bir beyt, diğer tarafında ise padişahın adı, unvanı ve sikkenin darp edildiği yer gösterilmektedir.⁴²⁴ İsmail Mirza'nın para basımıyla ilgili düşünceleri Alem-Ara-i Abbasi'ye şöyle yansımıştır: “İsmail Mirza kendi namına altın para bastırmamış olduğundan eski paralarla alış veriş yapılıyordu. Darphaneciler para basılması ve darphanenin istifadeleri hususunda birçok mübalağalı sözler söylüyorlardı. İsmail Mirza, paraların bir tarafında yazılmış olan “La ilahe illallah, Muhammedun Resullullah, Aliyyun veliyyullah” ibareleri hakkında çok düşünüyordu. Bu paraların

⁴²³ O. Efendiyev, a.g.e., s. 122-124.

⁴²⁴ O. Efendiyev, a.g.e., s. 125.

alış verişte Mecusi, Ermeni ve Yahudilerin eline geçtiğini ve diğer kâfirlerin de onları kullandıklarını ve halkın da cenabet gusulu etmeden o paraları ellerine aldıklarını ve “Temiz olmayanlar el sürmesinler” ayeti gereğince bunların bu paraların üzerindeki mübarek kelimelere el sürmelerinin doğru olmadığını ve neyh edilmiş işlerden olduğunu ileri sürerek, bunların yerine halkın hoşuna gidebilecek ne gibi kelimelerin yazılabileceğini düşünüyordu. Bir gün toplantıda: “Arkadaşlar bizi kötü isimli meşhur etmişler, bunu paraların üzerinden kaldırırsak, bunu da kendi taraflarına çekerek, “Aliyyun Veliyullahı sikkeden kaldırmak için bunu yaptı diyecekler”, - dedi. Çok düşündükten sonra paraların bir tarafında eski cümlelerin yerine bu şiirin: “Maşrikten mağribe kadar imamla dolu olsa, Ali ile onun evladı bize kafidir,” sözlerine ve diğer tarafında da kendi ismi ile paranın basıldığı yer yazılmasına karar verildi.”⁴²⁵

II. Şah İsmail’in Ölümü, Sultan Muhammed Dönemi: Yaşamının 20 senesini hapiste geçiren II. Şah İsmail sürekli hakimiyetini tedirginlikle korumaya çalışırken acımasızlığından asla vazgeçmemiştir. Şeref Han Şah İsmail’in cömertliği, iyilikseverliğinin yanı sıra hassas mizaçlı, keskin tabiatlı ve ağız bozuk birisi olduğunu söylemektedir. Bazen önemsiz ve değersiz suçlar yüzünden şiddetli cezalar verdiğini de belirtmektedir.⁴²⁶ En son Horasan’da bulunan bir diğer kardeşi oğlu yedi yaşlı Şehzade Abbas’ı öldürme kararı olsa da, II. İsmail’in ölümü üzerine bu gerçekleşmez.⁴²⁷

⁴²⁵ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 373.

⁴²⁶ Şeref Han, a.g.e., s. 252.

⁴²⁷ O. Efendiyev, a.g.e., s. 126.

II. Şah İsmail 1577'de Kasım'ın 24'de (H. 985 Ramazan 13) sarhoş halde kentin sokaklarını sarayın helvacısı Hasan beyin ve maiyetinin refakatinde dolaşmaya çıkar. Geceleyin o, dinlenmek için Hasan beyin evine gider, ertesi gün oracıkta cesedi bulunur. Hasan bey de ölmek üzereymiş.⁴²⁸ II. İsmail'in ölümüyle ilgili pek çok söylentiler bulunmaktadır. Bazılarına göre mide acısından, bazılarına göre fazlasıyla uyuşturucu kullanmaktan ölmüştür, bazılarına göre ise boğularak öldürülmüştür. İskender Münşi'nin anlattığına göre, Perihan Hanımın suikastı sonucunda kullandığı uyuşturucuya zehir katılarak, öldürülmüştür. Şeref Han'a göre ise, II. İsmail'in dini reform çabasını tehlikeli bulan Kızılbaş emirleri sui-kast düzenleyerek onu öldürmüşlerdir.⁴²⁹

II. Şah İsmail'in ani ölümü üzerine Kızılbaş emirleri arasında çatışma tekrar alevlenir. Fakat Vezir Mirza Salman'ın ve sarayda etkin bir şahıs olan Halil Han Afşar'ın araya girmesiyle Kızılbaş emirleri barışır⁴³⁰ ve tahta kimin geçmesi gerektiği konusu görüşülür. Bir çok aday üzerinde durulur: Muhammed Mirza, onun 11 yaşlı oğlu Hamza ve 9 yaşlı oğlu Abbas, hatta II. İsmail'in henüz yeni doğan oğlu Şahşoca bile Şahlığa aday olarak sunulur. Fakat büyük boyların emirleri I. Şah Tahmasb'ın büyük oğlu Muhammed Mirza'nın şah olmasını savunur.⁴³¹ Muhammed

⁴²⁸ Şeref Han, a.g.e., s. 253.

⁴²⁹ Şerefnamede bu olay şöyle anlatılmaktadır: “Babalarının, atalarının adetine aykırı olarak iki Şeyh'e (yani Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e), iki nurlu Osman'a (yani Hz. Muhammed'in iki kızıyla peş peşe evlenmesi) Ayşe'ye ve Cennet müjdesi almış öteki sahabelere ... - sövülmesi adetini kaldırmak istedi... fakat Kızılbaşlar Rafizilikte ve Şiilikte aşırı oldukları için bu davranıştan son derece nefret ettiler”. Bkz: Şeref Han, a.g.e., s. 253; Ayrıca bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 126

⁴³⁰ Bunlar Türkmen Emir Han, Tekelü Müseyyib Han, Ustacalu Pire Muhammed Han, Şamlu Hüseyin Han (Durmuş Hanın torunu), Afşar Halil Han, Zulkadır Kalkancı oğlu Veli Sultan ve diğerleri idiler. Türkmen ve Tekelüler İsmail'in taraftarlığını güderek, Ustacalu ve Şamlulardan bir çocuklarını öldürmüş olmaları sebebi ile, onların “kanlısı” idiler. Bkz: F. Sümer, a.g.e., s. 117.

⁴³¹ Türkmen Emir Han, Şahruh Han Zulkadır, Müseyyib Han Tekelü, Pire Muhammed Ustaclu, Korucubaşı Kuli Bey Afşar, Korkmaz Han Şamlu, Hüseyin Kulu Muhammed Mirza'ya Şahlık lakabı verdiler. Bkz: Şeref Han, a.g.e., s.254; O. Efendiyev, a.g.e., s. 127; F. Sümer, a.g.e., s. 118.

Mirza kardeşi öldüğü sırada Şiraz'daydı. O, kör, yumuşak huylu birisiydi. Bu özellikleri Kızılbaş emirlerinin isteklerine uyuyordu. Muhammed Mirza'nın kız kardeşi Perihan Hanım II. İsmail'den sonra devlet işlerini kontrolü altına almaya çalışır. Fakat bu durumdan rahatsız olan Vezir Mirza Salman Şiraz'a Muhammed Mirza'nın yanına giderek, onun devlet işlerinde etkili olan hanımı Hayrannise Beyimle (**Mehdi Ülya**)⁴³² görüşür ve onun güvenini kazanır. Mirza Salman onu devlet işlerine el koyması konusunda uyarır, aksi takdirde Perihan hanımın tüm işleri ele geçireceğini söyleyerek, kısa sürede Kazvin'e yerleşmeleri konusunda onu ikna eder.⁴³³

Muhammed Mirza H. 985'in Zilhicce ayının 5'inde (1578 Şubat 13) Kazvin'de Şahlık tacını koyar. Şah olduktan sonara düşmanlarını temizler. O sıralarda 30 yaşlarında olan Perihan Hanım Şubat'ın 17'inde idam edilir ve akabinde dayısı Şamhal öldürülür. II. Şah İsmail'in bir yaşındaki oğlu Şahşoca da öldürülür. Muhammed Hudabende şah ilan edildikten sonra Mehdi Ülya devlet ve padişahlık işlerini ele alarak, "Yüce Divanın Vekili" (Vekâlet-i Divan-ı Âla) görevini üzerine alır ve padişahın hüküm ve fermanlarının arkasında Vezirin mührünün üzerinde kendi mührünü basar.⁴³⁴

Şah Muhammed Hudabende Devrinde Kızılbaş emirlerinin durumu –

Sultan Muhammed zamanını Kızılbaş emirlerinin devlete hâkim oldukları bir devir olarak değerlendirmemiz mümkündür, çünkü onun zayıf kişiliği Kızılbaş emirlerini

⁴³² Muhammed'in her bakımdan zavallı bir şahsiyet olması, oğullarının henüz çocuk yaşta bulunmaları, karısını devlet işlerinde söz sahibi yapmıştı. Şah Tahmasb zamanındaki Mazenderan emirlerinden Abdullah'ın kızı olan bu kadın akıllı, cesur, sert mizaçlı birisiydi. Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 123.

⁴³³ O. Efendiyev, a.g.e., s. 128.

⁴³⁴ O. Efendiyev, a.g.e., s. 128.

cesaretledirmişti. Muhammed Hudabende'nin eşinin de devlet yönetimindeki durumu onun zayıf karakterinin sonucuydu. Kızılbaş emirlerinin Mehdi Ülya'yla çatışmaları da bu sebeptendi. Sultan Muhammed zamanında, devlet idaresinde dört oymak önemli rol oynamıştır. Bunlar Ustacalu, Şamlu, Türkmen ve Tekelü boylarıydı. F. Sümer'e göre, ilk ikisi daha fazla obalara sahip olduklarında, devlet idaresinde daha tecrübeli ve liyakatli emirler çıkarmakta idiler ve bunların neticesi olarak en sonunda düşmanları olan Türkmen ve Tekelüler üzerinde zafer kazanarak, devlet idaresini ellerine almışlardır. Abbas'ı tahta çıkaranlar bu oymaklara mensup emirlerdi.⁴³⁵

Melike Hanımın (Mehdi Ülya) Emirlerle ilişkileri – Kızılbaşlar

Melike'nin her olaya karışmasından hoşlanmıyorlardı. Melikenin bu özelliği onun öldürülmesiyle sonuçlanır. Muhammed Hudabende'nin eşi Mehdi Ülya 1579'da Temmuz'un 26'da öldürülür.⁴³⁶ Kızılbaş emirleri yalnız Melike'yi değil, hem de onun hemşerileri olan Mazenderanlıları da sevmiyorlardı, bu yüzden sarayda ve şehirde ele geçirilen Mazenderanlılar da aynı akıbeti paylaştılar.⁴³⁷

⁴³⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 142.

⁴³⁶ Bu konu ile ilgili F. Sümer şöyle diyor: "Emirler ve hatta bütün Kızılbaşlar Melike'nin, kavimdaşları olan Mazenderanlılara itibar etmesini ve onları yüksek mevkilere geçirmesini hoş karşılamıyorlardı. Bu esnada idaresi altında bulunan halka zulüm yaptığı için Kaşan valisi Türkmen Muhammed Han başka bir yere tayin edilir. Muhammed Han itibarının kırılacağını söyleyerek valiliğinin değiştirilmemesini rica eder. Melike, göz yummanın hükümdarın iktidarsızlığı fikrini uyaracağını söyleyerek ricasını reddeder. Fakat Melike'nin bu hareketi hayatının feci bir şekilde sona ermesi ile neticelenir. Emirler, Muhammed Hanın tahriri ile harekete geçer. Melike boyun eğmez. Emirlerle eskisi gibi ağır ve acı sözler söyler. Emirler Şahın karısını Kum veya Mazenderan'a göndermek hakkında yaptığı teklifi bile kabul etmezler. İçlerinde Masum Hanın oğlu Sadreddin Han-ı Safevi, Zu'l-kadr Elkesen Oğlu Hüseyin Ali Bey, Şahın akrabası Musullu İmamkulu Mirza, Tekelü Çelebi Bey gibi her oymaktan bir kimsenin bulunduğu bir zümre sarayın harem dairesine girip kocasının kuşağını tutmuş olan Melike'yi öldürtürler. Melike'nin cesedi çıplak bir halde dışarı atılır ve bir gün açıkta kalır (987 yılı sonları). Şah Sultan Muhammed karısının bu feci akıbeti karşısında tepki vermez". Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 125; O. Efendiyev, a.g.e., s. 144-148.

⁴³⁷ Faruk Sümer, a.g.e., s. 126.

Melike, Ustacalu Pire Muhammed ve Şamlu Korkmaz Han kumandasındaki bir kuvveti sırf babasının kanını almak için Mazenderan hakimi Mirza Hanın üzerine gönderir. Kuşatmanın uzadığını görünce de adı geçen emirler Mühürdar Zu'l-kadr Şah Ruh Han ile takviye edilir. Bu emirler, hayatına dokunulmayacağı hususunda antlar içip kendilerini kefil göstererek, Mirza Hanı kaleden indirirler ve Kazvin'e getirirler. Fakat Melike, emirlerin sözlerine ehemmiyet vermeyerek, Mazenderan hâkimini öldürtür. Bu hadise esasen devlet işlerine karıştığı ve her buyruğunu yaptırmak istediğinden ötürü kendisinden hoşlanmayan emirleri kızdırır ve Melike'den öğlerini alırlar.⁴³⁸

Vezir Mirza Salman'ın öldürülmesi: Safevilerin askeri başarısızlıkları ülkedeki karışık durumdan kaynaklanıyordu. Kızılbaş emirlerle Fars (Tacik) emirler arasındaki ziddiyet giderek artıyordu. Mehdi Ülya'nın öldürülmesi de bu karşılıklı husumetin sonucuydu. Saraydaki yegane "Tacik" Vezir Salman'dı. Kızılbaş emirler onunla hesaplaşmak için de fırsat kolluyorlardı. Mirza Salman Fars valisi İbrahim Han Zülkadir'in veziri olan İsfahanlı Ağa Mirza Ali Cabiri'nin oğlu idi. O, I. Şah Tahmasb'ın zamanında "Nazır-ı büyutâ" görevinde bulunmuş, daha sonra II. Şah İsmail'in zamanında vezir olarak atanmıştı. Muhammed Hudabende zamanında onun hanımının güvenini kazanarak, "etimadü'd-devle" unvanını alarak, "Vezir-i Divan-ı Âla" görevine yükseltilmişti. Kızılbaş emirlerinin arasını açarak, onların gücünü zayıflatmaya çalışmıştır. Kızını Hazma Mirza'yla evlendirerek, hakimiyet

⁴³⁸ F. Sümer onun tutuklanmasını şöyle anlatır: "Tutsak alınmış olan Adil Giray ile yakınlarına karşı misafir muamelesi yapılmış ve bununla ilgili olarak ona sarayda bir de daire tahsis edilmişti. Bunda gözetilen gaye Kırım Hanı Mehmed Giray'ı Osmanlı devletine karşı isyan ettirmek, bu mümkün olmadığı takdirde, yardım etmemesini sağlamak idi. Fakat emirler, sırf Melike'den öğ almak için Adil Giray'ın saraydan çıkarılıp bir yerde oturtulmasını teklif ettiler. Onlar bu tekliflerinin kabul edilmeyeceğini biliyorlardı. Nitekim de öyle oldu. Bunun üzerine Melike'nin onunla seviştiği iftirasını ortaya atarak veya böyle bir dedikoduyu ele alıp Adil Giray'ı yakın adamları ile birlikte öldürtürler". Faruk Sümer, a.g.e., s. 124.

planları kuruyordu.⁴³⁹

1583'te Kızılbaş emirleri Mirza Salman'ı takip ederek, onu öldürmeyi planlarlar. O, şaha ve Hamza Mirza'ya sığınır. Fakat Kızılbaş emirleri Şahı Abbas Mirza'yla birleşecekleri hususunda tehdit ederek, korkutuyorlar. Şahın ve Hazma Mirza'nın veziri teslim etmek dışında bir çareleri kalmaz. Emirler önce onun emlakine el koyarlar ve birkaç gün sonra onu öldürürler.⁴⁴⁰

Bir taraftan Kızılbaş emirlerinin başına buyruk davranmaları, diğer taraftan kısa sürede hazinenin boşalması Safevi devletini Muhammed Hudabende döneminde zayıflatır. İki yıl içinde Tahmasb'ın 52 yılda biriktirmiş olduğu mallar ve hazine tamamen boşaltılır.⁴⁴¹ I. Tahmasb'ın son on dört senede ödemediği, II. Şah İsmail'in ise yüzde bir hissesini ödediği maaşın tamamı hemen orduya ödenmişti.⁴⁴² Ayrıca bu dönem, yani Muhammed Hudaben'denin Safevi tahtına geçişiyle başlayan çekişmeli dönem Safevilerin iç politikasında olduğu gibi dış politikasında da zayıf oldukları dönemdir. Tabii ki, bu durum III. Murat için kaçırılmayacak bir durumdu.

Van beylerbeyi Hüsrev Paşa İran'daki karışıklığı İstanbul'a bildirerek, azıcık bir gayretle İran'ın ele geçirilebileceğini söyler. Osmanlı padişahı III. Murat Divan-ı Hümayun'da Sünni olan Şirvan ve Dağıstan hakimlerinin de Osmanlılardan Şiilik baskısına karşı yardım istediklerini belirterek, İran üzerine sefer kararı alır.⁴⁴³ III. Murat ikinci veziri Lala Mustafa Paşa'yı 150.000 piyadeyle büyük bir ordunun

⁴³⁹ O. Efendiyev, a.g.e., s. 162.

⁴⁴⁰ O. Efendiyev, a.g.e., s. 163.

⁴⁴¹ Şeref Han, a.g.e., s. 254.

⁴⁴² O. Efendiyev, a.g.e., s. 129.

⁴⁴³ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 88.

başında serdar olarak Safevilerin üzerine gönderir. Ayrıca Kürdistan'daki beylerbeyilerin daha önce İran'a karşı harekete geçip Azerbaycan ülkesine saldırımları konusunda emir verir.⁴⁴⁴ Osmanlılar Van valisi olan Hüsrev Paşanın orduları Kürtlerle birleşerek, aniden Hoy'a saldırırlar ve böylece Sultan Süleyman zamanında imzalanan 1555 Amasya barışını bozarlar. Hoy'un valisi (Safevi) Muhammed Sultan Rumlu çatışmada ölür. Daha sonra Kürtler Urmiya valisi Hüseyincan Sultan Hunusluyla çatışarak, Urmiya'yı ele geçirirler. Bu sırada Şirvan'da Osmanlı Sultanının tahrikleriyle Safeviler aleyhine isyan başlar.⁴⁴⁵

Osmanlı Sultanı III. Murat (1574–1595) Safevilerle savaşmak için ciddi hazırlıklar yapmaktaydı. Osmanlı kumandanı Lala Mustafa Paşa Erzurum'da yüz binlik ordu toplar. Ayrıca Kırım Hanı Muhammed Giray'dan Tatar ordusunun bu yürüyüşe katılmasını ister. Diğer taraftan Dağıstan valilerinden, Kumuk ve Kaytak valisi Çitlav Şamhal, Tebasaran valisi Kadı Saleh ve Avar valisi Taca Laz Burhaneddin Osmanlının Gürcistan'ı ve Şirvan'ı işgal etmeleri için hazır konuma getirilmişti.⁴⁴⁶

Kızılbaş emirleri ise çekişmeler sebebiyle doğru dürüst orduyu bir araya getiremezler. Kızılbaş askerlerinin sayısı 15 binden fazla değildi. Kızılbaş ordusu **Çıldır gölünün** kıyısına yerleşirler. Osmanlıların Gürcistan'a giden yolunu kesmek niyetindeydiler. Önce Kızılbaş askerleri Osmanlı ordusunu yener ve heyecana kapılarak, onları takibe koyulurlar. Fakat 20–30 bin kişilik ek Osmanlı ordusunun

⁴⁴⁴ Şeref Han, a.g.e., s. 255.

⁴⁴⁵ Şeref Han, a.g.e., s. 255; O. Efendiye, a.g.e., s. 130-131; Faruk Sümer, a.g.e., s. 121.

⁴⁴⁶ O. Efendiye, a.g.e., s. 132.

gelmesiyle Cumadelahire 986 / 9 Ağustos 1578'de darmadağın edilirler.⁴⁴⁷

Çıldır savaşından sonra Osmanlılar Safevilerin hakim olduğu Gürcistan'daki bölgeleri işgal ettiler. Meshiya prensi Gürcü Atabek Minuçehr 10 Ağustos 1578 Pazar günü beş-altı bin askeriyle gelerek, Serdar Mustafa Paşaya itaatini bildirir.⁴⁴⁸ Daha sonra Şirvan'ı ele geçirip,⁴⁴⁹ Osmanlı askeri idari sistemini burada oluştururlar. Şamahı 16 sancağa, Derbend ise 8 sancağa bölünür.⁴⁵⁰

1583'te Serdar Ferhad Paşa 70–80 bin kişilik orduyla Çuhursaad'a girerek,

⁴⁴⁷ Serdar Mustafa Paşa ilk önce Gürcistan'ı fethetmeyi planlar. Safevilerin, baş şehri Erivan olan Çukursaad beylerbeyi Ustacalu Tokmak Muhammed Han hâkimlerinin çoğunun Safevilerin tabiiyetini kabul etmiş olan Gürcistan'ın Osmanlılar tarafından fethine seyirci kalamayacağını Kazvin'e bildirmiş ve oradan Karabağ beylerbeyi Kaçar İmamkulu Han, Azerbaycan beylerbeyi Türkmen Emir Han (Musullu obasından) ile birleşerek duruma göre hareket edilmesi, veliaht Hamza Mirza'nın Irak (Acem), Fars ve Kirman askeri ile geleceği cevabını almıştı. Karabağ beylerbeyi Kaçar İmamkulu Han, askeri ile Muhammedi Hana katıldığı halde Emir Han, Türkmen ve Ustacalular arasındaki husumetten ve Ustacalu emirlerinin temayüz etmelerini istemediğinden Tebriz'de oturarak duruma seyirci kaldı. Buna rağmen Tokmak Muhammedi Han, Kaçar İmamkulu Han ile birlikte, İskender Beye göre onbeş bin kişilik veya bir kaç bin fazla) bir kuvvetle Çıldır'da sayıca çok üstün bir orduya sahip olan Lala Paşa'nın karşısına çıktı ise de, yapılan savaşta yenildi. Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 121; O. Efendiyev, a.g.e., s. 133; Remzi Kılıç, a.g.e., s. 93-94.

⁴⁴⁸ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 94.

⁴⁴⁹ Çıldır savaşından sonra Osmanlı ordusu Şirvan üzerine yürüdü, büyük güçlükler çekilerek Şirvan'da Kanık ırmağı kıyılarına gelindiğinde Türkmen Emir Han, Kaçar İmamkulu Han ve diğer Safevi emirlerinin kuvvetleri ile karşılaşırlar, Safeviler Koyun geçidinde yenilirler. Emir Han Tebriz'e döner. Şirvan beylerbeyi Rumlu Aras Hana gelince, o tek başına Lala Paşa'ya mukavemet edemeyeceğini anlayarak, Şirvan'ı tahliye edip Kür kıyısına çekilir. Demirkapı'ya kadar Şirvan'ı fetheden Osmanlı veziri, maiyetindeki emirlerden Özdemir oğlu Osman Paşa'yı vezirlikle Şirvan Beylerbeyiliğine ve Kaytas Beyi Ereş Beylerbeyiliğine tayin ettikten sonra Erzurum'a döner. Mustafa Paşa döner dönmez Safevilerin eski Şirvan beylerbeyi Rumlu Aras Han, diğer bazı Rumlu beyleri ile Tekelü Erdoğan Halife vs. emirleri maiyetine alarak Osman Paşa ile savaşmaya hazırlandığı gibi, Kaçar İmamkulu Han da Kaytas Paşa'nın üzerine yürür. İmamkulu Han, Osmanlı paşasını Ereş kalesi dışında yener. Kaytas Paşa ve kumandasındaki askerin çoğu savaş meydanında kalır. Aras Han ise Şemahı'yı kuşatır. Osman Paşa şehri bütün gücü ile müdafaa etmeye çalışır. Fakat yardıma gelen Kırmımlı Kalgay Adil Giray'ın öncü askerinin yetişmesi savaşın Aras Hanın ağır bir şekilde mağlup edilmesiyle sona erdirir. Savaşta pek çok Kızılbaş askeri ile yedi emir ölür. Aras Hanın oğulları, Erdoğan Halife ile birlikte kaçmağa muvaffak oldular ise de Aras Hanın ordasının bulunduğu Salyan'da Kırmın askerinin hücumuna dayanamayıp dağıldılar. Adil Giray'ın askeri pek çok tutsak ve ganimet ele geçirir. Vezir Selman'ın az sonra Şemahı'yı kuşatması esnasında da Aras Han diğer bazı Kızılbaş emirleri ile birlikte öldürür (Ramazan 986 = Kasım 1578). Vezir Selman müteakiben Adil Giray'ı mağlup ve esir ettikten sonra Demirkapı'ya çekilmiş olan Osman Paşa'nın üzerine yürümeyip Emir Han, Tekelü Müseyyib Han, Ustacalu Pire Muhammed Han, Korucu Baş Afşar Kulu Beyin istekleri üzerine geri döndü. Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 121-123; Şeref Han, a.g.e., s. 257-258.

⁴⁵⁰ O. Efendiyev, a.g.e., s. 137; Faruk Sümer, a.g.e., s. 121.

İrevan'ı alır.⁴⁵¹ Orada kale yaptırtıp, bir senelik ihtiyat bırakıp, geri döner. Kızılbaş emirleri bu sırada Tebriz'in savunması için hazırlık içindeydiler. Kızılbaş emirlerinden Emir Han sefiri Kasım beyi Şahın sarayına Osmanlıların İrevan'ı tuttukları haberini ulaştırması için gönderir ve şahtan orduyla birlikte Azerbaycan'a gelmesini rica eder. 1584 (H. 962)'ün yazında Şah ordusuyla Kazvin'den Tebriz'e hareket eder. Tebriz vilayetinin beylerbeyi Emir Han Türkmen 12 bin kişilik boyunun tam heyeti ile kentten çıkarak, Şahı ve Hamza Mirza'yı karşılamak için Miyane'ye gelir. Şah Muhammed ve Hamza Mirza için Tebriz'de hazırladığı şatafatlı kabul töreni şah ve şehzadenin nazarında Emir Hanın nüfuzunu artırır.⁴⁵²

Hamza Mirza: Annesi Mehdi Ülya öldürüldüğünde 13 yaşında idi. Annesinin katillerine kin besleyen Hamza onlardan intikam almayı planlıyordu. Emir Hanın Mehdi Ülya'nın öldürülmesinde rolü olmamıştı. Bu sebeple Emir Hana daha yakın davranarak, düşmanlarına ulaşmak ve onları öldürmek istiyordu. Hamza Mirza'nın niyetini anlayan Emir Han Osmanlıyla savaş sırasında Kızılbaş emirlerinin öldürülmesi fikrini beğenmez ve Hamza Mirza'dan uzak durmaya çalışır. Fakat bu Hamza Mirza'nın dikkatini çeker ve Emir Hanı tutuklatıp Kahkaha kalesine attırır. Bu durumdan yararlanan Ustaçlu ve Şamlu boylarının emirleri Türkmen ve Tekelü borlarından olan emirlerin görevden alınmalarını sağlayarak, onların yerlerine geçerler. Bu durum ise vilayetlerde Türkmen ve Tekelü boylarının isyanlarına sebep olur. 1585'te Emir Hanın Kahkaha kalesinde öldürülmesiye bu isyanı alevlendirir. Bu boylar arasındaki çekişmeler Osmanlıların kolaylıkla

⁴⁵¹ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 119.

⁴⁵² O. Efendiyev, a.g.e., s. 164-165.

ilerlemesini sağlar.⁴⁵³

1585'te Osman Paşa Erzurum'dan Azerbaycan'a yürüyüş etmeye hazırlandığı sırada Şah ve Hamza Mirza Karabağ yaylasında eğlenceyle günlerini geçiriyorlardı. Çuhursaad'a gelen Osmanlı ordusunun haberini alan Şah bütün vilayetlerin valilerine fermanlar gönderip onların ordularıyla birlikte Tebriz'e gelmelerini emreder. Fakat Kızıbaş emirleri (Muhammed Han Tekelü, Veli Han Tekelü, Rey valisi Müseyyib Han Şerafeddin oğlu Tekelü ve başkaları) gelmezler, hatta daha sonraki savaşlarda Hamza Mirza'nın ordularına karşı Osmanlıların yanında yer alırlar. 1585'in Ağustos'unun 12'de Osman Paşa Erzurum'dan Tebriz'e hareket eder.⁴⁵⁴ Şah Osman Paşa'nın Tebriz'e doğru gittiğini duyunca Hamza Mirza'yı 20 bin kişilik orduyla Tebriz'e gönderir. Sufiyan bölgesinde Muhammedi Han Tokmak'ın başçılık ettiği Kızılbaş ordusu Osmanlı ordusuyla karşılaşır, çatışma önce Kızılbaşların lehine gelişse de, sonra Osmanlıların ezici çoğunluğu onların geri çekilmesine sebep olur. Safeviler askeri şura düzenleyip Osmanlı düzenli ve her bakımdan teçhiz olunmuş ordularına karşı nasıl bir taktik uygulayacaklarını tartışırlar. Bir kısım Kızılbaş emirlerine göre, I. Şah Tahmasb'ın savunma şeklinden, yani kentlerin boşaltılarak, yolların da kapatılması suretiyle ordu aç bırakılacaktı. Fakat bu yöntem beğenilmez ve "son nefese dek" savaşmayı seçen genç Kızılbaşlar çoğunluğu oluşturur.⁴⁵⁵

Osmanlı ordusu Osman Paşanın liderliğinde 100 binden fazla askerle Eylül'ün 20'de (Ramazan'ın 24/25'de) Tebriz'e karşı yürüyüşe geçer, fakat kent

⁴⁵³ O. Efendiyev, a.g.e., s. 165-166.

⁴⁵⁴ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 114.

⁴⁵⁵ O. Efendiyev, a.g.e., s. 167.

kolaylıkla alınamaz, bir gün direnir. Sonunda Tebriz'i alırlar. Kenti darmadağın ederler. Halkını ise yağmalarlar.⁴⁵⁶ “Geyseriye” pazarındaki mallar yağmalanır. Ünlü “Heşt Behişt” sarayının yerinde Osmanlılar kale kurmaya kalkışır, fakat halk her gece Osmanlıların sabahları yaptıklarını geceleri dağıtarak, onların işlerini aksatırlar.⁴⁵⁷ 23 Eylül 1585'te Tebriz başta olmakla Azerbaycan Osman Paşa tarafından ele geçirilir ve 18 yıldan fazla Osmanlıların elinde kalır.⁴⁵⁸ 1585'te Tebriz'in nüfusunun muhtemelen 300–400 bin arasında olduğu düşünülür.⁴⁵⁹

Tebrizlilerin direnişine Gurçibaşı Gulu Beyin gönderdiği birlikler yetişir. Tekrar mücadeleye girişirler ve bu kez Kızılbaş orduları Osmanlıları yener. Osmanlı kumandanlarından – Murad Paşa ve Muhammed Paşa esir alınır.⁴⁶⁰ Muhammed Paşa ağır yaralı olduğundan kısa sürede ölür. Bu durum Osmanlıların durumunu ağırlaştırır. Diğer taraftan Osman paşanın hastalanarak, ölmesi (29–30 Ekim 1585) ve onun yerine Çığal oğlunun (Sinan Paşa) atanması onları geri dönmeye acele ettirir. Gitmeden önce Tebriz'de yapmış oldukları kalede Cafer Paşanın yedi bin kişilik askeri birliğiyle birlikte bir senelik savaş malzemesi ve erzak bırakırlar. Ekim'in 29'da (Zülkadde'nin 5'de) Osmanlı ordusu Çerendab'daki ordugahlarını terk edip yola koyulurlar. Hamza Mirza onları takip eder. **Şembi Kazan'da** çatışırlar. Osmanlılara büyük zarar verirler. Hamza Mirza Tasuca'ya kadar Osmanlı ordusunun arkasından giderek, sık sık onlara ani darbeler indirir.⁴⁶¹

⁴⁵⁶ Şeref Han, a.g.e., s. 272; O. Efendiyev, a.g.e., s. 168.

⁴⁵⁷ O. Efendiyev, a.g.e., s. 168-169; Remzi Kılıç, a.g.e., s. 114-115.

⁴⁵⁸ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 115.

⁴⁵⁹ S. M. Onullahi, XIII - XVII Esrlerde Tebriz Şehrinin Tarixi, Bakı 1982, s. 159.

⁴⁶⁰ Geniş bilgi için bkz: Remzi Kılıç, a.g.e., s. 115.

⁴⁶¹ O. Efendiyev, a.g.e., s. 170-171.

İstanbul'da 15 Nisan 1586'da Siyavuş Paşa Vezir-i Azam olur ve onun öncesi 8 Nisan 1586'da sekiz bin kişilik bir kabile İstanbul'dan Şark Seferi Serdarlığına üçüncü Vezir Ferhat Paşa Tebriz'e doğru yola koyulur.⁴⁶² 30 Ağustos 1586'da Tebriz'e ulaşarak, buradaki Cafer Paşa'nın komutasındaki Osmanlı güçlerine yardıma yetişir. 1587 yılı boyunca Şah Abbas tahta geçinceye kadar Safevilerin barış konusundaki girişimleri sayesinde Tebriz'e herhangi bir taarruz yapılmaz.⁴⁶³

Hamza Mirza'nın Hudaverdi adlı özel berberi tarafından öldürülmesi üzerine Şah Muhammed Hudabende devlet işlerini düzene sokmaya çalışırsa da, Kızılbaş emirleri ona müsaide etmezler. Onlar Şah Muhammed Hudabende'yi oğlu Abutalip Mirza'yı varis olarak tanınması konusunda zorlarlar. Daha sonra Kızılbaş emirleri arasında vuku bulan çatışmalarda Kızılbaş emirlerinin büyük bir kısmı Abbas Mirza'yı şah gibi ortaya çıkaran Horasan emirlerinin tarafında yer alırlar.⁴⁶⁴

Şah Abbas Devri (1587–1628) - Melike Hanımın ölümünden sonra Horasan emirleri toplanırlar. Horasan emirlerinin çoğu Ustacalu ve Şamlu boylarındandı. Bunlar Alikulu Hanı “hanlar hanı” unvanı ile kendilerine baş seçip on yaşındaki Abbas Mirza'yı da hükümdar ilan ederler. Melike hanımın öldürülmesinde iştirak eden diğer boy emirlerinin oluşturduğu, çoğunluğu Tekelü ve Türkmen

⁴⁶² Şeref Han, a.g.e., s. 277; XVI. yüzyılın 70-80'li yılları ve XVII. yüzyılın başlarında vuku bulan Osmanlı-Safevi savaşlarından bahseden Evliya Çelebi ayrı ayrı siyasi hadiseler hakkında kısaca bilgi verir. Onun yazdığına göre, III. Murad (1574–1595) devrinde Vezir-i azam Farhad Paşa Acem diyarına serdar tayin olunup, Gence, Şirvan, Şamahı, Revan, Nahçıvan ve onların mahallerini yağmaladı. Revan'da ordu yerleştirilmesi, Şoragöl kalesinin tutulması, onarılması, Özdemirzade Osman Paşa'nın Derbend'i tutması ve onun Şirvan'a hâkim (vali) tayin olunması hakkında da seyyahın günlüğünde kayıtlar vardı. Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, Azerbaycan Evliya Çelebi'nin 1654-cü il “Seyahatname”sinde, Bakü 2000, s. 19.

⁴⁶³ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 116-117; Şeref Han, a.g.e., s. 277.

⁴⁶⁴ O. Efendiyev, a.g.e., s. 177-178.

oymaklarından olan ve Şamlu ile Ustaçlı'ya husumet besleyen merkez emirlerine karşı bir cephe vücuda getirirler.⁴⁶⁵ Bu çatışmalar devrinde Azerbaycan Osmanlıların, Herat ise Özbeklerin hakimiyetinde bulunuyordu. Meşhed valisi Mürşid Kulu Han Horasan'dan Kazvin'e giderek, on yedi yaşındaki Şehzade Abbas'ı 1587'de Safevi tahtına oturtur ve 1587 yılı boyunca süren barış havası Şah Abbas'ın Tebriz'e Osmanlı ordusu üzerine yürüyüşüyle bozulur.⁴⁶⁶

Şah Abbas padişahlıktaki zayıflayan siyasal iktidarı güçlendirmek için ilk önce şaha sadık Kızılbaşları çevresine toplar, sonra ise sınır anlaşması yaparak, kuzey ve kuzey batısındaki sınırlardan emin olur. Walser'e göre, bunları yapmasındaki amaç, kuzey doğusundaki Özbeklerin saldırılarına son vermektir.⁴⁶⁷ F. Sümer'e göre, Şah Abbas, yalnız devletin öz unsuru olan Kızılbaşları inzibat altına almakla kalmaz, Gilan, Mazenderan, Sistan, Lor ve Luristan'daki mahalli emirliklere de son vererek, Safevi hâkimiyetini oralarda kuvvetle yerleştirir. Hatta bunlardan bazılarını Türk nüfusu iskan ederek, ülkesi dahilinde hükümranlığını sağlam bir şekilde tesis eder ve sonra Özbeklerden Horasan'ı kolaylıkla geri alır. Hatta Safevi hududunu Ceyhun'a kadar uzatır (1007 = 1598 – 99).⁴⁶⁸

I. Şah Abbas 1590 İstanbul barışı⁴⁶⁹ ile geniş arazileri Osmanlılara vermek

⁴⁶⁵ Faruk Sümer, a.g.e.,s. 125-26.

⁴⁶⁶ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 117.

⁴⁶⁷ S. Walser, İran-i Safevi ez Didgah-i Sefernameha-i Avrupayan (Pejuheşi der Revabete Siyasi ve İktisadiye İran), 1502-1722, Çeviri: Dr. Kulamıza Verehram, Yayın Emirkebir, Tahran 1364 (1985), s. 19

⁴⁶⁸ Faruk Sümer, a.g.e., s. 152.

⁴⁶⁹ İstanbul barışı - 1578'de Lala Mustafa Paşanın Şark Cephesi Serdarlığıyla başlayan ve 1590'a kadar on iki yıl süren savaş her iki tarafı da yıpratmıştı. Fakat tabii ki, en çok zarar gören Safeviler olması sebebiyle İstanbul'a barış elçileri gönderen de onlar olmuştur. Bu barış heyetinde Şah Abbas'ın abisi Hamza Mirza'nın oğlu Şehzade Haydar Mirza da rehin olarak bulunmaktaydı. Barış heyeti Erdebil hakimi (vali) Ustacalu Mehdi Kulu Han başkanlığında 24 Ocak 1590'da İstanbul'da

zorunda kalmıştı. Fakat Şah Abbas on beş sene zarfında Osmanlıların yeniçeri askeri sistemine benzer topçu, tüfekçi ve gulamlardan oluşan düzenli ordu kurarak ülkenin iç durumunu da düzene sokabildi.⁴⁷⁰

İç siyasette istikrarı sağladıktan sonra ülke yönetimindeki özellikle ordudaki Kızılbaşların etkisini azaltmaya çalışır ve orduyu bu esasa uygun modernize eder. Çoğunluğunu Kafkaslıların müteşekkil olan ordunun askerlerini ise genç soylulardan oluşturur. Yeni atadığı valilerin yardımıyla Lar ve Bahreyn adalarını ele geçirir.⁴⁷¹

I. Şah Abbas Kızılbaş boylarının emirlerinin etkisi azaltarak, merkezi hakimiyeti güçlendirmeye çalışır. Kızılbaş boylarının şahtan çok kendi boy emirlerine bağlı olması bu uygulamanın merkezi devleti güçlendirme için ne denli önemli olduğunu gösterir. Onun döneminde İrani unsurların devlet yönetiminde etkilerinin artmasıyla, henüz önemli mevkilerde bulunan Türk kökenli soylular zamanla bu unsurlar tarafından sıkıştırılıp çıkarılmıştır.⁴⁷²

I. Şah Abbas'ın hakimiyette bulunduğu sırada Osmanlı bir taraftan Habsburklarla (Avusturya'yla) savaş halindeydi, diğer taraftan Celaliler isyanıyla uğraşıyordu. Böyle bir durumda onlar 1603'te Safevilerin hücumları ile da karşılaşır.

Vezir-i azam tarafından kabul edilir ve 21 Mart 1590'da Çarşamba Nevruz günü, III. Murat adına yazılan ve Safevi elçisine verilen İstanbul Barış Anlaşmasına göre, Tebriz havalisi ile Azerbaycan'ın bir kısmı, Şirvan, Luristan, Gürcistan Osmanlı'ya bırakılır ve Safevi şahı Hulefa-yı Raşid'in ile Hz. Aişe hakkında aşağılayıcı kelimeler kullanmayacaklarını temin ve taahhüt eder. Bkz: Remzi Kılıç, a.g.e., s. 128-131; Ayrıca bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 179; M. S. İvanov, Oçerk İstorii İrana, s. 64.

⁴⁷⁰ Z. Bayramlı, B. Ezizli, Azerbaycan Evliya Çelebi'nin 1654-cü il "Seyahatname"sinde, Bakü 2000, s. 19; Faruk Sümer, a.g.e., s. 152.

⁴⁷¹ S. Walser, a.g.e., s. 19

⁴⁷² 1597/98'de I. Şah Abbas başkenti Kazvinden Farsların merkezi bölgesi olan İsfahan'a taşır. Bunun akabinde İrani unsurların ve bölgelerin Safevi devletinde önemi artar. Bkz: M. S. İvanov, Oçerk İstorii İrana, s. 65-66; İsfahan'da bulunan tarihi abideler genellikle I. Şah Abbas dönemine aittir. Roger Savory, İran Under The Safavids, Çeviri Kambiz Azizi, Tahran 1372 (1993), s. 93.

Osmanlı devletinin zor durumundan hücum için yararlanan I. Şah Abbas 1590 senesi barışıyla kaybedilmiş toprakları⁴⁷³ 1612'ye kadar geri alır ve Bağdat eyaletlerini de fethederek, 1555'teki Amasya Barış Anlaşmasındaki sınırları tekrar oluşturur.⁴⁷⁴ Bu durum II. İstanbul diğer adıyla Nasuh Paşa⁴⁷⁵ Anlaşmasıyla 20 Kasım 1612'de (H.1021 Ramazan) gerçekleşir. Bu anlaşmaya göre, Kanuni Sultan Süleyman zamanında Osmanlıyla Safevi arasında bağlanan Amasya Barışında belirlenen sınırlar tekrar geçerli olur.⁴⁷⁶

F. Sümer'e göre, Şah Abbas, dedesi ve ağabeyi gibi, Osmanlı ordusu ile bizzat bir meydan savaşına girişmekten dikkatle kaçınırdı. Hatta Tahmasb gibi ilk zamanlarda eline geçirdiği kaleleri yıktırdı ve sınırlardaki toprakların da ekilmesine müsaade etmedi; oralardan Müslim, Gayri Müslim bir kısım halkı İran'ın emin yerlerine göç ettirdi.⁴⁷⁷ Ona göre, hudut eyaletlerinde Kızılbaş hücumlarına karşı koyacak kabiliyette beylerbeyiler bulunmaması Şah Abbas'ın işini kolaylaştırmıştı.⁴⁷⁸

Walser'e göre, Şah Abbas dış politikasında Şah İsmail'in metodunu uygular, Hıristiyan Avrupa şehzadeleriyle Osmanlıları dize getirmek amacıyla yeni

⁴⁷³ 998 (1590) yılında yapılan antlaşmaya göre Tiflis, Çukursad, Karabağ (başşehri Gence), Şirvan (başşehri Şamahı), Azerbaycan (başşehri Tebriz), Nihavend eyaletleri Osmanlı idaresine geçmişti. Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 152.

⁴⁷⁴ Evliya Çelebi'nin Şirvan ve Derbend'in I. Şah Abbas tarafından geri alınması hakkında da bilgi verir. Seyahatnamedeki verilere göre, 1603-1604'de Acemler Gence'yi, Şirvan'ı ele geçirirler. Eserde Revan savaşında Osmanlıların yenilgisini Erzurum'dan onlara yardım gönderilmemesi ile açıklanır. Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, Azerbaycan Evliya Çelebi'nin 1654-cü il "Seyahatname"sinde, Bakü 2000, s. 19; Ayrıca bkz: Roger Savory, İran Under The Safavids, Çeviri Kambiz Azizi, Tahran 1372 (1993), s. 85.

⁴⁷⁵ Nasuh Paşa – Safevi elçilik hetinin başında 27 Eylül 1612 (1 Şaban 1021)'de İstanbul'a gelir ve 17 Ekim'de Divan-ı Hümayun'da kabul edilir. Yanında getirdiği mektubu ve hediyeleri I. Ahmed'e sunar. Bkz: Remzi Kılıç, a.g.e., s. 167.

⁴⁷⁶ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 167.

⁴⁷⁷ Faruk Sümer, a.g.e., s. 153.

⁴⁷⁸ Faruk Sümer, a.g.e., s. 152.

anlaşmalar yapmaya çalışır, pek çok elçiyi bu sebeple Avrupa saraylarına gönderir. Bu konuda siyasi açıdan pek başarılı olamaz, ama Avrupalılara verdiği vaatler sayesinde ticari ilişkilerini geliştirir.⁴⁷⁹

I. Şah Abbas I. Şah İsmail'in geleneğini devam ettirmeye çalışarak, Şiileri desteklemiş, Osmanlıların ve Özbeklerin yandaşı olarak gördüğü Sünnilere ise eziyet etmiştir.⁴⁸⁰

Safevi devleti 1629'da, yani Şah Abbas'ın ölümüne kadar iç siyasette büyük bir istikrara ulaşır. Ondan sonraki şahlar pek fazla yenilikler ve değişiklikler yapamazlar, sadece Safevi devletinin arazisini genişletebilirler.⁴⁸¹

1621'de Şah Abbas ağır hastalığa⁴⁸² yakalandığı zaman 3. oğlu Muhammed (babası Hudabende'ye göre bu ad verilmişti) babası ölmeden onun ölmesi için kutlama yapar ve Kızılbaşlardan gelecek iktidarı için destek ister, fakat Şah Abbas iyileştikten sonra onun gözlerini oyduktur. 1626-27'de aynı kaderi 5. oğlu İmamgulu paylaşır. Şah Abbas'ın ikinci oğlu Hasan ve dördüncü oğlu İsmail Şah Abbas'tan önce öldükleri için onun yerine gelecek veliaht yoktu. Oğullarını kasıtlı olarak siyasetten uzak tutması Safevi devletinin çöküşünün önemli sebeplerinden biri olarak gösterilir.⁴⁸³

⁴⁷⁹ S. Walser, a.g.e., s. 20.

⁴⁸⁰ I. Şah Abbas Şiiliği İran'ın birliğinin kuvvetlendirilmesinde kullanır ve bu amaçla Meşhed'deki İmam Rıza'nın mezarını kutsa mekana çevirmek için uğraşır. Bkz: M. S. İvanov, a.g.e., s. 72.

⁴⁸¹ S. Walser, a.g.e., s. 20.

⁴⁸² Fireng hastalığı olan Negres'e yakalanır. Bkz: S. Walser, a.g.e., s. 20-21.

⁴⁸³ Roger Savory, İran Under The Safavids, Çeviri Kambiz Azizi, Tahran 1372 (1993), s. 92.

Şah Abbas devrinde göç olaylarıyla karşılaşırız. F. Sümer'e göre, Şah Abbas yurtlarından ayrılmayarak, Osmanlı idaresi altında kalan ve Osmanlı hizmetine giren Karacadağlılardan ve Karabağlılardan birçoklarını cezalandırdı. Osmanlı hâkimiyet ve hizmetinde kalan Otuz İki, Kazaklar ve Şemseddinli oymaklarına dönük adı verildi. Bunlardan bazılarının ileri gelenleri öldürüldüğü gibi, bir bölüğü de bir kısım yerli Müslim, Gayri Müslim Karabağ ve Şirvan halkı ile birlikte Mazenderan'daki Ferah-abad'a yerleştirildi (1612). Bunların sayısı on beş bin eve yakındı, Otuz İki'den Ahmedler oymağı mensupları gitmemek için direndiklerinden cezalandırıldılar. Kazaklar oymağı da Fars'a götürüldü.⁴⁸⁴ F. Sümer'e göre, Şah Abbas'ın bu göçürmeleri sadece onları cezalandırmak için değil aynı zamanda emniyet düşüncesi ile de ilgili idi.⁴⁸⁵ Ayrıca göç ettirildikleri yerlerin Fars nüfusunun ağırlık olduğu bölgeler olması da ilginçtir. Mazenderan ve Fars eyaletleri Farsların ağırlıklı yaşadıkları yerlerdir, hem Anadolu'dan,⁴⁸⁶ hem de Azerbaycan'dan göç ettirilenler ise Türklerin yoğunlukta oldukları bölgelerdir.

Şah Abbas'ın kişiliği: Seyahatnamelerden anlaşıldığı üzere genellikle onunla ilgili şöyle açıklama bulunmaktadır. Küçük boylu, zayıf görünüşlü bir kişiydi. Saçı ve bıyıkları siyah, gözleri yeşildi, en önemli özelliği ise elbiselerini kendisi giyerdi. Emirlerle toplantıda sade cübbe giymesi seyyahların dikkatini çekmiştir. Zeki birisi olarak anlatılır. İyi at binicisiydi. Ok atmada ustaydı. Bazı

⁴⁸⁴ Faruk Sümer, a.g.e., s. 153.

⁴⁸⁵ Faruk Sümer, a.g.e., s. 154.

⁴⁸⁶ Şah Abbas 1012 (1603 – 1604) yılında Erivan'ı kuşattığı esnada Anadolu'dan ikibin eve yakın göçebe bir Türk topluluğu geldi. İskender Beye göre, bunlar Türkiye'de geniş çapta yağmacılık yaptıklarından kendilerine Sil-Süpür denilmiştir. Şah Abbas Sil-Süpürleri birkaç bölüğe ayırarak, Save, Rey, Huvar ve Firuzkuh taraflarına gönderdi. Ertesi yıl (1013 = 1604 – 1605) yine Anadolu'dan, çoluk çocukları ve malları ile kalabalık bir sofu kütlesi daha İran'a gelmişti. Erzurum Pasin arasında yaşayan Mukaddem oymağı da İran'a göç ederek Merağa taraflarında yerleştirildi. Beydili oymağı da bu dönemde İran'a göç eden oymaklardandı. Bkz: Faruk Sümer, a.g.e., s. 154.

kaynaklarda ise ondan içkiye düşkün ve şiddet dolusu birisi gibi bahsedilir, suçluları kendi eliyle cezalandırma fikrini savunduğu anlatılır.⁴⁸⁷

I. Şah Abbas'ın ölümünden sonra onun torunu I. Şah Safi (1629-1642) tahta geçer. Zayıf bir şahsiyet olması İran'da tekrar iç karışıklıkların ortaya çıkmasına sebep olur. Bu durumdan hem Özbekler, hem de Osmanlı hükümdarı IV. Murat yararlanır. 1629/30'da I. Şah Abbas'ın ölümü üzerine Sultan IV. Murat doğuya yürüyüş kararı alır. 1635'in baharında büyük bir orduyla doğuya yürüyüşe başlar. 1630'da IV. Murat'ın orduları Hamedan'ı dağıtarak, ahalisini de öldürtür. 1635'te İrevan'ı ve Tebriz'i alır. 1638'de ise Bağdat'ı. 1639 anlaşmasıyla İrevan ve Azerbaycan İran'a kalır, Irak-ı Arap Bağdat'la birlikte Osmanlılara.⁴⁸⁸

Kasr-ı Şirin Barış Anlaşması⁴⁸⁹ – Safevi Osmanlı ilişkileri açısından Şah Abbas'tan sonra bağlanan önemli anlaşmalardandı. Kasr-ı Şirin Barış Anlaşması IV. Murat ve I. Safi zamanında 17 Mayıs 1639'da (14 Muharrem 1049) Kasr-ı Şirin'de yapılmıştır. Bu anlaşmaya göre, Bağdat tarafından hudut, Bedre, Cessan, Hanikin, Mendeli, Derne, Dertenek, Sermenel mevkiine kadar olan ve burada Caf aşiretinin bazı kabileleri ve Zincir kalesinin batısındaki köyler ve Şehrizer yakınındaki Zalim Ali Kalesi civarı Osmanlılara kalır. Bunun dışında kuzey hududundaki Kars, Ahıska ile Van, Şehrizer, Bağdat ve Basra hudutlarına Şah tarafından kesinlikle taarruz

⁴⁸⁷ S. Walser, a.g.e., s. 20-21.

⁴⁸⁸ M. S. İvanov, a.g.e., s. 76; S. A. Memmedov, Azerbaydjan Po İstoçnikam XV – Pervoy Polovim XVIII vv. Baku 1993, s. 186.

⁴⁸⁹ Minorsky'nin verdiği bilgilere göre, bu anlaşmanın orijinal nüshası kaybolmuştur. Bu nüshanı geniş özeti Naima adlı ünlü Türk tarihçisinin eserinde (C. I, s. 686) mevcuttur. Adı geçen yazarın eserinden bu anlaşmayı alan Chirikov'un Putevoy zhurnal eserinin (San-Petersburg, 1875) 649-651 sayfalarında tercümesini yapmıştır. Bu anlaşma İranlı tarihçi Muhammet Yusuf'un Halad-berin eserinin (Soheyli-i Hansari baskısı) 220-227 sayfalarında Farsça ve Türkçe metinleri mevcuttur. 1913-1914'deki sınır çizgisi de bu anlaşma hudutlarına göre belirlenmiştir. Minorsky açıklama, s. 162.

edilmeyeceği anlaşma şartları arasında bulunur. Ayrıca Zincir kalesi, Van hududundaki Kotor, Makü, Kars taraflarında olan kaleler her iki tarafça yıktırılacaktı. Böylece bu anlaşmayla Bağdat, Basra, Şehrizer havalisi olan “İrak-ı Arab” Osmanlılara kalır.⁴⁹⁰ 1578’de Osmanlı ordusunun Azerbaycan’a girmesi ile başlayan ve 60 sene aralıksız süren savaş tarafların hiçbirine hiçbir şey kazandırmaz. Fakat bu savaşlar iki ülkenin de güçlerini zayıflatır. Kasr-i Şirin barışından sonra (1639 - 17 Mayıs) birbirinden kolaylıkla koparıp alabilecekleri bir şey olmadığını anlayınca Osmanlı Safevi devletlerinin sınırlarında uzun yıllar sessizlik olur. Bu anlaşmayla her iki taraf kendi sınırlarına çekilir.⁴⁹¹

I. Şah Safi’den sonra 1642’de II. Şah Abbas tahta oturur. Onun dönemi batılı tacirlerin İran’la ilişkilerinin geliştiği dönemdir.⁴⁹²

Jan Tadeuş Kruşinski,⁴⁹³ Safevilerin çöküşünün en büyük sebebi olarak, hükümet işlerini idare eden memurların, devletin koruyuculuğunu yapanlarla ve şahın vezirlerinin iki gruba bölünerek, birbirleriyle çatışmaya girmelerinde görür. Kruşinski’nin yazdığına göre, bir grubun yaptığını diğer grup beğenmiyordu, yahut bir başkasının yaptığını diğeri beğenmiyordu. Bu gibi işleri Kruşinski, din ile devletin, mülk ile milletin tenezzül sebebi saymaktadır. Kruşinski devlet işlerinde devlet memurlarının düşmanlığından daha kusurlu hiçbir şey olamaz diyor.⁴⁹⁴

⁴⁹⁰ Remzi Kılıç, a.g.e., s. 192-194; M. S. İvanov, a.g.e., s. 76;

⁴⁹¹ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 41.

⁴⁹² M. S. İvanov, a.g.e., s. 76.

⁴⁹³ 1708-1726’lı yıllarda Safeviler devletinin başkenti İsfahan’da yaşayan bu seyyah Safevilerin çöküş nedenlerine seyahatnamesinde geniş yer vermiştir.

⁴⁹⁴ J. T. Kruşinski, Kristiyan Seyyahın Tarixi, Farsça’dan Çeviri Şahin Fazıl, Azərneşr, Bakı 1993, s. 22.

Şah İsmail zamanında boy liderlerinin kurallarına ciddiyetle uyulurdu. Onların her biri kendi işinde bağımsızdı. Onların arasında her hangi çatışma olunca Şah İsmail meydana çıktıktan sonra kısa bir süre içinde onlar susturulurdu.⁴⁹⁵

Şah Abbas zamanına kadar atamalarda ve azllerde, bir çok yetkilerde şahlar bağımsızdı. Ondan sonra şahlar kendi amelelerinin baskısı altında kalmışlardır. Bu gibi işlerde onların hiç bir yetkisi ve iktidarlari kalmamıştır. İşte bu sebepten, şahın hakimiyeti çöktü. Bunun dışında Kruşinski, Şah Abbas'tan sonra herkesin keyfe, eğlenceye daldığını, devlet işlerine önem vermediklerini yazıyor.⁴⁹⁶

Safevilerin çöküşünün en önemli sebeplerinden biri olarak ekonomik durum gösterilir. Yabancı tacirlerin önemli ticari şirketleri ele geçirmesi ve vergilerin artması halkı Safevilerin yönetiminden kurtulmaya sürükler. Bu mücadele Safevi devletini zayıflatır. Son Safevi şahı Sultan Hüseyin zamanında vergiler 2-3 defa artırılır. Ayrıca büyük toprakları ellerinde bulunduran ruhani grupla haremağaları ve aristokratlar arasındaki çatışmalar Safevilerin sonunu hazırlar.⁴⁹⁷

Safevilerin çöküşünün nedenleri arasında Kızılbaş emirlerinin etkisizleştirilmiş olmasını göstermemiz kanımızca yanlış olmayacaktır. Kızılbaş boyları bilindiği üzere şahtan ziyade emirlerine bağlılardı. Kızılbaş emirlerinin yönetiminden uzaklaştırılması itirazları da yanı başında getirmiş olmalıdır. I. Şah İsmail'in Kızılbaş boylarının asi yapılarına uygun davrandığı devletin kuruluşu sırasında anlaşılmaktadır. Onlara önemli makamları vermekle Şah İsmail bu emirleri

⁴⁹⁵ J. T. Kruşinski, a.g.e., s. 19.

⁴⁹⁶ J. T. Kruşinski, a.g.e., s. 20.

⁴⁹⁷ M. S. İvanov, a.g.e., s. 79.

ve boyları onurlandırmıştı. Merkezde yer aldıkları sürece Kızılbaş boy emirleri ülkenin bütünlüğünün sağlanmasına da hizmet ediyorlardı. Fakat I. Şah Abbas ve devamında hakimiyeti her yönüyle ele geçirmeye çalışan Farslar onları bu makamlardan uzaklaştırmakla aslında Kızılbaş boylarını başı boş kalmalarına sebep olmuşlardı. Her hangi otoriteyi kabul etmeyen bu boylar yönetimi İsfahan'a kaymasıyla otorite merkezinden de uzakta kalmışlardı. Hakimiyetten uzak tutulmalarına rağmen, Safevi sonrası bir Türk boyu olan Afşarların ve Kaçarların İran'da hakimiyeti ele geçirmesi de bu anlamda çok ilginçtir.

A. P. Noveseltsev'in Kızılbaş emirlerinin yönetimden uzaklaştırılması konusundaki değerlendirmeleri de ilginçtir. Ona göre: "I. Şah İsmail'in torununun çocuğu olan I. Abbas kesinlikle kendi ecdatlarının tecrübesinden ve XVI. yy.ın 80-90'lı yıllarındaki şartlardan ders almıştı. Abbas, İsmail'den de ileri gitti – başlıca olarak – şüphesiz önceki tecrübeden ders aldı: onun politikası artık Kızılbaş aristokratlarının zayıflatılmaya, zamanla onları devlet görevlerinden uzaklaştırmaya, bu aristokratların ekonomik güçlerini bozguna uğratmaya yönelikti. Bu, Şahın sorumluluğu altında olan hass-topraklarının – İran'ın büyük kısmını içine alan Şahın mülkiyetinin - kurulmasıyla görülmektedir. Bu politika da sonuç olarak XVII. yy.da bozguna uğradı. Fakat aynı zamanda devletin istikrarını, ülkenin yeniden birleşmesini ve dış politikada pek çok başarılar kazanmasını sağladı."⁴⁹⁸ Şah Abbas'ın ve daha önceki Safevi şahlarının Kızılbaş etkisini azaltma çabaları onların bağımsız ve başıboş hareket etmelerinden kaynaklanıyordu. Ayrıca sürekli Osmanlıların baskılarına maruz kalan bir coğrafyadan uzaklaşması (başkenti

⁴⁹⁸ A. P. Novoseltsev, Nekotorie Voprosı Gosudarstvennoy Organizatsii Derjavı Sefevidov v İrane, Blijnevostoçnyy Sbornik, Tblisi 1983. s. 178.

taşıması⁴⁹⁹) bu bölgede hakim ve güçlü olan Kızılbaş emirleri üzerinde otorite zayıflığına sebep olmuştu. Bu Kızılbaş emirlerine daha önce (I. İsmail tarafından) verilen arsalar ve yetkiler onları güçlü ve bağımsız kılmaktaydı. Bu durumda merkez Kızılbaş emirlerinin güçlerini zayıflatmak zorundaydı ve dolayısıyla yönetimden (başkentten) uzak olan Türkleri. Bu Türklerin Osmanlıya bölge olarak yakın omları ve Safevilere karşı siyasi denge olarak Osmanlıyı zaman zaman kullandıkları tarih kaynaklarından anlaşılır. Hatta daha önce Osmanlıya sığınan Şah soyundan olanların Safevilere ihanetleri de, bu sebepler arasındaydı.

Bu hususta **Turhan Genceyi**'nin düşünceleri ilginç olacaktır: “Başkentin Türklerin oturdukları mıntıklardan İsfahan’a intikal ettirilmesi Tebriz’in siyasi ve kültürel önemine şiddetli bir darbe idi. Ayrıca Şah Abbas’ın ıslahatı genellikle Kızılbaş boylarının etkisini ve önemini azaltmıştı. Fakat bu değişikliklere rağmen Safevi şahlarının ve Safevi devletini kuran Kızılbaşların ana dili olan Türkçe yeni başkentte, yani İsfahan’da, Tebriz ve Kazvin’deki gibi sarayın ve ordunun yaygın dili olarak kaldı. Abbasabad bölgesinin ahalisinin dili de Türkçe’ydi. Bu mahalle İsfahan şehrinin dışında, batı tarafta, Tebrizlilerin iskân edilmesi için ihdas edilmişti.”⁵⁰⁰

⁴⁹⁹ Şah İsmail Safevi H. 907/1502’de, Nahçıvan’daki Şerur savaşında, Akkoyunlu Elvend Mirza’yı yendikten sonra Safevi devletini kurdu ve Tebriz’i başkent yaptı. Şah İsmail’in oğlu ve veliahdı olan Şah Tahmasıp, Osmanlıların baskı ve hücumları sebebiyle başkenti Kazvin’e taşıdı (H. 962/1555). I. Şah Abbas da başkenti Kazvin’den İsfahan’a nakletti (H. 1006/1598).

⁵⁰⁰ Turhan Genceyi, İsfahan’da Safevi Sarayında Türkçe, Bu makale İngilizce olarak ilk defa Turcica, Tome, XXII, Paris 1991’de, Farsça çevrisi ise Tribun 4, kış 1999’da yayınlanmıştır, s. 73.

2. BÖLÜM

MERKEZ VE SARAY TEŞKİLATI

A. Hükümdar ve Unvanları

Safevilerde çeşitli unvan ve lakaplar kullanılmaktaydı. Minorsky bu çeşitliliği görevlerin sayısı ile ilişkilendirir.⁵⁰¹ Şah ve önemli görevliler için genel olarak Arapça, Farsça karışık unvanlar kullanıldığı, emirler için ise Türkçe lakapların sıkça kullandığı gözlenmektedir.

F. Sümer'in de belirttiği üzere, Safevi hükümdarları için genel olarak kullanılan unvan “şah” unvanı idi. Resmi yazılarda ise o, “Sultan”, “Bahadır Han” unvanlarının mutlaka yazıldığını belirtir. “Hakan” unvanı yalnız eserlerde değil, resmi yazılarda da sık sık görülür. Şah İsmail için de bütün bu unvanlar kullanılmıştır.⁵⁰² W. Hinz şahın diğer bir anlamı üzerinde duruyor ve şöyle diyor: “Haydar’ın bir oğlu dahi zahir oldu İsmail adlı; müritleri ona tabi oldular. O kadar ki, cemi memlekette olan müritleri birbiriyle buluşunca “Selam’ün aleyküm” diyecek yerde “şah!” derlerdi. Haslarını görmeye varınca dua yerinde “Şah!” derlerdi”.⁵⁰³

⁵⁰¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 121. * Araştırmamızda Minorsky'nin tercümesi ve açıklamaları esas alındığından orijinalde verilen bilgilerin Minorsky'nin açıklamalarıyla karıştırılmaması açısından aynı eseri dipnotta iki şekilde göstererek, dipnotları şu örneğe göre - Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s... ve Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s... — vermeyi uygun bulduk.

⁵⁰² F. Sümer, Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, cilt I, İst. 1999, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (Yayın), s. 235.

⁵⁰³ W. Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çeviri Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 86.

Hakan-ı İskender Şan, Hakan Süleyman Şan, Bahadır Han, Zillullah, Git-i Sitani Safevi şahları için kullanılan unvanlardı. Özellikle Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi'de ve Ahsenü't-Tevarih'te Şah İsmail'i daima "**Hakan-ı İskender Şan**" unvanı kullanılır.⁵⁰⁴ Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi'de Şah İsmail için kullanılan sıfatlar şunlardır: "Hakan-ı Süleyman Şan",⁵⁰⁵ "Hakan Süleyman Şan", "Bahadır Han". İskender Bey Münşi Şah İsmail'i şu meziyetleriyle över: ahlaki güzel, ülkeler fetheden at binicisi, haşmet ve dehşet semasının güneşi, Haydari devletinin Cihannüması ve hak on iki imam mezhebinin aynası, Padişahlar padişahı, Murteza tabiatlı, Vilayet burcunun incisi, Keyan ülkelerinin tahtına malik, yani Süleyman şanlı ulu Hakan Şah İsmail.⁵⁰⁶

İskender Bey Münşi eserinde Şah I. Tahmasb'la ilgili şu unvanları kullanır: "**Hazret-i Şah-i Vilayet**'e (yani Şah İsmail) olan büyük itikat ve ihlâslarından dolayı kendilerine "**Bende-i Şah-i Vilayet**" (Vilayet Şahının Kölesi) ismini vermişlerdi. Güzel bir tesadüf eseri olarak da bu (Bende-i Şah-i Vayet), onların cüluslarının tarihidir. Necef padişahının köleliğine çoktan erişmiş olan Tahmasb Mührüne cülus tarihi olan "**Bende-i Şah-i Vilayet Tahmasb**" kazdırtmıştır."⁵⁰⁷

⁵⁰⁴ F. Sümer, a.g.e., s. 236.

⁵⁰⁵ Örneğin buradaki konuda **Hakan-ı Süleyman Şan** unvanı Şah İsmail için kullanılmıştır: "Elvend Mirza, Nahçıvan'da iken **Hakan-ı Süleyman Şan**'ın Azerbaycan'a doğru yola çıktığı haberini aldı. Maiyetinde bulunan yirmi bin Türkmen askeriyle ona karşı koymaya hazırlandı. Fakat **Hakan** (Şah İsmail)'in cesareti ve şecaati ve iş bilmesi sayesinde ve kelebek gibi kendilerini ölüme atan ve hakiki hayatı onda bilen sadık Kızılbaşların vefakârlığı neticesinde düşman ordusunu korku sardı. 907 (1501)'de Nahçıvan'ın Şerur'unda iki ordu karşılaştı." Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi Ter. No: Ter/51) I. cilt, I. kısım s. 43.

⁵⁰⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 40.

⁵⁰⁷ İskender Bey Münşi Türkmen, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 74.

Şah Tahmasb'ın isimleri arasında şunlar da bulunmaktaydı “**Şah-i Gufran Penah, Ebü'l-Beka Şah Tahmasb**. İskender Bey Münşi onu “Kısra ve Keykubad'ın muzaffer tahtının layiki” olarak adlandırır.⁵⁰⁸

İskender Bey Münşi Şah Abbas'ın sıfatlarını şöyle anlatır: “Misk kokusu gibi kokulu, gül suyu ile yoğrulmuş” yani, yüksek İslam Padişahı, halkın penahgahı, dünyaları aydınlatan güneş, adalet ve ihsanın kaynağı, azamet ve celalin mahzarı, yüksek makam sahibi büyük padişah, dünyaları fetheden sancak sahibi, seha denizi, bezlü bahşiş deryası, dünyanın hükümdarlarının zübdesi, şahenşahlık tahtının yakışığı, yüksek makamlı padişah, hüner sahibi hükümdar, fakirleri ve miskinleri enam ve ihsanları ile sevindiren sultan, merhamet ve lütuf sahibi, hacet sahiplerinin hacetlerini kabul eden saltanat ve efendiliğin ziyneti.” Onunla ilgili şu beyti verir: “Ki onların mübarek dilleri, hiçbir vakit “la”(yok) kelimesini kullanmamıştır, fakat yalnız “eşhedü en lâ ilahe ilallah tanrıdan başka tanrı yok” dedikleri zaman bu sözü sarf etmişlerdir. *Sultan oğlu Sultan, Hakan oğlu Hakan*”.⁵⁰⁹

Beg, Sultan ve Han – F. Sümer'e göre, Safevi devletinin kuruluşunun ilk yıllarında bütün emirler, Türkmen geleneğince, beg unvanı taşıyorlardı. Bey asilzade zümresine mensup olanların şeref unvanı, hem de birçok mevkilerde bulunanların mevki unvanı olarak kullanılıyordu. Ona göre, Şah İsmail, daha sonra Özbekleri taklit ederek emirlerine “Sultan” ve “Han” unvanlarını da vermiştir. O, “Han”ın Osmanlılardaki paşaya, “sultan”ın ise “sancak beyine” tekabül ettiğini yazıyor.

⁵⁰⁸ İskender Bey Münşi Türkmen, a.g.e., I. cilt, I. kısım s. 74.

⁵⁰⁹ İskender Bey Münşi Türkmen, a.g.e., III. cilt, III. kısım s. 380.

Safevilerde Eşikağasıbaşları “beg” hatta bazen “han”, Kullarağası ise daima “han” unvanı taşır. Tüfekçi ağalarının da “han” unvanını taşıdıkları görülür.⁵¹⁰

Hükümdar hatunuları için “Begüm” unvanının kullanıldığını görüyoruz. F. Sümer’in belirttiği üzere Safevi hanedanına mensup kadınların “begüm”, “hanum” ve “sultan” unvanlarını taşıdıkları görülür. O, bu konuda bazı örnekler verir: “Şah Tahmasb’ın aklına değer verip siyasi işlerde görüşlerini aldığı kızı Perihan, “hanım” unvanı ile anılıyordu. Tahmasb’ın oğulları ve haleflerinden Muhammed’in zevcesinden ise “begüm” unvanı ile söz edilir. 1593–94 yılında ölen Şah Abbas’ın “ebe”si yani babaannesi, Şah Tahmasb’ın zevcelerinden, Türkmen Musa Sultan’ın kız kardeşi Türkmen İsa Beyin kızı için “Sultan Hanum” unvanı kullanılıyor.”⁵¹¹ F. Sümer’in belirttiklerine ek olarak şunu söyleyebiliriz. Şah İsmail’in annesi Alemşah için de begüm unvanı kullanılması şu sonucu çıkarmamızı sağlamaktadır. Begüm hanımdan daha üst bir unvandı ve şahın hanımları için kullanılırdı.

B. Merkez Teşkilatı ve Meclis-i Âla / Divan-ı Âla Üyeleri

Tezkiretü’l-Mülük’te Meclis-i âla ifadesi kullanılmaz. O. Efendiyev’in bahettiği bu ifadeyle muhtemelen Divan-ı âla anlatılmaktadır. O, Meclis-i Âla ile ilgili şunları aktarmaktadır: “Safevi hükümdarları diğer doğu müstebitleri gibi devlet meselelerini kendi başlarına çözüyorlardı. Onların yanında meşveretçi hukukuna sahip olan yüce meclis (Meclis-i Âla) oluyordu. Alessandiri’nin verdiği bilgilere göre, I. Şah Tahmasb’ın devrinde, meclis “devlet işlerinde büyük tecrübesi olan

⁵¹⁰ F. Sümer, “Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları”, cilt I, İst. 1999, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (Yayın), s. 235–236.

⁵¹¹ F. Sümer, a.g.m., s. 236.

kişilerden” – 12 üyeden (sultanlardan) oluşurdu. O, meclisin işini şöyle anlatıyor: “Hükümdar yerden çok yüksek olmayan tahta oturuyor ve oğulları sarayda buldukları takdirde onun arkasında otururlar. Özellikle hükümdar naibi, Sultan Haydar Mirza onun dikkat dairesi içerisinde bulunuyor. Hükümdar naibi adlanan dört müşavir onunla yüz yüze oturuyor. Şah sorular sorar ve bu sorularla ilgili konuşur. Sultanların fikrini sorar ve onlardan her biri düşüncesini söylerken ayağa kalkarak, şaha yaklaşır ve meslektaşlarının onu duyabilmesi için yüksek sesle konuşur. Eğer müzakere sırasında şah ilginç bir düşünce duyarsa, bu (onun emri ile) yüksek müşavirler tarafından kaydedilir. Böylece, herkes sırayla şahın ricası ile kendi düşüncesini söylüyor. Konunun mahiyetine kralın kuşkusu kalmazsa, o konu ilk şurada halledilir. Eğer herhangi bir kuşkusu bulunursa, Şuranın tamamının düşüncesini dinler. Sonra ise konuyu şahsen kontrol edip çözer.”⁵¹²

Mecliste oturma sırası – Emirlerin oturma düzeni taşıdıkları önemle ilgiliydi. Chardin, II. Şah Abbas’ın saltanata seçilmesinde makam ve görev sahiplerinin oturma sıralarını şöyle açıklıyor: Sağ tarafta **Vezir-i Âzam** otururdu ve onun emri altında bulunan **Rukne’l-devle Kullarağası, Nazır-ı Büyutat, Mukarrebü’l-Hakan Divanbeyi, Emirahurbaşı Cilau (Cilov), Mukarrebü’l-Hakan Hekimbaşı** da onun yanında yer alırdı. Sol tarafta **Tüfenkçi-başı** ve onun hizmetinde çalışanlar: **Meclisnüvis, Emirşekarbaşı ve Müneccimbaşı** ve iki **Haceserayan** şefi bulunuyorlardı. **Eşikağasıbaşı** ve onun arkasında bulunan **Mehter, Vezir-i Âzam’la Tüfenkçi-ağası’nın** ortasında yer almaktaydı. Minorsky’ye göre, **Meclisnüvis** ve **Emirşikarbaşı’nın** dışında bu sıralama aynen Tezkiretü’l-

⁵¹² Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 224. Ayrıca bkz: Süleyman Memmedov, Azerbaycan XV.-XVIII. Esrin I. Yarısında, Bakü 1982, s. 50.

mülük'te de yazılmıştır ve **Gurçi-başı** gibi önemli ve nüfuzlu bir makamın bu mecliste bulunmamasına dikkat çeken Minorsky bunun anlaşılmadığını yazıyor.⁵¹³ Yukarıda bahsedilen dönem Şah Abbas dönemi olduğundan bu durum şöyle açıklanabilir. Daha önceki bölümlerde - “Safevilerin Siyasi Tarihi”nde bahsi geçen Gurçilerin Şahların seçiminde önemli etkileri ve rolleri olduğunu görmüştük. Muhtemelen Kızılbaş boy emirlerinin ve oğullarının oluşturduğu Gurçiler ve onların en üst makamı olan Gurçibaşı bu sebeple bu meclisten uzak tutulmuştur.

Vezir-i Divan-ı Âla / Vezir-i Âzam

Vezir-i Âzam'ın Yetkileri ve Divan-ı Âla'daki Yeri - Devletin kurulduğu ilk yıllarda en üst düzey makama “**vekil**” denirdi. Minorsky vezir makamının vekile göre ikinci derecede olduğunu belirtir. Hüseyin Bey Lala 1501'de (907 H.) **Vekil-i Nefs-i Nefis-i Hümayun** olarak atandığı sırada Mirza Zekerya da “**Vezir-i Sahip Divan**” makamına atanır. Bu bilgiye dayanarak, Minorsky, vekil makamının vezir makamından üstte olduğunu söylemektedir. I. Şah Abbas döneminde vekil unvanına rastlanmadığını belirten Minorsky, vezir makamının birinci dereceli makam olarak yükseltildiğini ve bununla Şahın “Naibü'l-Saltanat”ın nüfuzunu azaltmayı amaçlayarak, zamanla bu makamı tamamen kaldırmayı düşündüğünü yazmaktadır.⁵¹⁴ Novoseltsev Avrupa seyyahlarının Safevilerdeki Vekil'i Osmanlı imparatorluğundaki büyük Vezir-i Âzam görevi ile kıyaslayarak, “birinci bakan” olarak çevirdikleri İtimadü'd-devlenin devletin en önemli yetkilisi durumunda olmasına rağmen, I. Şah Abbas'ın bile bu makamlarla ilgili her hangi bir değişiklik

⁵¹³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 114.

⁵¹⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 114.

yapmadığını kaydetmektedir. Vekil görevi Kızılbaz aristokratlarında kalmış ve hatta I. Safi döneminde (1629–42) bu görevde Zeynal Han Şamlu bulunmuştu.⁵¹⁵

O. Efendiyev Vezirle ilgili “**sivil bürokrasinin geleneksel lideri**” ifadesini kullanmaktadır. O, kaynaklara dayanarak ilk Safevi şahının zamanında “vekil” ve “emir el-ümera”nın devlet yönetimi işlerinde veziri ikinci plana iterek, hâkim konuma sahip olduklarını, vezirin rolünün önemsiz olduğunu yazmaktadır. O. Efendiyev’e göre, güçlü Şii ruhanilerinin işlerine Vezirin karışmasına müsaide etmeyen sadr, vezirin hukuk ve görevlerini sınırlıyordu.⁵¹⁶

Tezkiretü’l-mülük’te Vezir-i Âzam’ın görevinin tam ismi **Âlicah Vezir-i Âzam-ı Divan-ı Âla** şeklinde verilmektedir. Unvanı ise “**İtimad el-devle**”dir.⁵¹⁷ Minorsky Vezir-i Âzam makamının devletin yedi temel unsurundan (Rüknü’ d-devle) biri olduğunu ve “İtimadü’ d-devle” lakabının⁵¹⁸ ona özel olduğunu belirtir. O, Safevilerde böylesine bir lakabın bulunmadığını yazıyor.⁵¹⁹

Tezkiretü’l-Mülük’e göre, Vezir-i Âzam makamı **Memalik-i Mahruse**’nin vilayetlerinin ve sarayın tüm emirlerinin ve devletin en önemli kurumlarından.

⁵¹⁵ A. P. Novoseltsev, Nekotorie Voprosı Gosudarstvennoy Organizatsii Derjavı Sefevidov v İrane, Blijnevostoçnyı Sbornik, Tbilisi 1983. s. 177.

⁵¹⁶ Oktay Efendiyev, Azərbaycan Sefeviler Dövləti, s. 228; Süleyman Memmedov’a göre de, **Vezir** sivil bürokrasinin geleneksel başı idi. Bkz: Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 50.

⁵¹⁷ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 44.

⁵¹⁸ Kaçar döneminde devlet teşkilatında ilginç değişimler yapıldı. İtimadü’ d-devle unvanı kaldırıldı ve bu makamın sahibi Sadr-ı Âzam’ın unvanını aldı. Bu unvan ruhani sınıfta yer alan Sadr’dan (Sadr-ı Hassa / çev.) tamamen farklıdır. Safevi döneminde kaldırılan “Vekil-i azam”, Kaçar devletinde “Kayım-makam” adını alır. Kayım-makam Tebriz’de bulunan veliahtlık teşkilatında görev yapıyordu. Sadr-ı Âzam rahatsızlandığında Kayım-makam Tahran’a davet edilir ve bu önemli görevi üstlenirdi. Sadr-ı Âzam’ın ve Kayım-makam’ın yardımcılara Nazır denilirdi. Şehzadelerin yanında bulunan valilere ise Vezir denirdi”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.. 114-115.

⁵¹⁹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.. 114.

Burada Vezir-i Âzam'ın yetkileri şöyle anlatılır. Vezir-i Âzam'ın emri ve talikası olmadan Divan gelirleriyle yahut hazineye gönderilen (vilayetlerden yahut başkent - İsfahan'dan gönderilen) meblağlarla Büyutatlara⁵²⁰ alış veriş yapılamazdı. Görevliler için belirlenen meblağlar (maaş) ve tüm rakamlar önce Vezir-i Âzam'ın mührüyle, daha sonra ise Saltanat mührüyle (**Mühr-i âsar**'la / Kutsal mührüyle) onaylanırdı. Vezir Divan gelirlerindeki artışı ve gelişmeyi ve Memalik-i Mahruse'den gelen tüm meblağların ve diğer gönderilenlerin toplamını son derece ihtimamla arz etmek zorundaydı. Eğer birisi adaleti yahut adetleri ihlal ve ihmal ederse, vezir onu engellemekle yükümlüydü. Eğer emirler ve Devletin kurumları Vezir-i Âzam'ın kurallarına karşı çıkanları engelleyemezse, Vezir-i Âzam konuyu tahtın iradesine bırakır ve Şahın kutsal kuralları uygulanırdı. Devlet memurları hususunda, hatta onların atamaları ile ilgili sözlü olarak verilen emir (Rakam-ı bi'l-Muşefaha) ve hatta ayrı ayrı kesimlerin aksakallarının bu konu ile ilgili arz ettiği rapor Vezir-i Âzam'ın talikası (onayı) gelmediği sürece atama ve istihdam emri verilmezdi. Mukarrebler⁵²¹ tarafından verilen rakam (emir) Vezir-i Âzam tarafından onaylanmadığı sürece şahın mührüyle onaylanmazdı. Şaha beyan edilmeyen alt düzeydeki hizmetlilerin, örneğin Defterhane-i Hümayun ve Hassa'daki kâtiplerin yahut **Büyutat-ı Memura**'daki hizmetlilerin atanması ile ilgili atama ve istihdam emri vezir-i âzamin talikasına (onayına) ve **Mustevfi el-Memalik**'in ve **Nazır-ı Büyutat**'ın ve **Mukarreb el-Hakan Mustevfi-i Hassa'nın** alicahlarının onayına (tecvizine) dayanılarak verilir ve bu konuyla ilgili Şaha herhangi rapor verilmezdi.⁵²²

⁵²⁰ Büyutat – O. Efendiyev “Büyutat”ın Arapça “beyt” kelimesinden geldiğini ve “ev”, “bina” tasarruf sözünün çoğul hali olduğunu söylüyor. Her birinin başında “Sahipcem” bulunan 33 atölyeden oluşuyordu. Bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 235.

⁵²¹ Mukarreb – şahın yakınları.

⁵²² Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 44 – 45.

Tüm vilayetlerdeki, beğlerbeğlerinin, valilerin, sultanların, vezirlerin, büyük ve küçük tahvildarların (tahsildar), mutasaddilerin ve zabıtalının vs. çalışanların muhasebelerinin nüshaları Mustevfî-i Uzzam'ın hesapları kapatmasından ve son ödemeleri devretmesinden sonra yalnız Vezair-i Azam'ın talikasinin (onay) makbuzu ile dosyalanır. Muhasebe bakımından divan vergisinde her hangi bir eksiklik ve yanlışlık ortaya çıktığında Vezir-i Âzam huzurunda hesap mudileri suçsuz olduklarını kanıtlayabilirlerse, hayır dualarını almak için ve raiyetin durumunun iyileşmesi ve ülkenin imarı için, eski hesapların toplamı ile ilgili (adaletsizlik ve eksiklik konusunda) indirme talikası verilirdi.⁵²³

Kitab-ı Defterhane-i Divan-ı Ala ve **Kitab-ı Hassa Şerife** ve Vezir-i Âzam'ın talikasına dayanarak, aynı şerhle **defeter-i hulud**'da (حلود)⁵²⁴ kaydedilir, eksikler hesaba katılırdı. **Derfterhanedeki Keşikhane'de** bulunan **Divan-ı Vüzera-i Âzam** (Büyük Vezirler Divanı) halkın arz etmek istediklerini Vüzera-i Âzam huzurunda arz edebilmeleri için inşa edilmişti. Ayrıca “**divan nüshaları**” ve “**defter harcama belgeleri**” ve “**Sahib-i Cemen**” (İdare Başkanları) ve tahvildarların, tahsildarların ödenekleri, küçük ve büyük makamların talikaları (emirleri/onayı) Vüzera-i azam'ın onayına sunulur ve verdiği karar uygulanırdı. Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Emirler rütbelerine göre, Keşikhane'de “**Meclis-i Behiştayin**”in (Cennet Meclisi) talimatı üzerine birbirlerinin yanında otururlardı. Emirler, makam sahipleri, Mustevfîler, **Hevanin-i Azimü'l Şen** (İhtişamlı Hanlar), Vezirler ve **Sahib-i**

⁵²³ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 45.

⁵²⁴ Defter-i Hulud – bir çeşit maliye defteri. Hulud – sabit, devamlı anlamındadır.

Rakaman (rakamların sahipleri) dışında ayrı şahısların Keşikhane’de oturması alışık bir durum değildi.⁵²⁵

Minorsky’ye göre, Kızılbaş emirlerinin gücü ve nüfuzu azaldıkça, **Vezir-i Âzam**’ın gücü çoğalmaktaydı.⁵²⁶ O, Tezkiretü’l-mülük’e göre, Vezir-i Âzam’ın görev ve yetkilerini şöyle özetliyor: “Tüm atamalar en üstten, alt düzeye kadar onun imzası ve onayı ile yürürlüğe girirdi. Ülkenin tüm mali işleri, tüm alış veriş ve devlet makamlarının faaliyetleri onun denetimindeydi”.⁵²⁷

Minorsky Chardin’den naklen şöyle aktarır: “Sultanın tüm mühürlü fermanları vezirlerin mühürleriyle mühürlenmeden geçersiz sayılırdı.” Chardin bunun devamında Vezir-i Âzam’ın iki muhasebe idaresini **Divan-ı Memalik**’i ve **Divan-ı Hassa**’yı denetlediğini kaydediyor. Minorsky, Kaempfer’den aktardığı bilgilere göre ise, **Vezir-i Âzam**’ın bir diğer önemli yetkisi büyükelçilerle müzakereleri ve anlaşmaları imzalamaktı.⁵²⁸

Tezkiretü’l-mülük’te anlatılanlara bakacak olursak, **Vezir-i Âzam**’ın yetkilerinin Şah’tan sonra sınırsız olduğu akla gelir. Fakat Minorsky, haklı olarak Vezir-i Âzam’ın görevlerinin de sınırlı olduğunu yazmaktadır. O, bu konuda şöyle belirtir: “Vezir-i Âzam da idari kurallara uymak zorundaydı. Bu konuyu anlamak

⁵²⁵ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 45.

⁵²⁶ Bu konuda Chardin’den örnek vererek, onun bu konuyu daha da abarttığını ve şöyle söylediğini ekliyor: “İran şahları semboliktir, gerçek şah Vezir-i Âzam’dır”. Minorsky Chardin’in seyahatnamesinin Şah Süleyman dönemine ait olduğunu belirtmekle beraber, Tezkiretü’l-mülük’ün I. Şah Abbas’tan sonraki dönemi içerdiğine dikkat çekmektedir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 114.

⁵²⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 114.

⁵²⁸ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 114.

için onun faaliyetlerini, Defter-i Hümayun'un Nazırına ve Mustevfi el-memalik'e ve Nazır-ı Büyutat'a karşı sorumluluklarını dikkate almalıyız".⁵²⁹

Minorsky, Chardin'in **Nazır-ı Defter-i Hümayun**'la ilgili verdiği bilgilere dayanarak, Vezir-i Âzam'ın **Nazır** unvanında bir denetleyicisi olduğunu ve Vezir-i Âzam'ın I. Sekreteri sayılan Nazır'ın Sultan tarafından atandığını yazmaktadır. Chardin diğer üst düzey idarelerde de bu gibi denetleyicilerin bulunduğunu ekler. Ona göre, **Defterhane-i Hümayun-i Ala**'nın başkanı adı geçen denetleyiciydi, Vezir-i Âzam'ın işleri onun onayından geçmekle birlikte "**Münşi-i Kull**"un (Genel Sekreterin) da onayından geçirdi.⁵³⁰

Minorsky Vezir-i Âzam'ın diğer yetkilerinden birinin **Maliye Veziri**'nin görevini yapmak olduğunu belirtir. Ona göre, bu konudaki meslektaşı **Mustevfi el-Memalik**'ti ve bu makamın onayı olmadan Vezir-i Âzam "**maliyat-i divani**" (ülke vergisi) ile ilgili hiçbir yetkisini uygulayamazdı.⁵³¹

Minorsky'ye göre, Vezir-i Âzam'la Nazır-ı Büyutat arasındaki ilişkiler karmaşıktı. Safevi devlet teşkilatı ikili sistem esasında yürütüldüğünden Vezir-i Âzam **Divan-ı Memalik** başkanı ve Nazır-ı Büyutat⁵³² ise **Umur-i Hassa** sorumlusuydu.⁵³³

⁵²⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 115.

⁵³⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 115.

⁵³¹ Minorsky, **Mustevfi-i Hassa**'nın görevleri hakkında Tezkiretü'l-mülük çok az bilginin olduğunu ve bu nedenle Mustevfi-i Hassa'nın görev ve yetkileri net olmadığını da ekler. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 115.

⁵³² Minorsky'ye göre, Nazır-ı Büyutat "Saltanat işletmelerinin Şefi" idi. Aslında saltanat kurumunun genel şefiydi. Chardin onu, "Sultanın birinci veziri, mali işlerin genel denetleyicisi, saltanat kurumunun harcamalarının, şahın giderlerinin, şah mallarının menkul, gayri menkul dahil ve hazineye girip çıkan malların denetleyicisi" olarak açıklıyor. Aslında, **Hassa Şefinin Nazırı** (denetleyicisi) idi.

İlk başlarda Büyutat'ın bir kısmı Nazır'ın emrinde ve denetimindeydi. Fakat Hassa'nın önem kazanması ve gün geçtikçe genişlemesiyle nazırın direkt emrinde bulunan Ebvab-ı Cem ondan ayrılarak, farklı birimler olarak ortaya çıktı. Tezkiretü'l-mülük'e göre Saltanat at ahırlarının ve silah depolarının vs. onun yetkisinde bulunan Tüfenççi askerler, Kullar ve Cezairi Nazır'ın denetimindeydi. Safevi sultanlarının siyasi reformları sonucunda Nazırlık görevi Kızılbaş emirlerinden alınarak şaha yakın olan ve itaatçi (muti) Hace-seralara verildi. I. Şah Abbas'ın fermanıyla görevinden alınan Saru-Taki, Şah Safi döneminde Nazır, sonra da Vezir-i azam oldu. Chardin, Hassa'nın genişlemesini ve divanın etkisi altına girmesini onunla ilişkilendirir. Chardin'e göre, İran'da yolsuzluk ve suiistimal Nazırların denetimi nedeniyle çok zordu.⁵³⁴

Tezkiretü'l-mülük'te yazıldığı üzere Sultanlık Kurumunun giderlerinin denetim sistemi çok ilginçtir. Chardin bu durumu beğenerek, şöyle diyor: Diğer idari şubelerde olduğu gibi burada da Nazırın yardımcıları, Vezir, Mustevfi ve tüm işletmelerin Nazırları ve Şefleri idi. Bunların hepsi onun denetimindeydi ve bunların yardımıyla birçok çalışan memuru denetimi altında tutulurdu.⁵³⁵

Minorsky Tezkiretü'l-mülük'e dayanarak, Vezir-i Âzam'ın divan vergilerinin tümünü ve “**Darü'l Saltanat-ı İsfahan**’dan ve **Memalik**’ten hazineye gönderilen paraları ve Büyutatları denetlediğini yazıyor ve bu açıklamalara göre Hassa vergileri

Hatta Vezir-i Âzam'la işbirliği yaparak, divanın (vilayetlerin) idari işlerinin bir kısmına da bakıyordu. Görev alanı sultanın direkt çıkarlarıyla ilgili olduğu için önemli bir nüfuza sahip olmuştu. II. Şah Abbas döneminde Nazır-ı Büyutat görevlileri şahın ilgisi sonucunda öyle bir güç elde etmişlerdi ki, Vezir-i Âzam'ın da işlerini denetliyorlardı. Vezir-i Âzam bazen görev alanındaki işlerden habersiz olabilirdi. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁵³³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 115.

⁵³⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁵³⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

Vezir-i Âzam'ın yetki alanının dışında tutuluyordu. Vezir-i Âzam'ın idari teşkilatına bağlı olan **Mustevfi el-Memalik Hassa ve Tehavil** idarelerinde üst düzey makam sayılırdı.⁵³⁶

Chardin'e göre, Şah memleket işleriyle ilgilendiği için denetime temsilen Nazırı yetkili kılmıştı. Ona göre, ülke işlerinde Sultan tarafından yetki alan **Nazır**, Vezir-i Âzam'la işbirliği içerisinde bulunduğu gibi, **Vezir-i Âzam** da Sultanın Hassa alanında yetkilendirdiği Nazırların işlerini denetliyordu. Vezir-i Âzam da kendi çapında Hassa teşkilatını denetliyordu. Minorsky tüm bunların Hassa idarecilerinin Şah adına yaptıkları zulümleri ve haksızlıkları kısmen de olsa engellenmesi ve onların keyfi davranışlarının kontrol altına alınması amacıyla olduğunu söylüyor.⁵³⁷

Vezir-i Âzam'ın Maaşı – Minorsky'ye göre, Vezir-i Âzam'ın belli bir maaşı yoktu. Fakat “**resmü'l-vezaret**” adında bir tür maaş ve “**yıllık bağış**” alırdı.⁵³⁸ Bu konuda O. Efendiyev şu bilgileri aktarır: “Hicri 981 (1573–74)'de şah “**Vezirat-ı Divan-i Âla**” görevini Hacı Cemaleddin Ali Tebrizi ile birlikte Seyit Hasan Ferehani'ye vermişti. Onlardan her birine 500 Tebriz tümeni meblağında maaş (mersum) belirlenmişti”.⁵³⁹

⁵³⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁵³⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁵³⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁵³⁹ Oktay Efendiyev, Azərbaycan Sefeviler Dövləti, s. 230.

Vezir-i Âzam'a Bağlı Maaşlar – *Sadr* ve *Gurçi-başının* maaşı Vezir-i Âzam tarafından ödenirdi. Bu ödeneğin karşılığı ise diğer “**vücuhat**”tan⁵⁴⁰ Vezir-i Âzam'ın adına havale olurdu.⁵⁴¹

Minorsky **Vekil-i Divan-ı Âla** ile ilgili şu bilgileri verir. O, **Vekil-i Divan-ı Âla**'nın Vezir-i Âzam'ın vekili olduğunu ileri sürer. Daha önce kaldırılmasına rağmen, Tezkiretü'l-Mülük'te Vekil-i Divan-ı Âla makamından bahsedildiğine dikkat çekiyor. Ona göre, muhtemelen Vekil-i Divan-ı Ala, “**Vekil-i Nefs-i Nefis** veya **Vekilü'l-Devle** ve **Vezir-i Âzam'ın yardımcısı**”ndan farklı bir makamdı ve Vezir-i Âzam'ın yokluğunda Vezir-i Âzamlık sorumlusu olarak işleri yürütürdü.⁵⁴²

Safevi Vezirleri – O. Efendiyev Safevilerin ilk vezirlerinin Akkoyunlu vezirleri olduğunu kaydediyor. Onun verdiği bilgilere göre, Safevilerin ilk veziri uzun süre Akkoyunlu hükümdarlarına vezirlik yapan **Şemseddin Zekeriya Keçeci Tebrizi**⁵⁴³ olmuştur. O, H. 906 (1500)'da Şah İsmail Şirvanşahları yenip Mahmutabad'da kışladığı zaman ona katılmış ve “**Vezaret-i Divan-ı Âla**” görevine atanmıştır. İki sene sonra – H. 909 (1503–04)'da Emir Zekeriya ile birlikte Elvend Akkoyunlu'nun divanında hizmet eden **Kıvameddin Mahmut Han** (yahut **Mahmutca**) **Deylemi Kazvini** vezir olarak atanmıştır.⁵⁴⁴ Bu durum Safevilerin devlet teşkilatının yapılanmasında Akkoyunlu etkisini göstermektedir.

⁵⁴⁰ Vücuhat – gelir, vergi.

⁵⁴¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁵⁴² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁵⁴³ İsmail onun önemli rolünü kaydederek ona “Azerbaycan'ın anahtarı” ismini vermiştir. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 228.

⁵⁴⁴ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 228.

İskender Bey Münşi'nin **Tacikiye** diye adlandırdığı Vezirler zümresi aynı zamanda "**Kalem Sahipleri**" olarak da eserin çevirisinde verilmektedir. Münşi Memalik-i Mahruse'nin büyük vezirlerini anlattıktan sonra – "Yüksek huzurda ve diğer yerlerde bulunan Tacikiye denilen kalem sahiplerinin isimlerini veriyor. Bunlar aşağıdakilerdi: "**Hoca Hidayetullah:** Emir Gayib Sultanın veziri idi. Tacikler arasında, renkli sarık yalnız ona verilmiş olduğundan bununla kendi zümresi arasında seçkin idi. Onu giyerek, çok gururlanırdı. **Hoca Ziyaeddin Salmani İsfahani:** Ustaçlı Abdullah Hanın veziri idi. Onun vefatından sonra Ordu-yu Mualla'ya gelerek, meclis azasının zümresine girdi. **Hoca Hasan Nahçivani:** "Aksak" diye tanınmıştır. Hiçbir mensebi yoktu, yalnız meclise gelip giderdi. **Hoca Şah Mansur Ferahani:** Türkmen Haydar Sultan Tarhan'ın veziri idi. Padişahın meclisine girebilmek müsaadesi vardı. **Mir Siraceddin Ali Kummi:** Masum beyin veziri idi. Söylendiği gibi, o şahit olduktan sonra, divanda bir iş verildi. Eskisi gibi yine hürmet görmekte idi."⁵⁴⁵

Şah Abbas döneminde vezirlerle ilgili Münşi: "O Hazretin devrinin yüksek vezirleri de sadırları gibi yedi kişi idi" diyor ve onların isimlerini şöyle sıralıyor: "1. Mirza Şahveli, 2. Mirza Mehmet Kirmani, 3. Mirza Lutfullah Şirazi, 4. Hatem bey, 5. Mirza Ebu Talip, 6. Selman Han, 7. Sultanü'l-ülema ve düsturl-vüzera (Vezirlik merasimi onunla yenilendi, onun namı ile vezirlik namı yükseldi."⁵⁴⁶

⁵⁴⁵ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s.285.

⁵⁴⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, III. cilt, III. kısım s. 373

O. Efendiyev Çaldıran savaşına kadar vezir görevine atamalarla ilgili belgelerin bulunmadığını ekler ve **Şah Hüseyin İsfahani**'nin⁵⁴⁷ vekil olduğu sırada bu göreve **Hace Celeddin Muhammet Tebrizi** ile birlikte **Kadı Cihan Kazvini**'nin atandığını belirtir.⁵⁴⁸ Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de Kadı Cihan Kazvini'yle ilgili şunlar anlatılmaktadır: “Mirza Şah Hüzeyin'den sonra **Kadı Cihan Seyfi Hasen-i el-Neseb** vezir oluyor. O, Padişahın Divan-ı Ala'sının veziri olan Mirza Şah Hüseyin'in veziri idi.”⁵⁴⁹

Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi'den anlaşıldığı üzere, Tekelü ve Ustaçlu kavgalarında Gilan'a kaçan Kadı Cihan'dan sonra **Çoha Sultan** iktidarı ele alır ve onun veziri olan **Mir Cafer Saveci** divan veziri olur. Fakat onun da vezirliği uzun sürmez ve emirlerin kavga dövüşleri yüzünden öldürülür.⁵⁵⁰

O. Efendiyev'e göre, Mir Cafer Saveci ve **Hace Aruh** (yahut Oruç) eşit haklarla birlikte H. 938 (1531–32)'e kadar vezir görevinde bulunmuşlardır. O sene

⁵⁴⁷ Şahın Mirza Şah Hüseyin'e bağlılığı Alem Ara'da şöyle anlatılır: “O, Mirza Şah Hüseyin'e bağlı idi. Vezir olduğu zaman onun ayrılığında, bu rubaiyi söylemiş olduğu rivayet edilir: ‘Ey dünyayı aydınlatan iki gözümün nuru; sen gittikten sonra benim gündüzüm gece gibi oldu. Seninle ben ikimiz, iki mum gibi idik, zaman seni söndürdü ve ben de yanıyorum... Bu beytin gereğince fal görmeye başlar ve yıldız geçtikten sonra falın hakikati meydana çıkar’ hocanın halinin münasibi oldu. Hakanı Süleyman Şan'ın vefatından sonra, Padişahı Cennetmekânın cülusunda da, yüksek emir gereğince vezirlik rütbesine yüceltiler. Fakat daha vezirliğinden bir sene geçmeden Naibbüsaltana ve iktidar sahibi olan Dev Sultan Rumlu ondan şüphelenerek, aralarında anlaşmazlık çıktı. Dev Sultan onu yakalayıp, yakılarak öldürülmesi için emretti. İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 272.

⁵⁴⁸ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 228; Alem-Ara'da bu konu ile ilgili şöyle denilmektedir: “Padişahı Cennetmekânın (Şah İsmail) vefatı sırasında, vezirlerden ve kalem erbabından Divan-ı Ala'nın vezirliği makamında kimse yoktu. Eski büyük vezirlerden bu hakir bildiklerinden, Padişahı Cennetmekânın devrindekilerden; on iki kişi Divan-ı Ala'nın vezirliği (vezaret) makamına yükelebilmıştır.” Alem Ara'dan anlaşıldığı üzere Hakan-ı Süleyman Şan (Şah Tahm.) zamanında Mirza Şah Hüseyin vezir idi. Onun öldürülmesi üzerine Hoca Celeddin Mehmet Keçeci vezir oluyor. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 272.

⁵⁴⁹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 272-73; O. Efendiyev, a.g.e., s. 229.

⁵⁵⁰ İskender Bey Münşi Türkmen, a.g.e., I. cilt, II. kısım s. 272-73.

Hüseyin Han Şamlu vekil görevini zor kullanarak ele geçirmiş ve hemen her iki veziri tutuklatarak, onların biriktirdikleri çok sayıda emlak ve paraları ellerinden almıştı. Çünkü 10 seneye yakın Irak'ın, Azerbaycan'ın, Fars'ın ve Horasan'ın bütün emlak ve para işleri bu iki şahısın elinden gelip geçmişti. Mir Cafer Saveci idam edilir, Hacı Aruh ise işkenceler sonucunda ölür.⁵⁵¹ Mir Cafer Saveci'nin yerine Hüseyin Hanın memurlarından biri olan Ahmet Bey Nurkemal İsfahani Divan-ı Âla veziri olur. Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de anlatılanlara göre, O, İsfahan'ın Nurkemallı ailesindendi. Altı sene Vezir-i Divan-ı Âla görevini tek başına yapar. H. 940 (1533–34)'da **Hüseyin Han Şamlu**'nun idam edilmesi ile ilgili olarak **Ahmet Bey Nurkemal** görevinden uzaklaştırılır, emlakı müsadere olunur ve vergi toplayıcıları (muhasılan) tarafından uğraştırılır. O, Alıncak (Alıncakale) kalesine atılırsa da, daha sonra bırakılır. Onun yerinde ise **Hacı Sadettin İnyetullah Huzani**⁵⁵² oturur. Huzani bu görevinde bir müddet H. 942 (1535–36)'de yeniden görevini uygulamaya başlayan Kadı Cihan Kazvini ile birlikte bulunur. Fakat Sadettin sürekli Kadı Cihan'ı lekelemek ve rezil etmek için uğraştığından Kadı Cihan Sadettin ile bir arada çalışamaz. Sadettin H. 942 (1535)'de idam edilir. Bundan sonra Kadı Cihan görevinde yalnız kalır ve H. 957 (1550–51)'ye kadar on beş sene bu görevde bulunur. Kadı Cihan'la ilgili Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de şöyle anlatılır: “Şah-ı Cennetmekân, kendileri bizzat işlerin idaresiyle ilgilendiğinden divan

⁵⁵¹ O. Efendiyev, a.g.e., s. 229.

⁵⁵² Kadı Cihan'la ve Hacı Sadettin İnyetullah Huzani ilgili Alem Ara'da şu bilgiler yer alır: Bu zat Geylan'da iken Biyeh Pes (Arka Biyeh) valisi Muzaffer Sultan'dan, bu devletin taraftarı olması sebebiyle çok eziyet çekmişti. Kurtularak yüksek huzura gelen Kadı Cihan istidatlı ve iş bilen adam olduğundan padişah tarafından tekrar bu işin başına getirilir. Fakat o, Mir İnyetullah'la birlikte bazı yakışık almaz ve Padişahın hoşuna gitmeyen işlere karışır. Özellikle padişahın yüksek meclisinin hademesinden olan Baslık Beyin oğluna oğlancılık yaptığından Mir İnyetullah Padişahın gazabına uğrar. O, ismi geçen Muzaffer Sultan'la birlikte (bu zat devlete isyan etmişti) demir kafes içine konularak, Tebriz'in Sahipabad meydanındaki Hasan Padişahın iki minaresinin arasına padişahın emriyle asılır ve yakılır. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 273.

işlerinde, daima onun yüksek huzuruna çıkardı. Görevinin sonlarına doğru şah onun maruzatına biraz geç baktığından Cenab-ı Kadı güya onun işini beğenmiyorlarmış gibi düşünerek, bu durumdan alınır. Bu sebeple yaşının ilerlemesini ve ihtiyarlığını bahane olarak ileri sürer ve bu makamdan istifa eder. Padişahı cennetmekân ne kadar onun gönüllünü ele almaya çalışmışsa da, istifa konusunda ısrar eder. Padişah da onu vezirlik işinden muaf tutar. 960 (1552–53)’ta Allah’ın rahmetine kavuşur”.⁵⁵³

O. Efendiyev’e göre, H. 960 (1552–53)’da Kazvin’de vefat edince vezir görevinde Kadı Cihan’ın halefi **Masum Bey Safevi**’nin⁵⁵⁴ bulunduğu tahmin edilir. Onun hakkında ilk kez “Ahsen et-tevarih”te Hicri 953 (1546–47)’te Erdebil mütevellisi gibi bilgi verilmektedir.⁵⁵⁵ Alem Ara’ya göre ise Masum Bey çok daha sonra vezir olmuştur.

Tarih-i Alem Ara-i Abbasi’de Kadı Cihan’dan sonraki vezirler sırasıyla anlatılır. Burada anlatılanlara göre, **Kadı Cihan**’dan sonra, Vezirlik görevinde dört kişi bulunmuştur. **Hoca Gıyaseddin Ali Akıyasi Güher** diye meşhurdu ve Tebrizli şair Şerif’in memduhudur. İyi muhasebeci olan bu zat daha önceleri mustevfilik de

⁵⁵³ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 273-74; Ayrıca bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 229.

⁵⁵⁴ “Şahın ayarı, “Vekâlet-i Şahi Din Penah” görevinde bulunan Mesum beyin adı ilk kez H. 967 (1559–60)’de, yani Kadı Cihan vezir görevinden uzaklaştırıldıktan 10 sene sonra anılır. Bu sürede diğer şahısların vezir (yahut vekil) görevinde bulunup bulunmadığını bilmiyoruz. Masum Bey Lala gibi şahın sevimli oğlu Haydar Mirza’ya tahkim olunmuştu. İskender Bey Münşi, Masum Bey Safevi’nin “divan emiri olarak yüksek vezaret görevine yükseldiğini” ve şahtan sürekli saygı gördüğünü belirtmektedir”. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 229.

⁵⁵⁵ Masum bey O. Efendiyev’in kaynaklardan elde ettiği bilgilere esasen, aynı sene ünlü emirler arasında şahın isyancı kardeşi Elkas Mirza ile konuşmalar yapmak için Şirvan’a gönderilmişti. Masum Bey H. 958 (1551–52)’de Kızılbaş birliğinin Ercişe yürüyüşe kumandanlık etmişti. “Tarih-i Âlem Arai Abbas”de önce Gurçibaşı Sevindik Bey Afşar’ın veziri, bir süre sonra ise divan veziri olan” bir şahsın – Mirza bey Abhari’nin adı geçmektedir. Muhtemelen, Mirza Bey Kadı Cihan’ın direkt halefi olmuş, vezir görevi icra etmiştir. Şerefhan Bitlisi, Masum Bey Safevi’nin H. 976 (1568–69)’da vezir görevinden imtina ettiğini ve bu görevin Emir Seyit Şerif Sani’ye verildiğini yazıyor. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 229.

yapmıştı. Ondan sonra **Aka Mehmet Ferahani** vezir olur. Ferahan'ın eşrafından idi. Ferahani'den sonra **Hoca Emir Bey** vezir olur. Mühürdar Emir Bey diye de meşhur olan bu zat **Mir Zekeriya Keçeci**'nin akrabasıydı. Hoca Emir Beyden sonraki vezir **Mirza Bey Ebheri** olmuştur. O, Ebher'in önemli ailelerindendi. İlk başlarda Avşar Korçubaşı Sevindük Beyin veziri olan bu zat daha sonra bir müddet Divan veziri olur. Bir müddet bu işle meşgul olur. Fakat vezirlik rütbesi ondan da alınarak, o zaman Divan emiri olan **Masum Bey Safevi**'ye⁵⁵⁶ verilir, vezirlik rütbesine yükseltilir. Eyalet ve ordu komutanlığı da ona (Masum beye) verilir. Hacca giderken Rumiler ona hile kurarak, Hac kafilesi sırasında onu öldürürler. Onun yokluğunda vekâleten vezirliği bir müddet idare eder. Masum Beyin hadisesinden sonra, bir müddet için Vezirlik kürsüsü boş kalır. H. 981 (M. 1573-74) **Mir Seyit Hüseyin Ferahani** ve **Hoca Cemalettin Ali**⁵⁵⁷ bu işle yükseltilir ve onlar bu işi bir sene yaptıktan sonra, tuttukları yol ve hareketleri padişahın hoşuna gitmez, o görevden azl edilir ve ondan sonra da kimse bu makama çıkamaz.⁵⁵⁸

O. Efendiyev onlardan her birine 500 Tebriz tümeni meblağında maaş (mersum) belirlendiğini yazıyor. Onun verdiği bilgilere göre, “**Vezirat-ı Divan-ı Âla**”ya sonraki atama II. Şah İsmail zamanında H. 984 (1576)'de Mustevfilik yapan **Mirza Şükrullah İsfahani**'nin simasında olmuştur. Fakat şah ondan memnun

⁵⁵⁶ Alem-Ara'da onunla ilgili şöyle anlatılır: “Daima Padişahın “manzuru nazarı” olmuştur Padişah Cennetmekân ona karşı büyük hürmet gösterir ve her zaman ona “amu oğlu” yani “amcazadem” diye hitap ederdi”. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 275.

⁵⁵⁷ O. Efendiyev, Budak Kazvini'nin onunla ilgili şunları yazdığını aktarır: “Horasan, Gilan, Irak, Fars ve Kerman Seyit Hasan'ın, “Azerbaycan Şirvan ve Şeki Cemaleddin Ali'nin yönetimine verilmişti. Fakat bir sene sonra şah onları görevden uzaklaştırır. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 230.

⁵⁵⁸ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 275–276; O. Efendiyev, a.g.e., s. 230.

değildi ve kısa sürede onu işten uzaklaştırıp **Mirza Salman Cabiri İsfahani**'yi⁵⁵⁹ vezir olarak atar. Muhammed Hudabende'nin zamanında **Mirza Salman** "Divan-ı Âla'nın" veziri görevinde bulunmakta devam eder. Ona hatta "**İtimad ed-Devle**" unvanı verilir. O, H. 991 (1583)'de Kızılbaş ayanlarının suikastı sonucunda öldürülür.⁵⁶⁰ **Mirza Salman**'ı akıllı birisi olarak değerlendirmenin yanı sıra İskender Bey Münşi de onun suçunun görevini aşmasında ve "kalem sahipliğinin sınırını geçmesinde" buluyor.⁵⁶¹

O. Efendiyev, I. Şah Abbas'a kadar Vezir görevinin yalnız sivil bir görev olduğunu yazıyor. O, vezirin görevlerini şöyle özetliyor: "O, divan'ın gelirlerine aynı zamanda bütün eyaletlerden hazineye dâhil olan meblağlara ve diğer 'büyutat'a bakmakla sorumluydu."⁵⁶²

Minorsky "**Vezirler Konseyi**"nden bahsediyor ve onunla ilgili şu bilgileri verir. "Vezirler konseyi" fetret döneminde ve Şah Abbas'ın çocukluğunda önem kazanmıştır. Safevi devletinin ilk başlarında asi *Şahseven* boyları kendi adaylarını konseye üye yapmak için birbirleriyle savaşırlardı.⁵⁶³ Bu Konseyin faaliyetleriyle

⁵⁵⁹ Mirza Salman'dan Siyasi Tarih Bölümünde bahsetmiştik. 1583'te Kızılbaş emirleri tarafından idam edilen, şah Muhammed Hudabende'nin veziri olan Mirza Salman İsfahani'nin ölmesi ile ilgili İskender bey Münşi'nin anlattıklarından onun ölümünün nedeni olarak Fars olması gösterilir. Alem Ara'da şöyle anlatılır: "Vezir Mirza Salman'ın suçu konusunda şahın sorusuna Kızılbaş emirleri aşağıdaki gibi cevap vermişlerdi: "Mirza Salman Tacik'tir ve hak-hesap işlerinden (Umur-i hesap) ve divan işlerini idare etme dışında hiç kimse ondan ordunun reisi (Sahib-i Ceyş-o Leşker) olmasını ve sultanlığın işlerine karışmasını, tefrika ve kıyama neden olmasını rica etmemiştir. Şimdi Kızılbaşlar onu ifşa etmişler ve onunla çatışmışlar. Başlıca talep şudur, o, elini eteğini vezir görevinden çekmeli, (devlet) işlerini terk etmelidir". Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 198.

⁵⁶⁰ Bu konu "Siyasi Tarih" bölümünde ele alındı. Ayrıca bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 230.

⁵⁶¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 198.

⁵⁶² Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 230.

⁵⁶³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 114.

ilgili Minorsky iki örnek verir. Bunlardan birincisi Sam Mirza'nın Şahlığıyla,⁵⁶⁴ diğeri Şah Süleyman'ın tahta geçirilmesiyle⁵⁶⁵ ilgiliydi.

Vekil – Safeviler devletinin başlangıcında **Vekil** önemli görevlerdendi. Minorsky, Tezkiretü'l-mülük'te vekil görevine Vezir-i Âzam'dan önce yer verildiğine de dikkat çekiyor.⁵⁶⁶ O. Efendiyev'e göre, vekil Şahtan sonra ikinci şahıs sayılırdı ve ister dünyevi, isterse de dini işlerde onun tam yetkili yardımcısı idi. O, siyasi ve dini tedbirlerin gerçekleştirilmesinde düzenin korunması için şahın karşısında sorumluluk taşıyordu. O. Efendiyev bu görevin önemini, bu görevde bulunan ilk şahsın Şah İsmail'in lalası olan **Hüseyin Bey Şamlu**'yla⁵⁶⁷ ve **Necmeddin Mesut Gilani**'yle izah etmektedir.⁵⁶⁸

Şah İsmail'in 1501'de (907 H. K.) tahta oturmasıyla lalası Hüseyin Bey “Vekil-i Nefs-i Nefis-i Hümayun” yani “Naibü's-saltanat” unvanı alır. 1507'de (913 H. K.) bu makam Necmeddin Mesut'a devredilir. Onun görev ve yetkisi “idari ve mali işleri yönetmek”ti. Hiyerarşik açıdan iki derece diğeri emirlerden üst rütbeye sahipti. Ondan sonra II. Necmi, Vekil ve Emirü'l-ümera makamlarına yükselir.

⁵⁶⁴ Şah Abbas torunu Sam Mirza'yı (Safi Mirza) veliaht olarak seçmişti. Şah Mazendaran'da öldüğünde Sam-Mirza İsfahan'daydı. Vezirler, Sofilerin katılımıyla Sam Mirza'nın veliahtlığıyla ilgili bir senet düzenleyerek, mühürlendiler”. Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 114.

⁵⁶⁵ Chardin Şah Süleyman'ın saltanata seçmek amacıyla vezirlerden oluşan danışma meclisiyle ilgili bilgi verir. Ayrıca burada Şah Süleyman'ın büyük oğlu Şah Sultan Hüseyin de emirler, hâce-seralar, Hanlar (ağalar) ve reisler, harem kadınlarından şehzade Meryem-Begüm'ün onayı ile seçildiği ve bu esasta da bir belge yazılıp mühürlendiği kaydedilir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 114.

⁵⁶⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116; Süleyman Memmedov'a göre, **Vekil** şahtan sonra ikinci kişi idi. Aslında o, hem dini, hem de dünyevi problemlerin çözümünde şahın tam yetkili yardımcısı sayılırdı. Bkz: Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 50.

⁵⁶⁷ Hüseyin Bey Şamlu İsmail'in Gilan'da bulunduğu 4-5 sene zarfında “Sefeviye” tarikatının bütün işlerini idare etmiş “yakın şahıslardan” (“ehl-i ihtisas”) biri idi. Hondmir'in verdiği bilgiye göre, İsmail Tebriz'i ele geçirdikten hemen sonra Hüseyin Bey Lala “Vekâlet-i Nefs-i Nefis-i Hümayun”, yani “Elahezretin özel yardımcısı” görevine atanmıştı. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 225.

⁵⁶⁸ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 225.

1514’de Şah Hüseyin İsfahani “Divan-i Vezaret’in Yüce Vekillik makamına” yükselmiştir. Onun yardımcısı Celaleddin Tebrizi “Emir bi’l-istiklal” unvanı taşıyordu. Fakat rakibi emirü’l-ümera tarafından diri diri yakılır. Şah Tahmasp döneminde saltanat hanedanına ait Masum-bey Safevi “vekil” olur.⁵⁶⁹

Novoseltsev 1514’teki Çaldıran savaşından sonra Şah İsmail’in, vekil görevini Kızılbaşlara geri vermek zorunda kaldığını ve bu dönemden sonra bu görevin hep onların elinde bulunduğunu söylemektedir. Novoseltsev’in makalesinde belirtmek istediği, eğer savaş başarıyla sonuçlansaydı bu makam Farslar tarafından idare edilecekti.⁵⁷⁰ Vekil makamı Safevilerin başlangıcında önemliydi ve bu makamı Kızılbaş emirlerinin kendi ellerinde tutabilmeleri aslında devleti kontrolleri altında tutmaları demektir. Vekil makamının öneminin ve etkisinin zamanla azaltılmaya çalışılıp Vezir görevinin daha öne çıkarıldığından daha önce bahsetmiştik.

Hüseyin Bey lala vekil görevinden azledildikten sonra (1508) onun yerine Reşt ayanlarından olan **Necmeddin Mesut Gilani**⁵⁷¹ getirilir. O, H. 915 (1509–1510)’te vefat eder. Emir **Yarahmet Hub(z)ani** vekil olarak atanır ve ona “**Necmi-Sani**” (“**ikinci yıldız**”)⁵⁷² adı verilir. Selefî Necmeddin Mesut’un ricası sayesinde

⁵⁶⁹ Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 114.

⁵⁷⁰ A. P. Novoseltsev, Nekotorie Voprosi Gosudarstvennoy Organizatsii Derjavı Sefevidov v İrane, Blijnevostoçnyy Sbornik, Tblisi 1983. s. 176.

⁵⁷¹ Eskiden ünlü kuyumcu (zenger) olan (onun “zenger” lakabı da buradan kaynaklanmakta) Emir Necmeddin Şah İsmail’e Gilanda yakınlaşmıştı. Sonra o, Gilan hakimi Biyepes Emiri İshak’ın komutanı (sipahsaları) olan Koca Abbas’ın elinden kaçmış, Şah İsmail’in karargahına gelmiş, Kızılbaşların Ferruh Yaser’e karşı yürüyüşünde bulunmuştu. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 225.

⁵⁷² Necmi Gilani’nin ölümünden sonra H. 915’te (1509–1510) Vekil olan Yarahmet’le (N. Sani) ilgili Novoseltsev şu yorumu yapmaktadır: “Devlet vekilliğine yeniden bir Kızılbaş değil de, merkezi İran ehlinen biri (İsfahan’dan) Yar-Muhammet yahut Yar-Ahmet (Huzani) atandı. Kaynaklardan elde edilen bilgilere göre, şahın güvenini kazanan ve çok şöhret düşkünü olan bu kişinin atanması beklenmedik bir şey değildi. İsmail, ona seleflerinden dolayı **Necmi-sani** yani **II. Necmi** unvanı vermişti”. Bkz: A. P. Novoseltsev, a.g.m., s. 178.

Yarahmet önce vezir olarak atanır ve “**Sahib-i Divan**” gibi işleri idare eder. O, kısa sürede şahın itibarını kazanır ve onun himayesi sayesinde devlet işlerinde büyük hâkimiyet sahibi olur. 1512’de Özbeklere karşı Kızılbaş ordularının yürüyüşünde askeri lider (başçı) görevine atanır. Fakat yürüyüşü tam bir başarısızlıkla sonuçlanır.⁵⁷³

Necmi Sani’den sonra, o zamana kadar Sadr görevinde bulunan **Nizameddin Abdulbagi Yezdi** vekil oluyor. Necmi Sani Kızılbaş askerlerini Maveraünnehr’e götürdüğünde **Emir Abdülbagi** onun yardımcısı olarak atanmıştı. Necmi Sani öldükten sonra o, 1514’de Çaldıran savaşında ölünceye kadar onun görevinde bulunur. Daha sonra Vekil görevinde onun halefi olan **Mirza Şah Hüseyin İsfahani** bulunur. O, kendi görevini seleflerine nispeten daha uzun süre uyguladı ve 1523’te onun sınırsız hâkimiyetinden memnun olmayan Kızılbaş ayanlarının fitne fesatları sonucunda öldürülür. O. Efendiyev R. Savory’nin kayıtlarında, bu dönemde vekilin şah yardımcısı gibi dünyevi ve dini hâkimiyette yetkilerinin azaldığını, sivil idarede ve devlet bürokrasisinde rolünün arttığını kaydedildiğini yazıyor. Şah **Mirza Şah Hüseyin İsfahani**’den sonra Vekil görevine **Hace Celaeddin Muhammet Tebrizi**’yi ileri sürer. O, I. Şah İsmail’in ölümünden sonra bir müddet Vekil

⁵⁷³ Vakanüvislerin verdiği bilgilerden, Şeybani Hanın 1510’da darmadağın edilmesinden sonra Babur’un Kabil’den harekete geçer. Maveraünnehr’de onun hâkimiyetini tanımak taahhüdü ile İsmail’e karşı ittifak teklif etti. I. İsmail Babur’un teklifini kabul eder. O, büyük bir Kızılbaş birliğini Babur’a yardıma gönderir. Her iki ordu Özbeklerin terk ettiği Semerkand’da kadar zaferle ilerlerler. Kızılbaş emirlerine çok sayıda hediyeler sunan Babur İsmail için hediyeler getiren ek bir birlik gönderir. Fakat vekil Necmi Sani’nin hizmetçisi olan Muhammedcan’a “yeteri kadar dikkat” etmez. Necmi Sani Kum’da bulunan Şah İsmail’e Babur’un düşmanca niyetleri olduğu haberini gönderir. O zaman Şah İsmail Necmi Sani’yi Kızılbaş ordusu ile Maveraünnehr’e gönderir. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere burada iki ameliyat yapılmıştır. Birincinin (Necmi katılmamıştır) sonucunda Semerkant ve Buhara alınır. Necmi’nin başçılık ettiği ikinci ameliyat ise komutanın zalimliği, dangalaklığı ve inatçılığı sonucunda (sayısı 15 bin kişi olan Karşı sakinleri Necmi’nin emri ile toplu şekilde kılıçtan geçirilir; hatta seyitlere bile acımazlar) Safevi ordularının tamamen darmadağın edilmesi ile son bulur. Necmi Özbekler tarafından esir alınır ve Übeydullah Hanın emir ile idam edilir. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 226.

görevinde kalır, fakat entrikaların devam ettiği saltanatta o, da Dev Sultan Rumlu tarafından öldürülür.⁵⁷⁴

Kızılbaş asillerinin görevden alınma çabaları – Novoseltsev'e göre, askeri başarıların çoğalmasıyla değişen ve eski arkadaşlarından şüphe etmeye başlayan Şah İsmail yeni kişileri öne çıkarmaya başlamıştı, fakat bu işin sadece bir yönüydü. Diğeri ise İsmail'in kendi devletini kuvvetli, sarsılmaz ve merkezileşmiş olarak görme isteğiydi. Ona göre, özellikle merkezileşmeye her zaman Kızılbaş aristokratları karşı çıkmışlardır, bu sebeple Şah İsmail'in gündeminde emirlerin hâkimiyetini sınırlandırılma, devletin sosyal dayanağını İran'ın diğer hâkim sınıfı (başta Müslüman ruhban sınıfı, Fars, ayrıca göçebe boylarla ilgisi olmayan diğer feodaller, tacir sınıfı, biraz da şehirlerdeki esnaf sınıfı sayesinde güçlendirmek konusu bulunmaktaydı. Novoseltsev'e göre, İsmail bu politikayı uygulamak ve onu güçlendirmek amacıyla önce Vekil görevini ruhban kişiye⁵⁷⁵ ve daha sonra ise dünyevi bir feodale - bir İranlıya vermişti.⁵⁷⁶ Fakat kanımızca Kızılbaş asillerinin görevden alınmaları onların kendi aralarındaki hâkimiyet mücadelesinden ve hâkimiyetteki güçlerinin azaltılmaya çalışılmasından başka bir şey değildi. Daha önceki bölümlerde gördüğümüz üzere Kızılbaşlar Şahların seçiminde önemli güce sahiplerdi, bu ise şahın iktidarı için sürekli bir tehdit kaynağı demektir.

Novoseltsev'e göre, İsmail'in Kızılbaş aristokratlarını zayıflatmaya yönelik politikası henüz o yaşarken başarısızlığa uğramış ve Şah mevcut şartlarda, Osmanlı

⁵⁷⁴ Oktay Efendiye, a.g.e., s. 226.

⁵⁷⁵ İsmail 1507/8'de sadece Hüseyin Lala-bey'ı naiplik makamından almakla kalmadı, aynı zamanda bu göreve ruhani bir İranlıyı, şeyh Necmi Gilyani'yi atar. bkz: A. P. Novoseltsev, a.g.m., s. 178.

⁵⁷⁶ A. P. Novoseltsev, a.g.m., s. 178.

imparatorluğuyla yaptığı savaşta yenilgiden sonra emirlere karşı çıkamayacağını anlamıştı.⁵⁷⁷ O. Efendiyev'e göre, I. Şah İsmail'in vefatından sonraki ilk on sene içerisinde, Kızılbaş boylarından olan emirlerin hâkimiyeti sırasında Vekil görevi yeniden başlangıçtaki önemini ve gücünü elde etmiştir. Kızılbaş boy liderleri genç şahın yarımsızlığından yararlanarak, yüksek gelirli vekil görevi uğrunda kanlı çatışmayı devam ettirirler. Vekil görevinde Dev Sultan Rumlu, Çuha Sultan Tekeli ve Hüseyin Han Şamlu⁵⁷⁸ birbirlerinin yerine geçerler. O. Efendiyev onlardan sonra vekil görevi ile ilgili kaynaklarda bilgiye rastlanmadığını yazıyor.⁵⁷⁹

Minorsky'ye göre, II. Şah Tahmasp'ın son dönemlerinde önemini kaybeden “**Vekilü'l-devle**” lakabı tekrar 1722'te (H. 1135) moda olmuştur. Nadir Şahın ölümünden sonra Alimerdanhan Bahtiyari'ye “**Kayyum**” (1752/1161–63 H. K.) ve Kerimhan Zendi'nin “**Naibü'l-Saltana**”sına “**Vekil**” lakabı verilmiştir.⁵⁸⁰

Divanbeği – Bugünkü anlamıyla Yargıtay başkanı göreviyle kıyaslanabilir. Minorsky Divan-beyi'ni **Divan-ı Adalet**'in başkanı olarak açıklıyor.⁵⁸¹

Tezkiretü'l-Mülük'te Divanbeği'nin tam ismi “**Alicah Mukerreb el Hakan**” şeklinde geçer. Mukerreb el Hakan'ın unvan değil bir zümreyi ifade ettiğini düşünüyoruz. Bu konuyla ilgili ilerideki sayfalarda bahsedeceğiz. Büyük emirlerden sayılırdı.

⁵⁷⁷ A. P. Novoseltsev, a.g.m., s. 177-78.

⁵⁷⁸ O. Edendiyev, onlarla (yani Dev Sultan Rumlu, Çuha Sultan Tekeli ve Hüseyin Han Şamlu) ilgili şöyle diyor: “Onlar aslında küçük yaşta olan I. Şah Tahmasb'ın devrinde Vekil görevine kendi seleflerini öldürerek geçen, tam yetkili ve güçlü saltanat naipleriydiler.” Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 227.

⁵⁷⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 226-27.

⁵⁸⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 114.

⁵⁸¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 119.

Divanbeği'nin görevi – O, haftanın dört günü Divanbeğlerine has olan Keşikhaneye⁵⁸² Sadr'la beraber giderek, “**ihdas-ı arbaa**”yı⁵⁸³ yapan suçlulara karşı Sadr'ın verdiği hükümleri denetlerdi. Minorsky'ye göre, tüm şeriat mahkemeleri Divanbeği'nin denetiminde olduğundan Divanbeği muhtemelen Sadr'la birlikte bu görevi yapmaktaydı. Divanbeği'nin özellikle bu mahkemelerin kararlarını uygulama yetkisi vardı. Böyle bir yetki devlet dairelerinin ruhanileri kendi egemenliğinde tutmaları için bir avantaj sağlıyordu.⁵⁸⁴

Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Divanbeği tüm “**Memalik-i Mahruse**”deki “**Divanha-i Erbab-ı Rucu**”yu⁵⁸⁵ (yerel otorite mahkemelerini) kontrol ediyor ve yapılan haksızlıklara, tecavüz, köy ve kent ahalisinin 4-5 tümen üzerinde olan alacak davalarına bakıyordu. Divanbeği'nin görevleri içinde, Şeriat hükümlerinin uygulanması, kentte asayişin ve düzenin korunması gibi görevler yer almaktaydı.⁵⁸⁶ Minorsky, Divanbeği'nin görevlerini şöyle özetliyor. Divanbeği ülke çapında gerçekleşen tüm ağır suçlara bakıyordu. Bu görevi Sadrla birlikte Keşikhane'de yapıyordu. Sadrın görevi Kuran hükümlerine dayalı kendi kararını vermektir. Fakat kesin karar ise, Sadr ve Divanbeği'nin kişisel gücü ve nüfuzuna bağlıydı.⁵⁸⁷

Divanbeği'nin baktığı davaların genel olarak kuralları Tezkiretü'l-Mülük'te şöyle anlatılır: “Davacı şiddet ve zulüm olaylarından (ihdas-ı arbaa'dan) vs.den

⁵⁸² Minorsky Chardin'e dayanarak, Keşik-hane'nin Ali-kapu'nun yanındaki saray olduğunu ve bu sarayın Eşikağası-başıya ait sarayın karşısında bulunduğunu yazmaktadır. Chardin ayrıca Vezir-i Âzam'ın işlerinin bir kısmını bu ikinci sarayda yaptığını da kaydetmektedir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 119.

⁵⁸³ Öldürme, tecavüz, göz çıkarma, diş kırma

⁵⁸⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 119.

⁵⁸⁵ Divanha-i Erbab-ı Rucu – yerel otorite mahkemeleri.

⁵⁸⁶ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 50.

⁵⁸⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 119.

şikâyet ettiğinde, haksızlık eğer kentin 12 fersah uzaklığından gerçekleşmemişse, Divanbeği davacının dilekçesi esasında “**Talika-i Beyazi**” yazarak, onu “**Gurçi-i Acurlu**”ya⁵⁸⁸ ya da hizmetinde çalışan diğer görevlilere, soruşturma için gönderiyordu. Eğer dilekçe veren (davacı) belirlenmiş mekânın dışında vuku bulmuş olan olay için şikâyet ederse, şu kural uygulanırdı: katl davasının 5 tümen para güvencesi (iltizam) vardı. **Divanbeği** ve **Münşi-i Divan** talika yazardı ve bundan sonra hüküm⁵⁸⁹ verilirdi. Para güvencesiyse muhassıla (tahsildara) verilirdi. Hüküm ise defterlerde kaydedilirdi. Bu prosedür (adı geçen iltizamla ilgili) diğer vücut davalarındaki gibi uygulanmaktaydı.”⁵⁹⁰

Tezkiretü'l-Mülük'ten Divanbeği'nin baktığı davaların örfi davalar olduğu anlaşılır. Tezkiretü'l-Mülük'te haftanın diğer iki gününü ise Divanbeği'nin kendi evinde “**Hisab-ı Örf**” davalarına baktığı ve yüksek idari mevkilere yönelik davaların daha üst makamlara yönlendirildiği kaydedilir. Bu konu ile ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şöyle denmektedir: “Divanbeği'nin baktığı mahkemelerin her birinde, eğer davanın konusu divan vergisi ya da dava tarafı Vezir-i Âzam'ın hizmetindeki “**Erbab-ı Kalem**”den birileri olursa o, davayı Vezir-i Âzam'a gönderirdi. Bunun gibi eğer, dava taraflarından biri Gurçi, Gulam veya muzaffer ordu üyesi yahut “Nazır-ı Büyutat” işçileri olduğunda davanın konusuyla ilgili aksakala başvurulurdu. Fakat kent ve köyün diğer davalarına özellikle Divan mallarıyla ilgili olmayan davalara

⁵⁸⁸ Gurçi-i Acurlu – Minorsky bu kelimeyi şöyle açıklıyor: “Ajrlu burada muhtemelen seçkin gurçilerdi. Özel komisyonlar için jandarmanın bir çeşidi olarak kullanılmış olabilir”. Bkz: Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 50.

⁵⁸⁹ Yazılı emirlerin bir kısmına “hüküm” denirdi. Bu hükümler itimadü'd-devle tarafından onaylandıktan sonra yalnız hükümdar tarafından onaylanırdı. Divanbeyi, kullarağası ve herhangi bir emir hüküm verebilirdi. Hüküm üzerinde “Dünya itaat etmeli, hüküm oldu” yazılırdı. Bkz: T. M. Musevi, a.g.e., s. 5.

⁵⁹⁰ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 50.

Divanbeği'nin bizzat kendisi bakıyordu ve hüküm veriyordu".⁵⁹¹ Minorsky de bu bilgilerden hareketle, Divanbeği'nin idari mercilerin yetkisindeki davalara müdahale etmediğini ve bu mahkemelerde örf hükümlerine dayalı karar verildiğini belirtir. O, şariat ve ülkede yürürlükte olan ve yaygın olan kanunlar, kurallar arasında fark olduğunu da belirtiyor. Minorsky'ye göre, vilayetlerdeki örfi merciler mahalli yöneticilerdi – yani valilerdi.⁵⁹²

Tezkiretü'l-Mülük'e göre, vilayetlerdeki halk kendi beğlerbeğlerinden, hâkimlerinden ve sultanlarından şikayetçi oldukları durumda “**Ordu-yu mualla**”ya⁵⁹³ (başkente) gelerek, dilekçelerini Vezir-i Âzam'lara vermeyip, Divanbeğine verirlerdi. Divanbeği şikâyetin mahiyetine bakarak, padişaha onların şikâyetlerini sunardı. Devletin çıkarına ve memleketin kurallarına uygun şekilde teftiş ederlerdi.⁵⁹⁴

Son olarak Minorsky, Divan-beyi görevinin önemini “ona rakip sayılan Şariat mahkemelerinin her ne kadar engeller ve problemler çıkarsalar bile Sultanın himayesi sonucunda çoğunlukla onun sözü geçerli oluyordu” ifadeleriyle açıklamaktadır.⁵⁹⁵

⁵⁹¹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 51.

⁵⁹² Chardin'in örfi hükümlerle ilgili verdiği bilgileri de Minorsky şöyle aktarır: “Yargı kararlarında, yazılı kanunlarla (kuran hükümleri) devlet egemenliği arasında hiçbir zaman çatışma yoktu... Örfi hükümler daha etkili olduğu için diğer kanunlardan daha üstündü” diyor. bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 119.

⁵⁹³ Ordu-yu mualla – “başkent” anlamında kullanılmaktadır.

⁵⁹⁴ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 50–51.

⁵⁹⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 119.

Meclisnüvis - Meclisnüvisin ismi Tezkiretü'l-Mülük'te tam olarak şöyle geçiyor: “**Alicah Mukarreb el-Hakan Meclisnüvis-i Mahfil-i Behişt Ayin**”.⁵⁹⁶ Meclisnüvisin lakabının “**Mahfil-i Beheşt Ayin**”⁵⁹⁷ olduğunu zannediyoruz. Minorsky Chardin'in Vakanüvisi “**vaka-nigar** veya “**mavaka-nüvis**” ya da “**hadisler yazan**” şeklinde çevirdiğini de belirtir. Minorsky'nin Chardin'den anlattığı bilgilere göre, vezir-i âzamin yokluğunda ona ait işlere Vakanüvis bakardı, meclislerde ve toplantılarda Şah'ın sol tarafında oturduğundan genellikle ona “**sol vezir**”, vezir-i âzama da “**sağ vezir**” denilirdi. Chardin'in belirttiğine göre, Vakanüvisler tüm eyaletlerde bulunmaktaydı. **Vezir-i çep** (sol vezir) onların reisi sayılırdı ve tıpkı Abbasi halifelerinin **habercibaşları** gibi bir göreve sahiplerdi.⁵⁹⁸

Diğer yandan Minorsky meclisnüvisin Sultanın münşisi (kâtibi) olduğunu kaydediyor. Minorsky, Sansun'un onu “**ülkenin özel münşisi**” ve Campfer'in ise “**büyük münşi**” veya “**ülkenin büyük münşisi**” adlandırdığını belirtir.⁵⁹⁹

Meclisnüvisin görevleri Tezkiretü'l-Mülük'te ayrıntılı şekilde anlatılır. Minorsky, unvanların ve lakapların çeşitliliğini görevlerin sayısı ile ilişkilendirir. Minorsky'ye göre, meclisnüvisin görevi üçe ayrılırdı ve meclisnüvisin unvanından (lakabından) onun görevinin toplantılarda konuşmaları kaydettiği, tutanak tuttuğu anlaşılır. Bu nedenle o meclisnüvisin görevinin resmi Vaka-i nigar'ın görevine benzetir. Ayrıca Tezkiretü'l-mülük'te Vaka-i nigar'ın adının meclisnüvis olarak

⁵⁹⁶ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 52.

⁵⁹⁷ Mahfil-i Behişt Ayin – Cennetin aydınlığı = muhtemelen vakaları yazıp aydınlattığı için böyle bir lakap taşımaktaydı.

⁵⁹⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 122

⁵⁹⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 121.

geçtiğini kaydeder.⁶⁰⁰ Tezkiretü'l-Mülük'te anlatılanlara göre, onun görevi diğer padişahlar tarafından Safevi padişahına yazılan mektuplara cevaplar yazmakla beraber, **defter-i hulud**'da yazılan makamlarla ve görevlerle, "**heme-sale**"⁶⁰¹ ve tiyulla ilgili emirleri yazmaktı. Fakat burada anlatılanlardan vakanüvisle meclisnüvisin aynı kişi olduğu sonucunu çıkarıyoruz. Tezkiretü'l-Mülük'te şöyle denmektedir: "Padişaha verilen her hangi bir istek dilekçesini okumak ve yanıtını yazmak Meclisnüvis'e aittir. Bu nedenle Vakanüvis'e "meclisnüvis" de denir".⁶⁰² Meclisnüvisin görevleri Tezkiretü'l-Mülük'te şöyle açıklanır: "Padişahın "**muşafihe**" (şifahi) adlanan sözlü emirleri, Alicah Vezir-i Divan-i Âla'nın ya da üst düzey emirlerin ve mukarreblerin⁶⁰³ açıklamalarıyla ya da **Hasbü'l Emirü'l Âla** sözcüğüyle onaylandıktan sonra vakanüvis'e verilirdi ve vakanüvis bunları yazardı. İster o emir vezir-i âzamin talikasıyla (onayıyla) olsun, isterse diğer emirler ve padişahın yakınları kendi risalelerinde yazmış olsunlar bu rakamlar (emirler) sadece vakanüvisin bilgisi ve onun tuğrasıyla etkili olurdu. Siyah mürekkepli bir tuğra ile bu rakamların (emirlerin) üzerini çizmek sadece vakanüvis'e aitti ve başka hiç kimse bu konuda yetkili değildi. Vakanüvis padişah meclisinin ümerasındandı (yani emirlerindendi) ve padişahın genel ve özel meclislerinde onun ahababı sayılırdı. Ülkenin farklı noktalarından ümera ve valiler tarafından padişaha gönderilen istek ve raporların hepsi padişah tarafından meclisnüvis'e gönderilirdi, meclisnüvis bunları genel ve özel mecliste padişaha okuyup yanıtlarını yazardı. Rakam (emir) onaylandıktan sonra, vakanüvisin emriyle, rakamnüvis "**Rakam-ı Yaddaşt-i**

⁶⁰⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 121.

⁶⁰¹ "Yıllık Para" olduğunu zannediyoruz. Bu kelimeyi sık sık sadece "yıllık" şeklinde kullandık.

⁶⁰² Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 52.

⁶⁰³ Mukarreb – bu ifadeyle şahın yakınları anlatılmaktadır. Mukarreblerle ilgili bölümde geniş izahı verilmektedir.

Müsevvebe”sinde⁶⁰⁴ yazardı. Valilerin raporlarının cevabı Vakanüvis tarafından yazılırdı. Bu raporları kendi defterinde kaydederek, her faslın başında “Padişah emrettiği gibi” (Padişahın emri üzerine) sözlerini yazardı.⁶⁰⁵

Tezkiretü'l-Mülük'te vakanüvisin emrindeki görevlilerin 10 kişi olduğu kaydedilmesine rağmen, sıralanan görevliler toplam 23–24 (bazı görevlilerin ismi geçtiğinden rakamın doğruluğundan kuşku duymaktayım) kişiyi bulmaktadır. Buradaki 10 kişi olarak gösterilmesinin nedenini anlayamadık. Bu görevliler Tezkiretü'l-Mülük'te şöyle anlatılır: “Rakamnüvisler ve rakamların **serriştedari** (kayıt memuru): toplam 7 kişi; Yüce Divan rakamnüvisi ve 3 yardımcısı ve rakamları kaydeden kişi (toplam 5 kişi); Kayıtçıların müsveddelerinden yayınlanan rakamların rakamnüvisleri (2 kişi); Vakanüvisin yetki alanında (hesb-i el-selah) ve işlerini yapmak için yanında çalışan: 3 kişi; Vakanüvisin yetki alanında (hesb-i el-selah) çalışan (2 kişi); **Namenüvis** (mektup yazan) (1 kişi).”⁶⁰⁶

Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Şah için hazırlanan arz raporları vakanüvisin yetkisindeydi. “**Arz-ı Menasip**” (resmi raporlar) ve diğer konularla ilgili, gelen talep raporları, eğer devletin çıkarları doğrultusunda ise (devlet için hayırlı ise) karşılanır, para ve destek sağlanırdı. Her yıl Vakanüvisin makamındaki rakamları (emirleri yahut rakamları) kaydetmek ve defter kayıtları için kâğıt satın almaya İsfahan devlet gelirlerinden 30 Tuman miktarında para verilirdi.⁶⁰⁷

⁶⁰⁴ Rakam-ı Yaddaşt-i Müsevvebe - onaylanmış not. Minorsky Rakam'ı şöyle açıklıyor: “**Rakam**” genel bir terimdir, hatta şahın sözlü emirlerini de kapsamaktadır (Rakam-ı bil-müşafehe). Bazı “rakam”lar Vezir-i âzam tarafından verilirdi. Bkz: Minorsky, açıklama, s. 203.

⁶⁰⁵ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 52-53.

⁶⁰⁶ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 53.

⁶⁰⁷ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 52.

Meclisnüvisin özel yetkileri de Tezkiretü'l-Mülük'ün yazarının dikkatinden uzak kalmamış ve onlarla ilgili şunları kaydetmiştir: “Vakanüvis kimse karışmadan padişahın özel ve genel meclisine girip kendisinin ve yanında çalışanların isteklerini iletebilirdi. Padişaha verilen her hangi bir istek dilekçesini okumak ve yanıtını yazmak meclisnüvis'e aittir. Bu nedenle vakanüvis'e “meclisnüvis” de denir. Erbab-i kalem (Sivil idareciler) arasında Baş-vezir hariç, hiç kimse padişaha hizmet ve yakınlık açısından vakanüvisten üstün değil ve eski zamanlardan beri, Vakanüvisler özel ve genel meclislerde padişahın huzurunda oturur, küçük ve büyük işleri araştırmada Vakanüvisin söz ve önerileri güvenilir ve geçerlidir.”⁶⁰⁸

Minorsky'ye göre, Sultan çoğu zaman emirlerini sözlü olarak verdiğinden meclisnüvis Sultan'ın emirlerini uygun ve düzgün bir biçime yazılı olarak çevirmekle görevli idi. Bu yüzden vezir-i âzamın talikasıyla ya da emirlerin birisinin yazısıyla “**Hasp-ül Emr-ül Âla**” ibaresi yazılmak suretiyle onaylanmalıydı. Her iki biçimde de Sultanın buyruğu vakanüvis'e idari sisteme uygun bir biçimde düzenleyip, yazması için sunulurdu. Vakanüvis'e verilen yazılara “**beyazi**” ve “**defteri**”⁶⁰⁹ adı verilirdi. Onların üzerinde “**tuğra**”⁶¹⁰ siyah mürekkeple yazılıp düzenlenirdi.⁶¹¹ Bu uygulama Osmanlı'da da görülmektedir.

⁶⁰⁸ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 52–53.

⁶⁰⁹ Minorsky bu kelimelerle ilgili şu açıklamalarda bulunur: “Müsvedde olarak yazılan belgeler bir tür idari yazışmalardandı. Fakat aîdatla ilgili yazılan belgeler hem müsvedde hem de temize çekilmekteydi. Vakanüvis'in müsveddesinden özel Nessah tarafından nüsha alınırdu. e mührü şahın direk yazılı ve sözlü emrine ihtiyaç olmadan ve yüksek makamlar tarafından basılırdı. Or. 40 b'de iki tür rakamdan bahsedilir. “Defteri” ve “beyazi”. Birincisi muhtemelen müsveddelerden verilirdi. 2-si beyaz (temiz) şahın emriyle yazılırdı. Yüksek rütbeli memurlar tarafından verilen belgeler (Vezir-i âzam, ve Nazır ve Divanbeği, Halife) “talika” adlandırılırdı. Divanbeyi'nin ihtarlarına “talika-i beyazi” denirdi. Hindistan'da “beyazi” terimi gizli emirlere denirdi. Öyle ki, kağıt bükülürdü, kimsenin onun içeriğinden haberi olmazdı”. Bkz: Minorsky, açıklama, s. 203.

⁶¹⁰ Minorsky'ye göre, Türkçedeki Tuğra kelimesi Sultanın adının özel bir yazı biçiminde yazılmış şeklidir, Sultanın özel bir simgesidir. Safevilerde “tuğra” bu anlamda kullanılmamaktaydı. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 121–122.

⁶¹¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 121–122.

Minorsky'ye göre, Safevi devletinin ilk dönemlerine ait bir belgede tuğra sözcüğü imza (ya da mektup) anlamında kullanılmıştır. Diğer belgelerde ise el yazısı ve imza anlamını vermektedir. Fakat o, Tezkiretü'l-mülük'teki **tuğra**'nın - yetkili makamlar tarafından düzenlenen ve Şahın iradesini açıklayan bir ibare olduğunu ve Tezkiretü'l-mülük'ün yazarının vakanüvisin tuğrası hakkında hiçbir bilgi vermediğini kaydediyor.⁶¹²

Minorsky'ye göre, vakanüvisin üçüncü ve önemli görevi haberleri ve dilekçeleri Şahın bilgisine sunmaktı. O, hâkimlerin raporlarını, istekler ve haberler gibi konuları sultana okuyup, Şahın cevabını yazıyordu. Vakanüvis istediği zaman Sultanla görüşebilirdi. Vakanüvis diğer sultanların mektuplarına cevap yazdığı için, ayrıca anlaşmaları ve belgeleri arşivlendirdiği için yabancı elçilerle müzakerelerde nüfuslu ve yetkili bir makam sahibi sayılırdı. Ülkeye giriş çıkışları, yolculukların amaçları, vs. gibi işleri kaydediyorlardı. Arşiv işinin de onun yetkisi dâhilinde olduğu anlaşılmaktadır. Minorsky böylesine büyük idari birimin yerinin nerde yerleştiğinin belirtilmediğini de yazıyor.⁶¹³

Tezkiretü'l-Mülük'te Vakanüvisin aylık maaşı **330 Tumen** olarak açıklanır.⁶¹⁴ Fakat Minorsky, Douman'ın kayıtlarında onun maaşının **Bin Tumen**'in üzerinde olarak kaydedildiğini yazmaktadır.⁶¹⁵

⁶¹² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 122

⁶¹³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 122

⁶¹⁴ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 90-91.

⁶¹⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 122.

İskender Bey Münşi **meclisnüvislerinden**⁶¹⁶ **Mirza Talib Han, Toysirganlı Mirza Mehmet**'in isimlerini veriyor ve onlarla ilgili şu bilgileri verir: “Bu vazifeye ilk önce **Mirza Talib Han** vazifelendirilmişti. O zatın muhterem Yüksek Divan-ı Ala vezirliği makamına yükseldikten sonra, **Toysirganlı Mirza Mehmet** bu makama getirildi. Toysirganlı Mirza Mehmet Hazreti Nevvab Gitisitani devrinin yetişmiş adamlarından olup, onların terbiyesiyle terbiye görmüş zevattandır. İlk önce büyutat (çadırhane) nazırı idi. Daha sonra, Gulamlar vezirliği de bu vazifeye ilave edildi. Mirza Talip Han'dan sonra, Cennet Asa Meclisinin zabıt katibi oldu. **Mirza Talip Han**, Cennet Asa Meclisinin zabıt katibi olunca, o, da Gulamlar vezirliğini elinde bulundurmakla eş ve arkadaşlarının gıptasına mucip olmakta idi. Talip Han yüksek divanın (Divan-ı Ala'nın) vezirliğine yükselince adı geçen Mirza Mehmet Tuysirgani de onun meclisinin zabıt katipliğine tayin edilmişti. Bu yüksek mansaba kesbi şeref eylemişti. Bahsedildiği gibi Tebriz'in Cennet asa ülkesinde öteki dünyanın yolunu tutarak, yokluk diyarına gitti.”⁶¹⁷

C. Devlethane Emirleri (Umera-i Devlethane)

Kızılbaş boylarına emirlerin liderlik yaptığını biliyoruz. O. Efendiyeve Tahmasb'ın vefatı sırasında divan defterlerinde 114 emrin adı geçtiğini belirtir.⁶¹⁸ Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Safevilerde Emirler iki kısma ayrılırdı. **1. Devlethane Emirleri** (Umera-i devlethane) ve **2. Gayri Devlethane Emirleri** (Umera-i gayri

⁶¹⁶ Meclisnüvis – A. Genceli bu görevi “Cennet-asa Meclisinin Zabıt Kâtipleri” şeklinde açıklıyor. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 66.

⁶¹⁷ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 66.

⁶¹⁸ Oktay Efendiyeve, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakı 1993, s. 196.

devlethane/ Devlethane dışındaki emirler). Devlethane Emirleri'ne Mübarek Devlethane Emirleri de denirdi. Bunların her biri özel bir görevle onurlandırılmıştı ve “**Cehanpenah Şah**”ın dergâhında (sarayında) bulunuyorlardı.⁶¹⁹

Devlethane Emirleri **Gurçibaşı, Kullarağası, Eşikağasıbaşı, Tüfekçiağası** olmak üzere esas dört kişiden oluşurdu. Onları “**Erkan-ı Devlet-i Kahire**” adlandırıyorlardı. Bu dört kişi dışında **Vezir-i Âzam, Divanbeği ve Vakanüvis**'le birlikte toplam yedi kişi eski zamanlardan beri **Umera-i Cengi**'yi (Emirler Meclisini) oluşturmaktaydı. Fakat Safevilerin son şahlarından olan Şah Sultan Hüseyin'in son dönemlerine doğru **Nazır, Mustevfi-i Memalik ve Emirşikarbaşı** bazı toplantılara katılmaya başlarlar. Cengi Memalik-i Mahruse'nin bazı bölgelerine Sipahsaları gönderme kararı aldığı anda onların (yani Nazır, Mustevfi-i Memalik ve Emir-i Şikarbaşı) Cengi'de bulunmaları gerekirdi.⁶²⁰

a. Emirler Meclisi (Umera-i Cengi)

Yukarıda verilen bilgiden anlaşıldığı üzere Umera-i Cengi'yi asıl 7 kişi olmak üzere (1. Gurçibaşı, 2. Kullarağası, 3. Eşikağasıbaşı, 4. Tüfekçiağası. 5. Vezir-i Âzam. 6. Divanbeği, 7. Vakanüvis) Nazır⁶²¹, Mustevfi-i Memalik ve Emirşikarbaşı ile birlikte 10 görevli oluşturuyordu. Umera-i Cengi alt başlığında biz bu 10 makamla ilgili ulaşabildiğimiz bilgileri sunacağız.

⁶¹⁹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 44.

⁶²⁰ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 44.

⁶²¹ Nazır olarak verilen makamla Nazır-ı Büyutat anlatılmaktadır.

Cengi⁶²² - Minorsky'e göre, Cengi Moğolca bir sözcüktür ve “düğüm”, “bağ”, “rabıta” anlamları içermektedir ve Chardin bu kelimeyi yanlış bir imlayla “**ichengui**” biçiminde kullanmıştır.⁶²³

Cengi Minorsky tarafından “**Devlethane-i Muharibe**” yani “**devlet şurası**” şeklinde Moğol ve Timur kökenli bir teşkilat olarak açıklanır.⁶²⁴ “Devlethane-i Muharibe”nin “**Savaş şurası**” şeklinde izahı muhtemeln yanlış olmayacaktır.

Cengi'nin işleyişi ise şöyledi. Her sabah ve akşam Keşik-hane adlanan yerde danışma için ayrılan Kasr (saray) darvazasının (kapısının) yakınında bulunan salonlarda toplanırlardı. Tüm önemli konularda, şahı ilgilendiren konularda bile tartışılırdı. Genellikle şah dilekçelere cevap vermek ve diğer konularda konseyin görüşlerini almak amacıyla bu konseye danışıldı (ya da dilekçeleri bu konseye gönderirdi).⁶²⁵ Minorsky, Sansun'un “**Şura-i Şahi**”den⁶²⁶ bahsettiğini ve tüm kararların orada alındığını yazdığını da ekler.⁶²⁷

Minorsky'ye göre, pratikte makamların kişisel nüfuzu “**saltanat halefini**” seçmekte etkiliydi ve durum çıkar sahibi şahıslara göre değişebilirdi. Tezkiretü'l-

⁶²² Minorsky eserinde “Cangi” olarak kullanır. Minorsky'nin Cengi kelimesiyle ilgili verdiği bilgilere göre, “Cengi” sözcüğü Zübdetü'l-Tevarih'te: “Goftegu ve Cangi” olarak 1711'de (1123 H. K.) Mirveys'in Kandahar isyanını anlatılırken ve 1717'de (1130 H. K.) Herat yakınlarındaki *Safkuli*-han yenilgisiyle ilgili “Cangi ve maslahat” kelimeleri kullanılmıştır. Zafer-name'de de bu sözcüğün kullanıldığını yazmaktadır. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 113.

⁶²³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 113.

⁶²⁴ Minorsky'nin verdiği bilgilerden anladığımız üzere, Chardin, İran'da Avrupa benzeri hiçbir devlet şurası mevcut olmadığını, yalnız savaş zamanında şahın emirlerini ve komutanlarını toplayarak, Şeyh Safieddin'e ait “**Karacamea**” kitabına bakarak yorumlarda bulunduğunu yazmaktadır. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 113.

⁶²⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 113.

⁶²⁶ Şura-i Şahi – Şah Konseyi.

⁶²⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 113.

mülük'te bu durum dikkate alınmamış ve yalnız bu konudaki idari kurallar ve gelenekler anlatılmıştır.⁶²⁸

Gurçibaşı - Gurçibaşı'nın muhtemelen lakabı "**Rüknü'l Saltanat El-Kahire**" idi. Bu konuda Minorsky bir şey belirtmez. Tezkiretü'l-Mülük'de Gurçibaşı'nın tam ismi "**Rüknü'l Saltanat El-Kahire Alicah Gurçibaşı**" şeklinde geçmektedir. Tezkiretü'l-Mülük'e göre, devletin en önemli emirlerindendi ve tüm eyaletlerin ve Memalik-i Mahruse oymaklarının aksakalıydı.⁶²⁹ Minorsky gurçibaşının unvanının **emirü'l-ümera** olduğunu kaydediyor.⁶³⁰

"Gurçi" kelimesi araştırmacılar tarafından hemen hemen aynı anlamda "korucu" olarak açıklanmıştır. F. Sümer ise "**Korucu**" (Korcı = Kurcı) kelimesinin Safevi "**hassa askerini**" ifade ettiğini belirtir. Akkoyunlularda bu isimle "hassa ordusu"nun mevcut olmadığını yazan F. Sümer Şah İsmail'in bunu Çağatayları taklit ederek oluşturduğunu ekler. Ona göre, bu hassa askerini çoğunlukla devlet hizmetindeki oymaklara mensup bölükler oluştururdu. Ustacalu korucuları, Şamlu korucuları, Çepni korucuları gibi. Bir de Gariblü korucuları vardı ki, bu da oymaklara mensup olmayan efrattan oluşuyordu.⁶³¹ O. Efendiyev de Gurçibaşının "**gurçilerin reisi**" – Kızılbaş boylarının askerlerinden oluşan "**şah muhafızlarının başçısı**" anlamına geldiğini söylüyor. Ona göre, kaynaklarda Gurçibaşı adı ilk kez

⁶²⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 114.

⁶²⁹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 46.

⁶³⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 117; Süleyman Memmedov'a göre, **Emir el-ümera** Safevi ordusunun başkumandanı idi. Bkz: Süleyman Memmedov, Azerbaycan XV.-XVIII. Esrin I. Yarısında, Bakü 1982, s. 50.

⁶³¹ F. Sümer Gariplülerin Osmanlı hassa atlı askeri arasındaki Garibler'e benzediğini de öne sürmektedir. Bkz: Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, s. 82.

Hasan bey Rumlu tarafından H. 911 (1505–1506) olaylarında kullanılmıştır.⁶³² Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında “korucu” ve “korcubaşı” kelimeleri şöyle açıklanmaktadır: “Korçular (korunmak, korukçu, koruyucu) - ülkenin merkezini, askeri strateji ehemmiyetli kalelerini, şehirlerini, köprülerini, geçitlerini koruyan devlet gvardiyasıdır. Ayrı-ayrı Türk boylarının cesur gençleri arasından seçilen korçulara mükemmel askeri eğitim verildikten sonra onların dayanırlığı denenerek özel sınavlardan geçirilirdi. Devlet korçulara maaş verir, giysi, yiyecek, silahla temin ediyordu. Korçular kalelerde, şehirlerde bölük bölük yerleştirilirdi. Her bir bölüğün başçısı korçubaşı adlanırdı. Korçubaşı devletin askeri sisteminde yüksek askeri rütbe idi. Ülkenin çeşitli bölgelerindeki korçular ve onların başçıları merkezdeki korçubaşıya tabiydiler.”⁶³³

Minorsky ise “Gur”un bir anlamının **cephane** olduğunu ve gurçilerin **Cebahane**'yle⁶³⁴ bağlı olduğu için bu anlamın uygun olduğunu yazıyor.⁶³⁵ Minorsky'nin bu açıklamasına dayanarak diyebiliriz ki, “gurçi” ismi yaptıkları iş sebebiyle değil, taşıdıkları silah sebebiyle onlara verilmiştir.

F. Sümer'e göre, **korucular** eski *Türk* ve *Moğol* orduları gibi *on, yüz, bin* olmak üzere kısımlara ayrılırdı. Fakat Şah İsmail ve Tahmasb devirlerinde yalnız *yüzbaşı* rütbesine rast gelinir. O, hassa askeri olarak korucuların, askerlik bakımından

⁶³² Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, s. 227; Süleyman Memmedov'a göre de, **Gurçubaşı** Kızılbaş boylarından oluşturulan şah ordusunun reisi idi. Bkz: Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 50.

⁶³³ Z. Bayramlı, B. Ezizli, *Azerbaycan Evliya Çelebi'nin 1654-cü il “Seyahatname”sinde*, Bakü, “Azerbaycan” Neşriyatı, 2000, s. 149. bkz: Ekler Bölümüne.

⁶³⁴ Ceba-hane – Şah deposu ya da silah işletmesi.

⁶³⁵ Minorsky, *Tezkiretü'l-mülük*, Açıklama, s. 117.

değerlerinin yüksek olduğunu kaydediyor.⁶³⁶

Gurçibaşı'nın görevleri – Tezkiretü'l-Mülük'te anlatılanlara göre, **Divan mülazimlerinin**,⁶³⁷ gurçilerin tiyul, heme-sale⁶³⁸ ve diğer ödemeleri gurçibaşının onayından sonra ödenirdi. Valilerin, hakimlerin, yüzbaşların atanması ve gurçilerin tiyul ve maaşları gurçibaşının arzı ve Vüzera-i Âzam'ın talikasıyla⁶³⁹ gerçekleşirdi. Gurçilerle ilgili tüm işlemler gurçibaşı tarafından yapılmaktaydı. O, gurçilerin aksakalıydı. Gurçi teşkilatı devletin en önemli kurumlarından. Gurçilerin maaşları, yıllık ücretleri, tiyulları ve hükümleri⁶⁴⁰ gurçibaşının mühür ve tuğrası basılarak ödenirdi. Gurçilerin “**nüşhe-i san**”ı⁶⁴¹ vezir ve gurçibaşının hizmetindeki Mustevfî tarafından şaha sunulurdu. Gurçibaşı Umera-i Cengi'nin de (emirler meclisinin) üyesiydi.⁶⁴²

Yukarıda adı geçen vezirin gurçibaşının hizmetinde olduğunu sanıyoruz.

Çünkü diğer üst makamların da hizmetinde vezir ve Mustevfî bulunduğunu daha

⁶³⁶ Faruk Sümer, a.g.e., s. 83.

⁶³⁷ Divan mülazimleri –Divan hizmetlileri

⁶³⁸ Hemesaleh – “Yıllık para, yıllık ücret”.

⁶³⁹ Talika – orijinali “telige”dir. Türkçeye uyumlu olsun diye “talika kullandık. Burada anlamının “onay” olduğu kanaatindeyiz. Fakat yer yer farklı anlamlar taşıdığından yanı başında uygun anlamı belirteceğiz. Minorsky talikayı şöyle anlatır: Yüksek rütbeli memurlar tarafından verilen belgeler (Vezir-i âzam, ve Nazır ve Divanbeği, Halife) “talika” adlandırılırdı. Bkz: Minorsky, açıklama, s. 203. T. M. Musevi'ye göre, talika- Vezir-âzamlar, divanbeyiler, nazırlar, vekiller, halifeler ve diğer emirler tarafından mali, sivil, idari, dini işlerle ilgili yazılı emirler ve açıklamalar “talika” adlanırdı. Vezir-i âzam mülazimleri atamak veya defterhaneler için katipleri, saray hizmetlilerini belirlemek için şahın haberi olmadan talikalar yazıyor ve bu talikalara göre hükümler hazırlanırdı. Maaşlarla (azaltılıp, çoğaltılmasıyla) ilgili talika yazabilirdi. Bunun dışında yerel hükümdarların (hakimlerin) serencam ve hükümleri bazen talika adlandırılırdı. T. M. Musevi, Orta Esr Azerbaycan Tarixine Dair Farsdilli Senedler (XV-XVIII Esrler), “Elm” Neşriyatı, Bakı 1977,, s. 6-7.

⁶⁴⁰ Minorsky' bu ifadeyi şöyle açıklıyor: “**Hüküm**” muhtemelen daha az önemli olan idari emirlerden ibaretti. Hatta “Devatdar-i Ahkam”ın maaşı meslektaşları olan “Devatdar-ı Arkam”dan daha azdı. İçeriğinden anlaşıldığı gibi cinayetle ilgili “hüküm”ler Divanbeyi tarafından verilirdi. Minorsky adli kararlar ilgili olduğunu açıklıyor. “Cihanmeta” hükümü Divanbeyi tarafından yazılmaktaydı. Bkz: Minorsky, açıklama, s. 203.

⁶⁴¹ Nüşhe-i san – askeri sicil veya defter.

⁶⁴² Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.46.

sonraki bölümlerde göreceğiz. O. Efendiyev de buna benzer bir fikir söylemektedir. **Vezir-i Gurçıyan-ı Âzam** ve **Mustevfi-i Gurçıyan-ı Âzam** (“Büyük Gurçilerin Veziri” ve “Büyük Gurçilerin Mustevfisi”)⁶⁴³ – Şah muhafızlarının, yani gurçilerin askeri birliklerinin veziri ve Mustevfisi olduğunu ve şah muhafızları birliğinin reisi olan gurçibaşının yanında hizmet ettiklerini, gurçibaşı için defterhane ve muhasebe işlerini yaptıklarını yazıyor. O, buradaki vezirin “sekreter” ve “maliye müfettişi” gibi çalıştığını belirtir. Vezir atamalarla ilgili belgeler hazırlıyor, emirlere, belgelere, raporlara vs. mühür basıyor, emirlerin kayıtlarını tutuyordu. O. Efendiyev’e göre, muhtemelen buradaki Mustevfi Mustevfi el-Memalik’in yönetiminde çalışıyordu ve yine buradaki veziri muhtemelen Vezir-i Divan-ı Âla denetliyordu.⁶⁴⁴

Gurçibaşının görevleriyle ilgili paragraftan anladığımız üzere **Valilik** gibi önemli bir makamın atanmasında rol oynamaktaydı. Minorsky gurçibaşının vali makamıyla ilgili aday önermesinin gurçiler arasından birisini bu memuriyete gönderme amacıyla olduğunu belirtir.⁶⁴⁵

Minorsky gurçibaşının rütbe ve nüfuz bakımından vezir-i âzamdaki sonra geldiğini yazıyor ve bu konuda Kaempfer’in açıklamasıyla Tezkiretü’l-mülük’teki açıklamanın aynı olduğunu kaydediyor.⁶⁴⁶ Minorsky Tezkiretü’l-mülük’te

⁶⁴³ İskender Bey Münşi I. Şah Tahmasb devrinde “**büyük gurçilerin veziri**” olarak, Arapgirli boyundan olan Alikulu Bey’den bahseder. Bu görevin Safeviler hâkimiyetinin başlangıcından onun babası Hüseyin beye ve soyadına ait olduğunu belirtir.⁶⁴³ **Mustevfi-i Gurçilerden** ise **Mirza Fetullah İsfahani**’nin adı geçmektedir. Önce Mustevfi-i Gurçi, sonra da Mustevfi-i el-memalik olan Hacı Malik’in akrabası olan Mirza Fetullah İsfahani “Büyük Gurçilerin Mustevfisi” olarak hizmet etmiştir”. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 241.

⁶⁴⁴ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 241.

⁶⁴⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 117.

⁶⁴⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 116.

gurçibaşının “**Devlet-i Bahire**”nin⁶⁴⁷ en önemli emiri olarak açıklandığını, fakat ona göre devletin en önemli unsurunun vezir-i âzam (Şah Abbas döneminde) olduğunu yazıyor.⁶⁴⁸

Minorsky'ye göre, eskiden Safevilerde düzenli bir ordu olmadığı için gurçibaşı aslında “**Savaş Veziri**” sayılırdı ve gurçibaşının unvanı **emirü'l-ümera**⁶⁴⁹ idi. Ona göre, I. Şah Abbas döneminde, düzenli ordu sistemi oluşturulduğu için, emirü'l-ümera'nın önemi azalmıştır. Gurçibaşıya ait atama, maaş verme ve alt düzeydeki memurları istihdam yetkisi yapılan değişikliklerden sonra diğer askeri ve idari makamlara devredilmiştir.⁶⁵⁰ O. Efendiyev, Safevi devletinin ilk yıllarında gurçibaşı görevinde siyasi bakımdan etkili kişilerin bulunduğu, fakat sonraları gurçibaşı görevinde siyasi yaşamda az etkili olan kişilerin görüldüğünü yazmaktadır. Ona göre, Safeviler devleti kurucusunun devrinde gurçibaşı emirü'l-ümera ile kıyasta hayli küçük bir simaydı, daha sonraları siyasi ve askeri dairelerde gurçibaşının rolü artmıştır.⁶⁵¹ Gurçibaşların devletin kuruluşunda önemli rol oynamış Türkmen aşiret reisleri arasından seçilmesi Gurçibaşların siyasi açıdan etkin olmasında etkili olduğu düşünülebilir. Özellikle I. Şah Abbas'ın askeri sisteminde yaptığı ıslahatlar ve oluşturduğu hassa birliği (Şahsevenler) ile birlikte, devletin askeri gücü Türkmen karakterli olmaktan çıkmıştır. Dolayısıyla Gurçibaşların siyasi güçlerinin azalması bu değişikliklerle ilgili olmalıdır.

⁶⁴⁷ Devlet-i Bahire – eserde orijinal olarak *دولت باهره* geçmektedir.

⁶⁴⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁶⁴⁹ Hüseyin Bey lala Vekil ve Emirü'l Ümera makamlarına sahipti. Birinci makam 1508'de (914 H. K.) ve ikinci makam ise 1509'da elinden alındı. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 116.

⁶⁵⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 117.

⁶⁵¹ II. Şah İsmail'in Gurçibaşı görevine Kerman valisi (hâkimi) Allahkulu Bey Afşar'ı atadığı ve Muhammed Hudabende'nin zamanında bu görevde sarayda büyük nüfuzu olan Kulu Bey Afşar'ın bulunmasına dikkat çeken O. Efendiyev Gurçibaşı görevinde çoğunluğu Afşar boyundan olanların bulunduğuna da dikkat çekmektedir. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 227.

Minorsky Carmélite vakayinamesinde, gurçibaşı rütbesinden düşük bir rütbe olarak bahsedildiğini ve “**askeri birliklerin komutanı**” (1664) şeklinde açıklandığını yazıyor. Fakat Minorsky gurçibaşının sosyal alanda çok etkili ve nüfuzlu olduğunu ve bu sebeple Sansun’un gurçibaşığı Fransızca’daki “connétable” ile yani “başkomutan” şeklinde izah ettiğini kaydediyor.⁶⁵²

Gurçilerin görevlere göre ayrıldığı ve bu görevlerine göre isimlendirildikleri Tezkiretü’l-Mülük’ten anlaşılmaktadır. Tezkiretü’l-mülük’te Şahın yanındaki silahlılar (**Yarak Gurçileri**) aşağıdaki şekilde sıralanıyor: “Mendil gurçisi, Kılıç gurçisi, Hançer gurçisi, Yay gurçisi, Mızrak gurçisi, Sadak gurçisi, Gurçi-tirkeş (tirkeşdar), Kalkan gurçisi, Giysi gurçisi, Çizme gurçisi, Ayakkabı gurçisi, Cam gurçisi, Hazır gurçisi, Cilov gurçisi”. Minorsky, Chardin’in bahsettiği **Acurlu gurçisi**’nin⁶⁵³ 100 kişilikten oluştuğunu ve bu grubun jandarma görev ve yetkilerine sahip olduklarını yazıyor. Eserde **Yasavulan-i Gur**⁶⁵⁴ diye bahsedilenler de muhtemelen gurçilerdendi. Yasavulan-i gurun konumu Tezkiretü’l-mülük’te karmaşık olarak anlatıldığından anlaşılmamaktadır. Minorsky’ye göre, bu kaynakta Yasavulan-i gur hem gurçiler arasında hem de kullar arasında verilmiştir. Minorsky, Olearius’un “**Reis-i Marschall**” olarak verdiği “**Yasaul kor**”un (Gur Yasavullarının) Şahın atının önünde hareket ederek yol açtıklarını yazdığını belirtir. Minorsky’ye göre, bu grup eşikağasıbaşının sorumluluğundaydı ve onun emrinde başka bir

⁶⁵² Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 117.

⁶⁵³ Acurlu Gurçisi – eserde orijinal olarak **قورچی اجرلو** geçmektedir. Minorsky “Ajrlu” şeklinde vermektedir. Günümüzde Tebriz’de Acurlu adında bir aşiret mevcuttur. Muhtemelen Acurlu aşiretine mensup olanlar tarafından oluşturulmuştur.

⁶⁵⁴ Yasavulan-i Gur – Gur yasavulları.

yasavul da vardı. Bu yasavul esirleri bağlamakla ve bu gibi diğer işlerden sorumluydu.⁶⁵⁵

İskender Bey Münşi gurçilerin kahramanlıklarını şöyle anlatıyor: “Bu korçuların şecaat ve cesaretleri meşhurdu. Her savaşta yüz korçu diğer zümrelerden bin kişinin gördüğü işi görüyordu.”⁶⁵⁶ Onların giyim kuşamıyla ilgili O. Efendiyev şöyle demektedir: “Yay, mızrak, kılıç, hançer, savaş baltaları ve kalkanla silahlanmış gurçiler boy süvari ordusunu oluşturuyorlardı. Şeyh Haydar’ın uyguladığı Kızılbaş tacı bu cesur askerlerin kendine has başlıca giyimleriydi. Yürüyüşler sırasında onlar yanakları boyunca zırhtan koruyucuları olan miğferler giyiyorlardı. Uzun bıyıkları gurçilerin farklılık özelliklerindendi”.⁶⁵⁷

Gurçilerin sayısı – O. Efendiyev gurçilerle ilgili olarak “**Şahın Özel Ordusu**” ifadesini kullanır. O, feodal toplama orduları dışında (çerik, ordu) 4500 kişiye ulaşan gurçilerin gvardiya birliğinin şahın yanında hizmet ettiklerini yazıyor. Gurçilerin sayısı ilgili O. Efendiyev şu bilgileri verir: “Minadoi’ye göre, ise pretoriya gvardiyasının (yani gurçilerin) sayısı 6 bin kişi idi. O, onlardan başka şahın yanında aynı zamanda, yasavulbaşının başçılık ettiği aynı görevleri uygulayan 700 kişilik yasavul birliğinin de hizmet ettiğini belirtiyor”.⁶⁵⁸

İskender Bey Münşi büyük yüzbaşılar, değerli gurçiler, eşikağaları ve yasavulların zikrinde gurçilerin sayısı ile ilgili aşağıdaki bilgileri verir: “Hazret-i

⁶⁵⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 117.

⁶⁵⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 244. ayrıca bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 249.

⁶⁵⁷ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 249.

⁶⁵⁸ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 249.

Şahi Cennetmekân'ın (Şah Tahmasb'ın) vefatı sırasında büyük yüzbaşılar, mansab sahipleri, korçular ve dergâhın mülazimleri altı bin kişi idi. Bunların dört bin beş yüzü korçu ve diğerleri yani bin beş yüzü de başka işlerle meşgul olanlardı. Bu korçulardan, yasavullardan, bukavullardan ve diğer muteber çerçhi, eşikağası, kor paşası, divanbeği, mirişikar, topçubaşı ve başkalarının birçoğu emirlik rütbesine erişmişlerdi. Birçoğu da emirlik rütbesine erişmemekle beraber onlar az itibar sahibi değillerdi. Bunların vaziyetlerine göre, birçok nökerleri de vardı. Bunların her birinin en az beş ve en çok elli kadar nökeri olan vardı. Nitekim bunlar da hesaba katılırsa padişahın has mülazimi altı bin olduğuna göre, aşağı yukarı bin adam padişahın etrafında bulunuyordu demektir. Belki de daha fazla".⁶⁵⁹ F. Sümer bu bilgilerden hareketle, gurçilerin (her korucunun beş ile elli arasında değişen maiyetleri olup), tamamın sayısının tahminen yirmi bin kişiyi bulduğunu yazıyor.⁶⁶⁰

Gur yasavullarının sayısı ile ilgili Sanson'dan naklen Minorsky şu bilgileri aktarır: "Gur yasavulların sayısı 2000'e ulaşıyordu. Gurçibaşının emrindeki bu süvari grup icra güçleriydi. Gur yasavulları geceleri sarayın korunmasından sorumlulardı. Gur yasavulları Divanbeyi mahkemesinde sessizliği korumakla, idam fermanının infazıyla ve hevainin (hanların, toprak ağalarının) mallarını korumakla görevlilerdi." Minorsky'ye göre, Sanson normal gurçilerin varlığından habersizdi.⁶⁶¹

Gurçilerin maaşları - Gurçilerin maaşlarıyla ilgili O. Efendiyev şunları söylüyor: "Minadoi'nin şah gvardiyasının maaşlarına dair verdiği bilgiler ilginçtir. 6 bin kişi gurçiden 4 bini mülklerden gelen gelirlerin sayesinde yaşıyor, kalan 2 bini

⁶⁵⁹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 244.

⁶⁶⁰ Faruk Sümer, a.g.e., s. 82-83.

⁶⁶¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 117.

ise şah hazinesinden 160'dan 200'e kadar **tsexin** miktarında maaş alıyordu".⁶⁶²

O. Efendiyev, 1505'ten 1562'ye kadar gurçibaşı görevinde bulunanların isimlerini kaynaklardan aktararak, sırasıyla şöyle veriyor: "1. 1505'te Abdül Bey Dede; 2. H. 915 (1509–1510)'te Yegan bey Tekeli; 3. H. 920 (1514–1515)'de Sarı Piri Ustaçlı; 4. I. Şah Tahmasb'ın zamanında gurçibaşı görevinde hicri H. 937 (1534)'de Tekeli boyunun isyanı bastırılırken öldürülmüş Duru bey Tekeli'nin adı geçmekte. 5. H. 945 (1531-1539)'den H. 969 (1561–1562) yıla kadar gurçibaşı görevinde bulunan Sevindik Bey Afşar'ın adı kaynaklarda rastlanmaktadır."⁶⁶³ İskender Bey Münşi Şah Sefi (Safi) devri korçibaşılık görevinde bulunanlardan Emir Han Zulkadirli⁶⁶⁴ hakkında bilgi verir. Buradaki bilgiden daha Şah Safi zamanında gurçibaşı makamının Kızılbaş boylarının emirlerinin elinde olduğunu görüyoruz.

Kullarağası - Tezkiretü'l-Mülük'te Kullarağası'nın tam ismi "**Rüknü'd-devle, Alicah Kullarağası**" şeklinde geçmektedir.⁶⁶⁵ "**Rüknü'd-devle**"nin Kullarağasının lakabı olduğunu sanmaktayız. Minorsky "Kullarağası" sözcüğünü

⁶⁶² Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 249.

⁶⁶³ II. Şah İsmail'in Gurçibaşı görevine Kerman valisi (hâkimi) Allahkulu Bey Afşar'ı atadığı ve Muhammed Hudabende'nin zamanında bu görevde sarayda büyük nüfuzu olan Kulu Bey Afşar'ın bulunmasına dikkat çeken O. Efendiyev Gurçibaşı görevinde çoğunluğu Afşar boyundan olanların bulunduğuna da dikkat çekmektedir. Bkz: Oktay Efendiyev, a.ge., s. 228.

⁶⁶⁴ **Emir Han Zulkadirli** – Sesigilen Rüstəm Sultan'ın oğlu olan bu zat, başlangıçta Yüksek Korçilerdendi. Zamanla ilerleyerek, yükselir. Önce Korçilerin yüzbaşılığı makamına getirilir. Sesigilen Korçilerin yüzbaşılığı olur. Daha sonra Hakan'ın "**Mührü Hümayunlarının Mühürdarlığına**" getirilir. Daha sonra Har ve Simnan ülkelerinin hükümdarı olur. Bir müddet sonra da Kirman Darü'l-amanı'nın hükümetine atanır. Münşi "Çırağ Hanın Devletinin meşalesi padişahın gazap kasırgısıyla söndükten sonra" **Emir Han Kirman**'ın Darü'l-amanı'nın başına gelmesi dışında Yüksek Korçubaşılık makamına atandığını yazıyor. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 45.

⁶⁶⁵ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.46.

şöyle açıklamaktadır: “Türkçe Kullar-ağası sözcüğü Arapça Gulam sözcüğü ile eşittir. Gulamlar özellikle Hassa’yla ilgilidir.”⁶⁶⁶

Faruk Sümer’e göre, Şah Abbas Kızılbaş emirlerine karşı olarak farklı unsurları öne çıkarmaya çalışmıştır. Ermeni, Gürcü ve Çerkez çocuklarının kabiliyetli olanlarından oluşturulan Kullar Ocağı F. Sümer’e göre, Yeniçeri Ocağı’nın küçük nispette benzeri idi. Bu ocağın reisine Kullarağası denirdi. Bu ocaktan olanlar yüksek mevkilere çıkarılmakla birlikte, birçok oymağın başına da geçiriliyorlardı. Bu sınıfa karşı sevgi duymayan Kızılbaş emirleri onları “kara oğlu” adlandırırlardı.⁶⁶⁷

Kullarağası’nın görevleri – Tezkiretü’l-Mülük’te onun görevi şöyle anlatılır. “Kullarağası Gurçibaşı’dan sonra en önemli emirdir. Devlet kurumlarının ve Şahın özel hizmetçilerinin başkanı konumundadır. Gulamların tiyul, aylık maaşları, yıllıkları (maaş), enamları (bahşişleri) Kullarağası’nın onayından sonra **Vezir-i Divan-ı Alâ**’ya sunulur. Vali ve hâkimlerin atanması, yüzbaşı ve binbaşı statüsüne yükselmeleri ve Gulamların tiyul, maaş ve bahşişleri Kullarağasının arzı ve Vüzera-i Âzam’ın talikasıyla gerçekleşir. Gulamlarla ilgili tüm işlemler bu grubun başkanı olarak, Kullarağası tarafından gerçekleştirilmektedir. Bu grubun “**Erkam**”ı ve “**mülazimat hükümleri**”,⁶⁶⁸ maaşları, tiyul, yıllık ve bahşışı Kullarağası’nın tuğra ve mühründen sonra Vezirin imzasına sunulur ve gulamların “nüshe-i sanları” Vezir ve

⁶⁶⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 118.

⁶⁶⁷ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 148.

⁶⁶⁸ mülazimat hükümleri – çalışanlarla ilgili emirler.

Kullarağası'nın da hizmetindeki aynı bölümdeki Mustevfî tarafından şaha arz edilir. Kullarağası Cengi'nin (Emirler Meclisi'nin) üyesiydi.”⁶⁶⁹

İskender Bey Münşi, Şah Safi döneminde Kullarağası görevinde bulunan **I. Husrev Mirza**'dan ve **II. Siyavuş Bey**'den⁶⁷⁰ bahsetmektedir.

Tüfenkçiğası - Tezkiretü'l-Mülük'te “**Alicah Tüfenkçiğası**” şöyle anlatılır: “Tüfenkçiğası binbaşılardan, yüzbaşılardan, carcılardan, rikelerin⁶⁷¹ ve tüm tüfenkçilerin başkanıdır”.⁶⁷² Faruk Sümer'e göre, Şah Abbas zamanında Kullar Ocağı dışında diğer askeri birlik olan Tüfenkçiler eyaletlerin yerli halkından oluşturulmuştu, bunların reisine “Minbaşı” denirdi. Şah Abbas bu teşkilatı Osmanlı

⁶⁶⁹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.46.

⁶⁷⁰ İskender Bey Münşi onlarla ilgili şu bilgileri verir. “Ebediyete kadar ulaşacak olan devletin saltanatının ilk günlerinde bu vazifeyi elde tutan **Husrev Mirza** idi. Husrev Mirza Gürcistan Hükümdarlarının torunlarından. Hazreti Hakanı Gitisani (Sitan?) cennetmekânın zamanında onlar tarafından terbiye görüp, yetiştirilip ve onların emri ile İsfahan Daru'l-saltanası'nın darugası olmuştu. O arada Rüstem Han ismini taşıyordu. Fakat onlar tarafından yükseltilerek, eyalet mansabını elde edip, Kullarağası makamına getirilip, Husrev Mirza lakabını aldı. Hayırsever, fedakâr ve ebediyete kadar ulaşacak olan devletin yolunda her türlü fedakârlığı göze almış olduğundan, bu defa yükseltilerek kardeşinin yerine Gürcistan'ın Kartil vilayetinin hükümdarlığına tayin edilip, o ülkeye gönderildi. Bunun için de kardeşi Husrev Mirza'nın lakabı olan Mirzalı elde etti.”

II. Siyavuş Bey “Has Kulamların yüzbaşısı idi. Husrev Mirza'nın Gürcistan hükümdarlığına tayininden sonra, **Siyavuş Bey** onun yerine Kullarağasılık makamına getirildi. Küçük Ahmet'in muharebesinde muzaffer ordulara kumanda ederek, zafer elde etti ve bunun neticesinde de Horasan vilayetinin serdarlığına yükseltildi.”İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 59.

⁶⁷¹ Rike - kuryelerin/elçilik postasını taşıyan ve diplomatik dokunulmazlığı olan memur; Minorsky “rika” kelimesinin sözlüklerde “*Şapkasından yün sarkan, eli sopalı adam*” anlamında açıklandığını ve batı kaynaklarında çeşitli şekillerde yorumlandığını yazmaktadır. O, bu konuda şu bilgileri verir: “Avrupalı seyyahlar Rika'nın görev ve yetkileriyle ilgili farklı açıklamalar vermişlerdir. Olearius'a göre, Rikalar Teberzinlerle⁶⁷¹ donatılarak sultanın korumacılığını, bazen de cellâdın işini yapıyorlardı. Kaempfer onları Koşucu (cursores) adlandırarak, şöyle bir açıklama veriyor, onlar sultanın atının önünde koşarak, önündeki engelleri açıyorlardı. Du Man'a göre, Rikalar ayaktaki hizmetçilerdi. “*Valet de pied*” görevlileri ise Sultan sarayının kapısındaki şahısların içeri girmelerini engelliyorlardı”.⁶⁷¹ Minorsky bu açıklamanın Tezkiretü'l-mülük'e-teki açıklamalarla uymadığını ve rikaların ellerinde teberzin bulundurması sebebiyle onların korumacı Sufiler olduğunu ileri sürer. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 118.

⁶⁷² Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.48.

askeri teşkilatını örnek alarak kurmuştur. F. Sümer'e göre, bu birlik ve Kul Ocağı Şah Abbas tarafından Kızılbaşlara karşı muvazene unsuru olarak kurulmuştur.⁶⁷³

Tüfenkçiağası'nın görevleri – Tezkiretü'l-Mülük'te Tüfenkçiağası'nın görevi ile ilgili şu bilgiler bulunur. Tüfenkçiağası yönetiminde çalışanların tiyulunu, yıllıkını, maaşını ve bahşişini onaylayarak, Divan-ı Vezir'in onayına sunardı ve bu şekilde onların ödemeleri gerçekleştirirdi. Minbaşılığa, Yüzbaşılığa, Carcibaşılığa,⁶⁷⁴ Tüfenkçiliğe, Carcılığa atamalar ve onların tiyul, yıllık ve maaşlarının saptanması Tüfenkçiağası'nın arzı ve **Vezir-i Divan-ı Âla**'nın imzasıyla gerçekleştirirdi ve şahın bununla ilgili talimatı çıkardı. Tüfenkçilerle ilgili tüm işler Tüfenkçibaşı tarafından yapılırdı ve onların tiyul, yıllık ve bahşişleri, maaşları ve hükümleri onun mühür ve tuğrası basıldıktan sonra ödenirdi. Tüfenkçilerin "**nüşhe-i sanı**"nı Vezir ve Mustevfî (tüfenkçinin veziri ve Mustevfisi) tarafından Tüfenkçiağası'nın huzurunda okunurdu.⁶⁷⁵

İskender Bey Münşi, Şah Safi döneminde Tüfenkçiağası görevinde bulunan **Zaman Bey**'le ve **Kumuşlu Mir Fettah**'la⁶⁷⁶ ilgili verdiği bilgilerden Zaman Bey'in Büyutat Nazırlığının'dan Tüfenkçiağası makamına kadar yükseldiğini anlıyoruz.

⁶⁷³ Faruk Sümer, a.g.e, s. 148.

⁶⁷⁴ Carcı – Tellal – haber duyuran. Günümüz Azerbaycan Türkçesinde "duyurmak" anlamında "car çekmek" fiili ve "carcı" ismi de kullanılmaktadır.

⁶⁷⁵ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.48.

⁶⁷⁶ **Zaman Bey** hakkında şu bilgileri verir: "Zaman bey Buyutat (Çadırhane) nazırı idi. Bu yüksek makamı da elde tutuyordu. Zaman bey ilk önce Kuçur vilayeti melikinin mülaziminde bulunuyordu. Onun ilk ilerlemesi gulamlar zümresine gitmesiyle başlar. Bir süre sonra gulamların carcısı oldu. "Hazret-i Hakan-ı Rıdvan-Mekân"ın devrinde iş bilmesi ve hüsnü tedbiri ile ün kazandığından Horasan serdarlığının yüksek makamına çıkarıldı. Sonra Tüfenkçiağası makamına getirildi."

Kumuşalı Mir Fettah Tüfenkçilerin ileri gelen ağalarındandı. Münşi onunla ilgili şu bilgileri verir. "M. Fettah İsfahanlı tüfenkçilerin binbaşısı idi. Bağdat Darusselamı hadisesi sırasında Rüstem Han'ın bu işten çekilmesinden sonra, Tüfenkçileragaşı oldu." Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 60.

İskender Bey Münşi, Defterhane-i Hümayunun Mensuplarından olan **Tüfekçi vezirlerinden Hasan Bey Şamlu'nun, Herat beylerbeyinin, Horasan Emirü'l-ümerasının, Halife Sultan Ali'nin ve Hoca Şükrullah'ın** isimlerini veriyor ve şu bilgileri aktarır: “Saadetli cülusun ilk günlerinde Hasan Bey, Şamlu Eşikağasıbaşı Ali Kuli Han'ın mülazimlerinden Haşim Beyin oğludur. Hasan Beyin vefatından sonra, eski Herat beylerbeyi ve Horasan emirü'l-ümerası bu yüksek makama getirilerek, ömrünün sonuna kadar bu vazifesinde bulunmakla eş ve arkadaşlarının gıptasına mucip oluyordu. Defterhane-i Hümayunun diğer ileri gelen memurlarından ordu **zabıt kâtibi** (leşkernüvis) **Halife Sultan Ali** ve (başlık kâtibi / Serhatnüvis) **Hoca Şükrullah** bu saadetli devirde bu vazifeleri ellerinde bulundurmak şerefini elde eylemişlerdi.”⁶⁷⁷

Eşikağasıbaşı – Bu görev iki isimde karşımıza çıkıyor. **Eşikağasıbaşı-i Divan** ve **Eşikağasıbaşı-i Harem**. Bu görevlerden eşikağasıbaşı-i harem Mukarreb el-hazretler arasında anlatılacak.

Eşikağasıbaşı-i Divan – Tezkiretü'l-mülük'te Eşikağasıbaşı Yasavulların ve Divan Eşikağa(sı)larının, Divan ağalarının ve Kapuçularının, Divan Yasavullarının ve Carçıların başkanı olarak anlatılır.⁶⁷⁸ Minorsky Eşikağasıbaşını “**Saray görevlilerinin başkanı**” şeklinde izah ediyor.⁶⁷⁹ O. Efendiyev Eşikağasıbaşını “**Eşik reislerinin başcısı**” şeklinde açıklamaktadır. Ona göre, Eşikağasıbaşı sarayın “**baş teşrifat memuru**”ydu.⁶⁸⁰

⁶⁷⁷ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 81.

⁶⁷⁸ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.47.

⁶⁷⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 118.

⁶⁸⁰ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 235.

Eşikağasıbaşının görevleri – Tezkiretü'l-Mülük'ten eşikağasıbaşının görevlerinin şunlar olduğu anlaşılmaktadır. O, mecliste oturanların tüm işlerinden, mecliste oturanların sırayla oturmasından, mecliste ayaküstü duranların, yukarıdan aşağıya doğru sıralanmalarından sorumluydu. Meclisin kurallarında her hangi bir uygunsuzluk ortaya çıktığı takdirde Eşikağasıbaşına sorulurdu. Gurçibaşı'nın talimatı üzerine Kullarağasıbaşının atanması, yönetiminde çalışanların maaşları, tiyulu, yıllığı Gurçibaşının tavsiyesi ve Vezir-i Âzam'ın imzasıyla gerçekleşirdi ve atamalar, maaş, yıllık para ve tiyullar Eşikağasıbaşının onayı ve mührüyle olurdu. Yönetiminde çalışanların maaşlarındaki artış, tiyul hükümleri, yıllık para ve maaşları onun mühür ve tuğra basmasıyla ödenirdi. Yeni atamaların ilanı ve makamların şahın huzuruna gelmesinin ilanı ve diğer şahısların, Meclis-i Behiştayin'e (Cennet meclisinde) ayak öpmeye gelenlerin ilanı Eşikağasıbaşının görevlerindendi ve diğer şahıslar Eşikağasıbaşının işine müdahale etmezlerdi.⁶⁸¹ O. Efendiyev'e göre, onun görevi saray toplantıları ve törenleri sırasında sorumluluğunda olan büyük hizmetliler kısmında bulunanların (yaverlerin, teşrifat memurlarının, haremağalarının, kapıcıların, yasavuların, carcılarının) baş teşrifat memuru gibi bulunmaktı.⁶⁸²

Minorsky de eşikağasıbaşının görevlerini kısa olarak şöyle özetliyor: “Eşikağasıbaşının iki temel görevi vardı: Genel meclislerde ve toplantılarda teşrifat başkanıydı ve nöbetçi, bekçi ve **Ağayan**'ın⁶⁸³ sorumlusuydu.”⁶⁸⁴

⁶⁸¹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.47.

⁶⁸² Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 235.

⁶⁸³ **Ağayan** - Ağayan hakkında Minorsky şu bilgileri verir: “Bu kelime genellikle Hace-sera anlamındadır. Meclis rehberleri (yardımcı / hizmetçi) Ağayan'ın oğlanlarından seçilirdi. Ağayan'ın bazen askerle eşit tutulduğunu yazarak, şöyle açıklıyor. Görünürde “Mutebir” (centilmen/aksakal) adında özel bir sınıf oluşturdular. Bu sınıf (mutebirler) rutbe ve makam açısından Emirler, Muğarribler, Yasavullar ve Eşikağası-başlarından sonra yer alırdı”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 118.

⁶⁸⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 118.

Eşikağasıbaşının görevlerinden birini aşağıdaki paragraftan anlamamız mümkündür. Turhan Genceyi'nin verdiği bilgilere esasen, **Fredrik Fen Helştayn Sarayı** tarafından Rusya ve İran elçiliklerine münşi olarak gönderilen Alman Adam Olearius, 1636'nın Kasım ayından 1637'nin Şubat ayına kadar İran'da bulunur. Olearius Şah Sefi'nin sefirler için verdiği ziyafetinde şu cümleleri kullanır: “Ziyafet bittikten sonra Eşikağasıbaşı Türkçe bağırdı: ‘Sofra hakkına, şah devletine, gaziler kuvvetine Allah deyelim Allah Allah’ ve meclistekiler Allah Allah kelimesini tekrar ettiler”.⁶⁸⁵

İskender Bey Münşi Şah Safi Döneminde “**Divan Eşikağasıbaşı**” görevinde bulunan birkaç kişinin ismini vermektedir. Bunlar **Uğurlu Han**,⁶⁸⁶ **Şamlu Beydili Zeynel Han**,⁶⁸⁷ **İmam Kulu Han**,⁶⁸⁸ **Şamlu Kulu Han**'dı.⁶⁸⁹

⁶⁸⁵ Turhan Genceyi, İsfahan'da Safevi Sarayında Türkçe, Bu makale İngilizce olarak ilk defa Turcica, Tome, XXII, Paris 1991'de, Farsça çevrisi ise Tribun 4, kış 1999'da yayınlanmıştır, s. 75. Bu makalenin Türkçe çevrisi Azerbaycan Kültür Derneği dergisinde basıldı.

⁶⁸⁶ Münşi'nin verdiği bilgilere göre, “Uğurlu Han, Şamlu Mehdi Kuli Hanın oğludur. Onun babası Mehdi Kuli Han, **Hz. Hakani Gitisani Firdevs Mekân**'ın saadetli günlerinde bu yüksek mansaba getirildi. Uğurlu Han bu aralık yüksek Eşikağasilar meyanında idi. Cülusu Humayunun dördüncü senesinde, Fars ülkeleri Emirü'l-ümerası İmam Kuli Hanın katli hadisesinden sonra, bu eyaletin Kuh Kiluye valiliği ile birlikte hükümdarlığı, Uğurlu Hana verilip, Eşikağasılık mansabına ilave edildi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 56.

⁶⁸⁷ Şah Safi Döneminde “**Divan Eşikağasıbaşı**” olan **Şamlu Beydili Zeynel Han**'la ilgili olarak şunları anlatır: “**Hz. Nevvab Giti Sitani Firdevs Mekân**'ın devrinde bu yüksek makama çıkarak, bu mansabla kesbi şeref eylemişti. O Hazreti Cenneti alaya giderek, öteki dünya taç ve tahtlarını naklettikten ve **Hazreti Hakani Sahip Kirani Cennetmekân** cülus ettiği zaman ve cedlerinin yerine geçtikleri sırada onun da mansab ve makamı eskisinden bir kat daha yükselip, yüksek vekillik ve ordu kumandanlığı (Sipehsalar) mansabına çıkarıldı. Hatta daha da yükselerek, ebediyete kadar ulaşacak olan devletin hükümdarının naibi ve saltanatın vekili oldu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 55.

⁶⁸⁸ Münşi **İmam Kulu Han İnanlu**'dan şöyle bahsediyor: “İmam Kuli Han İnanlu, İnanlu Korçularının yüzbaşısı idi. Uğurlu Handan sonra bu yüksek makama getirildi. Revan kalesi muharebesinde kalenin ayağında öldürüldü.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 56.

⁶⁸⁹ Münşi Şah Safi Dönemi **Divan Eşikağasıbaşı** olan Şamlu Kulu Han'ı şöyle anlatıyor: “Padişahın iltifatlarını ve onların lütuf ve inayetlerine mahzar olan Bicarlu Şamlu Kuli Han, Camı Hanın Korçubasılık makamına yükseltilmesinden sonra, o da korçuların yüzbaşılığından yükseltilerek, bu yüksek makama çıkarılıp, Eşikağasıbaşılık makamı ile şereflendirildi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 57.

İskender Bey Münşi'nin divan eşikağasıbaşlarıyla ilgili anlattığı bölümden eşikağasıbaşının bu görev dışında başka görevleri de üstlenebildiği ve onların hizmetleri karşılığında daha yüksek görevlerle ödüllendirildikleri de anlaşılmaktadır. Ayrıca divan eşikağasıbaşlarının gurçilerin (yüzbaşı gurçilerin) arasından atandığı sonucunu çıkarabiliriz. Şah Safi Döneminde divan eşikağasıbaşı görevinde bir yüzbaşı gurçinin bulunduğunu görüyoruz: İmam Kulu Han.

b. Diğer Büyük Emirler

Emirşikarbaşı⁶⁹⁰ - Tezkiretü'l-Mülük'e göre, büyük emirlerdendi ve tüm kuşçular (kuşçıyan) ona tabiydi.⁶⁹¹ O. Efendiyev emirşikarbaşığı **Mirşikarbaşı** olarak veriyor. Ona göre Mirşikarbaşı şahın av işlerinin başçısı idi. Avcıbeyiler, şahin besleyenler (kuşçıyan) vb. Mirşikarlara tabiydiler.⁶⁹²

Emirşikarbaşının görevleri – emrinde çalışanların görevlerini onaylamak, isteklerini iletmek ve enamlarını (bahşiş) istemek emirşikarbaşıya aitti. Onların isteklerinin beyanı, tenhahları,⁶⁹³ tiyulları ve halkın hemesaleleri ilk önce adı geçen emir tarafından onaylanarak, Vezir-i Âzam'ın rakamına⁶⁹⁴ iletilirdi ve tenhah

⁶⁹⁰ Şikarbaşı - Şikar – Farsça'da av demektir. Şikarbaşı da Avcıbaşı anlamına gelmektedir.

⁶⁹¹ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 51.

⁶⁹² Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Devleti, s. 236.

⁶⁹³ Tenhah – Genel olarak ücret demektir, bu ifade geniş şekilde “maaşlar” bölümünde açıklanmıştır.

⁶⁹⁴ T. M. Museviye göre orta çağ belgelerinin birçoğu hükümdarların belirten buyuruklar, emirler şeklindedir. Bu buyuruklar XIII. – XIV. Yy.larda “yarlık”, XV. – XVIII yy.larda ise “Sözümüz” veya “Ferman” başlıkları altında yazılmıştır. Bu belgeler çeşidi arasında menşur, misal, nişan, talika ve sairelere rastlanmaktadır. **Rakam** – hükümdarın yazılı veya sözlü ifadeleri esasında hazırlanan belgelere “rakam” denirdi. Rakamların metni vakanüvis veya meclisnüvis adlanan saray hizmetlileri

verilirdi. Her sene **Defterhane-i Hümayun-ı Âla**'dan “tenhah” olarak kuşçuların tahsili için emirşikarbaşıya bir miktar para verilirdi. Bu meblağ Emirşikarbaşı yönetiminde çalışanlar arasında her zamanki usule göre dağıtılırdı.⁶⁹⁵

Minorsky emirşikarbaşı göreviyle ilgili şöyle diyor: “Bu görev Türkler ve Moğollar döneminden süregelmiştir. O dönemde şikar (avlanmak) sadece eğlence değil, önemli askeri işlerden birisiydi”.⁶⁹⁶ Şikarbaşı da Cengi’de bulunurdu. Minorsky’ye göre, bu Emir’in Cengi şurasında bulunması kişisel nedenlere bağlıydı.⁶⁹⁷ Ülkenin dört bir yanına dağılan **Kuşhaneağası**,⁶⁹⁸ **Segbanbaşı**⁶⁹⁹ ve **Hezarten**,⁷⁰⁰ **Şikarcı** Emirşikarbaşı’nın emrinde çalışıyordu.⁷⁰¹

Münşi, Şah Safi zamanında Saray ağalarının gulamlarının yüzbaşılığından Emirşikarbaşı makamına kadar yükselen Yusuf Ağa’yı⁷⁰² anlatır. Münşi’nin önemli makamlarda bulunan kişilerle ilgili verdiği bilgilerden hangi makama hangi kişilerin ve hangi makamdan atandığı ile ilgili bilgiler bulunmaktadır. Fakat bunun bir sistem

tarafından hazırlanıp hükümdarın onayına sunulurdu. Rakamların başında “Dünya itaat etmeli ferman verildi”, arkasında ise onun neye esasen hazırlandığı yazılırdı. Bkz: T. M. Musevi, Orta Esr Azerbaycan Tarixine Dair Farsdilli Senedler (XV-XVIII Esrler), “Elm” Neşriyatı, Bakı 1977, s. 4.

⁶⁹⁵ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 51.

⁶⁹⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 120; O. Efendiyev de, avın yalnız eğlence karakteri taşımadığını, Şahant ve onun maiyetinden önce on binlerce askerin, hayvanları kovan köylülerin katıldığı, geniş arazileri içeren büyük süre avlarının aslında askeri manevraları hatırlattığını belirtir. Ona göre, “Avcıbaşı” terimi muhtemelen “Mirşikarbaşı”yla aynı anlam taşımaktaydı. Bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 236.

⁶⁹⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 120.

⁶⁹⁸ Kuşhaneağası - şahin ve kartalların koruyucu şefi

⁶⁹⁹ Segban – Seg “köpek” demektir, Seg-ban ise “köpek yetiştiren”.

⁷⁰⁰ Hezar-ten – Hezar Farsça “bin” demektir, Hezar-ten ise “bin kişilik”.

⁷⁰¹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 120

⁷⁰² Münşi’nin **Emir Şikarbaşı (avcı emirler)** Yusuf Ağa ile ilgili şu bilgileri aktarır: “**Saray ağalarının kulamlarının yüzbaşısı**” idi. Yüksek padişahın mahremi esrarı olmakla dünya ve ahiretin şerefini elde etmişti. Hazreti **Nevvab Gitisani Firdevs** mekân devirlerinde Yüksek padişahın terbiyesi ile alakadar olup, onun muallimliği vazifesi ile vazifelendirilmiş olduğundan o yüksek padişah da tahta cülus ettikten sonra onun eski hizmetlerini nazarı itibara alarak, büyük Emir-i Şikar (avcı başlık) makamına getirmeği münasip gördüler.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 63

içinde yapılmadığını, sadece daha önceleri faaliyetlerinin değerlendirilerek, atandıklarını düşünüyoruz.

Emirahurbaşı - Tezkiretü'l-Mülük'te iki tür emirahurbaşı göreviyle karşılaşırız: 1. **Emirahurbaşı Cilov**, 2. **Emirahurbaşı Sahra**.

Emirahurbaşı-i Cilov – Minorsky'ye göre, Emirahurbaşı-i Cilov resmi bir görevli olarak sultanın maiyetinde olan süvari grubunun idaresi ile sorumluydu. Minorsky “Cilov” kelimesiyle ilgili şu bilgileri verir: “Cilov” Moğolca'da “Gem” demektir. Farsçada “**Celo**” ya da “**Colo**” “Ön” ve “Önde giden” anlamında kullanılmaktadır. **Colodar** “gemi tutan”, efendisinin önünde giderek yolda ona rehberlik eden kişidir.⁷⁰³ “Cilov” günümüz Azerbaycan Türkçesinde “Gem” anlamında kullanılmaktadır.

Emirahurbaşı Cilov'un Görevi - Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Şahın (**Serkar-i Hassa-i Şerif**'in) ahırlarının atlarını teftiş ettiğinde yahut hayvanları ahıra gönderdiğinde, ya da şah **Cilovha-i Hassa'nın** atlarına bindiğinde emirahurbaşı Cilov orada hazır bulunmakla görevliydi. Ahırların bakımı, ahırların mehterlerinin ve uşaklarının, su taşıyıcılarının (sucularının) atanması onun görevleri dâhilindeydi. O, yukarıda adı geçen memurların ve Cilovdar-ı Hassa'nın (cilovdarlarının), Hademan ve Hvace-i Sarayan (saray hizmetlilerinin), gulamların ve diğer aşağı amelelerin atanması için **talika** yazıyordu. Tezkiretü'l-Mülük'te bu görevlinin yetkileriyle ilgili şu bilgiler yer almaktadır: “Alicah Nazır-ı Büyutat'ta adı geçen işçilerin “**Tevamir-i**

⁷⁰³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 120.

san”larını⁷⁰⁴ denetledikten sonra emirahurbaşının onayına sunuluyordu. Adı geçen Alicah Emirahurbaşı tarafından Tevampir-i sanları onaylanan Hassa-i cilovdarlar dışında ahırların diğer işçilerin (yani düşük derecedekilerin) nalbendlerin⁷⁰⁵ ve veterinerlerin Tevampir-i sanları birlikte onaylanırdı ve **Alicah Vezir-i Divan-ı Âla’ya** sunulduktan sonra o (onlara uygun) para ödüyordu.”⁷⁰⁶

Emirahurbaşı-ı Sahra - Her sene nazır-ı devvab⁷⁰⁷ ile birlikte **Serkar-ı hassanın** yilkılarının durumunu inceleyip “**Müşrif**”⁷⁰⁸ tarafından hazırlanan teftiş raporunu (Tumar-i arz), “**Erbab-i Tehavil**”⁷⁰⁹ bölümüne rapor ederdi. At ahırlarının yem ve diğer ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla, müşrifin tahmini ve emirahurbaşı-ı sehra ve nazır-ı devvabın onayı üzerine, para yıllık olarak verilirdi. Gurgatın (emirlerin) zapt edilmesi ve yerine getirilmesi emir-i ahurbaşı-ı sehranın yetkisindeydi. Emir-i ahırların, *bölükbaşlarının (bölge şefleri)*, seyislerin ve ahırların diğer hizmetçilerinin atanması emirahurbaşı-ı sahranın onayına bağlıydı.⁷¹⁰

Minorsky’ye göre, emirahurbaşı-ı sahra, sahra ahırlarının ve sarayın dışındaki kraliyet yilkıların sorumlusuydu. Denetimlerde ve kontrollerde nazır-ı

⁷⁰⁴ Tevampir-i San –muhtemelen “teftiş defteri”dir.

⁷⁰⁵ Nalbend – nalbur demektir.

⁷⁰⁶ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 52.

⁷⁰⁷ Nazır-ı Devvab – “Hayvanların Bakıcısı” yahut “Hayvanlardan sorumlu bakan” şeklinde algılamamız gerektiğini düşünüyoruz. Minorsky, Keampfer’in Şahın yükünü (eşyalarını) taşıyan Nazır-ı Devvab’ın Hassa’dan olduğunu Alem Aray-i Abbasi’de onun adının “**Nazır-ı Devvab-i Hassa-i Şerif**” olarak geçmesiyle izah ettiğini belirtir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 120.

⁷⁰⁸ Müşrif – müşrifler merkez teşkilatında olduğu gibi taşra tekilatında da bulunurlardı. Müşrif çiftçilerin ürünlerine bakıp devletin ürün üzerindeki payını tespit eden bir müfettişti. Bkz: S. Haluk Kortel, Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206-1414), Ankara 2006, s. 282-283; Alem-Ara’da “Nazır-ı Hazine” olarak geçmektedir. Bkz: Muhammet Muin, Ferhengi Farsi (Farsça Sözlük), Sepehr Yay., cilt 3, Tahran 1375 (1996), s. 4141.

⁷⁰⁹ Erbab-i Tehavil – Arapça olan “**Erbab-ı tehavil**”in karşılığı Minorsky’ye göre, “tehvidar”lardı.

Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 135.

⁷¹⁰ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 52.

devvabla yakın ilişkisi bulunmaktaydı. Minorsky'nin onun maaşının emirahurbaşının maaşından bile fazla olduğunu kaydediyor.⁷¹¹

İskender Bey Münşi emirahurbaşı görevinde bulunan **Zengele Ali Bey**le ilgili şu bilgileri verir: “Ali Bey **Hazreti Hakam Gitisitan Firdevs Mekânın** devirlerinin yetiştirmelerinden ve o devrin ileri gelenlerindendi. Padişahın mübarek cüluslarının başlangıcında bu yüksek makama getirilip yüceltildi. Ali bey daha önce Karamanlu Ferhat Hanın hizmetinde idi. Han Hazretlerinin emirahurbaşısı idi. Hanın öldürülme hadisesinden sonra padişahın has emirahurbaşılığına yükseltildi.”⁷¹²

Minorsky'ye göre, emirahurbaşının emrinde çalışan pek çok sayıda işçi vardı. Onun ebvab-i ceminin⁷¹³ sarayla bağlantısı olduğu için onun emrinde çalışanlarının atamasında nazır-ı büyüat görüş bildirirdi. Minorsky emirahurbaşının emrindekilerle ilgili Chardin'den naklen şu bilgileri verir. Bu bilgilerden anladığımız üzere cilovdarbaşı emirahurbaşının amirliğinde idi ve “İlk emirahurbaşı Sultanın devamlı mülazimiydi⁷¹⁴ ve zindarbaşı⁷¹⁵ zinhanenin⁷¹⁶ sorumlusu ve üzengidarbaşı “mahmuzdarların başkanı” Sultanın atının ardınca ve onun ardınca da otuz kişi piyade “sultanın mulazimleri” gidiyordu⁷¹⁷.

⁷¹¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 120.

⁷¹² İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 64

⁷¹³ Ebvab-ı Cem – Sahipcem'in gelirleri ve alacakları. Haraç ve bunun gibilerden elde edilen gelir.

⁷¹⁴ Mülazim – görevli.

⁷¹⁵ Zin – Farsça'da eyer demektir.

⁷¹⁶ Zinhane – muhtemelen eyerlerin bulunduğu yeri ifade etmektedir.

⁷¹⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 120.

Minorsky Chardin'in emirahurbaşının maaşının 50000 Ako⁷¹⁸ (3333 Tumen'e eş değer) olduğunu yazdığını kaydediyor. Bu maaşın büyük bir kısmı Şaha hediye olunan atlardan temin edilirdi.⁷¹⁹

Ç. Safevi Saray Hizmetlileri

Mukarreb el-Hakan ve Mukarreb el-Hazret⁷²⁰

Saraydaki hizmetliler görevlerine göre, **Mukarrab el-Hakan** ve **Mukarrebü'l-Hazret** unvanları taşıyorlardı. Minorsky'ye göre, bu lakapları taşıyan görev sahipleri arasında hiçbir fark görülüyor. Yalnız Mukarrab el-Hakan sultana daha yakındı. Ayrıca Mukarrab el-Hakan "**Alicah**" gibi en yüksek makamla eşit düzeydeydi.⁷²¹

a. Mukarrab el-Hakan

Mukarrab el-Hakan unvanı taşıyanlar şunlardı: Hacesera, Hekimbaşı, Müneccimbaşı, Mu'ayyer el-Memâlik, Münşi el-memâlik, Mühürdar-ı Mühr-i Hümayun, Mühürdar-ı Mühr-i Şeref Nefad(z), Devatdar-ı Mühr-i Enguştar-i Aftab-ı

⁷¹⁸ "Ako" veya "eku" şeklinde okunması gerekir.

⁷¹⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 120.

⁷²⁰ Mukarrab-ül Hakan ve Hazret - Şahın yakınları anlamına gelmektedir. **Mugarreb** –yakın, akraba anlamındadır.

⁷²¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 126.

eser, Devatdar-ı Arkam. Mukarrab el-Hakan unvanı taşıyanların çoğu padişahın özel ve genel meclislerinde bulunurlardı.

Saray hizmetlileri padişaha yakınlıkları ve hizmetleri sebebiyle Mukarrab el-hakan unvanı taşımaktalardı. Tezkiretü'l-Mülük'e göre, bunlar iki gruba ayrılırlardı. Birincisini Haceseralar oluştururdu. Diğer grubu ise yukarıda belirttiklerimiz oluşturur. Böylesine bir sınıflandırmanın sebebi kanımızca Haceseraların diğer Mukarrab el-Hakanlara göre Şaha daha yakın hizmetliler grubunu oluşturmalarıdır. Haceseralar Şah ailesinin doğrudan hizmetindeydi.

Hacesera⁷²² - Mukarrab el-Hakan arasında isimi ilk geçen Hacesera'dır. Haceseralar iki kısma ayrılırdı. Akhaceseralar ve Karahaceseralar. Tezkiretü'l-mülük'te onlarla ilgili aşağıdakiler anlatılmaktadır. Geçmiş Safavi sultanlarının zamanında beyaz Haceseralar bulunmamaktaydı ve siyah Haceseraların en akıllısı ve padişahların hizmetine en layık olanı Yüce Harem hacelerinin başı olarak atanırdı. Bu hacede başı tüm siyah haceleri yönetirdi.⁷²³ Minorsky Chardin'den haceseralarla ilgili şu bilgileri aktarır. Ona göre, Akhaceseralar hareme girmezlerdi, çünkü bu sadece Karahaceseraların hakkıydı. Minorsky hareme girme yetkisinin karahaceseralara tanınmasını, onların çirkin, siyah bir yüze ve fiziğe sahip olmalarıyla ilişkilendirir. O, Chardin'in Sahipcem Ağakafur adında bir haceden "Çirkin ve sert birisiydi, öyle ki ondan çirkinini bulunamazdı," diye bahsettiğini de yazıyor.⁷²⁴

⁷²² Hacesera - Saray Hadımları.

⁷²³ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 55.

⁷²⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

Hacebaşı'nın görevleri - Hacebaşı'nın görevi ile ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şunlar anlatılır. Yabancı ve yerli emirlerin gönderdiği dilekçeler, önce özel Keşikhanesi olan Eşikağasıbaşı'ya verilirdi. Eşikağasıbaşı dilekçeleri Hacebaşına iletirdi. Hacebaşı bu dilekçeleri haremde Enderununda padişaha gösterip yanıt alır ve Eşikağasıbaşı'ya getirirdi. Eşikağasıbaşı Emirleri keşikhaneye davet edip, padişahın dilekçeye yanıtını şahsen okurdu.⁷²⁵

Tezkiretü'l-Mülük'te anlatılanlardan rütbe, saygınlık ve itibar bakımından Haremağası ile eş düzeyde olan bir diğer itibarlı Hacesera'nın **Hazine-i Amire**'nin⁷²⁶ Sahipcemi olduğu anlaşılır. **Enderun** ve **Birun** hazinesinin tüm paraları ve malları ona itibar edilirdi. Hazinenin "**Kilitdarı**" siyah haceler arasından seçilirdi ve Hazine Sahipcemi'nin emrindeydi. Tüm hazine görevlileri hazinedarın emri altında çalışırlardı, tamamen bağımsızlardı ve itibar sahipleriydiler.⁷²⁷

Haceler arasında Yüzbaşı görevine rastlamaktayız. Şah Abbas zamanında beyaz kölelerden 100'ü hace yapılarak, içlerinden en itibarlısı ise yüzbaşı yapılırdı. Siyah haceserelerin içinden de bir yüzbaşı seçip 100 siyah hace de onun emrine verilirdi. Şah Sultan Hüseyin'in zamanına kadar beyaz hacelerin yüzbaşısı İbrahim ve siyah hacelerin yüzbaşısı İlyas ağaydı. Yüzbaşılardan her birinin haremde kendine ait evi, tuylu, çalışanları ve belli miktarda maaşları vardı.⁷²⁸ Minorsky'ye göre, Hacesereler yüzbaşısı çok önemli bir görevdi. Güçlü bir iktidarı olmayan Şah Sultan

⁷²⁵ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 55.

⁷²⁶ Hazine-i Amire'nin önemiyle ilgili Minorsky şöyle diyor: "Hazine-i Hassa"yı Nazır-ı Biyutat denetliyordu. Fakat o bile, mücevherlerin ve nakitlerin sahipcem tarafından tutulduğu Hazine-i Amireye giremezdi". Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

⁷²⁷ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 55.

⁷²⁸ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 56.

Hüseyin döneminde **Gulaman-ı Hasse**'nin Yüzbaşı olan Ahmet Ağa çok etkili ve nüfuzluydu. Öyle ki Vezir-i Azama hakaret dolu iftiralarda bulunmuştu".⁷²⁹ Buradaki "Yüzbaşı makamı daha önce de bahsettiğimiz gibi askeri bir görev değil, bir sivil üst memurdu. Bu durum bizim konudaki iddiamızı kuvvetlendirmektedir. Yüzbaşı makamı Safevilerde askeri sistemden esinlenen sivil bürokraside kullanılan bir üst makamı ifade eden terimlerden biriydi. Tabii ki, aynı zamanda askeri bürokraside de aynı yerini korumaktaydı.

Haceseraların buldukları diğer makamların isimleri Tezkiretü'l-Mülük'te verilir. Bunlardan **Nezaret**⁷³⁰ ve **Cebdarbaşı**⁷³¹ (Cebedâr) görevlerinin isimleri geçmektedir.⁷³² Haceseraların buldukları görevlerden biri de **Rikaphane mihterliği**⁷³³ idi. Bu görevle ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şu bilgiler yer alır: "Rikabhanenin mihterlik görevi de haceseralara ait idi. Yakın hizmet ve "**Gablık destmalı**"⁷³⁴ tutma Rikabhane mihterlerine özeldir".⁷³⁵ Minorsky'ye göre, Haceseraların marifetlerini gösterdikleri yerlerden birisi de "**Cebahne**"⁷³⁶ idi. Minorsky onların alçak ve cimri olduklarını yazıyor.⁷³⁷

⁷²⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

⁷³⁰ Minorsky Nezaretle Nazır-ı Biyutat'ın anlatılmak istediğini yazıyor. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

⁷³¹ Cebdarbaşı - Tophane müdüriyeti.

⁷³² Bu makamlarla ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şunlar anlatılır: "Eski sultanların zamanında Kızılbaş mugarrelerine ait olan Nezaret ve Cebdarbaşı görevleri Şah Süleyman ve Şah Sultan Hüseyin tarafından beyaz hacelere verildi. Bir süreliğine Mahmut Bey önce Cebdarbaşı ve sonra da Nazır oldu, ama o öldükten sonra Beyaz haca İsmail Bey Cebdarbaşı oldu ve Nezaret Kızılbaş'a geri döndü". Bkz: Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 56.

⁷³³ Rikaphane mihterliği - Rikaphane – giyeceklerle ilgili, mihterlik ise emirlik olduğunu zannediyoruz.

⁷³⁴ "Gablık destmalı" - havlu kılıfı.

⁷³⁵ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 56.

⁷³⁶ Ceba - Haraç.

⁷³⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

Tezkiretü'l-mülük'te iki çeşit genç hizmetçilerden bahsediliyor. Bunlardan birincisi; **Hacesara** hizmetçileri ve diğeri ise hace olmayan hizmetçilerdi. Minorsky Chardin'in genç Haceseraların resmi meclislerini anlattığını yazıyor. Orada şöyle denmektedir: “Sultanın arkasında yarım daire şeklinde on ve on dört yaşlarında Hacesaralar 9 ya da 10 civarında kişi ayakta dururlardı. Bunlar çok yakışıklı ve güzel çocuklardan seçilirdi ve pahalı, güzel kıyafetler giyerlerdi. Göz kırpmadan, kafalarını dik tutar ve elleri göğüslerinde hareketsiz bir vaziyette dururlardı. Mermerlerden yapılmış parlak heykellere benziyorlardı. Bu hizmetçiler Şah sofraya oturduğunda yere diz çökerlerdi.”⁷³⁸ Ayrıca Tezkiretü'l-Mülük'te Hasse kölelerinden bahsedilir. Onlarla ilgili anlatılanlardan çıkardığımız sonuca göre, **Hasse köleleri** padişahın arkasında dururlardı ve özel Lalaları (bakıcıları) vardı. Küçük, basit kölelerdi, henüz sakalları çıkmayan bu küçük kölelerin eğitilmek için özel Lalaları ve özel öğretmenleri bulunurdu. Bu küçük köleler sakal çıkarıp büyüdükten sonra yüzdeye dahil olup Kullarağası'nın altında yer alırlardı.⁷³⁹ Hasse köleleriyle genç Haceseralar birbirine benzemektedir.

Minorsky'ye göre, **normal hizmetçiler** sultana hizmet için işe alınan ya da gönüllü olarak sultana hizmet eden gençlerden oluşurdu. Yaklaşık 1000 ya da 1200 genç gönüllünün (para karşılığı olmadan) Şah'ın hizmetçiliğini yaptığı tahmin edilir. Minorsky bunları “Şah'ın has hizmetçileri adlandırır. Bunlar daha sonra yetenek ve becerilerine göre değişik idari birimlerde işe alınırlardı. Minorsky'ye göre, I. Şah Abbas ve halefleri tarafından bu hizmetçiler için Türkçe “**oğlu**” veya “**Hanzade**” kelimeleri sıkça kullanılırdı. “**Oğlu**” kelimesi ikinci grup hizmetçilere verilen addı.

⁷³⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

⁷³⁹ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 56.

Minorsky bu genç gulamlarla (hizmetçilerle) Şehzadelerin yanında ciddi bir eğitim alan soylu ve aristokrat gençlerin bir birinden ayrı olduğunu söylüyor. Genç hizmetçilerin kaldığı evin adı **Hanegah**'tı.⁷⁴⁰

Bu iki grup hizmetçilerin **lalaları** iki gruba ayrılırdı. Fakat her iki grubun da lalaları yüksek makamlara sahiplerdi.⁷⁴¹

Hekimbaşı - Mukarreb el-hakan unvanı taşırdı. Haceseralardan olmayan mukarreblerdendiler ve Haceseralardan sonra gelen grubun başında yer almaktalar. Bu ise muhtemelen onun önemine dayanır. Hekimbaşı, isminden de belli olduğu üzere Şahın sağlığıyla ilgilenirdi. Bu ise onun görevini önemli kılmaktaydı. Hekimbaşı'yı Minorsky "güvenilir resmi memurlar olan sultan hizmetçileri" olarak anlatır. Minorsky'ye göre, o, tıp işlerinin denetleyicisiydi.⁷⁴²

Hekimbaşının görevleri - Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Mukarreb El-hakan Hekimbaşı'nın görevleri şunlardır. Hekimbaşı saltanat hekimlerinin şefi ve tüm genel ve özel meclislerde padişahın ahbabıydı. O, padişahın en sevdiği insandı ve padişahın sıhattinden sorumluydu. Onunla ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şu ifadeler yer

⁷⁴⁰ Bu yerin ismi Chardin tarafından "**Hane-i Gav**" şeklinde kaydedildiğini yazan Minorsky "**gav**" **inek**, "**hane-i gav**"ın ise "**inek tavlasi**" anlamına geldiğini belirtir. Minorsky bu ifadenin karıştırıldığını yazarak, bu kelimeyi şöyle açıklıyor: "Şüphesiz Hane-i Gav "**Hanekah**"ın (Sofilerin ibadet yeri) yanlış telaffuzu ve yanlış yazılışdır. Anlamı ise Sofi evlerinin gençlere yemek verme yeridir". Minorsky'ye göre, Chardin bu yerle hizmetçilerin deposunu karıştırmıştır. Charin'in anlattığı bölümde asker hizmetçilerin kendi yemeklerini almalarından bahsediliyor. Bu konuyla ilgili o, Kampfer'in anlattıklarını yani, 'Bu yatılı yerde Gürcü ve diğer erkekler Şaha hizmet etmek için hazırlanırlardı' cümlesini de yanlış bulmaktadır. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

⁷⁴¹ Minorsky onlardan yüksek makamlara yükselenlerle ilgili şu bilgileri verir: "H. 1029 - 1260'da I. Şah Abbas, Serkar-ı Hassa'nın lalası Muhip Alihan'ı **Karun** nehrinin suyunu **Zayende-rud** nehrine doğru çevirmekle ilgili raporu hazırlamakla görevlendirdi. Şah Süleyman döneminde Ağalatif adında bir lala (hadımdı) **Serkar-ı Hassa** oldu". Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

⁷⁴² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 128.

alır: “Padişahın nabzını sadece Hekimbaşı tutabilir. Onun yerine başka hiç kimse bu işi yapamaz”. Diğer hekimlerin maaşları ve görevleri Hekimbaşı’nın raporu, onayı ve imzasına göre verilirdi. Vezir-i Âzam ve Nazırlar da ona göre davranırlardı. Saltanat **Attarbaşı**’sı,⁷⁴³ Hekimbaşı’nın emrinde çalışırdı. Yeterli bilgiye sahip olmayan hekimleri tababetten uzaklaştırmak Hekimbaşı’nın görevlerindendi. Eğer Valilerden, Beylerbeyilerinden veya atanan Sipehsalardan ve Serdarlardan biri doktor isterse, o doktor Hekimbaşı tarafından belirlenirdi.⁷⁴⁴ Minorsky’ye göre, Hekimbaşı için en büyük tehlike onun azlettilerle mallarına elkonulması ve tutuklanmasıydı. Bu tehlike saltanat ailesinden olan hastanın ölmesi ile ortaya çıkabilirdi. Minorsky Moğol dönemindeki Hekimbaşılardan konumunu Safevilerdeki hekimbaşılara göre çok daha iyi olduğunu söylüyor ve Moğollar döneminde hekimbaşılardan can güvenliği vardı, diyor.⁷⁴⁵

Hekimbaşının maaşı – Eski şah zamanında 400 Tuman hemesale maaşı olan, Mirza Rehim Hekimbaşı hariç, diğer hekimlere 68 divan mülazimi (görevlisi) ile birlikte, 1796 Tuman ve 6366 Dinar hemesale ve berat olarak belirlenmişti.⁷⁴⁶ Minorsky Chardin’in bu konudaki verilerini aktarır. Chardin’e göre, istihdamlı hekimlerin maaşları Şah hazinesinden ödenirdi, verilen bahşişler (hediye, enam) dışında yaklaşık 2.500.000 lira (55.555 Tüman) idi. Minorsky’ye göre, bu rakam

⁷⁴³ Attar - Aktar demektir. Attarhaneyeyle ilgili Kaempfer’de şu bilgiler yer alır: “Şah ve saray ehline gereken ilaçlar Şahın attarhanesinde, attarın emrinde ve denetiminde hazırlanırdı. Pehrizhanede ise çeşitli şuruplar hazırlanırdı”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 128.

⁷⁴⁴ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 57.

⁷⁴⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 128.

⁷⁴⁶ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 57.

Tezkiretü'l-mülük'teki rakamın 20 kat fazlasıdır. Bu yüzden verilen rakam çok abartılıdır.⁷⁴⁷

İskender Bey Münşi hekimlerle ilgili “**Calinus bilgili tabipler**” ifadesini kullanır.⁷⁴⁸ Onun **Calinus Hekim Şemsa** ile ilgili verdiği bilgilerden bu zatın Cennetasa Meclis'te bulunduğu, padişahın pek çok konuda ona danıştığı anlaşılır. Hekim Şemsa'dan bahsederken Calinus Hekim Şemsa diye bahsediyor.⁷⁴⁹

Müneccimbaşı - Mukarrab el-hakan olarak geçen isimler arasında Müneccimbaşı da yer alır. Bu makamın önemi kanımızca şahın önemli kararlar vermeden önce ona danışmasıdır. Safevi şahları rüya yorumlarına, yıldız fallarına önem verirlerdi. Bu durum ise Müneccimbaşı görevini önemli bir görev kılmaktaydı. Onun Tezkiretü'l-Mülük'e göre, görevleri şunlardır. Müneccimbaşı hekimler gibi her gün **Devlethaneye** (Saraya) gelir, eğer padişah ve mukarrepler bir işe başlamak, seyahate çıkmak, yeni elbise giymek veya kestirmek isterlerse müneccimbaşı “felekler saatinde” araştırma yapıp, fikirlerin ve önerilerini söylerdi. İlk Safevi Sultanlarının zamanında, ay ve güneş tutulduğunda ve sultanların doğum günlerinde, gurçibaşılar ve diğer emirlerin getirdiği sadakalar mollabaşı tarafından ihtiyacı olanlara dağıtılırdı. Bu bazen müneccimbaşı ve mollabaşı atandığı zaman da

⁷⁴⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 128.

⁷⁴⁸ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 67.

⁷⁴⁹ “Başta izzet ve devlet makamının sahibi **Calinus Hekim Şemsa** idi. Hekim Şemsa, Kaşanlı Hekim Seyfa'nın oğlu olup, zati şahanelerinin hususi tabipleri ve onların hekimbaşları idi. Beğenilmiş ahlaki, hayırseverliği ve iyilik yapmak için elinden geleni yapmakla ün kazanmıştı. Zati şahanelerinin mahremi esrarı ve Cennet-asa meclisinin arasında idi. Zamanın emirlerinin ve devlet erkânının itimat ettikleri ve dilek diledikleri bir zat idi. Padişah birçok saltanat ve devlet işlerinde ona danıştırdı. Onun düşüncelerini sorardı. Zati şahanelerinin en yakınlarından ve onların en fazla itimat gösterdikleri adamlarından idi. Onun bu kadar yakınlığı ve padişahın huzurunda itimat kazanmış olması İtimadüdevle Mirza Taki'ye ağır geliyordu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 67.

yapılırdı. Kısaca ay ve güneş tutulmasında ve padişahın doğum gününde ihtiyacı olanlara sadaka dağıtmak müneccimbaşı ve mollabaşının görevlerindendi.⁷⁵⁰

Minorsky müneccimbaşı göreviyle ilgili Chardin'den bazı bilgiler sunmaktadır. Chardin'e göre, müneccimlerle hekimbaşılar arasında mesleki açıdan yakın bir ilişki vardı. O, bu konuda şöyle diyor: “Hekimler reçeteyi müneccimlerin onayından sonra yazarlardı”. Müneccimler kehanetlerinde başarısız oldukları zaman haceler ve harem kadınları onları koruyup, affedilmeleri için çözüm bulurlardı. Ayrıca Minorsky'ye göre, müneccimlik hurafeleri Safevi devletinin çöküş nedenlerinden biri olarak görülmektedir.⁷⁵¹

İskender Bey Münşi müneccimleri riyaziyecilerle birlikte verir. Müneccimleri riyaziyecilerin ileri gelenlerinden olduklarını onun Mevlan Muzaffer Cenabudi'yle ilgili verdiği bilgilerden çıkarıyoruz. Bu şahısla ilgili “zamanın Ebureyhan'ı ve Batlamyus'u” ifadelerini kullanır. İskender Bey Münşi'nin verdiği bilgilerden onların Meclis-i Cennetasa üyelerinden olduklarını sonucu da çıkmaktadır. Ayrıca burada değinmek istediğimiz bir konu meclis-i cennetasa üyelerinin zaman zaman şahın isteğine göre değişiyor olmasıdır. Bu meclis muhtemelen şaha en yakın olan kişilerden oluşurdu ve üyeleri de zaman zaman bu yakınlıklar sebebiyle değişirdi. İskender Bey Münşi müneccimlerden aşağıdakilerin adlarını veriyor: **Mevlana Muzaffer Cenabudi, Mirza Mehmet Şefi, Mirza Mehmet Taki.**⁷⁵²

⁷⁵⁰ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 57–58.

⁷⁵¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 128.

⁷⁵² Onlarla ilgili şu bilgileri aktarır: “Başta merhum **Mevlan Muzaffer Cenabudi Müneccim**'in iki oğlu **Mirza Mehmet Şefi** ve **Mirza Mehmet Taki** gelmektedir. Mevlana Muzaffer Cenabudi zamanın Ebureyhan'ı ve devrinin Batlamyus'u idi. Oğulları da zamanlarının ileri gelen müneccimlerinden ve riyaziyecilerinden olup, bilgi ve ilim bakımından asırlarının numunesi idiler.

Mu'ayyer el-Memâlik - Mukarrab el-Hakan unvanı taşıyanlardandı. Mu'ayyer el-Memâlik görevi önemli bir görevdi. Tezkiretü'l-Mülük'ten anlaşıldığı üzere para basımından Şah gelir elde etmekteydi. Mu'ayyer el-Memâlik'i O. Efendiyev şöyle açıklıyor: “Mu'ayyer el-Memâlik - Devletin “ayar basarı”ydı devlet çapında para işlerinin başında bulunurdu. Darbhane müdürü – “darrabbaşı” ona tabiydi. Darbhanenin, sikke basmak için şaha belirli bir miktarda para vermesi bu görevin önemi gösterir.⁷⁵³ Minorsky bu konuyla ilgili şöyle diyor: “Şah tarafından bu görevin önemsenmesinin nedeni ise, basılan paraların satılmasından elde ettiği gelirdi. Paraların değerini belirlemek teknik ve çok hassas bir işti. Çünkü bir taraftan maksimum kazancı elde etmesi, diğer taraftan ise para ayarının düşük olması gerekirdi. Bu ise pazarda (alış-verişte) paranın değerini düşmesine, hatta piyasada istikrarsızlığa neden olabilirdi”.⁷⁵⁴ Tezkiretü'l-Mülük'ten anladığımızı göre, sikke işlerinde mu'ayyerlere güvenilirdi. Saltanatın ihtişamı ve etkisi hutbe ve sikkeye bağlı olduğundan bu hizmeti üstlenenlere (Mu'ayyerlere) değer verilmekte, onlara güven ve saygı duyulmaktaydı.⁷⁵⁵ Mu'ayyer el-memâlik'teki “mu'ayyer” “ayar” kelimesinden alınmıştır. Altın ve gümüş gibi demirlerin ve demir paraların ayarını belirleyen şahıstır. İkinci anlamı ise “ölçen adam”dır.⁷⁵⁶

Mu'ayyer el-Memâlik'in görevleri – Mu'ayyer el-memâlik darphane görevlilerinin, hatta darrabibaşının en üst makamıydı. Darphane görevlileri ona

Mirza Muhmet Taki Hazreti Şahın şarap meclisinde ihtiyatsız davranıldığından dünya gören gözlerini kaybederek, inziva köşesine çekilmek zorunda kaldı. Mirza Mehmet Şefi'ye gelince o, Hazretin devrinin son gününe kadar onların yakınlarından ve onların mahremlerinden olup, cennet asa meclisinin azalarından idi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 69.

⁷⁵³ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakı 1993, s. 238.

⁷⁵⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 128.

⁷⁵⁵ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 58.

⁷⁵⁶ Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 128.

bağlıydı. Onun görevleri ile ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şu bilgiler yer alır: “Ustalar onu bilgilendirir ve onun emriyle, hiçbir hile karıştırmadan, belirli ölçülere ve ağırlığa göre gümüş ve altınları⁷⁵⁷ darphanede ayarlarlardı. Daha sonra **Sikkekunan-i Mülazim-i Divan**⁷⁵⁸ bu altın ve gümüşlere padişahın resmini kazıdıktan ve padişaha onaylattıktan sonra, altın ve gümüş paralar haline getirirlerdi.” Darphane ile ilgili tüm işlerde padişahlar mu'ayyerleri çağırırdı. Mu'ayyerler padişahların genel ve özel meclislerinin mahremi olup, istedikleri zaman bu meclislere girip, aracı olmadan isteklerini beyan edebilirlerdi. Eğer derrabbaşı mu'ayyerden başka birisi ise, derrabbaşılar ve müşriflerin atama ve azillerinde mu'ayyerlerin uygun bulmaları, onayları geçerliydi ve gerekliydi. Sikkekunan, hekkaklar, serraflar, zerkişler⁷⁵⁹, ustalar ve tüm darphane işçilerinin atanması, azli, görevlendirilmesi ve sorgulanması ve 9 idarenin⁷⁶⁰ yönetimi Mu'ayyer el-memâlikin görevleri arasındaydı. Padişahın emriyle, zabıtlar, kiracılar ve Memâlik-i mehrusenin işçileri, zerkişler, bakırcılar ve benzeri mesleklerle uğraşanlar, mu'ayyerler ve onların hizmetçilerinin bilgisi

⁷⁵⁷ Eritme ocağından çıktığında, gümüş külçesinin üzerinde küçük kabarcıkların (**şahçelerin**) olması gümüşün “tam ayarda” olduğunu gösterirdi. Bu nedenle halis gümüşe **Şahdar** (çıkıntılı) denirdi. Tam ayar gümüş şöyleydi, eğer 100 miskal Şahdar gümüş eritilirse, altıda dört (4/6) ten bir miskal bile fazla azalmaz. Gümüşleri kaplama bölümünde kaplama için kullanılan altının ayarı normalde %5'tir, ama eğer özellikle daha fazla altın kullanılması istenirse %10 ve en kaliteli kaplamalar için %15 ayarında altın kullanılır. Bkz: Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 58.

⁷⁵⁸ Sikkekunan-i Mülazim-i Divan - Divanın Sikke yapan işçileri.

⁷⁵⁹ Zerkiş – değerli demirleri istihraç edenler.

⁷⁶⁰ 1. **Sebaki (Dökümhane) İdaresi**: Bu bölümde çalışanlar, karışık altın ve düşük ayarlı gümüşü potaya koyarak katkısızlaştırırlardı. 2. **Gurskubi İdaresi**: Bu bölümde gerçek külçe altın veya gümüş sikke yapmak üzere dövülürdü. 3. **Ahengeri (demirhane) Bölümü**: Gorskub işini bitirdikten sonra, altın ve gümüşler ahengeri bölümünde külçe şeklinde yapılırdı. 4. **Çerhkeşi Bölümü**: Demirhaneden sonra, Çerh-keşi işçileri altın ve gümüşü çelikten dışarı çıkarırlardı. 5. **Gatta-i (Kesme) Bölümü**: Burada altın ve gümüşler, madeni paralar haline gelmek üzere kesilirlerdi. 6. **Kehleku-i Bölümü**: Külçelerden kesilmiş altın ve gümüşler Abbasi ve Beş-şahı kalınlığında ayarlanırlardı. 7. **Sefidgeri (Beyazlatma) Bölümü**: Bu bölümün işçileri, altın parayı beyazlatırlardı. 8. **Teheş-koni (ayıklama) Bölümü**: Göz kararıyla, ağırlıkları düşük olan Abbasiler ayıklanıp, tekrar eritilirdi. 9. **Sikke-koni Bölümü**: Bu bölümde, sikke yapan ustalar, her gün sikke yapmak ile meşgul olurlardı. Bkz: Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 58.

olmadan faaliyette bulunamazlardı. Bu grup mu'ayyer el-memâlikin emriyle atanır ve azledilirdi.⁷⁶¹

Vacibi - Darrabibaşların, **Serkar Hasse-i Şerife** (padişah) için üretimden zapt ettiği ve teslim aldığı miktara **Vacibi**⁷⁶² denirdi. Tezkiretü'l-Mülük'ten anlaşıldığı üzere Darphanenin vacibisinin tüm kârından, tüccarın ülke dışındaki satışları çok olduğu en iyi yılda ve kentin (İsfahan'ın) en iyi zamanında Darphanenin 9 bölümde her gün 400 işçi çalışıp altın ve gümüş kaplaması yaparak, bakırdan bozuk para üretirlerdi (**negde-sazi** ve **fulus-kari**) ve 500 ile 600 – 700 Tuman arasında kira verirlerdi. Kiracı tüm divan kiralardan 1000 eşrefi ve yaklaşık 250 Tuman değerinde olan 100 "**Destce-Kelle**"yi hazineye gönderirdi. Ayrıca 350 Tuman miktarında **muayyire** ve **derrabaşıya** ve **Serkar Hasse-i Şerife**'nin (padişahın) diğer hizmetçilerine maaş verilirdi. Yukarıda söylenen miktar hariç başka hiçbir şey hazineye gönderilmezdi ve eski zamanlardan beri Serkar Hasse-i Şerife için ayrılan paranın on altıda biri mu'ayyer el-memâlike ayrılırdı.⁷⁶³

Minorsky'ye göre, mu'ayyer el-memâlik makamı **darrabibaşından**⁷⁶⁴ daha yüksekti. Bu iki görev birbirinden ayrıydı, fakat mu'ayyer, darpbasıyı denetliyor ve ona başkanlık yapıyordu. Mu'ayyerbaşının ülkenin her yerinde temsilcileri vardı. Bu temsilciler değerli demirlerin üretimini denetliyordu. Mu'ayyer el-memâlik ve

⁷⁶¹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 58.

⁷⁶² Eskiden **Serkar-i Divan**'ın (divan memurları) vacibisi, darphanede basılan altın ve gümüşe göre şöyle idi: Altının bir miskalı 30 Dinar, gümüşün bir miskalı 2 Dinardı. Daha sonra mu'ayyerler Serkar-i Divan için yeterli olsun diye yavaş yavaş vacibinin miktarını artırırılar. Altının bir miskalı 50 Dinar, gümüşün bir misakalı ise 5 Dinar yapılır. Bkz: Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 58.

⁷⁶³ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 58–61.

⁷⁶⁴ Darrabibaşı Mukarreb el-Hazretler arasında anlatılır.

zengerbaşı⁷⁶⁵ darphanede görevlilerdi. Minorsky mu'ayyer el-memâlikle ilgili şunları söylüyor: “İlginç olan şu ki, Safevi devletinin gücünün doruğunda bile bu zat Şah'ın darphanedeki kazancını az gösterme çabasındaydı. Bu ise okuyucuyu şöyle bir sonuca vardırır, Tezkiretü'l-mülükün yazarı mu'ayyer el-memâlikin ya da bu göreve aday olan şahısın sorumluluğunu hafifletmektedir”.⁷⁶⁶

Münşi el-memâlik – Mukarrab el-hakan unvanını taşıyanlardan biri de Tezkiretü'l-Mülük'e göre, münşi el-memâlikti. Altın su ve kızıl mürekkep tuğrası, münşi el-memâlike özeldi, diğerleri tarafından kullanılamazdı. Münşi el-memâlik **Derbar-i Giti Medar**'ın (Sarayın), mukarrablerinden (yakınlarındandı) ve padişahın özel ve genel meclislerine girebilirdi. **Dar el-inşa**'nın (Tahrir evinin) münşiler ve yazarlarının görevleri, maaşları ve onların yeterlilikleri ve kabiliyetlerinin onayı Mukarrab el-hakan münşi el-memâlike aitti. Sultanların zamanında münşi el-memâlikler hep aziz ve saygınlardı. Sofilerin şecerelerini ve onların soyurgallarını münşi el-memâlik yazardı. Dar el-inşada, münşi el-memâlik'in emrinde 28 kişi çalışırdı. 1 kişi Divan Münşisi; 28 kişi **Dar el-inşa** yazarlarıydı.⁷⁶⁷ Münşi el-memâlikin göreviyle ilgili olarak Minorsky şöyle diyor: “Münşi el-memâlik unvanı Moğol İlhanlı saltanatı dönemine kadar uzamaktadır. Minorsky'ye göre, münşi el-memâlik unvanının günümüzdeki en yakın karşılığı “**Dışişleri Bakanlığı**”dır. Ayrıca o, meclisnüvisin bu makama (yani Dışişleri Bakanlığı'na) daha yakın olduğunu da söylemektedir.⁷⁶⁸ **Münşi el-memâliki** Oktay Efendiyeve “**Devlet Kâtibi veya Sekreteri**” şeklinde yorumlamaktadır. Ona göre, münşi el-

⁷⁶⁵ Zeger – Kuyumcu; Zengerbaşı – Kuyumcubaşı.

⁷⁶⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 128.

⁷⁶⁷ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 61- 62

⁷⁶⁸ Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 132.

memâlik şah şurasının üyesiydi ve emrinde çok sayıda mirza bulunurdu. Münşi el-memâlik vakanüvisle (meclisnüvis) birlikte şahın yazışmasının bir kısmını yönetirdi. O. Efendiyev'e göre, bu iki görev arasında fonksiyonel bir fark bulmak zordur. Vakänüvis (meclisnüvis) devlet şurası (Meclis-i ala) toplantılarının kaydını tutuyor, arşivi düzenliyordu. O, sarayın tarihçisi, şahın özel katibiydi, şahın yerel hakimlerle (vali) ve yabancı devletlerle yazışmalarını hazırlıyordu. Münşi el-memâlik ve onun mirzaları ise şahın tüm mektuplarına (pervenecet), fermanlarına ve diğer resmi belgelere belirli olan tuğraları basıyorlardı.⁷⁶⁹

Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında “münşi” görevi ile ilgili şu açıklama yer alır: “Münşiler sarayın defterhanesinde hükümleri, emirleri, fermanları yazan, mektuplara tuğraları kaydeden katipler idi. Beylerbeyi defterhanesinin münşilerinin başında **Reisü'l-katip**, merkezdeki defterhane işçilerinin başında ise Münşi el-memâlik bulunurdu. Münşi el-memâlik “**devlet kâtibi**” idi. Devlet şurasının üyesi olan Vakänüvis'le Münşi el-memâlik arasında iş paylaşımı konusunda farklılıklar pek fazla değildi”.⁷⁷⁰

Münşi el-memâlik'in görevleri – Onun görevleriyle ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şu bilgiler yer alır: “Padişahın resmi mektuplarını (pervanicat-i mübarek-i eşref), mülazimet (görevler), tuyul (derebeylik), hemesale, maaşların (mevacip) miktarı ve divanbeyinin verdiği hükümlerin hepsine, münşi el-memâlik kırmızı mürekkep ve altın suyu ile tuğra çizirdi”.⁷⁷¹ Minorsky'ye göre, tuğralar Allah, Hz.

⁷⁶⁹ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 237.

⁷⁷⁰ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 150

⁷⁷¹ Divan Beyi'nin verdiği hükümlerde: “Hüküm-i cihan müta şod” yazılırdı. Tenhah (para, fon), Mülazim (görevli) talepleri, tuyullar (derebeylikler) ve ordunun siyurgalat ve heme-saleleri ile ilgili

Ali ve imamlar hakkındaki övgülerden oluşurdu ve metnin başında yazılırdı. Bazı tuğralar saltanat emirlerinin arkasında ve bazı tuğralar ise metnin üzerinde yazılırdı.⁷⁷²

Minorsky'ye göre, münşi el-memâlik Safevi İdari Teşkilatının bir bölümündeki ebvab-ı cem⁷⁷³ memurlarının sadrı idi. Onların sayıları çoktu ve tiyulları⁷⁷⁴ imzalamak, özel idari ibareleri altın suyla yazmak, destine⁷⁷⁵ koymak ve vücuhâtı⁷⁷⁶ toplayıp, düzenleyerek denetlemek işlerini yapıyorlardı. O, Chardin'in altı önemli **münşi ve mühürdar-i memleketiden** bahsettiğini yazıyor ve onları sırasıyla anlatır: 1. **Münşi el-memâlik** – onun görevi genel olarak devlet işleri ile ilgili ve vilayetlerle ilgili belgeleri hazırlar ve gönderirdi, Mühür-i Âli ile mühürlenirdi. 2. **Rakamnüvis**'in⁷⁷⁷ - görevi ise şahın divanın idari işleriyle ilgili verdiği emirlerle alakalıydı. 3. **Hükümnüvis - Şeref-i Nefad-i Divan ve Hasse** tarafından mühürlenecek belgeler adı geçenin elinde bulunurdu. 4. **Mühürdar-ı Mühr-i Hümayun**. 5. **Şeref-i Nefaz**. 6. **Davatdar-ı Mühr-i Anguştar-i Aftab-Athar**.⁷⁷⁸ Bu son üçü Mukarreb el-Hakan unvanı taşırlardı ve ileriki sayfalarda daha geniş anlatılmaktadır.

emirlerde: “Ferman-i hümayun şod” yazılırdı. Mektupların cevaplarında: “Ferman-i Hümayun şerefi nifad yaft” yazılırdı. Bkz: Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 61.

⁷⁷² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 132.

⁷⁷³ Ebvab-i Cem - Sahipcem'in gelir ve alacakları. Sahipcem - Divan mallarının tahvildarı ve zapt sorumlusuydu. M. Mo'in, Ferheng-i Farsi, Tahran 1996, C. 2, s. 2287.

⁷⁷⁴ Tiyul - Padişah tarafından bir bölgenin gelirinin şahıslara liyakatleri için verilmesi ya da bir bölgenin yıllık kira esasına göre verilmesi.

⁷⁷⁵ Destine – 1. Kelepçe, 2. Kılıç, bıçak sapı, 3. El yazma, 4. İmza, 5. Kitabın sonuna yazılan ek. Farsça Sözlükten.

⁷⁷⁶ Vücuhât - 1. Paralar, 2. Hums ve zekâttan elde edilen para.

⁷⁷⁷ Rakamnüvis – katip, muhasebeci. M. Mo'in, a.g.e., cilt 2, s. 1668.

⁷⁷⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 132–133.

Minorsky'ye göre, münşi el-memâlik önemli bir makamdı. Çünkü saltanat konseyinin en güvenilir üyesiydi ve ebvab-i cemi çoktu. Şahın bir kısım yazışmaları onun sorumluluğundaydı. O, münşi el-memâlikle vakanüvisin görev ve yetkilerinin birbirine benzediğini ve muhtemelen bu iki makama gönderilen mektupların, yazışmaların mahiyetinde bir farklılık olduğunu kaydediyor.⁷⁷⁹

İskender Bey Münşi I. Şah Tahmasb'ın devrinde “Alem Ara-i Abbasi” eserinde Münşiler arasında aşağıdakilerin isimlerini veriyor: **Mehmedi Bey Tebrizi Keçeci, Mirza Mehmet, Kadı Abdullah Cüveyni ve Hoca Alaiddin Mansur:** “**Mehmedi Bey Tebrizi Keçeci: Münşiyü'l-memâlik** Mir Zekariya'nın akrabasıdır, bu Zekariya çok hizmet etmişti, vefat etti. Ondan sonra da münşi el-memâlik makamı kimseye verilmedi. **Mirza Mehmet:** Hoca Ali Bey Sur Kirmani'nin oğludur. Adı geçen Mehmedi'nin akrabasıdır. **Mirza Mehmet:** İsmail Mirza'nın devrinde münşi el-memâlik oldu. Muhterem bir zat idi. **Nevvab İskender Şan** devrinde Mirza Salam mustevfi-i memâlik öldürüldükten sonra, Ebu Talip Mirza'nın devrinde, vezirlik makamına yükseltilmişti. **Kadı Abdullah Cüveyni ve Hoca Alaiddin Mansur:** her ikisi de yüksek münşilerden idiler. Memâlik münşiliğini de yaptılar. Padişahın meclisine girme hakları vardı. Bunların üçü de istidatlı zekâları ve iyi yazı yazan ve hattat adamlardı. **Kadı Abdullah** inşa ilminde arkadaşlarından daha ileride idi.”⁷⁸⁰ Daha sonraki münşi el-memâliklerden itimadü'd-devle yüksek vezir Hatem Bey Ordubadlı'nın kardeşinin oğlu Abdülhüseyin Ethem Bey Ordubadlı'nın isimlerini veriyor ve onun İnşa Defterhanesinin baş münşisi olduğunu yazıyor.⁷⁸¹

⁷⁷⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 132.

⁷⁸⁰ İskender Bey Münşi, Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 287. Oktay Efendiyeve, Azerbaycan Sefeviler Devleti, s. 238.

⁷⁸¹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 78–79.

Mühirdar-ı Mühr-i Hümayun⁷⁸² - Mukarrab el-hakan olarak geçen isimlerden biri de mühirdar-ı mühr-i hümayun'dur. Mukarrab el-hakan mühirdar-ı mühr-i hümayun'un görevleri Tezkiretü'l-Mülük'te şöyle anlatılır: "Mühirdar-ı mühr-i hümayun'un makamı, büyük makamlardan biridir ve padişahın cennet meclisinde oturmaya hak kazanmıştır. Eski zamanlarda mühirdarın görevi, vizaretler, mustevfiler ve kelenterilerin rakamlarını, emirlerin, hâkimlerin ve benzerlerinin siyurgallarını, muafiyetlerini ve tiyulnamelerini, kayıt yapıldıktan sonra **mühr-i hümayun** ile (mühirdarın yanında bulunurdu) onaylardı ve kendi mührünü basardı. Son zamanlarda bu kural sürdürülüyordu ve Mühirdarlar ücretlerini kayıtlara göre alırlardı. Mühirdar-ı mürr-i hümayunun ücretleri ile ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şu bilgiler yer alır: "Eski mühirdarın kayıtlarından anlaşıldığına göre, daha önceleri 364 Tuman ve ondan sonra 1360 Tuman, 5361 Dinar Kum ve diğer eyaletlerden tuyul almış. Bazı zamanlar adı geçen tuyul zapt edilir ve onun yerine

⁷⁸² **Saltanat makamının mühürleri:** Chardin kitabının 5. cildinde (s. 456) şöyle diyor: "Şah'ın 5 mührü vardı" ve Seyahatname'sinin atlas kısmında (31. levha) Şah Süleyman'ın mühürlerinin resmini vermiştir. a) Birinci mührü firuze cinsindedir ve hilal şeklindedir; b) Büyük mührü, bu firuzedeni. Dörtgen biçiminde etrafında 12 imamın isimleri yazılmıştır; c) Yagut cinsinden, küçük dörtgen mührüdür; d) Dördüncü mührü küçük ve zümrüt cinsindedir; e) beşinci mührü, birinci mührün aynısıydı, fakat birinci mührü hilal şeklindeydi, bu ise tam yuvarlak şeklindedir. Chardin'e göre, **a** mührü tüm divan-ı memalik işlerinde örneğin antlaşmalarda, yabacılarla mektuplaşmalarda, hükümlerde, icazenamelerde kullanırdı. **b** mührü Hassayla ilgili hükümlerde, **e** mührü askeri işlerde, **c** ve **d** küçük mührleri ise mali işlerde Halise, Hassa sistemindeki atamalarda ve ordu işlerinde kullanırdı. Dörtgen biçiminde olan **b** mührü diğer mühürlerden daha önemli ve üstündü, çünkü şah onu hep boynunda taşırdı. Büyük mühürler "Hümayun" olarak adlandırılırdı. Küçük mühürler ise "Hüküm-i Cihanmeta" olarak adlandırılmıştı. Küçük mühürlerden biri hazine sorumlusu Haceseradaydı.

Tezkiretü'l-Mülük 4 mühürden söz etmektedir. Fakat bunları bir birinden ayırt etmekte zorluk çekiyoruz. 1. Hümayun mührüyle muhtemelen **a** mührü anlatılmaya çalışılmıştır. Küçük oval biçimdeki mührü biz geçici olarak Şeref-nefaz olarak adlandıracağız. 2. Şeref-nefaz. 3. Enguşter-i Aftab-ı Âsar (ya da Mühr-i âsar) fermanların arkasında görülen bu mührün etrafının altın suyu ile kaplandığını yazıyor. Bu da Aftab-ı Asar sözcüğünün anlaşılmasında bize yardımcı olmaktadır. Chardin'in mühürle ilgili açıklamalarını göz önünde bulundurduğumuzda **d** mührünün olduğu kanaatindeyiz. "Enguşter" sözcüğünden yüzüğün kaşı üzerindeki mührüden bahsettiği anlaşılmalıdır: bu mührü tutmak için özel bir görevli yoktu. "Devatdar" onu tutmakla sorumluydu. Bu da önem açısından ikinci dereceli bir mührü olduğunu göstermektedir. Tezkiretü'l-Mülük'ün yazarına göre, adı geçen mührü Vakanüvis tarafından çizilen tuğrada görülmektedir. 4. Devatdar-ı Arkam'ın ise **c** mührü ile ilgili olduğunu sanıyoruz. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 201-202.

onlara eyalet ve hükümet verilirdi. Bazen ise, mühürdarlık mesleği bilinen bir yöntem ile tuyulsuz verilirdi.⁷⁸³ Oktay Efendiyev mühürdarı mühr-i hümayunun “**Âlahazret mührünün koruyucusu**” olarak açıklıyor ve onunla ilgili şu bilgileri verir: “Mühürdar büyük saygı sahibi sayılırdı. O, vezirlerin, mustevfilerin, kelenterlerin atamaları hakkında fermanlara, aynı zamanda da emirlere, hâkimlere (vali) ve başkalarına verilen soyurgallara, tiyullara ait olan belgelere “elahezretin mührünü” basıyordu”.⁷⁸⁴

Minorsky mühürdarı mühr-i hümayunun Chardin’in söylediği gibi aslında hümayun mührünü tutmakla sorumlu olmadığını, çünkü Hümayunun mührünün şahın annesinde bulunduğunu yazmaktadır. Ona göre, hafta sonlarında vezirler tarafından damgalanan belgeler hareme gönderilirdi. Orada hümayun mührüne ait özel bir kutu getirilir, belgeler şaha okutulduktan sonra “mühürdar” metinde uygun bir yeri göstererek, şahın orayı mühürletmesini istiyordu. Mühürdar yüksek maaş ve gelire sahip olsa da, önemli bir görev sahibi sayılmazdı. Muhtemelen “**Vezir-i Müşavir**” gibi bir makamdı.⁷⁸⁵ Minorsky mühürdarı önemli bir makam olarak göstermese de, İskender Bey Münşi’deki bilgiler bunun aksini gösterir. Örneğin: Oktay Efendiyev mühürdarlardan olan İbrahim Mirza ile ilgili şu bilgileri aktarır: “İskender Bey Münşi şöyle yazıyor: “II. Şah İsmail tahta çıktıktan sonra şehzade İbrahim Mirza’ya müracaat ederek diyor: “Sen cennetmekân şah (yani, I. Şah Tahmasb – O. E.) için oğul gibi idin, tamamen onun hizmetinde bulundun ve şimdi bana kardeş gibisin. eşikağasıbaşı (görevi) sana yakışmıyor. Bu sebeple böylece her

⁷⁸³ Tezkiretü’l-mülük, çeviri Minorsky, s. 62.

⁷⁸⁴ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safevi Devleti, s. 235.

⁷⁸⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 132.

zaman onun karşısında oturup sohbeti ve konuşması ile onu şeref-yab etsin diye şah onu mühürdar olarak atıyor.”⁷⁸⁶

Mühürdar-i Mühr-i Şeref-i Nefaz – Tezkiretü'l-Mülük'te Mühürdar-i Mühr-i Şeref-i Nefaz'ın ismi geçmektedir. Minorsky onun sultan meclisinde oturma hakkı olmadığını yazıyor. Hükümnüvis - Şeref-i Nefad-i Divan ve Hasse tarafından mühürlenecek belgeler adı geçen elinde bulunurdu.⁷⁸⁷

Devatdaran⁷⁸⁸ - Mukarrab el-Hakan arasında Devatdaran'ın ismi geçmektedir. Devatdaran alt düzey görevlilerdi. Maaşları düşüktü, toplantılarda askerler ve silahçılar (daran?) sırasında yer alırlardı. Chardin'e göre, “**Devatdar**” her zaman sultana hizmet için ona yakın otururdu. Kemerinde mürekkep ve cübbesinde kâğıt, şahin emirlerini yazmak için hazır dururdu. Minorsky'ye göre, muhtemelen bu makamlar görevleri sadece imza koymaktı ve muhtemelen Münşi el-memâlik'in ebvab-i cem yazarları içerisinde yer alıyorlardı. Minorsky Devatdar'ın unvanının aksine (**Aftab-i Eser**)⁷⁸⁹ yüzük damgası mühürdarının da bazen Devatdar-i Ahkâm adlandırıldığını yazıyor ve aslında bu çeşit tuğraların Vakanüvis tarafından hazırlandığını da belirtir.⁷⁹⁰

⁷⁸⁶ Oktay Efendiye, Azerbaycan Safevi Devleti, s. 235-36.

⁷⁸⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 133.

⁷⁸⁸ Devvat - Mürekkep, Devatdaran – Devatdarlar – mürekkep taşıyan sekreterler.

⁷⁸⁹ **Aftab-i Eser**'in diğer isminin Mühr-i Enguşter ya da Devatar-i Muhr-i Enguşter (yani Yüzük Mühürü) idi.

⁷⁹⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 133.

b. Mukarrab el-Hazret

Mukarrab el-hazret güvenilir hizmetçilerin taşıdığı unvandı. Fakat mukarreb el-hakana göre, Şaha yakın sayılmazlardı. Mukarrab el-hazret iki gruba ayrılırdı. Harem eşikağasıbaşı ve onun emrinde çalışanlar birinci grupta, büyutat sahipcemleri olan diğer Mukarrab el-Hazretler ise ikinci grupta yer alırdı.

Mukarrab el-hazret unvanı taşıyanlar şunlardı: Harem eşikağasıbaşı ve onun emrinde çalışanlar: Yasavulan-ı Sohbet, Eşikağası-i Meclis, Kapucular (Kapuciyan). Bunlar dışında Mukarreb el-Hazret unvanı taşıyanlar Büyütat Sahipcemleri arasında anlatılmaktadır. Onlar şunlardı: 1. Sahipcem-i Hazine-i Hasse; (Amire ve Memure); 2. Sahipcem-i Cebbehane (cebbedarbaşı); 3. Sahipcem-i Kayçahane-i Hasse; 4. Sahipcem-i Kayçahane-i umerai; 5. Ferraşbaşı-i Meşaledarbaşı; 6. Sahipcem-i Meyvehane; 7. Sahipcem-i Ğanat; 8. Sahipcem-i Abdarhane; 9. Sahipcem-i Şuturhan; 10. Sahipcem-i Hahvehane; 11. Tahvildaran-ı İmaret; 12. Sahipcem-i Rikaphane; 13. Sahipcem-i Meşelhane; 14. Sahipcem-i Anbar; 15. Sahipcem-i İstabl; 16. Sahipcem-i Şerbethane-i Hasse; 17. Darrabbaşı; 18. Sarrafbaşı.

b. a. Eşikağasıbaşı-i Harem ve Emrindekiler

Minorsky batı kaynaklarına dayanarak, onun bulunduğu mekânı ve yönetimindekilerle ilgili bilgi verir. Onun anlattığına göre, eşikağasıbaşının kumanda merkezi Sarayın ana kapısı olan **Âli-kapu**'nun yanındaki saraydı ve görevlerinden

biri Saray kapısının yanında nöbet tutmaktı. Fakat o yalnız muhafızları getirmek için oraya giderdi. Görev alanı Sarayın dış bölümünden Harem'e kadardı. Harem kapısının yanında **eşikağasıbaşı-i harem** bulunurdu. Minorsky'ye göre, eşikağasıbaşı-i harem rütbe açısından eşikağasıbaşı-i divandan aşağıdaydı ve onun emrinde görev yapıyordu ve muhtemelen onun görevleri eşikağasıbaşıya benziyordu. Sultana hediye edilen malların değerinin %10'un eşikağasıbaşıya verilmesi ona tanınan ayrıcalıklardan biriydi. Minorsky'ye göre, hacesaralar da eşikağasıbaşının denetimindeydi. **Eşikağasıbaşı-i harem** de muhtemelen eşikağasıbaşı-i divanın emrindeydi.⁷⁹¹ Minorsky'ye göre, Haremin giriş kapısı eşikağasıbaşının **ebvab-i cemi**'nin (yani yönetiminde çalışanlar) kapısıydı.⁷⁹²

İskender Bey Münşi de iki tür eşikağasıbaşı görevlisinin olduğunu yazar. 1. **Divan Eşikağasıbaşı** ve 2. **Harem Eşikağasıbaşı**.⁷⁹³ Minorsky, harem eşikağasıbaşıyla ilgili şunları anlatır: "Haremin eşikağasıbaşı yalnız haremin girişini denetlemekle sorumluydu. Divanda onun düzeyinde bulunan görevliler gibi önemli yetkilere sahip değildi. Muhtemelen divandaki görevlilere oranla makam ve rütbe açısından daha alt düzeyde yer alırdı. İlginç olan şu ki, hem leşkernüvis-i divanın hem de haremin üyesi ve elemanıydı."⁷⁹⁴

İskender Bey Münşi, harem eşikağasıbaşılarını, divan eşikağasıbaşlarından sonra anlatır. Bu durum muhtemelen taşıdıkları önem sebebiyleydi. Münşi, Şah Safi dönemindeki "**Hurmetli Haremin Eşikağasıbaşı**"larından aşağıdakileri verir: "1.

⁷⁹¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 118.

⁷⁹² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 134.

⁷⁹³ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 55-57.

⁷⁹⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 133.

Ebulkasım Bey Evoğlu; 2. (Ebulkasımın) kardeşi **Çelebi bey** (Abdarbaşı Çelebi bey abisinin yerine eşikağasıbaşı makamına getirildi.); 3. **Haydar Bey Evoğlu** (Ebulkasım Bey Evoğlu'nın oğlu)".⁷⁹⁵

Eşikağasının emrinde Tezkiretü'l-Mülük'ten anlaşıldığı üzere **Leşkernüvis-i Divan-ı Âla** ve **Zir-u Sarhatnüvis-i Divan-ı Âla** bulunmaktaydı. Onlar Eşikağasıbaşının Mustevfileriydi (maliyecileriydi). Eşikağasıbaşının yönetiminde çalışanların bir araya toplanılması ve onların bir sefere gönderilmesi emri Sarhatnüvisler ve Muharrirler tarafından kaydedilirdi ve Leşkernüvisler Eşikağasıbaşının huzurunda emri okurlardı. Eşikağasıbaşının onlarla ilgili verdiği emri Leşkernüvis ve Sarhatnüvis onun imzasının (adının) altında imzalıyorlardı. Şahın özel **Peşkesnüvis**'i⁷⁹⁶ Şaha getirilen Nevruz hediyelerinin ve diğer hediyelerin (yemekler dışında) listesini tutardı ve bu listeyi Eşikağasıbaşına verirdi.⁷⁹⁷

Minorsky Mukarrab el-hazret'i anlatırken eşikağasıbaşının yönetiminde çalışanların bu grubun içerisinde bulunduğunu şu cümlelerle aktarır: "Bu sınıf güvenilir hizmetçilerden oluşan makamları içerirdi. Fakat şaha yakın değillerdi. Onlar iki gruba ayrılırdı. Birinci, Eşikağasıbaşı Ebvab-ı Cemi (Osmanlıdaki anlamıyla Kapı halkı); İkincisi, Nazır-ı Büyutat'a bağlı Hassa-i Saltanatın Daire Başkanları (sahipcemler)".⁷⁹⁸

⁷⁹⁵ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 57.

⁷⁹⁶ Peşkesnüvis - Hediyeleri kaleme alan kişi.

⁷⁹⁷ Şaha getirilen yemek hediyelerinden **Nazır-ı Büyutat** sorumluydu. Nazır-ı Büyutat liste esasında hediyeleri toplardı ve Büyutat "**Sahipcem**"lerine verirdi ve Şahın huzuruna gelenleri ruznameçede (günlük defter) yazardı. Bzk: Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.47. "**Nazır-ı Büyutat**" – daha sonraki bölümde genişçe anlatıldığından burada herhangi açıklama da bulunmadık.

⁷⁹⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 133.

Mukarreb el-hazret Eşikağasıbaşının emrinde çalışanlar - “Haremin giriş kapısı adı geçen eşikağasıbaşının **ebvab-i cemi**’nin kapısıydı”. Diğer giriş kapıları Kapuçıyanınkiydi (kapıcıların). O kapılardan biri sarayın bir bölümüne açılıyordu ve divandakilere özeldi. Diğer kapısı özel bir bölüme açılıyordu ve ona halvet diyorlardı. **Devlethane-i Meydan** kelimesiyle **Âlikapu** adlanan ana girişlerin (**Dervaze-i Âsli**) yanındaki sarayların anlatılmış olması gerekir. Âlikapu sarayın merkezi duvar cephesinde, yani Şah meydanının batı cephesindeydi. Mutfağın kapısı bu duvarların güney batısında ya da “**Çahar Havuz**”un kuzey doğusunun sonundaydı. Bunun için bu kapının kapıcısı meydan cephesinin korumasını da yapıyordu. Tam olarak sarayın etrafında beş kapı mevcuttu. Fakat iki kapının nerde olduğu belli değil. Harem sarayın kuzey cephesindeydi. Bağ-i halvet kuzey harem hudutlarında üçgen biçimde ve **Bağ-i Çehelsutun** da sarayın kuzey köşesindeydi.⁷⁹⁹

Yasavulan-ı Sohbet – Minorsky “yasavul” kelimesini şöyle açıklıyor: “Yasavul sözcüğü Moğolcadaki “Yasa”dan alınmıştır ve sultanın huzurunda emirleri ve fermanları icra eden memurlardır”.⁸⁰⁰ Z. Bayramlı ve B. Ezizli’nin araştırmasında yasavulağası şöyle anlatılır: “Safevilerde yasovullara başçılık eden memurdu. Eski Türk kelimesi olan yasa “yasak” “kanun”, “intizam” anlamını taşır. Necabetli emirlerin evlatları arasından seçilen yasavullar yasavulağasının başçılığı altında şah ve eyalet hakimlerinin saraylarında kuralların uygulanmasından sorumlulardı. Şah ve Beylerbeyilerin saraylarında, yasavulağası eşikağasıbaşı ile birlikte eşit haklarla hizmetlerini yapıyorlardı. Elçileri, ulakları karşılayıp yerleştirir ve onların tehlikesizliğini temin ediyordu. Osmanlı devletinde yasavulağasına bölük çavuşu

⁷⁹⁹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 134.

⁸⁰⁰ Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 133; Ayrıca bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 239.

denirdi. O, sefer sırasında padişahın önünde giderek onun tehlikesizliğini sağlıyor, emirleri, fermanları askerlere ulaştırırdı.”⁸⁰¹

Yasavullar arasında **Yasavulan-ı Sohbet** ve **Yasavulan-ı Meclis** adlı gruplar vardı. O. Efendiyev “**yasavulan-ı sohbet**”i “**Şahın Yaverleri**” şeklinde açıklıyor.⁸⁰² Minorsky’nin Alem Ara’da elde ettiği bilgiler göre, yasavulan-ı sohbet önemli görevlere gönderildiğinden onların şah için tam güvenilir kişiler olması gerekirdi. O, ayrıca Chardin’in, onları “**Müsahip hizmetçiler**”⁸⁰³ ya da “**Has hizmetçi**” olarak adlandırdığını ve teşrifatlarda, merasimlerde zerli (altın suyuna boyanmış) asalarla hazır buldukları konusundaki kayıtlarının olduğunu yazıyor.⁸⁰⁴

Yasavulan-ı sohbet mukarreb el-hazretlerdendi. Yasavulların da eşikağasıbaşının yönetiminde çalıştığı anlaşılmaktadır. O. Efendiyev yasavulların şahın olduğu yerde düzeni sağladıklarını ve yalnız “**saygıdeğer emirlerin oğullarından**” olduklarını ve sayılarının daha önceki zamanlarda 8 ya da 9’dan fazla olmadığını yazıyor. Mecliste eşikağasıbaşının hizmet ettiğinin bilinmesine rağmen, Şah toplantılarında (**Meclis-i Hass**) yasavulların eşikağasıbaşının yerine hizmet ettiklerinin, açık toplantılarda ise şahın önünde durduklarının kaydedildiğini belirtiyor. Ona göre, yasavullar onların maaşını ve hizmet yerini onaylayan yüksek divan eşikağasıbaşının yetkisine tabilerdi.⁸⁰⁵

⁸⁰¹ Z. Bayramlı, B. Ezizli, Azerbaycan Evliya Çelebi’nin 1654-cü il “Seyahatname”sinde, Bakü, “Azerbaycan” Neşriyatı, 2000, s. 147-48.

⁸⁰² Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 239.

⁸⁰³ Müsahip – “dost, arkadaş, yakın, güvenilir adam” anlamları içermektedir.

⁸⁰⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 133.

⁸⁰⁵ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 239.

Minorsky'ye göre, yasuvulan-ı sohbet en soylu emirlerin oğulları arasından seçilirdi. Yasuvulan-ı sohbet görevinde bulunanlar özel eğitimden geçiyorlardı. Tüm savaş sporlarını öğrenirlerdi; örneğin “Çevgen” oyunu⁸⁰⁶ gibi oyunlar onlara öğretiliyordu. Ressamlık da onların görevlerinden sayılırdı. Çünkü Şah Tahmasp göre, “Resim sanatı zevk anlayışını onarırdı”. O, Şerefhan Bitlisi'nin soylu ve asilzade gençlerin eğitim sisteminden bahsedilirken onların şahın haremindeki şehzadelerle (kızlarla) sohbet ettiklerini ve onların deneyimli ve temiz ahlaklı lalalara emanet edildiklerini yazdığını kaydediyor.⁸⁰⁷

“**Yasavulan-ı Sohbet**” ve “**Yasavulan-ı Meclis**” arasında bazı farklar vardı. Bu farkı Minorsky şöyle vermektedir. “Böyle bir eğitim sistemi “Yasavulan-ı meclis” için az uygulanırdı. Çünkü onlar seçkin değillerdi ve önemsenmiyorlardı. Yasavulan-ı sohbet sultanın huzurunda ayakta duruyor, Yasavulan-ı meclis ise sultanın emir ve fermanlarını icra ediyorlardı. Yasavulan-ı sohbet ve Yasavulan-ı meclis her ikisi de eşikağasıbaşının emirleriydi.⁸⁰⁸

Minorsky Keampfer'in **Yasavulan-ı Müstehfezan**'ı⁸⁰⁹ **Candaran-i Sufi**⁸¹⁰ ile karıştırdığını yazıyor.⁸¹¹

Eşikağasıbaşı-i Divan'ın emrinde Yasavullar dışında Eşikağası-i Meclis ve Kapucular bulunmaktaydı.

⁸⁰⁶ Çevgen oyunu – “Atlı polo” oyununa benzer bir oyun olup, Türk-İslam devletlerinin pek çoğunda, saray çevresinde oynanırdı.

⁸⁰⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 133; Ayrıca bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 239.

⁸⁰⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 133.

⁸⁰⁹ Müstehfezan - Müstehfezin çoğulu. Bekçi, nöbetçi, korumacı, gardiyan.

⁸¹⁰ Candaran-i Sufi - Sufilerin korumacıları.

⁸¹¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 133.

Eşikağası-i Meclis – Tezkiretü'l-Mülük'e göre, bu grubu ("Meclisin teşrifatçıları) emirlerin veya Şahın huzurunda hizmete layık diğer saygın kişilerin (ağayanın) oğullarından oluşurdu. Onlar maaşlarını ve atamalarını tespit eden ve onlara neyin yapılıp yapılmayacağı talimatını veren eşikağasıbaşı-i divanın emrinde çalışırlardı ve meclislerde hizmet ederlerdi.⁸¹²

Kapucular – Tezkiretü'l-Mülük'e göre, kapucular arasından iki kişi (**Kapucubaşı-i Divan ve Kapucubaşı-i Halvet**) Kapucuların başı olarak atanırdı. Her ikisinin personeli genişti. Kapucubaşı-i Divan **Devlethane-i Meydan'ı, Çehar-havuz'u** ve Mutfak çevresini kontrol ediyordu. Kapucubaşı-i halvet ve onun emrindekiler maaşlarını ve atamalarını tespit eden ve onlara neyin yapılıp yapılmayacağı talimatını veren eşikağasıbaşı-i divanın emrinde çalışırlardı.⁸¹³

b.b. Nazır-ı Büyutat ve Saray İşletmeleri

Diğer 18 mukarreb el-hazreti nazır-ı büyutat içerisinde yer almaları sebebiyle burada onlardan önce büyutat sistemini ve nazır-ı büyutat'ı anlatmayı uygun gördük. Bunun devamında sahipcemler arasında mukarreb el-hazret olanları belirteceğiz.

Tezkiretü'l-mülük'te büyutat işletmelerinin toplam 33 işletme olduğu kaydedilir. Minorsky bunların bazılarının muhtemelen ikinci dereceli büyutatlar ve

⁸¹² Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 64.

⁸¹³ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 64.

büyük işletmelerin şubeleri olduğunu söylüyor. Eserde 33 işletme kaydolduğu halde tabloda 34 işletmenin adı verilmiştir. Bunun nedenini çözemedik. Minorsky Tezkiretü'l-mülük'ün bu konu ile ilgili bilgilerini dağınık ve yetersiz buluyor. O, Chardin'in 32 işletmenin adını verdiğini, Kaempfer'in ise 50'den fazla büyutat adını verdiğini yazıyor. Bunların muhtemelen ana işletmelerin şubeleri olabileceğini ileri sürüyor. Örneğin yoğurthane, çörekthane vs. gibi. O, Moğul sarayında 36 işletmenin olduğunu, fakat bu işletmelerin saraylara münhasır olmadığını devlet yararına yapıldığını kaydediyor. Osmanlı yeniçeri ordusunun da 34 işletmesi olduğunu ve her birinin 25–30 işçisinin bulunduğunu, bu işçilerin yeniçeriler arasından seçilerek, “usta” emrinde çalıştıklarını da ekliyor. Minorsky bu işletmeleri aşağıdaki tablodaki gibi göstermektedir. Buradaki listede 34 işletmenin adı geçmektedir.⁸¹⁴

	Sahipcem		Müşavirhan	
	Görevler	Maaşlar	Görevler	Maaşlar
a) Hazine ve sair hazine				
Hazine	32	139		127
Darpbaşı (darrabibaşı)	48			
Serrafbaşı	49	164		
Zergerbaşı		155	Seksi 54 a	
Misgerbaşı				132
b) Ordu vs.				
Gurhane/Cebbedarbaşı	33	-	-	-
Tophane				138
c) Gıda işletmeleri				
Mutfak		159		133
Ganat	38	145		
Meyvehane	37	146		134
Heviçhane		144		132
d) İçecekler ve baharat				
Abdarhane	39	157		129

⁸¹⁴ Bkz: V. Minorsky, Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137–1725), Londra 1943, Açıklama, s. 135.

Sakkahane		153		
Ayağhane		149		
Şerbethane	47	147		139
Şerbethane-i Ğanat		148		
Kahvehane	41	161		
Şirehane		150		
Ettarhane (aktarhane)		163		
e) Giysiler				
Gicacihane-i hase	34	141		131
Gicacihane-i emrani	35			128
Rikabhane	43	140		
Şerbafhane				136
f) Esasü'l Beyt (ev malzameleri), ışıklandırma malzemeleri vs.				
Ferraşhane	36	142		
Meşalehane	44	154		
Heyme(odun)hane		152		
Tehvildaran-i İmarat-i muberekat	42			
g) Sanat vs.				
Kütüphane		158		130
Nakkaşhane (resimhane)				
h) Hayvanlar, Tavlılar ve Ahırlar				
Tavlılar	46	160		
Anbar	45			
Zinhane (zin - eyar)		143		
Şotor(deve)hane	40	151		
Kuşhane				137

Büyutatın bulunduğu yer Minorsky'ye göre, sarayın içindeki caddenin sonundaki ana girişin (Ana kapının) başındaydı. Büyutat'ın yeriyile ilgili o, Cahrdin'den şöyle aktarır: “Caddenin sonundaki sarayın ana girişidir. Geldiğinizde önünüzde merdivenler vardı, her yönden bir imarete gidiyor. İşte o imaretler Şahın işletmeleri ya da kârhane adlı sokaklardır. Kârhane, “hane-i kar” yani “iş evi” demektir. Orada işçiler Şah için ve kendileri için çalışıyorlar”.⁸¹⁵

⁸¹⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 134.

Nazır-ı Büyutat'ın Görev ve Yetkileri – Minorsky'ye göre, Vezir-i Âzam'la Nazır-ı Büyutat arasındaki ilişkiler karmaşıktı. Safevi devlet teşkilatı ikili sistem esasında yürütüldüğünden Vezir-i Âzam **Divan-ı Memâlik** başkanı ve Nazır-ı Büyutat ise **Umur-i Hasse** sorumlusuydu.⁸¹⁶

Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Nazır-ı Büyutat 33 Büyutat işletmesinin (Saray işletmesi) başında bulunuyordu ve onların üzerinde tam yetki sahibiydi. O, **Sahipcemlerin**⁸¹⁷ memurlarının en büyüğüdü. Hatta emirahurbaşının ve **Cabbadarbaşı'nın** Sahipcemlerinin birçok işleri (**metalib-i mustadayat**) Nazır-ı Büyutat'ın denetimindeydi.⁸¹⁸ Minorsky Nazır-ı Büyutat'ın tamamen evle ilgili olan 33 Büyutat'tan (Aşpaz-hane, Eyağı-han, çeşitli depolar, Xeyyat-hane, Kıyçacı-hane vs. gibi küçük işletmelerden) oluştuğunu yazıyor.⁸¹⁹

O. Efendiyev “büyutat”ın Arapça “**beyt**” kelimesinden geldiğini ve “**ev**”, “**bina**” tasarruf sözünün çoğul hali olduğunu söylüyor. Her birinin başında “**sahipcem**” bulunan 33 atölyeden oluşuyordu. O. Efendiyev'e göre, büyüatlardan pek çoğu mutfak, tabak çanak yıkanması için binalardan, çeşitli ambarlardan, kütüphane, tavla vs.den oluşurdu ve sadece ev ekonomisi ve maişet araç gereçleriyle ilgileniyorlardı. Bunun dışında devlet manufakturası tipindeki büyüatlar da örneğin; dokuma atölyesi (Şerbahane), Terzi atölyeleri (kayçicahane), **sikkehane**

⁸¹⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 115.

⁸¹⁷ Sahibcem – (vergi tahsildarı). Bu kelime Farsça Sözlükte şöyle açıklanır: 1. Moğollar döneminde Vergi memuru olarak kullanılırdı. Vergileri toplayan ve belirleyen üst düzey memurdu. Safeviler döneminde Divan mallarını teslim alan ve kayda geçen memurdu. Bkz: Muhammed Muin, Ferhengi Farsi (Farsça Sözlük), Sepehr Yayın., Tahran 1375 (1996), C. 2, s. 2120; Alem Ara-i Abbasi'nin çevrisinde Ali Genceli “Sahipcem”i “Mali İşler Müdürü” şeklinde açıklamaktadır. Bkz: İskender Bey Münşi, Tarih-i Alem Ara-i Abbasi, Çeviri Genceli, yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tercüme No: Ter/51, IV. cilt, III. kısım s. 70.

⁸¹⁸ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 50.

⁸¹⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 119.

(zerrabhane), **cebbhane**, zerger ve demirci atölyeleri bulunmaktaydı. Büyutat şah ve onun ailesinin, aynı zamanda çok sayıda saray ayanlarının yemeğe, giysiye, süs eşyalarına vs. olan ihtiyaçlarının ödenilmesine hizmet etmekteydi.⁸²⁰

Alem Ara-i Abbasi’de anlatılan “**büyutat nazırlarını**” eserin çevirmeni Ali Genceli “**Saray müdürleri**” şeklinde açıklamaktadır.⁸²¹ Eserde büyütat nazırları “**çadırhane nazırları**” da adlandırılır.⁸²² Minorsky’ye göre, nazır-ı büyütat “**saltanat işletmelerinin şefi**” idi. Aslında saltanat kurumunun genel şefiydi. Chardin onu, “Sultanın birinci veziri, mali işlerin genel denetleyicisi, saltanat kurumunun harcamalarının, şahın giderlerinin, şah mallarının menkul, gayrimenkul dâhil ve hazineye girip çıkan malların denetleyicisi” olarak açıklıyor. Minorsky’ye göre ise, aslında, **Hasse-i Şerifin Nazırı** (denetleyicisi) idi. Hatta Vezir-i Azam’la işbirliği yaparak, divanın (vilayetlerin) idari işlerinin bir kısmına da yapıyordu. Görev alanı sultanın direkt çıkarlarıyla ilgili olduğu için önemli bir nüfuza sahipti. II. Şah Abbas döneminde Nazır-ı Büyutat görevlileri şahın ilgisi sonucunda öyle bir güç elde etmişlerdir ki, Vezir-i Âzam’ın da işlerini denetliyorlardı. Vezir-i Âzam görev alanındaki bazı işlerden habersiz olabilirdi.⁸²³

Chardin nazır-ı büyütatın genellikle Şahın borçlarını hesaplayan ve bu hesapları arşivlemekle ilgili gözlemci ve yardımcı görevine sahip olduğunu

⁸²⁰ Oktay Efendiye, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakü 1993, s. 235.

⁸²¹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 279.

⁸²² İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 61.

⁸²³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. s. 118.

yazmaktadır. Chardin'e göre, nazır Şah tarafından atandığı için kendi başkanının ve reisinin işlerini de denetler ve teftiş ederdi.⁸²⁴

Tezkiretü'l-Mülük'ten anladığımız üzere nazır-ı büyütatın emrinde **Vezir-i Büyutat, Muhtasib el-Memâlik'i,**⁸²⁵ **Mustevfi-i İsfahan** ve **Müşrif**⁸²⁶ bulunmaktaydı. Minorsky'ye göre, nazır-ı büyütat önemli görev ve yetkilere sahip olduğundan **vezir-i büyütat** ona Hasse-i Şerife'nin çeşitli bölümlerindeki vergi teşhisinde (mümeyyizi) yardımcı oluyordu.⁸²⁷

Nazır-ı Büyutat'ın görevi - Tezkiretü'l-Mülük'te nazır-ı büyütatın görevleri tüm detaylarıyla anlatılmaktadır. Burada anlatılanlara göre, nazır-ı büyütat her senenin başında özel vekilin vekâleti vasıtasıyla talika verirdi ve "**Sahibcem**"in yetkisine başvuruyordu. Büyutat'ın **Müşrifleri** şahın ailesinin (**Hasse-i Şerife**'nin) altı aylık harcamasının miktarını belirlerdi, vilayetlerden rakamlara (emirlere) göre belirlenen para ve mal gibi yıllık vergilerden (**ecnası heme – salicat**) arta kalanlardan düşülürdü. Sahipcem'in verdiği bilgilere göre bu miktar hesaplanırdı. **Vezir-i Büyutat** bu hesapları Nazır-ı Büyutat'a okurdu ve ona hesap konusunda bilgi verirdi. Vezir-i büyütat **itimadü'd-devleye** (yani Vezir-i Âzam'a – Z.V.) bu hesaplarla ilgili rapor yazardı. Nazır ona mühür basardı. Yani müşrif **Hasse-i Büyutat**'ın altı aylık harcamalarının miktarını hesaplıyordu. Bu nedenle o, miktarı belirtilen parayı yazardı. **Sahipcem-i Hazine-i Amira** (Hazine Şefi) belirtilen miktarı sahipcemlere onların makbuzları karşılığında öderdi. Sahipcemler

⁸²⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 140.

⁸²⁵ Muhtasibü'l-Memalik – muhasebeci.

⁸²⁶ Müşrif – Nazır-ı Hazine olarak Alem Ara-i Abbasi'de geçmekte. Bkz: Muhammed Muin, Ferhengi Farsi (Farsça Sözlük), Sepehr Yayın., Tahran 1375 (1996),C. 3, s. 4141.

⁸²⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. s. 140.

makbuzları hazinenin sahipcemine sunarak, paraları alırdı. Sahipcemler değeri yılda bir kez belirlenen malların bazılarını alırlardı. Nazır-ı büyutat emrinde çalışanları – **Vezir-i Büyutat’ı, Muhtasib el-memâlik’i, Mustevfi-i İsfahan’ı** ve esnafın aksakallarını bir yerde toplayıp oybirliğiyle malların fiyatını Divan esasında belirliyorlardı. Örnek mallara mühür basılırdı. Fiyatların listesine (giymet-i namçe) memurlar ve Nazır-ı büyutat tarafından mühür basılırdı ve sahipcemlere bildirilirdi. Şöyle ki, bir sene içinde Hasse’nin (Hasse-i Şerife’nin) tüketimi için gerekli olan malların hepsi bildirilirdi. Onlar bunları mühürlü örneklere göre satın almak zorundaydılar ve malların onlara gönderilmesi için onlar mal sahiplerine listede gösterilen fiyatı öderlerdi.⁸²⁸

Nazır-ı büyutatın görevleri Tezkiretü’l-Mülük’e göre sırasıyla şöyleydi. 1. Nazır-ı büyutat yılda bir kez büyutat işçilerinin (**San-i Amele-i Büyutat**) maaşlarını verirdi ve onlara izin verme yetkisine sahipti. 2. Divanın yararına uygun olarak, nazır malları alır ve biriktirirdi. Eğer bir yıl içinde malların fiyatında bir artış olursa bu fiyat farkı Divan mallarına yansımazdı. 3. Nazır yılda bir kez develerin şişman, zayıf, hasta veya sakat olup olmadığını teftiş ederdi. 4. Sonbaharın başında o, Mimarbaşı’ya tamirata ihtiyacı olan binaları teftiş etmesi için talimat verirdi ve para ayırırdı. Bunun için Divandan uygun talepte bulunurdu.⁸²⁹

Padişah herkese para bağışı (enam) ve hilat bağışlarsa bağışladığı senetler **İtimatü’ d-devle** tarafından yazılır ve Nazır onu mühürlerdi. Genellikle kumaşlar **Hasse-i Şerif**’in kıyafetleri için ve emirlerin “fahri hilatları” vs. için yılda bir kez

⁸²⁸ Tezkiretü’l-mülük, çeviri Minorsky, s. 48.

⁸²⁹ Tezkiretü’l-mülük, çeviri Minorsky, s. 50.

verilirdi. Her senenin başında Nazır talika yazardı ve **İtimadü'd-devle** rakam (emir) verirdi. Sonra Nazırın emrinde çalışanlar ülkelere gedip oradan kumaşları alıp başkente gönderirlerdi. Nazır hamamları, buzlukları ve mutfak için kışlık odun ve sair gerekli malzemelerin tamamını yıllık harcamaya (**ihracat-ı saliya'ya**) uygun olarak düzenlerdi. O, at tavlaları ve deve tavlaları için arpa ve saman temin ederdi. **Tahvildaran**⁸³⁰ Hasse-i Şerifin ve de hizmetlilerin yiyecekleri için aşağı kalitede mallar verilmesin diye o, her gün tüketilen malların kalitesini, miktarını kontrol ederdi. Nazır tehvildarlara ve büyutat işçilerine (Amele-i büyutat), raiyetin ve fukaranın mallarını zorla alıp götürmelerini, mal sahibinin rızası olmadan mallarının alınmasını beddua etmesinler diye yasaklamıştı. Fakat belirlenmiş fiyatı ödemeleri gerekirdi. Nazırın bilgisi olmadan büyutatta herhangi harcama yapılamazdı. Nazırın talikası olmadan şahın gulamlarından ve hizmetlilerinden hiç kimse işletmelerden hiçbir şey alamazdı.⁸³¹

Minorsky'ye göre, ilk başlarda büyutatın bir kısmı nazırın emrinde ve denetimindeydi. Fakat Hasse'nin önem kazanması ve gün geçtikçe genişlemesiyle (nazırın) direkt emrinde olan **ebvab-ı cem** ondan ayrıldı ve farklı birimler olarak ortaya çıktılar. Tezkiretü'l-mülük Saltanatın at ahırlarının ve silah depolarının vs. onun yetkisinde bulunan tüfenkçi askerler, Kullar ve **Cezairi** Nazır'ın denetimindeydi. Safevi sultanlarının siyasi reformları sonucunda nazırlık görevi

⁸³⁰ Tehvildaran – Minorsky bu kelimeyi “store keepers” yani “ambar memurları”, “dükkâncılar” şeklinde açıklamaktadır. Bkz: Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 50.

⁸³¹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 50.

Kızılbaş emirlerinden alınarak şaha yakın olan ve itaatçi (muti) Haceseralara verilmiştir.⁸³²

Tezkiretü'l-mülük'te verilen **Sultanlık Kurumunun** giderlerinin denetim sistemini ilginç bulan Minorsky Chardin'in bu durumla ilgili verdiği bilgileri aktarır: "İran'da yolsuzluk ve suiistimal Nazırların denetimi nedeniyle çok zordu".⁸³³

Büyutat nazırının yetkisidekiler - Diğer idari şubelerde olduğu gibi burada da Nazırın yardımcıları, **Vezir, Mustevfi ve Müşrifti**. Tüm Büyutattaki işletmelerin başları onun emrindeydi ve onların yardımıyla kalabalık kadroyu, memurları denetimi altında tutabiliyordu.⁸³⁴

Vezir-i Büyutat – Nazır-ı biyutat önemli görev ve yetkilere sahip olduğundan vezir-i biyutat ona Hasse-i Şerife'nin çeşitli bölümlerindeki vergi teşhisinde yardımcı oluyordu. Chardin onun görevi hakkında şöyle diyor: "Genellikle Şahın borçlarını hesaplayan ve bu hesapları arşivlemekle ilgili gözlemci ve yardımcı görevine sahipti. Chardin'e göre, adı geçen Nazır Şah tarafından atandığı için kendi başkanının ve reisinin işlerini de denetlemesi ve teftiş etmesi gerekirdi."⁸³⁵

Alem-Ara'da büyütat nazırlığında bulunanlarla ilgili bilgi yer almaktadır. Alem Ara'ya göre, Tahmasb ve İsmail Mirza döneminde nazır-ı büyütatlar şunlardı. Kadı İmad, Ağa Cemaleddin Kirmani, Mirza Salman, Hoca Ebul Kasım Ferhani, Mir

⁸³² I. Şah Abbas'ın fermanıyla görevinden alınan Saru-Taki, Şah Safi döneminde Nazır, sonra da Vezir-i Âzam olmuştu. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. s. 119.

⁸³³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. s. 118.

⁸³⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 119.

⁸³⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 140.

Ebul Futuh.⁸³⁶ Buradaki bilgilerden anladığımız üzere nazır-ı buyutat **Padişah'ın Has Meclisinde** bulunurdu ve Vezir makamına kadar yükselebilirdi. Yine bu kaynaktan çıkardığımız sonuca göre, Safevilerde üst düzey yöneticiler herhangi bir görevden farklı ve üst bir makama yükselebilinirdi. Fakat bunun için iyi ahlaklı, hoş tabiatlı, dürüst olma esastı. Ayrıca bazı durumlarda bu makamlar babadan oğla da geçebilirdi, tabii ki, burada da babanın kişiliği göz önünde bulundurulurdu.

İskender Bey Münşi “**Saray teşrifat Memurlarından**” bahsediyor.

Kanımızca bu bahsedilenler de Saray hizmetlileriydi. İskender Bey Münşi onlarla

⁸³⁶ Burada Nazır-ı Büyutat'lardan (Saray müdürleri) biri olan **Kadı İmad** hakkında Münşi şöyle diyor: “O, müstakil nazır idi. Onunla İsfahanlı Mehter Cemal'in arası iyi olmadığından bu zat onu divan malına ihanet ederek, Divan-ı Mülk'te kendi başına dehalet ettiğini ileri sürdüğünden azledilerek büyük ceza aldı”. Ondan sonraki nazırlarla ilgili olarak Alem-Ara'da şu bilgiler yer alır: “Horasan'ın müstakil veziri olan Kirmanlı Ağa Kemaleddin Zeynü'l İbad'ın oğlu **Ağa Cemalleddin** nazırlık makamına yükseldi. Daha sonra bazı işler sebebiyle Alamut kalesine hapsedildi.” Münşi ondan sonra nazırlık görevinde olanlarla ilgili şöyle demektedir: “Padişahı Cennetmekân'ın vefatı sırasında üç kişi Nazır idi. **Mirza Salman**: Ağa Kemal'in hapsinden sonra, bir kısım buyutatların (sarayların) nazır oldu. O, İsfahanlı Ağa Mirza Ali Cabiri'nin oğludur. Babası, birkaç sene Fars hâkimi Zulkaderli İbrahim Hanın veziri idi. O da Şiraz belediye tayyibesinde fazilet ve kemal kesp ederek istidat ve kabiliyetinin genişliği ve zekâsının yüksekliği ile meşhur olup, “Ordu-yu Mualla”ya geldi. Azerbaycan veziri Mirza Ataullah'ın yardımcısı olarak, bir müddet o işle meşgul oldu. Onun tarafından orduya gelmişti. Padişah onda büyük bir kabiliyet ve istidat emareleri gördüğünden iltifatlarına mahzar ederek, Ağa Cemal Kirmani'yi azl ve hapsedtikten sonra söylendiği gibi onun yerine getirildi ve sarayların çoğunun nazırlığı ona verildi. Padişahın has meclisinin yakınlarından oldu. Padişahı Cennetmekân'ın hayatının sonuna kadar, tam istiklal ile bu işini yaptı. İsmail Mirza'nın zamanında çok yükseldi. Vezirlerin hiç birisine karşı ayağa kalkmayacağı fermanı çıktı. İsmail Mirza vefat ederek, Nevvab İskender Şan cülus ettikleri zaman da daha çok yükselerek, Vezir ve İtimadüdevle oldu.”

Mirza Salmandan sonra **Hoca Ebul-Kasım**'ın adı geçmektedir. “Ferahan vilayetinin eşrafından olup, Divan-ı Âla'nın mühürdarı idi. Özü sözü doğru, iyi ahlaklı, köylü tabiatlı bir zat idi. Onun tavır ve hareketleri padişahın hoşuna giderek, Mühürdarlıktan bazı Has sarayların nazırlığına yükseltildi. Padişahı Cennetmekânın vefatına kadar bu işle meşgul idi. İsmail Mirza'nın devrinde de bir müddet bu işle meşgul oldu ise de, sonra çekilerek, memleketine geri döndü.”

Hoca Ebul Kasım'dan sonra ise **Mir Ebul-Futuh**'un adı geçmektedir. Onunla ilgili şu bilgiler bulunmaktadır: “İsfahanlı Mir Fazlullah Şehristani'nin kardeşidir. Padişahın has sarayının nazır idi. Onlar Mir Seyit Şerif Şehristani'nin çocuklarıdır. Bu zat Hakani Süleyman Şan devrinde, Mustevfil-memalik idi. Bu sülale, bu devletin devrinde daima yüksek makamlarda bulunmuşlardır. Bu Mir Fazlullah uzun zaman İsfahan'ın veziri olup, o ülkenin işlerini yoluna koymakta idi. Çalıştığı müddet boyunca birçok emlak ve arazi sahibi olmuştu, bunların hepsine vakıf kalemi çekerek, hayır işleri için vakfetti. **Mir Ebulfutuh** ise bir müddet Kemali dindarlık ve doğrulukla Padişahın saraylarının nezareti ile meşgul idi. Onun Mirza Mehmet Bakır isimli bir de oğlu vardı. Bu oğlu fazıl alim ve fakih bir zat idi. Fetva sahibi idi, dünya işlerine karışmayarak, makam ve mansaba de yanaşmadı. Devrin fakihleri arasında tanınmıştı.” bkz İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 279 – 281; Ayrıca bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 235.

ilgili aşağıdaki bilgileri verir. Múnři Saray Teşrifat Memurları olarak Saray Ahırlarının memurundan, Bahşış katibinden - pişkeşnüvisden, rikaphane ve kamçıçıhane memurundan has deve bakıcısından bahsetmektedir.⁸³⁷ Múnři bunları Tacikiye zümresinden olduğunu, onların “**Dergâh-ı Mualla**”da⁸³⁸ bulduklarını, fakat bunların çoğunun memuriyeti ve işi olduğu halde mühim işlere sokulmadıklarını, buna rağmen bazılarının **cennetasa meclise**⁸³⁹ gelip gittiklerini ve birkaçının o mecliste söz hakkı olduğunu yazmaktadır.⁸⁴⁰

Tezkiretü’l-mülük’ten anladığımız üzere her büyutat atolyesinin başında bir Sahipcem bulunurdu. Sahipcemlerin ismi **mukarrebü’l-hazretler** arasında geçer. Sahipcem’i şöyle açıklıyor: “Bu göreve mensup olanlar, Nazır-ı Büyutat tarafından

⁸³⁷ Múnři onlar arasında en önemlileri şöyle sırayla anlatır: “**Mirza Babai Şirazi**: Hazine-i Âmire’nin memuru idi. Padişahın teveccühünü kazanmıştır. **Mirza Kasım Şirazi**: Sarayın ahırlarının memuru idi. Bunun için daima padişahın ata bindiği vakit huzurunda gerek kesbedebilirdi. **Mirza Mehmet Piřkeřnüvis**: (bahşış kâtibi): Mirza Baba Piřkeř nüvisin akrabası olup, hürmetli bir zat idi. **Mirza Hasan İsfahani**: Rikaphanenin ve Kamçıçı hanenin memuru idi. Mir Seyit Seyfi: Eskiden hazine memuru olan Mir’in kardeşi idi. Has develere bakardı”. İskender Bey Múnři Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 285–286.

⁸³⁸ Dergah-ı mualla – Yüce dergah.

⁸³⁹ Cennetasa meclis – Muhtemelen orjinali Meclis-i Cennetasa’dır (yani cennet gibi meclis).

⁸⁴⁰ Bunların önemlilerinden, Kum Daru’l-müminin’inin Musevi seyitlerinden olan Mir Haşim Kummi hakkında Múnři şunları aktarır: “şakacı ve tatlı sözlü bir adamdı. Emlak arazi ve servet sahibi olmuştu. Huzuru Hümayunda diğerlerinden daha fazla söz söylemek ve ihtiyaç sahiplerinin maruzalarını bildirmek hakkına malik idi. Bazen de tam bu izzet ve devleti sırasında gazaba uğrar ve bir hayli ceza göreerek, malları müsadere olurdu. Fakat sonradan yine izzet ve hürmet görürdü. Padişahı Cennetmekânın vefatına kadar, hürmetle ve izzetle gün geçirdi.

Mir Haşim Kummi’den sonra Hoca Abdulkadir Kirmani anlatılır. Onunla ilgili Múnři şöyle diyor: “Bu zat Abdurreřid’in oğlu, Kirmani’n eşrafından olup, servet, emlak ve arazi sahibi idi. Kirman Darü’l-emanı’ndan, kazanın tedriciyle yüksek tahtın ayağına gelerek, Cennetasa-meclisinin zümresinden oldu. Ara sıra, Yüksek Divan’ın vezirliği müjdesini duyar, fakat o da Mir Haşim gibi tüm izzet ve devlette iken, havale sahiplerinin zorlamalarından kurtulamazdı. Kendi arzusu ve isteği ile on iki bin tümen ödemeği üzerine aldı ki, Kirman’a gidip, orada ziraat ve ekinle meşgul olanlara ödesin. Fakat onun bu işi padişah tarafından kabul olunmadı. Padişahın vefatına kadar yüksek orduda idi. Nevvabi İskender şan devrinde müsaade alarak, memleketine gitti. Fakat orada da tahsildar Bektař han Avşar’ın, ona karşı kötü bir muamele yolunu takip ederek, öldürmek istediğinden, orada da kalamayarak, yüksek Atabat’a (Kerbela, Necef ve civarı) gitti. Bir müddet Bağdat’ta kalarak, korkusundan bir daha memleketine dönmek fikrini aklından bile geçirmede. O ülkede hayatının günleri sona erdi. Kelenterler erbab ve ahaliden bir çoğu da Dergah-ı Mualla’ya gelerek, padişahın cennet gibi meclisinde konuşmak hakkını alıyorlardı, bunlardan bir çoğu da muhtelif memuriyetlere gönderiliyorlardı, fakat bunların hepsinin bahsinde bir fayda yoktur.” Bkz: İskender Bey Múnři Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 285–287.

yönetilen, **Destgah-i Hasse-i Şerife**'ye⁸⁴¹ bağlı çeşitli işletmeler ve idarelerin başkanlarıydılar". Minorsky Sahipcem'in yetkileriyle ilgili şunları anlatır. Sahipcemler "**müşrif**" yani denetimcilerdi. Müşrifin görev ve yetkilerinden biri bütçeyi belirleme ve gereken kredi talebi için Büyutata rapor hazırlamaktı. Bu raporu ise nazır-ı büyüyata sunduktan sonra, nazır onu inceler ve uygun bulduğunda onu Vezir-i Büyutata sunardı. Vezir-i büyüyat geniş bir rapor halinde vezir-i âzama veriyordu. Vezir-i âzamanın onayı olmadan kredi tahsis edilmezdi. Vezir-i âzamanın talikasından hemen sonra sahipcem makbuz alırdı ve bu makbuz vezir-i büyüyat, **Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil** tarafından imzalanırdı ve nazır-ı büyüyat ona damga basardı. Makbuz bu işlemlerden sonra para almak için geçerli belge sayılırdı.⁸⁴²

⁸⁴¹ Destgahın 1. Sermaye; 2. İşletme, fabrika; 3. Sistem anlamları taşıdıkları M. Moin'in Sözlüğünde açıklanmaktadır. Buradaki anlamının "İşletmeye" daha uygun olduğunu düşünüyoruz. M. Moin, Ferheng-i Farsi, cilt d, s. 1532.

⁸⁴² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 134.

b. c. Sahipcemler

Tezkiretü'l-Mülük'te birkaç önemli sahipcemden bahsedilir. Bunların birçoğu mukarreb el-hazretler arasında yer alırdı. Bu makarreb el-hazretler toplam 18 sahipcemden oluşurdu. Bunların dışında da sahipcemler vardı onlar aynı unvanı taşımıyorlardı. Bu durum muhtemelen onların taşıdığı önemle alakalıydı. Burada ilk önce mukarreb el-hazret unvanı taşıyan 18 sahipcemden bahsedeceğiz.

1. Hazine-i Amire / Hazinedar ve Kilitdar – Önemli sahipcemler olarak gösterilirler ve hazinedar mukarreb el-hazret unvanı taşırdı. Hazinedar ve hazinenin kilitdarı saygın haceseralardandı. **Sahipcem-i Amire-i Hazine** ya da diğer adıyla **hazinedar** hazineye emanet edilen para ve eşyaların sorumlusu olmakla birlikte vadesi gelen taleplerin iadesi için de gereken işleri yapmakla sorumluydu.⁸⁴³

Tezkiretü'l-Mülük'te anlatılanlardan rütbe, saygınlık ve itibar bakımından Haremağası ile eş düzeyde olan bir diğer itibarlı Hacesera'nın **Hazine-i Amire**'nin⁸⁴⁴ sahipcemi olduğu anlaşılır. **Enderun** ve **birun** hazinesinin tüm paraları ve malları ona itibar edilirdi. Hazinenin "**kilitdarı**" siyah haceler arasından seçilirdi ve hazine sahipceminin emrindeydi. Tüm hazine görevlileri hazinedarın emri altında çalışırlardı, tamamen bağımsızlardı ve itibar sahipleriydiler.⁸⁴⁵

⁸⁴³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁴⁴ Hazine-i Amire'nin önemiyle ilgili Minorsky şöyle diyor: "Hazine-i Hassa"yı Nazır-ı Biyutat denetliyordu. Fakat o bile, mücevherlerin ve nakitlerin sahipcem tarafından tutulduğu Hazine-i Amireye giremezdi". Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 127.

⁸⁴⁵ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 55.

2. Cebbedarbaşı - Önemli sahipcemlerdendi ve mukarreb el-hazret unvanı taşırdı cebedarbaşı da haceseralardandı. Minorsky, onunla ilgili şu bilgileri verir: “Kaempfer onun çeşitli sınıflardan oluşan ebvab-i ceminden (memurlarından) yani çilingirlerden, işçilerden, peykangerlerden⁸⁴⁶, barutçulardan ve ateşbaran’dan⁸⁴⁷ bahsediyor. Misgerhane⁸⁴⁸ başlı başına bir fabrikaydı. Kaempfer’e göre bu fabrikada bakırdan çeşitli tabak ve çanaklar yapılırdı. Bu fabrikanın işçileri kuyumcuların altın üzerindeki yaptıkları ince işleri bakır üzerinde yapabilecek kadar ustalardı. Minorsky’ye göre, Kaempfer bu ifadeyle İsfahan’ın ünlü tabak çanakları üzerindeki kenderkarileri⁸⁴⁹ anlatmaya çalışmıştır”.⁸⁵⁰

Safevilerin merkez silah yapım fabrikası **Gurhane** ya da Kaempfer’in söylediği gibi **Cebahane** adlandırılmaktaydı.⁸⁵¹ Minorsky Chardin’in bu fabrikanın sarayın kuzey doğusunda yani mutfak kapısı civarında bulunduğunu yazdığını belirtir. Vilayetlerdeki iki silah fabrikasından biri İrevan’daydı. Minorsky’ye göre, burada bulunmasının amacı Osmanlılara karşı savunmayı sağlamaktı. Bu fabrikanın yeri “Xah”dı diyen Minorsky onun nerede olduğunu bilinmediğini de belirtir.⁸⁵²

3. Kıyçacihane-i Hasse / 4. Kıyçacihane-i Ümerai – Oktay Efendiyevev kayçaçihaneyi “terzihane” olarak açıklıyor.⁸⁵³ Önemli sahipcemlerdendiler ve

⁸⁴⁶ Peykanger – ok yapan, süngerlerin ucundaki ok kısmını yapan kişi. Bkz: M. Moin, a.g.e, cilt 1, s. 948.

⁸⁴⁷ Ateşbaran – Tophaneye dahil askeri birlik. Bkz: M. Moin, a.g.e, cilt 1, s.26.

⁸⁴⁸ Mis – Farsça “bakır” demektir. Misgerhane ise Bakırçihane anlamına gelir.

⁸⁴⁹ Kenderkarileri – muhtemelen bir çeşit süstü.

⁸⁵⁰ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁵¹ İsfahan’ın kuzeyinde yer alan eski bir kalede bulunan bu fabrikayla ilgili Minorsky şu bilgileri aktarır: “Chardin bu kaleye Teberük kalesi diyor, Kaempfer **Kala-i berruk**. Aslında bu kalenin ismi eski Farsça’dan alınmış Tebrek kalesidir”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁵² Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁵³ Oktay Efendiyevev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 241.

mukarreb el-hazret unvanı taşırlardı. Minorsky Kıyçacı kelimesiyle ilgili şunları söylüyor: “Türkçe’den⁸⁵⁴ alınan Kıyçacının yazılışı yanlıştır. Çünkü bu sözcük Türkçe’de kayçı⁸⁵⁵ yani kumaşları kesmek için kullanılan alet demektir”. Büyutat destgahında (büyutat teşkilatında) iki kıyçacıhane mevcuttu. Birincisi – **Kıyçacıhane-i Hasse** adlandırılırdı. Şahın harem ehlinin ve emirlerin pahalı kıyafetlerini hazırlamak için kurulmuştur. İkincisi – **Kayçihane-i Ümerai** idi. Burası daha ucuz kıyafetler hazırlardı. Üç çeşit ürünleri vardı: “balapuş”, qeba”, “taç”.⁸⁵⁶ D’allisandary’nin söylediğine göre: “Şah Tahmasp her gün elli kez kıyafet değiştirdi ve onları on kat fiyatına Hasseler satardı.⁸⁵⁷

Bu birimle ilişkili olarak giyim kuşam arasında “taç”la ilgili bilgi yer almaktadır. Safevi taclarıyla ilgili Minorsky şunları söylüyor: Sanson’un **mehmandarın** başında gördüğü şapkanın kırmızı kadifeli Safevi tacından ve Kaempfer’in “**tac-ı tumar**” diye bahsettiği sarıktan farklı olduğunu söylüyor. Sanson’un anlattıklarına göre, bu şapka şöyleydi: “Mücevherlerle kaplı büyük bir arakçın, üç tarafı uzun ve hilal şeklinde, aşağı bölümü ise altın ve gümüşten yapılmış nakışlarla süslü, üst kısmı da grus (gruc) kuşunun tüyleriyle kaplıydı”. Yine Sanson’un dediğine göre, “bu şapka on iki imama adanmıştır. Bu şapkayı resmi törenlerde kızılbaşlar ve hevanin (hanlar) başlarına koyarlardı. Fakat resmi tat memurlar (gayri Türkmenler) bu şapkayı başlarına koymazlardı”. Minorsky Safevi şapkalarının yetkilere göre değiştiğini şöyle açıklıyor: “Grus (gruc) kuşunun tüyü

⁸⁵⁴ Minorsky buradaki Türkçe’yle muhtemelen Azeri Türkçe’sini kastetmiştir. Türkiye Türkçesinde Kıyça yahut kayçı diye bir kelime yoktur.

⁸⁵⁵ Kıyça – doğru okunuşunun “kayçı”dır, Azerice “makas” demektir.

⁸⁵⁶ Balapuş – overcoat. Qeba- ön taraftan düğmelenen uzun kıyafet. Taç- bu konuda yukarıda ayrıntılı bilgi verilmiştir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁵⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

daha çok yetkiyi gösterirdi. Bu tütün kullanılışı Moğollar dönemine dayanmaktadır. Şehzadeler başlarına **erbelk** (erbelek) kuşunun tüyleriyle süslenmiş şapkalar koyarlardı. Soylu kesim ise şapkalarının (**etağ**⁸⁵⁸) arkasına uzun tüyler takarlardı”.⁸⁵⁹ Moğollar döneminde şapkadaki baykuş tüyü “**Bazdaran-i Şahi**”nin simgesiydi.⁸⁶⁰

5. Ferraşbaşı – Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. Minorsky **Ferraşları** şöyle açıklıyor: “ ‘**Ferş**’⁸⁶¹ açıp, çadır kuran şahıslara denirdi”.⁸⁶² Oulariyus ise Ferraşlarla ilgili şöyle diyor: “**Ateş yakan şahıs**”. Douman ise: “**Çadır kuran ve döseme işini yapan**” olarak açıklıyor. Minorsky’ye göre ise, Ferraşlar Şah sarayının hizmetçileriydi. Ferraşhanenin bir **darugasi**⁸⁶³ vardı. Adı geçen atama işleri onun yetkisindeydi. “**Saraydaran**” “**ferraşlardan**” farklıydı. Onlar saraydaki daha ağır işlerle görevlilerdi.⁸⁶⁴

Minorsky Ferraşbaşı ve Sahipcem-i Meşalehane’nin görevleri hakkında Tezkiretü’l-mülük’ün verdiği bilgileri karışık bularak şöyle diyor: “Tezkiretü’l-mülük’ün yazarı Meşaledarların başkanlığı Ferraşbaşıya ait olduğunu düşünürdü. Sahipcemi ise eşyaları korumakla görevli biliyordu. Büyük bir olasılıkla Tezkiretü’l-mülük’ün yazıldığı dönemde adı geçen iki görev tek kişiye verilmişti”.⁸⁶⁵

⁸⁵⁸ Etağ’ın ismi (Moğol şapkası) Alemara’da da geçmektedir. Alemara’nın bir bölümünde şöyle bir ifade bulunmaktadır; Şah Tahmasb zamanında Tacik vezir istisna olarak “etağ-i ebleg” aldı. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁵⁹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁶⁰ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁶¹ Ferş – halı (Farsça).

⁸⁶² Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁶³ Daruga: darğa, dönemin polisi, kent ya da köyün korucusu. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 137.

⁸⁶⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136–137.

⁸⁶⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 136.

Ferraşhaneyle Meşalehanenin Sahipcemî'nin **Müstemerileri**⁸⁶⁶ ve maaşları Tezkiretü'l-Mülük'te ayrı ayrı açıklanmıştır.⁸⁶⁷

6. Sahipcem-i Meyvehane – Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. Meyvehane sorumlusu.

7. Sahipcem-i Ğanat – Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. Ğanatın ne anlamda kullanıldığını çıkaramadık.

8. Sahipcem-i Abdarhane - Mukarreb el-Hazret unvanı taşıyan **Abdarbaşları** A. Genceli “**Şerbetçiler ve aşçılar**” olarak açıklıyor. Onlardan birkaçı hakkında bilgi verir.⁸⁶⁸

9. Sahipcem-i Şuturhan – Önemli Sahipcemlerdendi ve Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. Tezkiretü'l-mülük'te Şuturhan ya da Şuturan⁸⁶⁹ tavlısından bahsedilir. Minorsky'ye göre, Sahipcem'in kontrolünde bulunan develer muhtemelen sarayın kullanımı için ayrılmış develerdi. Nazır-ı Devvab **Devvab-i ilhıcı**'yı ve devlete yük taşıyan devvab (hayvan) çeşitlerini denetlerdi. At tavlalarından sorumlu olan

⁸⁶⁶ Müstemeri - Yıllık ya da aylık nakit veya mal şeklinde devlet memurlarına ömür boyu verilirdi. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁶⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 136.

⁸⁶⁸ Büyutat amelelerinden olan Abdarbaşlarla ilgili Münşi şu bilgileri verir: “Cülusu Hümayunun ilk günlerinde, yüksek Haremin Eşikağasıbaşı Evoğlu Ebulkasım Beyin kardeşi Çelebi Bey bu işle mükellef olup, bu makamla şeref kesb eylemişti. Bahsettiğimiz gibi Çelebi Bey yükselerek, Haremin eşikağasıbaşlığına çıkarılınca “**Abdarbaşlık**” mansabı da adı geçen Ebul-Kasım Beyin oğlu Cafer Beye verildi. Hazreti Hakani Cennetmekanın devirlerinin sonuna kadar da bu mansabın çeşmesinden su içmekte idi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 74.

⁸⁶⁹ Şutur – deve, şuturan – develer.

sahipcemin ve meslektaşlarının sabit maaşları vardı. Minorsky'ye göre, maaşları orta miktardaydı ve uygun bir meblağdı.⁸⁷⁰

10. Sahipcem-i Kahvehane – Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. Kahvehaneyle ilgili sorumlu olsa gerek.

11. Tahvildaran-ı İmaret – Bu makamın **Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil (Tahvildaran)**⁸⁷¹ olduğunu düşünüyoruz. Önemli Sahipcemlerdendi ve Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. Muhtesip ve Münşiyân **“Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil”** lakabı taşırlardı. Minorsky'ye göre, Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil unvanından anlaşıldığı gibi Muhtesip ve Münşiyân **Hasse-i Şerife**'nin tahvildarlarına emanet edilen nakit hesaplar ve malların listesini tutmakla görevliydi. Minorsky **Erbab-ı Tehavil'i “Tahvildaran”** sözcüğünün karşılığı olarak izah etmektedir. Mustevfi, **Büyutat-i Hasse-i Şerife** arasında dağıtılan malların muhasebesini denetliyordu. Chardin Erbab-ı Tehavil'i genel hazine denetleyicisi ve şaha alınan maların değerini tahmini olarak belirleyen şahıs olarak verir. Ayrıca Minorsky Chardin'in “Erbab-i Tehavil”le (Nazırın işlerini denetleyen ve teftiş eden emrindeki makam) ilgili tanımını doğru bulmamaktadır.⁸⁷² Oktay Efendiye **Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil** göreviyle ilgili şöyle diyor: “Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil – (erbab-ı tehavil “Tahvildaran”la aynı anlamdadır) – büyütat Mustevfilerine havale edilen sikke darbı, meta ve ham madde

⁸⁷⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 138.

⁸⁷¹ Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil (Tahvildaran) – Vergi saymanı olduğunu düşünüyoruz. Minorsky Tahvildaranla ilgili şu tespitte bulunur: “Tezkiretü'l-mülük'ün yazarı tahvildarlar görevini çoğul olarak kullanmaktadır. Bu durumun nedeni tahvil görevini birbirinin ardınca kendi üzerine alan şahısların sayısıdır. Aslında bu ad tekildir ve sahipcemin karşılığında kullanılmıştır”. Minorsky'nin verdiği bilgilere göre, Chardin Erbab-ı Tahvil'den⁸⁷¹ şöyle bahsediyor: “Sarayda Erbab-i tahvil, yani Şaha ait tüm binaların ve İsfahan evlerinin Reisi-i Bazresanı (Başmüfettişi) görevine sahip genç bir asilzadedir”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 140.

⁸⁷² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 140.

işlerine bakan memurdu. O, şah sarayının çeşitli büyüatları arasında paylaştırılan mülkiyetin yetkili nezaretçisi idi.”⁸⁷³

Minorsky **Rikabhane**⁸⁷⁴ elemanları listesinde en başta **tahvidarın** adının yazıldığına dikkat çekerek, aslında sıralamaya göre, Sahipcem adının başta olması gerektiğini söylüyor. Minorsky Ahsenü'l-tevarih'te Mehter Şahkulu Rikabdar'dan “**Tahvildar-ı Rekabhane**” başlığında bahsedildiğine ve “**Tahvildar-ı İmarat-i Mubarekat** Sahipcemlerin sırasında sayılırdı” ifadesine dikkat çekerek, bu nedenle Sahipcem ve Tehvildar kelimeleri aynı anlamda kullanıldığını ve bu durumun bir muamma olan **Mustevfi-i Erbabü'l-tehavil**⁸⁷⁵ unvanını da açıkladığını yazıyor. Minorsky'ye göre, Mustevfi-i Erbabü'l-tehavil şüphesiz **Mustevfi-i Sahipceman**'ın lakabıydı. Fakat daha sonraki açıklaması yukarıdaki açıklamasıyla uymamaktadır. Bu açıklamasında şöyle diyor: “**Cebadarbaşı** tarafından atanan tehvildarların Sahipcem'in yardımcısı olduğu düşünülüyor.”⁸⁷⁶ Sahipcem'in yardımcısı olan tahvildaranlar nasıl Sahipcem sayılırdı ve dolayısıyla Erbab-ı Tehavil Sahipcem'in bu durumda nasıl unvanı olabilir?

12. Sahipcem-i Rikaphane – Önemli Sahipcemlerden birisi olarak verilir.

Rekab – şaha ait giyecekler veya **Camehane-i Şah**'la⁸⁷⁷ ilgileniyordu. Minorsky

⁸⁷³ Oktay Efendiye, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 241.

⁸⁷⁴ Rikabhane – Sözlükte üç şekilde açıklaması bulunur. 1. hazine, 2. dolap, 3. şerbethane. Rikaphanedan daha önceki sayfalarda geniş bahsedilmiştir.

⁸⁷⁵ Arapça olan “**Erbabü'l-tehavil**”in Farsçadaki karşılığı tehvildarlardı. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 135.

⁸⁷⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 135.

⁸⁷⁷ Camehane-i Şah – buradaki “came” “**giyecek**” demektir, “Camehane-i Şah” ise muhtemelen şahın giysilerinin bulunduğu oda anlamında kullanılmaktaydı.

onlarla ilgili, muhtemelen şahın eşyası yolculuk sırasında **camedan** ve **rekabda**⁸⁷⁸ taşındığı için böyle adlandırılmışlardır diyor ve şunları anlatır: “Onun sahipceminin maaşının önemi, onun **Mehter-i Rekaphane**⁸⁷⁹ olduğunu gösterir. Bu da hacesarayanla ilgili fasılda verilmiştir. Avrupalı seyyahlar onu ihtirasla **mehter** adlandırırlardı”. Minorsky’ye göre, Rekab’ın görevi **camedarlardan**⁸⁸⁰ daha önemliydi. Çünkü bu beyaz hacesaraylar en gizli ve mahrem yerlerde bulunan şahın hizmetlileriydiler. Ona kıyafetlerini çıkarmakta yardımcı oluyorlardı. Meclislerde sultanın sağ tarafında ayakta dururlardı. En belirgin özellikleri kemerlerinden astıkları küçük kutulardı. Bu kutularda şaha lazım olabilecek mendil, ilaç ve kokular gibi eşyalar bulundurulardı.⁸⁸¹ İskender Bey Münşi Rikaphane Sahipcemlerinin diğer dairelerin ve müesseselerin sahipcemlerinden daha mühim “zevat” olduklarını kaydediyor. Onları sırasıyla anlatır. Rikaphane sahipcemleri arasında adları geçen isimler şunlardır: Hoca Mahrem, Şahnazar Bey ve Davut bey.⁸⁸² Oktay Efendiyev’e göre Rikaphane “Şahın giysilerinin bulunduğu yer”di⁸⁸³

⁸⁷⁸ Camedan ve rekabın bavul anlamlarında kullanıldıklarını düşünüyoruz. Camedan muhtemelen çemedanın (Farsça “bavul” demektir) yanlış yahut Safevi döneminde kullanılan şekliydi.

⁸⁷⁹ Mehter-i Rekaphane – Rekaphane müdürü.

⁸⁸⁰ Camedar – Camehane’nin muhafızı, sorumlusu. Bkz: M. Mo’in, a.g.e., cilt I, s. 1209.

⁸⁸¹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 138.

⁸⁸² İskender Bey Münşi adı geçen bu Rikaphane Sahipcemleriyle ilgili şu bilgileri aktarır: “Bunların başında o Hazretin cüluslarının ilk günlerinde bu vazifeyi elinde tutan Hoca Mahrem idi. Hoca Mahrem Yüksek Padişahın şehzadeligi zamanında onların saray efendisi ve onların mahremi esrarı idi. Daima onların lütuf ve iltifatlarını şahane inayetlerini görerek, yükselmiş ve yüksek mevkilere sahip olmuştu. Nihayet Rikaphane’yi hümayunun sahipcemliğine tayin edilmişti. Fakat elinde olmaksızın işlediği bir hata nedeniyle bir tarafa çekilip, inziva köşesinde oturmak zorunda kaldı. Ondandır rikaphanenin seyisbaşlarından Şah Nazır Bey bu yüksek makam ve mansabı elde eyledi. Onun ölümünden sonra Davut Bey bu işe getirildi. O, ok ve yay Korçularının ileri gelenlerinden ve gulamların ileri gelen yüzbaşlarından idi. Hayırsever ve insanperver bir zat olup, dünyada ve ahirette ak yüzlü olmasını herkes onun için diler. Bu yüksek makama çıkarılıp **Hazret-i Hakan-ı Rıdvan Mekânın** saltanatlarının son günlerine kadar da bu vazifesini elinde bulundurdu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 76.

⁸⁸³ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 241.

Rikaplane Sahipcemleri arasında İskender Bey Münşi “**Yakınlık Hareminin Gulamlarının Yüzbaşları**”ndan bahsediyor. Bu bölümde Gulamların Yüzbaşlarından bahsetmesinin sebebi muhtemelen hizmetlilerle alakalı olduğundandır. Bu görev (Gulamların Yüzbaşısı) muhtemelen hizmetlilerin üst makamlarındandı ve İskender Bey Münşi de bu sebeple onu burada anlatmıştır. Gulamların Yüzbaşları arasında şu isimlerden bahsedilir: Yusuf Ağa, Laçın Ağa, Davut Ağa, Ahmet Bey.⁸⁸⁴ İlginç olan bir başka noktaysa şu ki, burada ismi geçenlerden Davut Bey **Ok ve Yay Korçularının** ileri gelenlerindendi. İlk bakışta askeri görev gibi anlaşılan bu makam sahibi belki de Korçular için Ok ve Yay üreten birimin başkanıydı. Çünkü bu göreve atanan şahıslar genellikle büyütat atolye şefleri arasından seçilirdi. Örneğin Seyisbaşı Şahnazar Bey. Buradaki **Yüzbaşı** ifadesiyse sadece üst rütbeyi ifade etmektedir. Yani kanımızca Gulamların Yüzbaşısı askeri bir görevi değildi, “**gulam**” hizmetli, “**yüzbaşı**” ise “üst memur” demektir.

Ayrıca Rikaplane Sahipcemleri kısmında İskender Bey Münşi **Muhterem Haremin Aksakallarında** Hoca Muhib’i ve Hoca Müşfik’i anlatır.⁸⁸⁵

⁸⁸⁴ Onlarla ilgili İskender Bey münşi aşağıdakileri anlatır: “Bu saltanatın gül bahçesinin ilkbaharının başlangıcında Yusuf Ağa bu yüksek vazifeyi elinde bulunduruyordu. Bahsettiğimiz gibi, çok yüksekte attığı ve kafası büyük hayallere kapıldığı için cezasını çektiğinden yerine Laçın Ağa bu yüksek makamın sancağını elinde tuttu. Laçın Ağa’nın vefatından sonra da bahsettiğimiz gibi Davut Bey, kulamların yüzbaşılığı rütbesiyle şereflendirilip daha sonra da Şahnazar Beyin yerine Rikaplanenin baş seyisi ve Rikaplanebaşı oldu. Yerine Ahmet getirildi. Ahmet Bey insan ve insanlığı seven bir zat idi. Padişahın yakınlarından olup onların lütuf ve inayetlerini görmekte idi. O, hazretin saltanatlarının son gününe kadar gulamların Yüzbaşılık makamını elinde tutuyordu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 77–78.

⁸⁸⁵ İskender Bey Münşi bu iki şahısla ilgili şöyle diyor: “Hazreti Hakamı Rıdvan Mekânın cüluslarının ilk günlerde saray ağalarından biri bu yüksek vazifeyi ifa etmekle meşgul idi. Ondan sonra, Hazine-i Amire’nin sahipcemi **Hoca Muhib** bu vazifeye getirilerek, şereflendirildi. O, bu iki vazifenin ikisini de bir arada görerek, hem **Sahipcem-i Hazine-i Amire** olup, hem de Muhterem Haremin aksakalı idi. Fakat bahs edildiği gibi Hazine-i Amire’ye ait hesaplar görülürken, Hoca Muhib bu vazifesinden azledilerek, yerine **Hoca Müşfik** getirildi. Ferman gereğince de Hoca Müşfik hem Hazine-i amire sahipcemi hem de muhterem haremin aksakalı oldu. Hoca Müşfik hayatının sonuna kadar bu vazifesini ifa etmekle meşgul idi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 78.

13. Sahipcem-i Meşelhane – Meşaledarbaşı ve Çalçıbaşı - Tezkiretü'l-Mülük'te önemli sahipcemlerden biri olarak Ferraşhane ve Meşalehane'de görevli olan **Çalçıbaşı**'ndan bahsedilir. Minorsky Çalçıbaşı için Chardin'den naklen şu bilgileri verir: “Meşaledarın başkanı sarayın ısıtılmasıyla ve aydınlatılmasıyla görevliydi. Bunların iki ayrı görev olarak ayrılması fazla masraflara neden oluyordu. Bazı belli olmayan nedenler yüzünden davulcu ve borazancılardan oluşan **negarehane** de onun denetimindeydi. Davulcu ve şeypurcular güneşin batış ve doğuşunda şah sarayının kapısında davul ve şeypur (borazan) çalışıyorlardı”. Du Man ve Kampfer de Çalçıbaşından (yani çalgıcıların şefi ya da reisinden) musikiden az çok anlayan hizmetçilerin ve dansözlerin yetkilisi olarak bahsetmişler. Minorsky Chardin'in bir tür evden bahsettiğini ve bu evdekilerin nefesli ve büyük aletlerin çalgıcıları olduğunu yazdığından bahsediyor. Onun verdiği bilgilere göre, II. Şah Abbas bu şahısları Kandahar'dan getirmişti. Minorsky'ye göre, Çalçıbaşı Meşaledarbaşının denetimindeydi. Halkı eğlendiren tüm kesimleri denetlemek yetkisi Meşaledarbaşının görevi dâhilindeydi. Meşaledarbaşı tüm fesat yerlerini ve bu işlerle uğraşanları denetlerdi. Minorsky bu yerlerle ilgili şu bilgileri verir: “İsfahan'da 11.000 kayıtlı fahişe vardı. Bu kadınlardan 1.500'ünün bulaşıcı hastalık taşıdığı tespit edilmişti”. Kampfer ise şöyle diyor: “15.000 hayat kadının ödediği vergi 6.000.000 Tümen'di”. Chardin bu kadınların teşrih olmamak için Meşaledarbaşının etrafına haraç ödediğini yazıyor. Du Man ise Meşaledarbaşının ebvab-ı cem memurlarının uç mezarlıklarda ve harabelerde kumar suçunu işleyenleri topladıklarını yazıyor. Minorsky P. Sanson'un kayıtlarında Şah Abbas'ın fuhuş işlerinden toplanan gelirden tiksindiğini ve bu sebeple bu yoldan kazanılan paraların temizlenmesi için ateşle ilgili işlere harcanmasını istediğini kaydettiğini yazıyor.

Onun bahsettiğine göre, bu paralar şahın huzurunda aydınlatma, meşale ve ateşle ilgili işlere harcanırdı. Sanson işte bu nedenle Meşaledarbaşının şah tarafından bu iş için görevlendirildiğini söylemekte.⁸⁸⁶

Münşi Meşaledarbaşılardan Murtaza Kuli Bey'in ve Mehdi Kuli Bey'in adlarını çekmektedir.⁸⁸⁷

14. Sahipcem-i Anbar / 15. Şehipcem-i İstabl⁸⁸⁸ - Mukarreb el-Hazret unvanı taşırlardı. Önemli Sahipcemler arasında isimleri geçmektedir. Bu bölümler **Büyutat-i Hasse-i Şerif**'in denetimindeydi ve Nazır tarafından denetlenirdi. Minorsky Tezkiretü'l-mülük'ün orijinal elyazmasında emirahurbaşı ile onlar arasındaki ilişkinin anlaşılmadığını kaydediyor.⁸⁸⁹ Tavla ve ahır anlamında olan İstabl'in emirahurbaşının yetkisinde olması kanımızca çok doğaldı. Minorsky'nin neden anlayamadığını anlayamadık.

16. Sahipcem-i Şerbethane-i Hassa – Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. İsminden saray için içkilerin hazırlandığı mekandan sorumlu olduğunu çıkarabiliriz.

⁸⁸⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 138-139.

⁸⁸⁷ Büyutat amelelerinden olan Meşaledarbaşılarda ilgili Münşi şu bilgileri verir: “Padişah saltanatlarının dünyayı aydınlatan güneşin doğuşlarında bu makam Murtaza Kuli Beyin elinde idi. Murtaza Kuli Bey Hazreti Nevvab Gitisitani Firdevs mekanın devirlerinin meşaledarbaşısı Mehmet Rıza beyin oğludur. Onun talinin meşalesinin ve lambasının aydınlığı istemeksizin işlediği bir kabahatten dolayı söndüğünden azledilerek, yerine kardeşi Mehdi Kuli Bey getirildi. Mehdi Kuli Bey, insan bir adam olup, hayırlı hizmetleri ile babasının ailesinin meşalesini aydınlattı. **Hazreti Hakani Rıdvan Mekan'ın** saltanatlarının son gününe kadar da bu makamı elinde tutuyordu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 75.

⁸⁸⁸ İstabl – “tavla”, “ahır” demektir.

⁸⁸⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 139.

17. Darrabibaşı (Zarrabibaşı)⁸⁹⁰ - Önemli Sahipcemler arasında ismi geçmektedir ve Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. Minorsky'ye göre, **Mu'ayyerü'l Memâlik**'in emrinde çalışan Darrabibaşı Darrabhane'nin gerçek resiydi. Tezkiretü'l-mülük'e göre, Mu'ayyerü'l Memâlik her iki göreve sahipti. Darrabibaşı "Vacibi"nin zabıt ve tahvildarı da sayılırdı. Yani hazineye ait meblağları belirttikten sonra "vacibi"yi alıyordu. Darrabibaşı ve müşrif – her ikisi de resmi memurlardı. Fakat **Mu'ayyerü'l Memâlik** kendi münşisini vacibi meblağlarının tekrar denetimi için atıyordu. Minorsky'ye göre, Darrabibaşı'yı "**Müstecir**"den⁸⁹¹ ayırmamız gerekir. Sikkelerin darby ve nakitlerin basımı ara sıra "Müstecir"e verilirdi. O, Olarius'un müstecirle ilgili kaydettiklerini aktarır: "Şah darbhaneyi şahıslara verirdi. Bu şahıslar ise büyük bir kazanç hissesini kendilerine götürürlerdi. Bir hissesine de sarraflarla ortak oluyorlardı. Sarraflar Darphaneye lazım olan yabancı sikkeleri almakla sorumlulardı."⁸⁹²

Zergerbaşı randevu almadan, istediği zaman saraya girip çıkabilirdi. O, İsfahan pazarındaki mücevherleri denetlediği için belli bir miktarı vergi olarak alıyordu. Zergerbaşı saraya satılan mücevherlerden %2, kentte satılanlardan ise %1 maaş alıyordu. Elde ettiği gelir ülkeye ithal ve ülkeden ihraç edilen tüm mücevherlerin %2'sine eşitti. Minorsky Chardin'in bu durumu onayladığını ve şöyle yazdığını belirtiyor: "Zergerbaşı Zergerhanedeki tüm işleri denetlemekle yetkiliydi.

⁸⁹⁰ Darrabibaşı – Darpbası. Sikkelerin darbindan sorumluydu.

⁸⁹¹ Müstecir – bazı dönemlerde sikkelerin basılmasıyla görevlendirilirdi. Bkz: M. Moin, a.g.e., cilt 3, s. 4080.

⁸⁹² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 139.

O, mücevherlerin fiyatını belirliyor, İsfahan'daki tüm kuyumcuları denetliyordu ve kontrol ediyordu”⁸⁹³.

İskender Bey Münşi Büyutat ameleleri arasında **Zergerbaşidan**⁸⁹⁴ bahsediyor. Münşi **Zergerbaşı** görevi ile ilgili **Zergerbaşı Mir Mehmet Sait**'i⁸⁹⁵ anlatırken bilgi verir. Onun söylediklerinden anlaşıldığı üzere **Zergerbaşı**'nın görevi işret meclisinde ve padişahın toplantılarında altın saçmak ve padişahın emriyle onların altın ve gümüş ihsanlarını dağıtmaktı.⁸⁹⁶

18. Sarrafbaşı - Önemli Sahipcemler arasında yer alırdı ve Mukarreb el-Hazret unvanı taşırdı. Sarrafbaşı sikkelerin kaliteli olmasından sorumluydu, hem de hazineye altın getirmekle yükümlüydü. Minorsky, Katolik Papazın seyahatnamesindeki bilgileri aktarır. Orada Pacificque de Provins'in yazısında şunlar anlatılır. “Şah kazanç hissesinden 2-3 miktarını sarraflara Sequin (Avrupa para birimi yada Venedik veya Jeneva) getiren şahıslara verirdi. Sarraflar Sequin'i eriterek şah için tabak çanak yapıyorlardı.”⁸⁹⁷

⁸⁹³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 128.

⁸⁹⁴ Zergerbaşı – Kuyumcubaşı.

⁸⁹⁵ Zergerbaşılardan **Mir Mehmet Sait**'i şöyle anlatıyor: “Bu padişahın devletinin ilk günlerinde yani, devlet erkânının elinde bulunan altın ve gümüşlerinin sayı ve hesabı olmayıp, deniz gibi verimli elleriyle onlara gümüş ve altın dağıttıkları sırada bu vazifede yani padişahın has zergerhanesinde (Kuyumcu dairesi) Tebriz'in ileri gelen ve yüksek nesebli seyitlerinden Mir Mehmet Sait Kuyumcubaşılık (zergerbaşı) makamını işgal ediyordu. Vazifesi işret meclisinde ve padişahın toplantılarında altın saçmak ve padişahın emriyle onların altın ve gümüş ihsanlarını dağıtmaktı. Emirlerin birçoğu ve devlet erkânının ileri gelenleriyle gidiş gelişi olup, onlarla düşüp kalkardı. Hoş bir zat olup, tatlı söz sohbeti vardı. Çok geçmeden Mainül-Memalik lakabı aldı. Fakat yine onun talihi de yaver olmayıp, dünya ona da gadr eyledi. Onun hayırlı çocukları, bu zamanda yani Hazreti Hakamı Sahipkıran'ın devrinde bu saadetli devletin kapısının gulamlarından idiler.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 75.

⁸⁹⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 75.

⁸⁹⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 139.

D. Diğer Saray Hizmetlileri ve Atolyeleri

Saraydar – Saraydarlar saray hizmetlilerindendir. Minorsky onların eşya taşıma memurları olduklarını, makam ve rütbe açısından Ferraşlardan daha aşağı konumda bulduklarını söylüyor.⁸⁹⁸

Sofracıbaşı – O. Efendiyev onu “sofraya hizmet edenlerin reisi” olarak adlandırır.⁸⁹⁹ Münşi Büyutat çalışanları arasında Sofracıbaşından bahsedip Sofracı başı **Halef Bey** hakkında bilgi verir. Onun verdiği bilgilere göre, **Halef Bey**⁹⁰⁰ bir müddet hem Sofracı başı olmuş, hem de Muzaffer ordunun **Çerhçibaşı**⁹⁰¹ görevinde bulunmuştur.

⁸⁹⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 138.

⁸⁹⁹ O. Efendiyev, a.g.e., s. 241.

⁹⁰⁰ “**Saadetli devrin ve Hakan-ı Rıdvan Mekân**”ın zamanlarının Sahipcem (mali işler müdürü) eşraf ve ayan ve Buyutat amelesi (Çadırhane amelesi) ve diğer yakınlarının zikri bölümünde Sofracıbaşı göreviyle ilgili şu bilgiler bulunur: “Sofracıbaşı – dünya tahtına saadetli padişah oturup cülus eyleyince, sofracıbaşı Halef Bey, bu yüksek makamı elinde tutmakta idi. Halef Hazreti Nevvab Gitisitani'nin devirlerinin sofracıbaşısı olup, (mihmandar) ve Karabağ ülkesinin saf akideli sofilerinden ve bu zümrenin ileri gelenlerinden idi. Kendisi Azerbaycan'ın Aras sahili vilayetinin halkındandır. İşin başında Karamanlı Ferhat Hanın mülazimi ve onun meclisinin sofracısı (mihmandarı) idi. **Hazreti Nevvab Hakan-ı Gitisitani**'nin kahir ve gazap kılıcı adı geçen Hanın kani ile kırmızıya boyandığında, Halef Beyin tali yardım ederek, padişah tarafından iltifat ve lütuf görüp, iyi hizmetleri taktir buyurulup, padişahın meclisinin sofracılığına tayin edildi. Git gide izzet ve devleti artarak, çeşitli hizmetlerde bulunup, bir çok yararlıklar gösterip, liyakatlı işler başardı. Nihayet muzaffer orduların **Çerhçibaşısı** oldu. Bu görev onun Sofracıbaşılık vazifesine eklendi. Fakat bu iki mühim vazifinin bir adamın elinde bulunması mahzurlu olduğundan Hakan-ı Rıdvan Mekân devrinde sofracıbaşılık mansabını onun oğlu İbrahim Sultana verdiler. İş bilmesi ve memleket idaresini başarması ve bu işlerde merhamet sahibi olması da nazarı itibara alınarak, Bağdat Darü's-selamı meselesinde bu ülkenin işlerinin hallini ve tanzimini yüksek hükümdar onun üzerine bırakmışlardı. Halef Bey, Bağdat Darü's-selamına bu mühim vazifesi ifa etmekle ve eş arkadaşları arasında imtiyazı elde eylemekte idi. Bu aralık yani Bağdat Darü's-selamı buhranında Rum ülkeleri hükümdarı Hudavendegar Sultan Murat Han, Bağdat'ı eline aldığı zaman onu diğer Bağdat kalesi muhafızları meyanında kendisiyle birlikte İstanbul'a götürdü. Halef bey bir süre orada kaldı ve nihayet hapiste öldürüldüğü söylendi. Fakat oğlu İbrahim Sultan Hazreti Nevvab Hakanı Rıdvan Mekân devirlerinin sonuna kadar bu mühim vazifesini elinde bulundurup, eş ve arkadaşları arasında bu mansap ve makamı ile imtiyaz sahibi idi.”

⁹⁰¹ Çerhçibaşı - Devriye kollarının reisi. İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 70.

Tuşmalbaşı – Önemli Sahipcemler arasında sayılır. Minorsky Tuşmal sözcüğüyle ilgili şöyle diyor: “Tuşmal sözcüğü Moğolca’dır. Bu sözcüğün kökü “**tüsimel**” ya da “**tüşimel**”dir. Anlamı ise “**güvenilen makam sahibi olan şahıs**”tır. Minorsky bazı kaynaklarda bu kelimenin “**Yemeği tadan memur**” şeklinde de açıklandığını verir. Onun “**özel güvenilir mutemid**”lerden olduğunu yazıyor. Minorsky ondan sadece Tezkiretü’l-mülük’de müstemmerri ve maaş fasıllarında dolaylı olarak bahsedildiğini yazıyor. Chardin Tuşmalbaşı’yı “**Mülazimler başkanı**”,⁹⁰² “**mutfak mübaşirleri**” ve “**Hansar-i Âli Şahi İran**” adlandırmaktadır.⁹⁰³

Tuşmalbaşı’nın görevleri – Minorsky’ye göre, Tuşmalbaşı “**Şah mutfağının denetleyicisi ve müfettişi**”ydi. Tüm mutfak işleri onun denetimindeydi. O, Tuşmalbaşı makamının önemli görevlerden olduğunu onunla ilgili bahsi geçen teşrifatlardan anlaşıldığını yazıyor. Şah harem kadınlarıyla sohbet ederken Tuşmalbaşı yemekleri harem kapısına kadar gözetliyordu ve resmi meclislerde yemekleri tadıyordu. Bu görevi saraya girerken yapıyordu. Yemek sırasında ayakta dururdu. Tuşmalbaşı sultanın yediği tabaklara bıçağını sokarak istediği yere gönderme yetkisine sahipti. Tuşmalbaşı şahın dokunduğu yemeklerden büyük kazançlar elde ediyordu. Şahın dokunduğu yemekler kutsanmış sayıldığı için insanlara satılırdı ve bu satıştan Tuşmalbaşı büyük kazançlar elde ediyordu.”⁹⁰⁴

⁹⁰²Mülazim – hizmetli.

⁹⁰³ Tuşmal sözcüğüyle ilgili Minorsky, şu bilgileri de aktarır: “Günümüz İran’ında sadece H. 8. yy. da yaygın olan Moğol örf adetlerini uygulayan aşiret başçılarına Tuşmal denirdi. Kürt kökenli Kerimhan-i Zand’a muhalif ve düşmanları kinayeye “Tuşmal Kerim” derlerdi. Tuşmal Farsça’da Koli (çingene), Gırşmal ve Loli anlamında kullanılır. Loli - Yemeği tadan memura çaşnigir veya peşmerge de denirdi. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 137.

⁹⁰⁴ Minorsky’ye göre, böyle bir imtiyaz ise halkın, Safevi hükümdarlarının doğüstü güçlerine inanmasından kaynaklanıyordu. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 137.

İskender Bey Münşi Tuşmalbaşı görevinde bulunan iki kişiden bahsediyor. Hüseyin Han Bey ve Şahverdi Bey.⁹⁰⁵

Kapçacıbaşı – Bu makamın ne olduğu anlaşılmamaktadır. İskender Bey Münşi bu görevde bulunan iki kişiden bahsediyor: Alikuli Bey Erdebili Mehmet Salih Bey. Onun Melikü't-tüccarlık görevini de o sırada icra ettiğini yazıyor.⁹⁰⁶ Kapçacıhanelerinin Sahipcemleriyle ilgili şu bilgileri verir: “O saadetli devirde, emirlerin kapçacıhanelerinin başlığı Tebriz’li Hüzeyin Bey oğlu Hasan Beyin elinde idi. Hazreti Hakani Sahipkıran-ı Cennetmekânın devirlerinde onun kardeşi Mehmet Bey yüksek Vezir-i Âzamlık makamına çıkarılmıştı.”⁹⁰⁷

Şirecibaşı – **Şirecibaşı’yı** Ali Genceli “**Şaraphane Müdürü**” olarak açıklıyor.⁹⁰⁸ Münşi Büyutat amelesinden olarak gösterilen Şirecibaşılardan - **Bayındır Bey Karacadağlı ve Ermeni muhtedisi Emir Bey**’le ilgili bilgi verir.⁹⁰⁹

⁹⁰⁵ Büyutat amelesinden olan **Tuşmalbaşılarda** ilgili Münşi şu bilgileri verir: “Günden güne artan devletin Hakan-ı Rıdvan mekân saltanatının devirlerinin ilk günlerinde ve baharın başlangıcında merhum Zaman Bey, büyüat nazırı iken onun oğlu **Hüseyin Han Bey** de Tuşmalbaşılık makamında bulunuyordu. Zaman Beyin vefatından sonra Hüseyin Han Bey, büyüat nazırı olup (çadırhane), babasının vazifesine getirildikten sonra, Halef Beyin diğer oğlu **Şahverdi Bey**, onun yerine **Tuşmalbaşı** oldu. Şahverdi bey, eş ve emsali arasında sulh ve sükûneti sever ve muhterem iki haremi şerifin ziyareti muvaffak olmuş olanlardan idi. **Hazret-i Hakan-ı Rıdvan Mekân**’ın devirlerinin son gününe kadar da bu yüksek makam ve mansabını muhafaza etmekte idi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 61.

⁹⁰⁶ Münşi **Kapçacıbaşı** görevinde bulunanlardan **Ali Kuli Bey** hakkında şu bilgileri aktarır. “Cülusu hümayunun ilk günlerinde Kapçacıların sahipcemliği gulamların namlılarından Ali Kuli Beyin elinde idi. Ali Bey daha sonra Bender-i Abbasi mübarek şehrin Uşriye tahsildarı ve maliye işlerinin memuru olarak, o ülkeye gitti. Ancak **İtimaddü’-d-devle Mirza Taki** hazretlerinin devrinde tahsiladılar maliye işleriyle uğraşanlar onun elinden zor kurtulup, onun tazyikine dayanamadıklarından Ali Kuli Bey de işini gücünü bırakıp, Mirza Taki’nin hesap istediği zaman tutunamayarak, Hindistan’ın Dekan ülkesine gitti. Ali Kuli Bey ömrünün sonuna kadar Hindistan’ın Dekan vilayetinde yaşadı ve orada vefat etti. Yerine **Erdebili Mehmet Salih Bey** getirildi. Mehmet Salih Beyin bu vazifesinden başka bir de **Melikü’t-tüccarlık** (Ticaret Odası Reisliği) vazifesi de vardı. Bu zat, hazreti Hakani Rıdvan mekânın saltanatlarının son günlerine kadar bu iki vazifeyi elinde tutarak, her iki vazifeyi başarı ile yapmakta idi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 76.

⁹⁰⁷ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 76.

⁹⁰⁸ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 76.

Bağbanbaşı - İsfahan Darul-saltanatı çalışanları arasında Bağbanbaşı'dan sözedilir. Minorsky'ye göre, Nazır-ı Büyutat yetlilisiydi ve bahçeler sorumlusuydu.⁹¹⁰

Cübedarbaşı – Büyutat amelesinden olan Cübedarbaşılardan **Şamlu Şahnazar Bey, Ağzıvar oğlu Arap Bey, Hacı Bey, Ebülfez Bey**'in isimleri Alem Ara'da geçmektedir.⁹¹¹

Çaşnigirbaşı – Evliya Çelebi'nin Seyahetnamesinde “Azerbaycan Urmiya kalesi” anlatılırken Çaşnigirbaşından bahsedilir. Eserde onunla ilgili şu bilgiler yer alır: “Han sarayına dahil olup yine de onunla kucaklaştık. Han sağ tarafına bu hakiri, sol tarafına ise Murtuza paşanın ağasını oturttu. Ortalığa sofralar, büyük ve küçük havlular getirildi ki, onların her biri çok güzel el işleri idi. Sonra sofraya çini tabaklarda yirmi çeşit pilav ve 20 kase çorba getirildi. **Çaşnigirbaşı** tabakların arasına girip, her kesin karşısındaki tabaklara kefkir ile hanın önündeki safranlı

⁹⁰⁹ “Bu padişahlık gülistanının bade meclisinin başında bu vazife Bayındır Bey Karacadağlı'nın elinde idi. Bayındır Bey cülusu hümayunun ilk günlerinde bu mansabın tatlı şarabı ile keyif çatmakta idi. Bayındır Bey, Karacadağ'ın emirliğine tayin edilip, sultanlık lakabını elde eyleyince bu hizmet Padişahın hususi kulamlarından Ermeni muhtedisi Emir Beye verildi. Emir Bey, daha önce Şirehane (Şarabhane)'nin hizmetkârlarından idi. Bu defa onun hizmeti iki misli takdir görerek, bu yüksek makama çıkarıldı. Adı geçen Emir Bey, o hazretin devirlerinin son günlerine kadar bu yüksek makamı elinde bulunduruyordu. Sonra Emir Bey, Kesker ülkesine hâkim tayin edilerek, Emir Han lakabı ile şereflendirilerek, o ülkeye gönderildikten sonra, bu makam ve padişahın şahane inayetleri ile onun oğlu Safi Kuli Hana verildi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 73.

⁹¹⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 150.

⁹¹¹ “Cülusu Hümayunun saadetli senesinde yanı Zeynel Hanın Sipehsalar ve Vekilü's-Saltana oldukları zaman ve devlet işçilerini idare etmeğe memur buldukları vakit bu yüksek mansab **Şamlu Şahnazar Beyin** elinde idi. Sonra **Ağzıvar oğlu Arap Bey** bu yüksek makama getirilip, onun yerine geçti. Ferruh Handan sonra **Arap Bey Ağzıvar oğlu Arap Han** lakabı ile kesbi şeref ederek, Şirvan vilayeti hükümdarlığına ve Beylerbeğliğine tayin edilip, Şirvan'a gittikten sonra, yerine **Hacı Bey** getirilerek, bu yüksek mansap ona verildi. Hacı Bey Ağzıvar oğlu Arap Beyin kardeşidir. Revan fethinden sonra Mevkib-i Hümayun'un İsfahan Darü's-saltanasına döndükleri zaman, bahsettiğimiz gibi kendisi bir ağaç darbesiyle bu iki kapılı dünyayı terk ederek, ebedi âleme göç etti. Ondandır da onun amcazadesi **Ebülfez Bey** bu makama getirip **Cübedarbaşı** oldu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 73.

pilavdan koymaya başladı...”⁹¹² Bu parça Z. Bayramlı ve B. Ezizli’nin araştırmasında yer almaktadır. Bu eserin ekler kısmında Çaşnigirbaşı ile ilgili şu açıklama verilir: “Çaşnigirbaşı şah ve han sarayındaki yemek dağıtan hizmetçilerin başıdır. O, yiyecekleri ve içecekleri sofraya düzmeden önce onların hepsinden tadardı. Aynı zamanda saygın konukların bulunduğu ziyafetlerde hem kendisi hizmet eder, hem de hizmetçilerin temizliği düzeniyle ilgilenirdi.”⁹¹³

Çinikasehane – Önemli Sahipcemlendendi. Minorsky Çinikase-hane’yle ilgili şöyle diyor: “Su, kadeh, soğuk içecekler, tabak çanak vs. temin etmekle sorumluydu. **Sakahane**’yi,⁹¹⁴ **Ayağhane**’yi⁹¹⁵ ve adının tam tersi altın ve gümüş kapların tutulduğu Çinikasehane’yi bu Büyutatın sırasında saymamız gerekir”. Minorsky “ayağ”ın (yahut “eyağ”) eski Türkçe’de cam ya da kadeh anlamında kullanıldığını belirtir.⁹¹⁶

Şirehane – Şirehanenin Tezkiretü’l-mülük’te net olarak anlatılmamasına ve açıklamasız verilmesine dikkat çeken Minorsky yabancı elçilerin, tüccar ve sanatçıların “**Cennet Ayini Meclisleri**”nde buldukları sürece şarap kullandıklarının bilindiğini belirtiyor ve Chardin’in bu konuyla ilgili verdiği bilgiyi aktarır: “Şeriata uygun tek yapılan işti. Şahın iradesiyle ruhaniler çalgıcıların meclisinden dışarı çıkarlardı”. Chardin Şirehaneyi özenle anlatır ve şöyle diyor: kadeh, şişe ve camlar çeşitli boylarda ve çeşitli şeffaf camlar, akikler, yeşm, enber-i

⁹¹² Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 63.

⁹¹³ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 149

⁹¹⁴ Sakahane – saka - su dağıtan, sakahane – sebil: su yeri.

⁹¹⁵ Ayağhane – Ayağ – kase, kadeh, içki ve şarap içme kadehi.

⁹¹⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 137.

eşhep, mercan, seramik, ince süs taşlar, boncuklar vs. sanki tavandan yere döküleceklermiş gibi karmaşık ve sıkı sıkıya dizilmişlerdi”.⁹¹⁷

Minorsky'nin verdiği bilgilere göre, Chardin ve Kampfer **Çörekhaneden, Helvacıdan, Yoğurtcudan, Turşihaneden Meyhaneden, Havuçhaneden** vs.den bahsediyorlar. Minorsky, Du Man'ın ve Chardin'in bu Büyutat'ın tüketimi için malzemelerin genellikle **Hükkam** aracıyla ve **Barhanenin** belirli bir mevsimde göndermesiyle tedarik ettiklerini yazıyor.⁹¹⁸ Ayrıca merkezi teşkilatın görevleri dışında saraydaki diğer görevliler içerisinde Oktay Efendiyev Mirahurbaşı'dan, Mehmandarbaşı'dan, Helvacıbaşı'dan, Şarapçıbaşı'dan bahsediyor.⁹¹⁹

⁹¹⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 138.

⁹¹⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 137.

⁹¹⁹ O. Efendiyev bu görevleri - **Mirahurbaşı** – mehterlerin reisi; **Mehmandarbaşı** – yabancı elçilerin ve saygın konukların kabulüyle ilgilenen müdür; **Helvacıbaşı** – saraydaki tatlı ustalarının reisi; **Şarapçıbaşı** – sagilerin reisi; şeklinde açıklıyor. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 241.

E. Büyük Mustevfiler, Münşiler

Bu görevlilerin en önemlisi olarak Mustevfî el-Memalik makamı Tezkiretü'l-Mülük'te anlatılmaktadır. Divan-Âla münşilerinin atamaları onun onayıyla gerçekleştiğinden “Divan-ı Âla Münşilerinin Başı” olarak adlandırmamız yanlış olmayacaktır.

Mustevfî el-Memalik - Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Alicah Mustevfî el-Memalik büyük emirlerdendi. Görevleri ve faaliyetleri çok önemliydi. Tüm Memalik-i Mahrusede yapılan alış verişler ve alınan verginin tümü Mustevfî el-Memalik'in yazdığı ve her vilayetin emrine gönderdiği emre göre yürütülürdü. Vilayet emirleri bu belgelere bağlı olarak, fazla ve eksik olmadan vergileri alıp verirlerdi. Beylerbeyilerin, hanların, hâkimlerin ve sultanların tüm tuyulları ve hemesaleleri ve Vezirlerin, Müşriflerin ve Kelanterlerin ücretleri, sivil ve ordu memurlarının maaşları, emeklilikleri, görevleri, siyurgalatı vb. resmi tarifeler Mustevfî el-Memalik tarafından imzalandıktan sonra işleme konulurdu. Vezir-i Âzam Mustevfî'îl-Memalik'in onayı olmadan Maliye Divanından hiçbir şey alamazdı ve Maliye Divanında Mustevfî el-Memalik'in onayı güven ve itibar için şarttı. Divan-Âla Katipleri (**Muherriran-ı Divan-ı Âla**) **Daruğe-i Defteri-i Divan-ı Âla**'nın onayından sonra Mustevfî el-Memalik tarafından atanırdı. Nazır, Daruğe-i Defter, Sahib-i tocih, Zabitenüvis, Avracenüvisler ve diğerleri Mustevfî el-Memalik'in emrindeydiler. *Serkar-i Hassa ve Erbab-ı Tehavil'e, Mustevfî el-Memalik onayladıktan sonra devlet gelirlerinden para verilirdi.* Serkar-i Hassa'nın emeklilik, muafiyet vs. rakamları (emirleri) hariç, tüm diğer mülazimlerin

(görevlilerin) rakamları ve paralarını ödeme emirleri, Defter-i Divan'dan ve Serkar-i Hassa ve Erbab-ı Tehavil'den geçtikten sonra Mustevfî el-Memalik tarafından onaylanırdı. Defter-i Divan'ının kâtiplerinin suçlarını sorgulama ve eyaletlerin (Memalik-i Mahruse'nin) Mustevfilerini atama, Mustevfî el-Memalik'in yetkisindeydi.⁹²⁰

Minorsky'ye göre, Mustevfilerin atanması Mustevfî el-Memalik'in denetimindeydi. Chardin'in verdiği bilgilerde Vezir-i âzamin her ikisini de denetlediği kaydedilir. Minorsky Mustevfî el-Memalik'in vilayetlerdeki mali işlerle ilgili memurlara talimat verdiğini yazıyor. O, Tezkiretü'l-mülük'te Mustevfilerin askeri teşkilat üzerinde de denetimleri olduğu konusunda herhangi bilginin olmadığını da kaydediyor.⁹²¹

Mustevfî el-Memalik'in emrinde çalışan kâtipler (muharriran) – Mustevfî el-Memalik'in emrinde 5 **Sahb-i Rakam**⁹²² çalışıyordu. Bunlar divan hizmetleri için atanırlardı. *Defter faaliyetlerine (dad-u sitad-ı defteri⁹²³) bağlı görevlilerin ifadelerini, rakamların ve hükümlerini, para ödeme, heme-sale, tuyul, emeklilik, muafiyet, siyurgalat ve diğer yazışma işlerini gözden geçirip düzeltirlerdi.* Hesaba uygun olanları Mustevfî el-Memalik'e damgalatıp imzalatırlardı. Hesaba uygun olmayanlara yanıt yazarak, **Sahib-i Kağız**'a geri gönderirlerdi. *Diğer giderlerle ilgili bölümler (Serkarat-ı Harç), işbirliğini sağlama ve onları bilgilendirme amacıyla, Mustevfî el-Memalik'in emirleri altındaki ofiste, Serkar-i*

⁹²⁰ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 54-55.

⁹²¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

⁹²² Sahib-i rakam – Muhtemelen rakam sahibi, emir sahibidir.

⁹²³ Dad-u Sitad-ı Defteri – Ticaret odası.

*Halis'in kâtipleri atama ve istihdam görevlileri rakamlarını ve tuyulları ve hemesale hükümlerini ve beratları, başışları, siyurgalları ve diğer defter faaliyetlerini (dad ve sted) kayıt ederlerdi. Bunlar dört yazardan oluşurdu.*⁹²⁴

Minorsky Mustevfî el-Memalik'in emrinde çalışanları şöyle sıralıyor: “Nazır, Daruğe-i Defterhane, Sahib-i Tevcih (taucih),⁹²⁵ Zabitenüvis, Avarcehnüvis”.⁹²⁶ O, Chardin'in ve Kampfer'in de Mustevfî el-Memalik'in denetiminde olan idari birimler konusunda benzer bilgileri sunduklarını yazıyor. Chardin'in üç idari birimi; **Hulase**,⁹²⁷ **Taucih** ve **Leşkernüvis**'i, artı iki denetim memurunu Nazır ve Daruğe'yi açıkladığını ekliyor.⁹²⁸

Minorsky, Chardin'in Mustevfî el-Memalik'i “**Reis-ül Rüesa**” (Reislerin Reisi veya Genel Başkan) olarak açıkladığını, Kampfer'in ise iki tür Mustevfî'den (“**Questor Regis**” ve “**Questor Regni**”) bahsettiğini belirtir.⁹²⁹ O. Efendiyev de iki Mustevfî'den bahsediyor. Ona göre, I. Tahmasb'ın devrinde Divan-ı Âla'nın büyük

⁹²⁴ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 55.

⁹²⁵ Sahib-i Tevcih – tevcih - vergi tebliği. M. Mo'in, a.g.e., cilt I, s. 1162; M. Mo'in'in sözlüğünde Mustevfi-i memalikin emrinde çalışan görevli, kayıt işleriyle uğraşmaktaydı. Bkz: M. Mo'in, a.g.e., cilt I, s. 2120.

⁹²⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

⁹²⁷ Tezkiretü'l-mülük'te “**Serkar-ı Halis**” adlı özel bir görevden bahsedilir. Minorsky Serkar-ı Halis'teki “Halis” sözcüğüyle “Halise” sözcükleri arasındaki benzerlik nedeniyle Avrupalı seyyahlarının yanlışlıklarını, çünkü kraliyet emirler mecmuasında hem Halis defterinin, hem de Halise defterinin adlarının geçtiğini ve iki defterin birbirinden farklı ve bağımsız olduğunu yazıyor. Fakat bu iki defterin görevleri arasındaki farklılığın ne olduğunun bilinmediğini de belirtiyor. Minorsky'ye göre bu görevli (yani **Serkar-ı Halis**) Tezkiretü'l-mülük'ten anlaşıldığı üzere devletin farklı idari birimlerinin ödemelerini ve ödeme tarihinin bildirilerini hazırlamaktaydı. O, bu görevi günümüzde Resmi gazeteleri hazırlayan birimle karşılaştırır. Minorsky, Chardin'in ve Kampfer'in bu idareyle ilgili sundukları bilgileri de aktarır: “Chardin'e göre, bu idare bir devletin resmi gazetesi gibidir. Bu dairede aidatlar ve günlük tahsiller kaydoluyordu. Bu birimde vergi ihtarları (tebliğleri) arşivlenirdi. Kampfer'e göre ise, Hulase defterinde devletin tüm gelir giderleri kaydoluyordu. Chardin'in açıklaması ile Tezkiretü'l-mülük'teki “Serkar-ı halis” görevi arasında hiçbir fark yoktur.” Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

⁹²⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

⁹²⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 122.

Mustevfilerinden bilinen on kişiden yedisi “**Mustevfi el-Memalik**”,⁹³⁰ ikisi “**Mustevfi-i Begaye**”⁹³¹ (vergi borçları üzere hazinedar) idi. O, Mir Kıyaseddin Mahmut döneminde bir müddet “Hazinedar” görevinin “**Elahezret defterhanesinin mirzaları**” (**avarecenüvisan-i defterhane-i hümayun**) arasında paylaşıldığını, onların her birinin kendi idaresinin Mustevfisi olduğunu yazıyor.⁹³²

Minorsky’ye göre, Mustevfi el-Memalik esas olarak Memalik’in **İdari İşler Şubesini** denetliyordu. **Mustevfi-i Hassa** (Mustoti-i Hassa-i Şerif) ve **Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil**’in bazı vucuhatı, Mustevfi el-Memalik’in denetimindeydi. Genellikle gelir ve vergi işlemleriyle ilgili iki idari şube yani “Memalik” ve “Hassa” Mustevfi el-Memalik’in onayına ihtiyaç duymaktaydılar.⁹³³

Minorsky **Mustevfi el-Memalik** kelimesinin karşınının Avrupa dillerinde bulunmasının imkânsız olduğunu yazıyor. Ona göre, Mustevfi el-Memalik Vezir-i Azam’ın emrinde çalışıyordu ve Maliye Veziri sayılırdı. Bütçeyi düzenleme, vergileri belirleme ve muhasebe işleri Mustevfi el-Memalik’in göreviydi. O, Fransız seyyahlarının Mustevf el-Memalik’in ve Mustoti-ül Hassa’nın iş yerini “**Talar-i Muhasibat**”⁹³⁴ olarak kaydettiklerini de belirtir.⁹³⁵

⁹³⁰ O. Efendiyev, Alem Ara-i Abbasi’ye dayanarak **Mustoufiü’l-memalik**’te bulunanların listesini aşağıdaki gibi verir: 1) Mir Mesut Curbadgani; 2) Hacı Hüseyin; 3) Kıyas Kohpe Şirazi adı ile tanınan Hacı Kıyaseddin Ali; 4) Hacı Kasım Netenzi; 5) Hacı Melik İsfahani; 6) Mir Kıyaseddin Mahmut Şehristani İsfahani ve 7) Mirza Şükruallah İsfahani. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 234

⁹³¹ **Mustevfiyan-ı begaye** sırasında Mir Hidayetullah Memuri’nin, onun kardeşi Mir Muhammet Memuri’nin, aynı zamanda önce mustoufiü’l-memalik görevine ileri sürülen Mirşah Kadı İsfahani’nin adları sıralanmaktadır. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 234.

⁹³² Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 233 - 234

⁹³³ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 122.

⁹³⁴ Talar-i Muhasibat – Talar “saray” demektir. Talar-ı muhasibat muhtemelen “muhasebe odası” olacaktır.

⁹³⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 122.

O. Efendiyev'e göre, Mustevfi el-Memalik "**vilayetlerin hazinedarı**" idi. Baş maliye idaresi idi ve muhtemelen, sivil idare teşkilatının başçısı olan vezirin kontrolü altında çalışıyordu. Onun görevlerini O. Efendiyev şöyle açıklıyor: "Memalik-i Mahruse'de (Allah'ın koruduğu vilayetlerde – O. E.) arazisinde "**Divan-ı Memalik**" idarelerinin bütün maliye işleri onların eyalet nümayendelerine (ümmal) gönderdikleri yazılı talimatlara uygun olarak yapılıyordu. İdare vergi teşkilatının işini, devlet bütçesinin tertip edilmesini yönetiyor ve vergi listelerini onaylıyordu. Beylerbeyilerin tiyul ve diğer maaşları, vezirlerin, Mustevfîlerin ve kelenterlerin maaşları (rüsumat), sivil ve askeri şahısların maaşları onun onayı ve mührü olmadan verilmezdi."⁹³⁶

Tezkiretü'l-mülük'te **Mustevfi-i Hassa'nın** görev ve yetkileri hakkında bilgi bulunmamaktadır. Minorsky Chardin ve Kampfer'in seyahatnamelerinden bu idarenin yönetim açısından Mustevfi el-Memalik'le tamamen benzerlik gösterdiğini çıkarır.⁹³⁷ Chardin'e göre, **Mustevfi-i Hassa** ve **Mustevfi el-Memalik** de **Vezir-i Azam**'ın denetimindeydi, fakat birbirinden tamamen bağımsızlardı. Fakat **Mustevfi-i Hassa** makam ve derece açısından Mustevfi'ül-Memalik'ten daha aşağıdaydı. Yine Chardin'e göre, "**Divan-i Memalik**" rütbe ve makam açısından "**Mustevfi-i Hassa**"den daha yüksekti, fakat Mustevfi-i Hassa yüksek gelire sahip olduğundan daha güçlü ve daha etkiliydi. Minorsky bunun Safevi devletinin son dönemlerindeki köklü değişimlerle bağlantılı olduğunu yazıyor.⁹³⁸ Minorsky'ye göre, "Hassa" ülke işlerinde birçok problemlerin ve kargaşaların kaynağı olmuştur. O, Mustevfi-i Hassa

⁹³⁶ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 233.

⁹³⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

⁹³⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

makamının muhtemelen Safevi saltanatının son dönemlerinde ortaya çıktığını⁹³⁹ ve muhtemelen ya askeri masraflara ayrılan bütçeyi ya da Şah'ın emirleri ile yeni oluşan ordunun masraflarını denetlediğini yazıyor.⁹⁴⁰ Chardin'e göre, Devlet muhasebe sarayında askeri görevlerinin sayısı ve her ilin asker sayısı kayıtlı olarak mevcut olduğundan **İdare-i Hassa** herkese ödenen paralardan ve her grubun Ebvab-ı Cemi'nden, komutanlarına, askerlerine ve hizmetçilerine ödenen yıllık maaşlardan haberdardı.⁹⁴¹

O. Efendiyev Mustevfü'l-memalik görevinin önemini H. 981 (1573–74) senesinde Mirza Şükrullah⁹⁴² bu göreve atanırken ona 500 Tebriz tümeni meblağında maaş verilmesiyle açıklıyor. O, vezirler – Seyit Hasan Ferehani ve Hacı Cemaleddin Ali Tebrizi - için belirlenen maaşların da bu miktarda olduğunu yazıyor.⁹⁴³

Mustevfi-i bakaya – Mustevfi el-memalik'ten sonra önemli bir muhasebe görevlisi olarak Mustevfi-i bakaya gelmektedir. O. Efendiyev onu “vergi borçları üzere hazinedar” olarak adlandırır. Alem-Ara-i Abbasi'de “Bakaya mustevfileri” “unutulup kalmış olan vergilere bakan maliye vekilleri” olarak açıklanır. İskender Bey Münşi “**Mustevfi-i bakaya**” görevinde bulunan aşağıdaki şahısların ismini ve onlarla ilgili şu bilgileri vermektedir: 1. **Mir Hidayet Mamuri**: İsfahan'ın Mamuri

⁹³⁹ Minorsky'ye göre, Alem Ara'da Şah Tahmasp ve I. Şah Abbas döneminde ait bulunan görev listesinde onun adı gözükmemektedir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

⁹⁴⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

⁹⁴¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 123.

⁹⁴² II. İsmail'in zamanında Mirza Şükrullah vezir görevine geçirilmiş, onun yerini ise Mirşah Kadı İsfahani tutmuştu. O, yeni şah – Muhammet Hudabende'nin zamanında da “Mustoufiü'l Memalik” görevinde kalmış ve “işte tamamen serbest davranmıştı”. Fakat o, kısa sürede ona düşmancasına davranan vezir Mirza Salman'ın tahriki sonucunda görevden uzaklaştırılmış ve mustoufilik görevi Hacı Muhammet Bakir Hareviye verilmişti. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, Bakı 1993, s. 234

⁹⁴³ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 234

seyitlerinden olup, bakaya mustevfisi olmuştu. Az bir zaman bu işi idare ederek, vefat etti ve kardeşi Mir Mehmet onun yerine geçti. 2. **Mir Mehmet Mamuri:** Kardeşinin yerine geçti. Muhasebeyi ve siyakatı iyi bilen bir zattı. On sene kadar bu işi üzerine aldı, fakat Padişah onun işlerini beğenmediğinden azledildi. 3. **Mir Şah Gazi İsfahani:** İsfahan seyitlerindendir. Onların ailesine İsfahan'da Alakabend (ilgi dokuyan) seyitler denir. **Bakaya mustevfisi** oldu, iş bilen muhasebeci ve iyi yazı yazan bir zattı.⁹⁴⁴

İskender Bey Münşi, Safevilerin son döneminde Defterhane-i hümayunun mensuplarından olan “**Hususi mustevfiler**” arasında **İsfahanlı Mirza Kasım**'ın, **Tahranlı Haşim Beyin, İsfahanlı Mirza Muhsin Verzene**'nin isimlerini çekmektedir. “Cülusu Hümayunun ilk günlerinde İsfahanlı Mirza Kasım bu vazifeyi elinde bulunduruyordu. Sipehsalar ordu kumandanı Zeynel Han Şamlu Beydilli'nin iktidarda bulunduğu zaman, adı geçen Han hazretlerinin veziri olan Tahranlı Haşim Bey bu yüksek makama getirilmişti. Mirza Kasım da bu işten azledilmişti. Bahsedildiği gibi Haşim Bey dünya padişahının kılıcının tadını tattıktan sonra, Büyutat Nazırı Zaman Beyin veziri İsfahanlı Mirza Muhsin Verzene bu vazifeye

⁹⁴⁴ **Mir Şah Gazi İsfahani** – Onunla ilgili Alem-Ara'da şu bilgiler yer alır: “Padişahı cennetmekânın devrinde, birkaç sene mümeyyizlik ve diğer divan hizmetleriyle vakit geçirmişti ve bu işlerin hepsini de layıkıyla başarmış adamdı. Padişahın vefatına kadar bu mustevfiliğini başarı ile yapmakta idi. İsmail Mirza'nın saltanatı sırasında Mirza Şükrullah “Vezir” ve “İtimadüd-devle” olduğu zaman Mustevfü'l-Memalikliği ona verdiler. Nevvab İskender Şan devrinde ferman gereğince, o işine devam etti ve bu mühim işte tam müstakil oldu. Vezir olan Mirza Süleyman, ona karşı iyi olmadığından onun tahrikiyle o makamından azledilerek ve bu iş, eskiden ta Herat'ta iken Padişaha büyük hizmetlerde bulunmuş olan **Hoca Mehmet Bakır Hirevi**'ye verildi. Mir Şah Gazi de memleketine giderek, oradan da Hacca gidip, bu son seferi esnasında bu fani dünyaya veda ederek, ahret yolunu tuttu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 278–279.

getirildi. O hazret tahtta oturdukları müddetçe de Mirza Muhsin bu vazifesini elinde tutmakta idi.”⁹⁴⁵

Münşi **Büyük Mustevfiler ve Defterdarlık Memurlarıyla** ilgili şu bilgileri verir: “Şah Cennetmekânın devrinde (Şah İsmail döneminde), Yüksek Divanın belli başlı büyük mustevfileri on kişidir: bunlardan yedisi Mustevfi’l-memâlik ve diğerleri Mustevfi-i bakaya idiler. 1. Mir Mesut Cerbadıkani; 2. Hoca Hüseyin Saruni; 3. Hoca Gıyaseddin Ali Şirazi (Gıyas-ı Güher diye meşhur); 4. Hoca Kasım **Natanzi (Nakanzi)**; 5. Hoca Melik İsfahani; 6. Mir Gıyaseddin Mahmut Şehristani İsfahani; 7. Mirza Şükrullah meşhur İsfahani. Bu yedi zat Mustevfi-l Memâlik⁹⁴⁶ idiler. (Maliye vekilleri). Bu mustevfil memâliklerden özellikle **Hoca Kasım Nakanzi**’nin üzerinde duran İskender Bey Münşi onun hesap ilminde ve siyakatte çok bilgili olduğunu ve diğerlerinden daha fazla Padişahın inayetine ve iltifatlarına mahzar olduğundan daima Padişahın yüksek meclisinde bulunduğunu, söz söylemek salahiyetine sahip olup, halkın ve Müslümanların halinin refahi için gereken şeyleri çekinmeksizin Padişaha anlattığını yazıyor.⁹⁴⁷ Nakanzi ve Mirza Şükrullah’la⁹⁴⁸ ilgili

⁹⁴⁵ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 79.

⁹⁴⁶ Mustevfi-l Memalik –Ali Genceli bu ifadeyi “Maliye vekilleri” şeklinde açıklıyor. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 276.

⁹⁴⁷ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 277.

⁹⁴⁸ Mirza Şükrullah – Alem-Ara’da onunla ilgili şunlar anlatılır: “Hoca Habibullah İsfahani’nin oğludur. Salim ağırbaşlı, güzel yazı yazan ve iyi bir adamdı. Her birkaç senede Yüksek Divan’ın işlerinden birisine memur edilirdi. Birkaç senede bir de hiçbir iş olmadan ve hiçbir memuriyeti olmadan “Orduyu Mualla”da bulunur ve Padişahın meclisine gelip giderdi. Meclis zümresinden ve Divanın müteferrika yazarlarından da oldu. Mir Gıyaseddin Mahmut, söylendiği gibi azledildikten sonra mustevfilik makamı ona verildi. O da Padişahı cennetmekânın vefatına kadar, tam bir istiklal ile bu işi yapmakta idi. Söyleneceği gibi İsmail Mirza’nın zamanında Vezir ve İtimadüd-devle oldu. Nevvab İskender Şan zamanında da Horasan ülkelerinin vezirliği ve mümeyyizliğine tayin edilip, padişahın hususi mülklerinin idaresine tayin edilip, padişahın hususi mülklerinin idaresine memur olup, o tarafa gönderildi. Fakat kibirlik ve ağırbaşlılığında, zamanın mağrur adamları tarafından beğenilmiyordu. Onunla Horasan beylerbeylerinin arası iyi gitmedi. Bu yüzden onun işleri layıkıyla yoluna girmedi. Damğana geldi, orada da bu dünyaya veda ederek, diğer dünyanın yolunu tuttu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 277–278.

İskender Bey Münşi'nin verdiği bilgilerden bu göreve seçilen kişilerin güzel yazı yazan ve hesap işlerinden anlıyor olmalarının gerektiği sonucunu çıkarabiliriz.

Nakanzi'nin vefatından sonra onun yerine geçen **Mir Gıyasseddin Mahmut'la** ilgili verdiği bilgilerden onun döneminde bir müddet **müstevfilik makamının** Defterhan-i Hümayun'un **avarça (defter)** yazarlarının arasında bölündüğünü anlıyoruz.⁹⁴⁹

İskender Bey Münşi Şah Abbas döneminde **Yüksek Mustevfi-i Memâlik** görevinde bulunanlar arasında **Hoca Şükrullah Dünyai İsfahani, Ağa Ali Devlet Abadi, Hoca Kasım Natanzi'nin torunu Mirza Sait**'in isimlerini vermektedir. **Ağa Ali Devlet Abadi**⁹⁵⁰ ile ilgili verdiği bilgilerden ilk kez onun zamanında Mustevfilere altın ve mücevherle kaplı kalem divit takımının ona verildiğini ve böyle bir geleneğin başlatıldığını yazıyor.⁹⁵¹

a. Defterhane-i Humayun-ı Âla'nın Muhtesip ve Münşileri - Âlem Ara-i Abbasi'de Mustevfiler, Kalem Erbabı'nın meşhurları anlatılırken bu zümreden “onlar halk arasında Tacikiye diye meşhur ve tanınmıştır” diye bahsedilir.⁹⁵²

⁹⁴⁹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 277.

⁹⁵⁰ “İlk defa olarak, altın ve mücevherle işlenmiş kalem divit takımı mustevfilerinden ona verildi. O zamana kadar böyle kalem divit takımı mustevfilere verilmezdi. O da siyakat ilminde ve yazı yazmakta maharet sahibi idi. Ustadu'l-muhasibin diye anılırdı. Bilgili zattı. Salimü'n-nefis ve iyi düşünceli idi, altı sene tam istiklal ile bu makamda kaldı. Bin altı senesinde kendi tabii eceli ile vefat etti. İyi hizmetleri karşısında Hazreti onun hizmet hakkını göz önünde tutarak mustevfilik makamını onun kardeşi Ağa Mirza Ali'ye verdiler. Bahsi geçen altın kalem divit takımı da ona verildi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, III. cilt, III. kısım s. 377.

⁹⁵¹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, III. cilt, III. kısım s. 377-378.

⁹⁵² İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 272.

Minorsky'ye göre, Münşiler, Mümeyyizler⁹⁵³ ve Vezirler tüm vergi işlerini, münşilikle ilgili işleri, belge düzenleme ve sair işleri yapıyorlardı. Bazı emirlere imza atma ve damga vurma yetkisine de sahiplerdi. Mustevfiler genelde muhasebe işlerine bakarlardı ve maaşlarda onların damgası bulunurdu. Fakat istihdam ve atama işlerine bakmazlardı.⁹⁵⁴

Münşiler genel olarak Defterhane'de görevlilerdi. Defterhane-i Hümayun-ı Âla Divan-ı Âla'nın bir birimiydi. Bu konu aşağıda geniş şekilde ele alınacaktır.

Münşi el-memâlik Mukarreb el-Hakanlar arasında anlatıldığından burada ondan tekrar bahsetmeyeceğiz. Fakat şunu belirtmeliyiz ki, Münşi el-memâlik Defterhane-i Hümayun-ı Âla arasında bulunmamaktadır. Muhtemelen o, direk ve sadece şahla ilgili raporlarla ilgilenirdi ve bu sebeple Mukarreb el-Hakan unvanı taşırdı. Kanımızca Münşi el-memâlik Şahın özel münşisiydi, Defterhane-i Hümayun-ı Âla'da bulunan münşiler ise hem şahın, hem de devletin işleriyle ilgilenen kurumun memurlarıydılar.

Defterhane-i Hümayun-ı Âla'da görevli olanların bir kısmı aynı zamanda Mustevfi el-Memâlik'in emrinde çalışanlar olarak da gösterilir. Bunlar aşağıdakilerdir: Nazır-ı Defterhane-i Hümayun-ı Âla, daruga-i Hümayun-ı Âla, Zabitanüvis. Bu durum şöyle bir sonuç çıkarmamızı sağlamaktadır. Defterhane-i Hümayun-ı Âla Mustevfi el-Memâlik'e bağlı bir birimdi. Muhtemelen maliye ve

⁹⁵³ Mümeyyiz – vergi saymanı; Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 141.

⁹⁵⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 141.

hesap işleri ile uğraştıklarından defterhane onun yetkisindeydi. Mustevfi el-Memâlik geniş olarak ileriki sayfalarda anlatılmaktadır.

Minorsky'ye göre, Defterhane'nin iki anlamı bulunmaktadır. 1. Saltanat belgelerinin kaydının yapıldığı idare, 2. Muhasebe idaresi.⁹⁵⁵

Defterhane-i Hümayun-ı Âla'da yer alan münşiler şunlardı: Nazır-ı Defterhane-i Humayun-i Âla, Daruga (Daruga-i Ferreşhane ve Daruga-i Defterhane), Leşkernüvis, Serhatnüvis, Müfradanüvis, Sahib-i Tevcih, Deftardar, Azabbaşı, Zabıt-ı Düşkek-i Vekil, Avarecenüvis, Peşkeşnüvis. Vezir-i Büyutat, Mustevfi-i erbab-ı tehavil (tahvildaran), Müşrif ve Sahipcem mustevfiler arasında yer alır. Fakat bunların bazıları Defterhane mensupları olarak gösterildiğinden Defterhane-i Hümayun-ı Âla çalışanlarından sonra anlatılacaktır.

1. Nazır-ı Defterhane-i Hümayun-ı Âla - Defterhane-i Hümayun-i Ala'nın müdürüydü. Onun etrafında dokuz katip çalışıyordu. O, (Nazır) Vezir-i Âzam'ın **Tasdik -i Mulazimat**⁹⁵⁶, **Meded-i Maaş**⁹⁵⁷ vs. ödemelerini, rakamlarını kaydediyordu. Nazır-ı Vizaret (bakanlık) tarafından numaralandırılan belgelerin idari teşrifatıyla bizzat sorumluydu. Minorsky'ye göre, belgeler ya da en azından önemli belgeler **Meclisnüvis-i Sevad**'da⁹⁵⁸ ve **Münşi el-memâlik'in Darü'l-İnşası**'nda yazılırdı. O, Chardin'in Nazır'ın şah tarafından atandığını ve Vezir-i Âzam'ın da faaliyetlerini denetlediğini kaydettiğini yazıyor. Chardin'in bu kaydını kesin bir kanıt

⁹⁵⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 142.

⁹⁵⁶ Tasdik -i Mulazimat - Atama onayı.

⁹⁵⁷ Meded-i Maaş - yardım şeklinde veren bir çeşit maaştı. Maaşlar bölümünde daga geniş anlatıldı.

⁹⁵⁸ Meclisnüvis-i Sevad - "sevad" - "liste" demektir. Muhtemelen meclisnüvisle ilgili bir listedir. Bkz: M. Mo'in, a.g.e., cilt 2, s. 1942.

olarak kabul etmemenin yanı sıra Minorsky **Nazır** ve **Daruga-i Defterhane**'nin⁹⁵⁹ **Mustevfi el-Memâlik**'in emrinde çalışanlar sırasında gösterildiğini de kaydediyor. Minorsky'ye göre, bu durum **Defterhane-i Hümayun-i Âla**'nın **Divan-ı Âla**'nın bir birimi olduğunu göstermektedir. O, bu konuda şöyle diyor: “Nazırın emrinde çalışan Katipler Divan'a bağlı ve Divan memurları sırasında yer alırlardı. Seyyahlardan hiç birisi Defterhane idaresinin özel bir yerde olduğundan bahsetmemiştir. Bu ise Defterhane'nin Divan'da olduğunu göstermektedir.”⁹⁶⁰

2. Daruga – Muhtesip ve Münşiyân arasında **Daruga**'nin de ismi geçmektedir. Minorsky'ye göre, Daruga – Moğolca'da “**reis**” demektir. Bu sözcük genel olarak idari bir terimdir.⁹⁶¹ Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında **Darğa** “**Şehir reisi**” şeklinde açıklanır. Araştırmada “**Darğa**” şöyle tarif edilir. “Orta çağlarda idari işlere bakan devlet memuruydu. Moğolca olup “reis” anlamına daha çok uygun düşmektedir. Her hangi kente yahut kasabaya atanan **Darğa** onu içeriden ve dışarıdan koruyarak burada esas olarak insanların can ve mülklerinin tehlikesizliğini temin etmekle sorumluydu. Kentlerdeki idarelerinde gurçi, tüfenkçi ve özel gece bekçileri de bulunmaktaydı ve onlar da Darğaya tabiydiler.”⁹⁶² Minorsky Ahsen'ül Tevarih'de Daruga'nin hâkimlere daha sonraları ise başkent hâkimine verilen bir lakap olarak kullanıldığını yazıyor. Daruga diğer taraftan devletin büyük idari birimlerindeki üst düzey münşilere de denmekteydi. Minorsky'ye göre, Darugalar diğer münşileri denetliyorlardı ve bazı üstünlüklere

⁹⁵⁹ Daruga-i Defterhane - defterhane müdürü.

⁹⁶⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 140–141.

⁹⁶¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 141.

⁹⁶² Z. Bayramlı, B. Ezizli; Evliya Çelebi Seyahatnamesi.. s. 156.

sahiplerdi.⁹⁶³ Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında **Darğa'nın (Darğalığın), Hasse** ile bağlantılı olduğu anlatılır. Bu çalışmada anlatılanlara göre, Şahın özel mülkiyeti (hasse) olan eyalet, mahal (ilçe), kentlere Han, Sultan lakabıyla hâkimler değil de **darğalar** gönderilirdi. Hasse mülküne gönderilen darğalara hakim statüsü verilirdi. Darğa hasse olan eyalet mahal yahut kentin sivil, devlet idari kuruluşlarının başı oluyordu. Bazen ona Han veya Sultan unvanı da verilirdi. Bu sebeple, Evliya Çelebi darğalar tarafından yönetilen bu türden bölgeleri "**Darğalık**" olarak verir.⁹⁶⁴

Daruga-i Ferraşhane ve **Daruga-i Defterhane** de bu lakabı taşırdı. Minorsky'ye göre, Daruga-i Defterhane'nin maaş meblağından önemli görev ve yetkilere sahip olduğu ve **Nazır-ı Defterhane** ile **Daruga-i Defterhane** arasında çok yakın ilişki olduğu anlaşılır. Fakat Minorsky, Daruga-i Defterhane'nin, Mustevfi el-Memâlik'in emrinde çalışan memur olduğunu da belirtir.⁹⁶⁵

İskender Bey Münşi, **Saray Tanzifat Müdürleri** olarak adlandırılan "**Ferraşhane Darugaları**"ndan bahsediyor. Onlardan birkaçı hakkında bilgi verir: "Cülusu Hümayunun ilk günlerinde ve başlangıcında Şamlu Nakdi Bey bu yüksek mansapta bulunuyordu. Nakdi Şamlu Hazreti Nevvab Gitisitani'nin devirlerinin ileri gelen zevatından olup, onların devrinde muhterem haremin Eşikağasıbaşılığında bulunmakla imtiyaz sahibi idi. Kuh-Kiluye ve Merv eyaletlerinin hükümdarlık tacını yüksek padişah ona verdikten sonra, onun yerine oğlu Zeynel Bey Şamlu **Ferraşhane Darugası** oldu. Nakdi Bey, Bağdat Darü's-selam'ı hadisesinde Rumilerin eline geçerek, Rum ülkesine götürüldüğünden Zeynel Han babasının

⁹⁶³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 141.

⁹⁶⁴ Z. Bayramlı, B. Ezizli; Evliya Çelebi Seyahatnamesi.. s. 159.

⁹⁶⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 141.

yerine geçip, Kuh Kiluye valisi oldu. Bu defa Ferraşhane'nin darugalağı Haydar Beye verildi.”⁹⁶⁶

Başkent darugalerinden “İsfahan Darul-saltanatı” çalışanları arasında **İsfahan Darugasi**'nin ismi geçiyor. Minorsky İsfahan Darugasi ile ilgili şöyle diyor: “**İsfahan Darugasi Reis-i Teminat**⁹⁶⁷ sayılırdı ve kısmen yargı yetkisi de vardı. Belki de bu yüzden Divan Beyi'nin emrinde görev yapıyordu. Minorsky Zübdetü'l – Tevarih'te “Daruga ve Hâkim” unvanının bir arada kullanıldığını, Daruga'nin 300–500 Tümen gibi yüksek bir gelire (maaşa) sahip olduğunu kaydedildiğini yazarak, bu durumun onun ne kadar önemli bir görev sahibi olduğunu gösterdiğini belirtir. Safevi devletinin son dönemlerinde bu göreve Gürcistan'ın saltanat sülalesi üyelerinin atandığı yazıyor.⁹⁶⁸

Daruga'nin Yönetiminde Çalışanlar: Ehdas - Tezkiretü'l-mülük'e göre, Daruga'nin muavinleri “**Ehdas**” adlanırdı.⁹⁶⁹ Minorsky batı kaynaklarından elde ettiği bilgilere esasen Ehdas'ın karşılıklarını şöyle veriyor: “Esasbaşı, Dozdgir, Şebgerd ve Sultanü'l-leyl”.⁹⁷⁰ Chardin'in bu kelimeyi “**atas**” ve “**ahtasi hâkim-i şeb**” “Prevot de la nuit” ve Sevar-i Nigahban⁹⁷¹ “Chevalier du guet” şeklinde açıkladığını yazıyor. Kaempfer'in Ehdas hakkındaki açıklamasıysa şöyledir: “Exdas

⁹⁶⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 72.

⁹⁶⁷ Reis-i Teminat – muhtemelen dönemin güvenlik sorumlusu, reisi.

⁹⁶⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 149.

⁹⁶⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 149.

⁹⁷⁰ Esasbaşı – gece bekçisi; Dozdgir – hırsız yakalayan; Şebgerd – gece bekçisi; Sultanü'l-leyl –gece reisi (sorumlusu). Açıklamalar için bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 149.

⁹⁷¹ Sevar-i Nigahban – Süvari bekçi. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 149.

kentte gece dolaşan *gezmelerin* ve sokak bekçilerinin reisiydi ve suçluları tutuklardı”.⁹⁷²

3. Minorsky Muhtesip ve Münşiyânlar arasında dört büyük ordunun⁹⁷³ Vezirlerinden ve Mustevfilerinden bahsedildiğine dikkat çekmektedir. Ona göre, her ordudaki vezir ve mustevfinin görev ve yetkisi diğer ordudaki meslektaşlarının görev ve yetkilerinin aynısıydı. Her dört ordudaki vezir ve mustevfi, mensup olduğu ordunun komutanına bağlıydı ve onlar ordu komutanlarına muhasebe ve sair idari işlerde yardımcı oluyorlardı. Minorsky’ye göre, böylesine ilginç bir yapılanma Safevi devletinin genel idari sistemine benzetmektedir. Ona göre, Safevi idari sisteminde güçler arası denge ve kurumlarda yarı bağımsız denetim sistemi bulunmaktaydı ve bu yapı orduya da yansımıştır.⁹⁷⁴

4. Leşkernüvis ve Serhatnüvis – Muhtesip ve Münşiyân arasında **Leşkernüvis ve Serhatnüvis**’in de adı geçer. Minorsky’ye göre, Leşkernüvis Eşikağasıbaşı biriminin Veziri, Serhatnüvis ise Mustevfisi⁹⁷⁵ idi. Onların idari makam düzeyi vezirler ve mustevfilerle aynıydı. Leşkernüvis (leşker kâtibi) tüm divan memurlarının makam rakamlarını, emirlerden işletme işçilerine kadar yazıp mühürlüyordu. Maaşları azdı. Fakat muhtemelen belge toplarken aldığı vergi, yüksek derecede bir ek gelir kaynağı oluşturmaktaydı. Minorsky’ye göre, hükkamın özel belgeleri Leşkernüvis’in elinde olduğu için, onun görevi çok önemli ve özeldi. Leşkernüvis savaflara katılan ordulara özel bir memur gönderirdi. Minorsky’ye göre,

⁹⁷² Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 149.

⁹⁷³ Bu dört orduyla Gurçibaşı, Kullarağası, Tüfenkçibaşı ve Topçubaşı anlatılmaktadır.

⁹⁷⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 141.

⁹⁷⁵ Mustofi – vergi saymanı.

böyle bir yetkinin onda olmasının nedeni ise muhtemelen lakabıyla bağlıydı. Chardin'e göre ise, Leşker sözcüğü son dönemlerde hem nizamla ilgili, hem de saray üyeleriyle ilgili kullanılırdı.⁹⁷⁶

Oktay Efendiyev'e göre, **Leşkernüvis** – “**Ordu müdürü**”ydü. I. Şah Tahmasb'ın hâkimiyetinin başlarında emirler ve ordu arasında büyük nüfuza ve saygınlığa sahipti. Muhtemelen o, Vezir kapısında dururdu.⁹⁷⁷ A. Genceli bu görevi “**Ordu Kâtipleri**” şeklinde açıklıyor.⁹⁷⁸

Kaempfer Leşkernüvis'i şöyle anlatır: “Leşkernüvisin ofisi (iş yeri) şahın ikamet ettiği yerin yanında beyaz bir küçük saray idi. Burada vezirler, münşiler, askeri rütbeliler vs. makam sahipleri rütbe ve maaş düzeyine göre belirli yerlere sahiplerdi. En yüksek rütbeliler en başta otururlardı. **Sadr-ı Âzam**'dan sonra en yüksek rütbe Beylerbeyi idi. Onun emrinde askerlerden de çalışanlar bulunmaktaydı. O, şahın bulunmadığı zamanlarda **Naibu'l-Saltanat**⁹⁷⁹ olurdu. Minorsky'ye göre, bu küçük saray dışında diğer önemli yer Defterhane'ydi, Chardin burayı “Defter-i Serkar” ile karıştırmıştır.⁹⁸⁰

İskender Bey Münşi **Leşgernüvislerden** şunların adını veriyor: **Hoca Bey Şirazi, Mehmedi Bey** ve **Ahmet Bey Leşgernüvis**.⁹⁸¹ İskender Bey Münşi Ordu

⁹⁷⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 141.

⁹⁷⁷ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 239

⁹⁷⁸ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 281.

⁹⁷⁹ Nayibu'l Saltanat – şah vekiliydi.

⁹⁸⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 142.

⁹⁸¹ İskender Bey Münşi onlarla ilgili şu bilgileri aktarır: “Padişahı cennetmekânın (Tahmasb) cülusunun başlarında **Hoca Bey Leşkernüvis Şirazi** çok muhterem bir emir idi. Emirler ve diğer ordu mensupları arasında büyük bir iktidar ve hürmet sahibi idi. Herkes ona çok hürmet gösterir ve yakında vezir olacak (Muntezerulvezare) gözüyle bakarlardı. Onun vefatından sonra Ahmedi beyin kardeşi

Kâtipleri (Leşkernüvisler) arasında Ahmet Bey'den sonra **Ali Kuli Bey**'in⁹⁸² ve **Mirza Fetullah**'ın⁹⁸³ isimlerini verir.⁹⁸⁴ Onlarla ilgili bahislerde direkt Leşkernüvis olduklarını söylemez. Ama "O aile bu hizmetle yükseltilmiştir" ifadeleriyle "Leşkernüvis" makamını anlatmaya çalıştığı kuvvetle muhtemeldir. Aksi takdirde neden Leşkernüvisler arasında anlatıldıkları anlaşılmazdı. Ayrıca muhtemelen bu sebeple O. Efendiyev bu iki kişiden bahsetmez.

Serhatnüvis⁹⁸⁵ - Minorsky'ye göre, **Serhatnüvis** Leşkernüvisle idari statü açısından mustevfiyle vezir gibiydi. Onların arasındaki statü farkı idari işlerle sınırlıydı. Serhatnüvis Eşikağasıbaşı birimiyle direkt irtibatlıydı. Serhatnüvisin maaşı, Leşkernüvis'ten daha fazlaydı. Fakat onun Leşkernüvis gibi belge toplama vergisinden elde ettiği kazanç fazla değildi.⁹⁸⁶

Mehmedi Bey bu işe getirildi. O da Azerbaycan'ın avarçe (vergi defteri) tutanı idi. Bilgili istidatlı ve fikir sahibi bir zat idi. Verilen hizmeti başarı ile yapmış olduğundan daima Padişahın iltifatlarına mahzar idi. Nitekim Padişah ona "küçük vezir" diye hitap ederdi. O da vefat ettikten sonra kardeşi **Ahmedi Bey** bu işe getirildi. Padişahın vefatına kadar bu işle meşgul oldu. **Nevvabı İskender Şan**'ın cülusu sırasında da bu vazifesini yapmakta idi. Bunlar aslen Şirazlı olup, orada Hakiler diye tanınmışlardı. Fakat çoktan beri Şiraz'dan çıkmışlardı. Irak'ta ve Azerbaycan'da ve Ordu-yu Mualla'da yüksek makama erişmişlerdi. Bu zat da bilgili fazilet ve kemal sahibi olup, güzel yazı yazar ve hattat sahibi idi. **Hazreti âla Şahi Zilli İlahi**'nin cülusunun başlarında vefat etti." Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 281; Ayrıca bu adı geçen kişiler için bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 239.

⁹⁸² Onunla şu bilgileri aktarır: "Ali Kuli Bey büyük Korçuların veziridir. Arabgürlü oymağındandır. Babası Hüseyin Ali Bey, bilgili ve talik yazıyı iyi yazanlardandı. Padişahın münşisi (hususî kâtiibi) Mevlana Bahaeddin Münşi'nin yazısını etüt etmiştir. Ondandır çok faydalanmıştır. Bu devletin başından beri Korçuların vezirliği makamı onların ailesine verilmiştir. **O aile, bu hizmetle yükselmişlerdir.** Ölüncüye kadar bu vazifeyi yapmakta idi. Şahi Zilli İlahi'nin (İsmail Mirza - Z. V.) cülusunun başında vefat etti." Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 281.

⁹⁸³ "**Mirza Fetullah** büyük Korçuların mustevfisidir. O da aslen İsfahanlıdır. Hoca Melik'in akrabasıdır. Önce Korçuların mustevfisi ve sonra da Müstevfi-i memalik oldu. Mirza Fetullah gençliğinin başlangıcında **bu vazife ile yükseltildi** ve padişahın iltifatlarına mahzar olup, daima yüksek meclisin hazır bulunanları sırasında idi. Vezirlikten ziyade Korçu olup, Korçuluk işlerinden daha iyi anlardı." Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 282.

⁹⁸⁴ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 281-282.

⁹⁸⁵ Serhatnüvis - Günlük harcamaları yazan adam. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 141.

⁹⁸⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 142.

5. **Zabitanüvis** - Zabitanüvisi Ali Genceli “**Zabıt kâtipleri**” olarak açıklıyor.⁹⁸⁷ Muhtesip ve Münşiyandan olan **Zabitanüvislerle** ilgili Minorsky şöyle diyor: Zabitanüvis Mustevfi el-Memâlik’in emrinde çalışıyordu. Minorsky’ye göre, Zabıt’ın teknik anlamda açıklaması “aidatı toplamak”tır. Minorsky “Zabıt” kelimesiyle ilgili şu açıklamayı verir: “**Zapt** Arapça’da toplamak demektir. “**Zabıt**”dan üretilen “**Zabıta**” “kural ve yasa” anlamındadır”. Zabıtabden bahsedilen fasıl “**Tevcih**”⁹⁸⁸ faslından hemen sonra gelmektedir. Minorsky’ye göre, bunun sebebi de “tevcih”in “hazine” anlamına çok yakın olmasıdır. Minorsky’ye göre, Zabitanüvisin görev ve yetkileri hakkında Avrupa kaynaklarında hiçbir şey yazılmamıştır. Hatta adı bile verilmemiştir. Diğer memurlarla karıştırılmıştır. Muhtemelen **Reis-i Defterhane-i Hulase** ile karıştırılmıştır. Minorsky Chardin’in bu birimle ilgili “Evaidin (aidatın) kayıt yeri” ifadelerini kullandığını yazıyor. Minorsky’ye göre, Zabitanüvisin maaşı orta düzeydeydi. Buna rağmen emrinde çalışan memur sayısının çokluğu bu görevin ne denli önemli olduğunu gösterir.⁹⁸⁹

Tezkiretü’l-mülük’e göre Zabitanüvis “**Serkar-ı hasse**” ve “Avarece” dışında tüm aidatı topluyordu. Aidat tablosunda büyük eyaletlerin aidatlarının çeşitleri ve toplam miktarları Avarece’ye, Zabıta’ye, Hasse’ye, Erbab-ı Tehavil’e ve madenlere göre bölünmüştür. Minorsky Avarece ile Zabıt’ın birbirinden farkını şöyle açıklıyor. Defter-i Avarecelerde⁹⁹⁰ muhtemelen arazi vergisi kaydolurdu, zabıtabda ise avarecede kaydolanların dışındaki aidat kaydolurdu. Chardin’e göre, bu aidata “**vergi**

⁹⁸⁷ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 80.

⁹⁸⁸ Tevcih - vergi tebliği.

⁹⁸⁹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 142.

⁹⁹⁰ Defter-i Avarece – Vergiyle ilgili borçlar ve ödeyecekleri taksitler burada kaydolurdu. Devteri avaric’de ise gelir ve giderlerin türleri ayrı ayrı kaydolurdu ve vergi gelirlerinden giderlerin ödenilmesi bu defterde kaydolurdu. M. Mo’in, a.g.e., cilt 2, s. 1541.

tiyulu” adı verilmelidir.⁹⁹¹ O. Efendiyev’e göre, “Avarece” idaresinden farklı olarak Mustevfi-i mal’ın bölümünde olan mirzalar divana dâhil olan para miktarlarını (vücuhat) kaydediyorlardı. Zabitanüvis idaresine toplanması gereken vergiler – yol vergileri (**vücuhat-i rahdari**), tütün ticareti için vergiler, çobanbeyi (hayvan vergisi) vs. idi.⁹⁹² İskender Bey Münşi’den elde ettiğimiz bilgilere göre, **Zabitanüvis Müfradenüvis**’in aynı görevdi ve bu görevin önceki simi **Mustevfi-i mal**’dı. İskender Bey Münşi **Yüksek Defterhane Memurları** arasında **Mir Ebu Turab Natanzi**’den ve **Hidayet Bey Şirazi**’den⁹⁹³ bahsediyor, onlarla ilgili şu bilgileri verir: “**Mustevfi-i mal** idi. Şimdi buna **Zabıt kâtibi** ve **Müfrede yazan** denir.”⁹⁹⁴ İskender Bey Münşi **Defterhane-i Hümayunun** Mensuplarından olan **Zabitanüvis** arasında **Mirza Mehmet Nasir**’den bahsediyor.⁹⁹⁵

6. Sahib-i tevcih – Ali Genceli sahip-tevcichi “**Havale memurları**” olarak açıklamaktadır.⁹⁹⁶ Oktay Efendiyev’e göre, sahib-i tevcihin mirzalar bölümü vardı. O, “şahın fermanları” ile çeşitli, rasgele vergilerin başına buyruk çoğaltılmasına yol vermemekle görevliydi.”⁹⁹⁷ Muhtesip ve münşiyandan olan sahib-i tevcih’i Minorsky

⁹⁹¹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 142–143.

⁹⁹² Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 239.

⁹⁹³ **Natanz** Uluşiyə seyitlerindendir. Hoca Kasım mustevfinin damadı idi. Defterhane-i Hümayunun kalem erbabı siyakat ilminde onu “Ustadu’l-muhasibin” muhasibecilerin üstadı diye tanırlardı. **Hidayet Bey Şirazi**: Divan-ı Alanın tahsildarlarından idi. O da eski tahsildar, Hoca Habibullah’ın akrabasındandır. Onların ailesinden birçok adam bu yüksek devletin muhtelif hizmetlerinde bulunmuşlardır. Daima padişahın itimadını kazanmışlardır. O da tecrübeli iyi kalem sahibi, bilgili salimü’n-nefis ve dürüst adam idi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 282.

⁹⁹⁴ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 282. Ayrıca bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 239.

⁹⁹⁵ Onunla ilgili şu bilgileri verir: “**Hakan-ı Ridvan Mekân**’ın devirlerinde Divan-ı Ala’nın zabıt kâtibi Mirza Mehmet Nasir idi. Mir Mehmet Nasir Hazret-i Nevvab Gitisitani’nin devirlerinin zabıt kâtibi merhum Mirza İna-yetullah’ın oğludur. Mirza Mehmet Nasir bu vazifesine getirildikten sonra, o hazretin saltanatlarının son gününe kadar bu vazifesini ifa etmekle meşgul idi.” İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 80.

⁹⁹⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 79.

⁹⁹⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 240.

şöyle anlatır. Tevcih görevini yapan Mustevfi el-memâlikin emrinde çalışıyordu. Minorsky'nin Chardin'den aktardığı bilgilere göre, o, (yani - sahib-i tevcih) “**Nuzzar-ı harc**”ın⁹⁹⁸ veya masraflardan sorumlu olanların işlerini kaydedirdi. Sahib-i tevcih'in bulunduğu dairede şah aidatını kaydeden genel bir defter vardı ve bu defterde nerelerden aidat (evaid) alınırıdıysa onarın günlüğü tutulurdu. Bu defterde şah aidatının ülkedeki bölgelere göre detaylı listesi bulunmaktaydı. Devletin tüm defterleri bu dairede tutulurdu. O, Kaempfer'in de bu defterlerle ilgili bilgi verdiğini yazıyor. Kaempfer'e göre, “**Defterhane-i Tevcih**”te Mustevfi-i Hasse'nin defteri bulunurdu ve bu defterde padişahın şahsına ait mülklerin, harcamaların listesi şahın miras mülkleri, aidat ve gider listesi yer alırdı.⁹⁹⁹

Minorsky “**Tevcih dairesi**”nin “**ödeme merkezi**” olduğunu yazıyor ve borçlu olan toprak sahiplerinin ödemelerinin ve diğer vergi ödemelerinin onun yetkisinde olması sebebiyle Minorsky “**tevcih görevlisi**”ni “**havale dairesinin müdürü**” diye de adlandırır. Minorsky bu açıklamasının “**yönetmek ve göndermek**” anlamı içeren “**tevcih**”le¹⁰⁰⁰ desteklendiğini de yazıyor. Minorsky buna benzer açıklamanın Tezkiretü'l-mülük'te “**Kelanter**”in¹⁰⁰¹ görev ve yetkilerinden bahsederken geçtiğini ve esnaf vergisi “**havale yolu ile alınmalıdır**” diye kaydedildiğini ve **Mahasses**,¹⁰⁰² taksim, tevcih kelimelerinin havale ile ilgili olduğunu yazıyor. Bu sözcüklerin aynı anlama geldiğini ve hepsinin bir meblağ ödemek demek olduğunu belirtir. Minorsky'ye göre, Tevcih belli bir meblağ dağıtmak anlamı da taşır. Bu iş tevcih

⁹⁹⁸ Nuzzar-ı harcın - harcamalarla yetkilisi ya da Harcama nazırları.

⁹⁹⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 143.

¹⁰⁰⁰ Oktay Efendiyev de “**Sahib-i tevcih**”teki tevcih'i “**göndermek, adrese göndermek**” anlamı taşıdığını yazıyor. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 240.

¹⁰⁰¹ Kelanter – esnaf müdürü.

¹⁰⁰² Mahasses – havale ödemesi. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 143.

dairesinde yapıldığı için ona, “**Daire-i tevcih**” denilirdi. Tevcih memurunun dairesi Minorsky’ye göre, kayıt işlemleriyle, mümeyyizlikle¹⁰⁰³ ve sayıca pek az olmayan diğer işlerle ilgileniyordu. Chardin’in **Sahib-i tevcih’in** görevini “devletin mali defterini düzenleyen şekilde açıkladığını belirten Minorsky Chardin’in bu görüşüyle Tezkiretü’l-mülük’ün yazarının düşüncesinin örtüştüğünü yazıyor.¹⁰⁰⁴

Sahib-i tevcihin bir görevinin de “**Desturu’l Amel-i Şahi**”yi korumak olduğu anlaşılır. **Desturu’l Amel-i Şahi** vergi tarifelerini belirten bir defter olduğundan korunmasının amacı o defterdeki tarifelerin çoğaltılıp azaltılmamasıyla ilgiliydi. Minorsky’ye göre, Şah Tahmasp’a kadar Uzun Hasan’ın idari sistemi yürürlükteydi. Minorsky’nin verdiği bilgilere göre, I. Şah Abbas dönemde Alem Ara’nın yazarı Şah Tahmasp’ın desturu’l amelinden bahsetmektedir. Şah İsmail dönemine dair böyle bir defterle ilgili bilginin bulunmadığını da kaydediyor.¹⁰⁰⁵

O. Efendiyev’in Tarih-i Alem Ara-i Abbasi’den aktardığı bilgilere göre, orada “**Sahib-i Tevcih-i Divan-ı Âla**” görevinde çalışmış olan Hidayet bey Şirazi’nin adı geçmektedir.¹⁰⁰⁶

İskender Bey Münşi Defterhane-i Hümayunun mensuplarından olan daha sonraki **Divanı Ala’nın Sahip-tevcihleri** arasında **Mirza Salih** ve **Mirza Muhsin**’in adlarını çekiyor ve onlarla ilgili bilgiler aktarır.¹⁰⁰⁷

¹⁰⁰³ Mümeyyizlik – Vergi belirleme. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 143.

¹⁰⁰⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 143.

¹⁰⁰⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 143.

¹⁰⁰⁶ Hidayet bey Şirazi’yle ilgili bilgilerden onun babasının da aynı görevi icra ettiği anlaşılır. Bu rada şöyle denmektedir: “O, daha önce “Sahib-i Tevcih” görevinde hizmet etmiş olan Hacı Habibullah’ın akrabalarından idi”. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 240.

7. Defterdar-ı Defterhane-i Humayun-ı Âla: Defterdarın temel görevi Defterhane-i Humayun-ı Âla'nın dosyalarını kaydedip arşivlemektir. Fakat tevği dairesi ile eşikağasıbaşı birimi vs.nin belgelerini de arşivliyordu.”¹⁰⁰⁸

8. Azabbaşı – Muhtesip ve münşiyân arasında Azabbaşı'dan bahsedilir. Azabbaşı alt düzey memurların (ya da işçilerin) sorumlusuydu ve Defterhane-i Humayun'un altında bir görevdi. Daruga-i Defterhanenin (Defterhane Müdürünün) emrinde görev yapıyordu. Azabanın Ferrâşlara benzer bir görevi vardı ve mektup ve yazışmaları ulaştırırdı. Azabanla ilgili Minorsky şunları eklemektedir: “Ezeb – dul ya da bekar erkek demektir. Osmanlı ordusunda bu isimle adlandırılan bir bölüm bulunmaktaydı”.¹⁰⁰⁹

9. Zabıt-i Duşkek-i Vekil – Muhtesip ve münşiyân arasında Zabıt-ı Duşkek-i Vekil'in ismi geçmektedir. Zabıt-i Duşkek-i Vekil - Divan-ı Âla Vekili izinli olduğunda o vekilin görevinde olan rüsumları toplamakla görevliydi.¹⁰¹⁰

10. Avarecenüvis – Ali Genceli avarecenüvisleri “avarece katipleri” adlandırır.¹⁰¹¹ Muhtesip ve Münşiyân arasında ismi geçenlerden birisi de

¹⁰⁰⁷ “Saltanatının ilkbaharında ve başlangıç günlerinde Mirza Salih bu vazifede bulunuyordu. Mirza Salih, Hazreti Hakani Gitisitan Firdevs mekânın devrinde uzun zaman bu vazifeyi ifa etmiş olan merhum Mirza Bakır'ın büyük oğludur. O zatın şerhi halini de o hazretin saltanat günlerinin hadiselerinin sonunda bahsedip, anlattık. Babası vefat edince, Mirza Salih babasının yerine geçerek, bu vazifeyi ifa etmeğe meşgul oldu. Revan fethi hadisesinde kaçınılmaz ahret seferine çıkmak zorunda kaldı. Yerine küçük kardeşi Mirza Muhsin getirildi. Mirza Muhsin ise, Korçubaşı Emir Hamın veziri idi. Bu yüksek makama çıkarıldıktan sonra **Hazreti Hakani Rıdvan Mekân**'ın saltanatlarının son günlerine kadar bu vazifesini elinde bulunduruyordu.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 79.

¹⁰⁰⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 144.

¹⁰⁰⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 144.

¹⁰¹⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 144.

¹⁰¹¹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 282;

avarecenüvistir. Minorsky'ye göre, “evarece” (avarce) çok eski İslami Literatüre dayanan bir muhasebe terimidir ve muhtemelen Sasanilere dayanmaktadır. Ona göre, “evarec, “evareden” alınmıştır ve Farsçada menkul (nakil olunan, taşınan) anlamındadır. Borçlu olan şahsın kaydı evareceye nakledilirdi ve şahsın son ödemesine kadar taksitlerde kaydolunurdu. Avarecenin etimolojisiyle ilgili Minorsky şunları eklemektedir: “Arapça sözlüklerde evarece ile ilgili daha sade açıklamalar verilmiştir. Bu açıklamalardan birinde şöyle denilmektedir: “Kayıt defteri veya gelir-gider defteri”dir. Farsça sözlükler avar, evare, ayare, evarece vs. “dağınık hesaplar defteri” veya “gelir gider defteri” açıklamalarını verir. O, Abdullah Huvarizmi'nin divan işleri ile ilgili terimler faslında: “**Kanun’ul Haraç**’ta¹⁰¹² haraç ona göre belirtilir” diye yazdığını kaydediyor. Minorsky “avarece” sözcüğünün açıklanmasında kullanılan “kanun” sözcüğünün, Mümeyyezi-i Umumi-i Arazi’yle¹⁰¹³ ilgili olduğunu belirtir. Minorsky'ye göre, avarece muhtemelen belli bölgelerde kanun uygulamalarını denetlemek için düzenlenen defterlerdi.¹⁰¹⁴

Minorsky avareceyi şöyle açıklıyor: “Evarece: taksitle ödenen bireysel vergilerin hesaplanmasında kolaylık sağlayan defter ya da belgedir”.¹⁰¹⁵ O. Efendiyev’e göre, bu deftere kayıtlar daha sonraki eklemeler için özel bir kuralla geçilirdi¹⁰¹⁶

Avarecenüvisler, mustevfi el-memâlikin emrinde görev yapıyorlardı.

Kaynaklarda dört büyük ordunun (Irak, Azerbaycan, Fars ve Horasan)

¹⁰¹² Kanun’ul Haraç - Vergi kanununda.

¹⁰¹³ Mümeyyezi-i Umumi-i Arazi - arazi genel vergi saymanı.

¹⁰¹⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 144-145.

¹⁰¹⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 144.

¹⁰¹⁶ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 240.

evarecenüvislerinin ve bir de Madenler evarecenüvisinin adı geçmektedir. Ayrıca Gilan ve İsfahan evarecenüvislerinden bahsedilir ve bu memurlardan bir kaçının adı verilir. Minorsky'nin verdiği bilgilere göre, Irak, Fars ve Azerbaycan aidatının büyük bir bölümü o eyaletlerin avarecesinde kaydolurdu. Bazen bir eyaletin bazı aidatı, diğer eyaletin avarecesinde de yazılırdı. Örneğin Kirman (eyaletinin) aidatının bir kısmı “Horasan avarecesi”nde veya “Irak avarecesi”nde vs.de kaydedilmiştir”. Minorsky bu durumu şöyle açıklıyor: “Bir eyaletin aidatının bir kısmı diğer eyaletin bütçesine tahsis ediliyordu, ya da bazı avarece defterleri bir kısım intikaller için kullanılırdı. I. Şah Tahmasp döneminde “Horasan ve Kirman” için bir avarecenüvis ve “Azerbaycan ve Şirvan” için de biri vardı. Bu ihtimaller dışında bu durum devletin diğer mali politikalarıyla açıklanabilir”.¹⁰¹⁷

Avarecenüvisin görevi – Avarece dairesi “zabıta” dairesinden bağımsızdı. Minorsky'ye göre, Avarece dairesinin “zabıta”den bağımsızlığı bu dairenin Divan-ı memâlik'in bir birimi olması onun önemini gösterir. Ayrıca avarecenüvisin maaşı da, onun önemli bir münşi olduğunu gösterir niteliktedir. Divan-ı memâlik'in tüm ürünleri, kiralık ev ve dükkânları zabıtanüvisin görev alanında olduğundan, “avarece defterdarlarının” da memâlik arazilerinin aidatını kaydettikleri düşünülmektedir. Minorsky avarecenüvisin valiler (hokkam) tarafından memâlikin vergilerini toplamakla görevlendirildiğini ileri sürmektedir. Ona göre, bu durum avarecenüvislerin görevi olan resmi memurlarla yazışmaların (vergi onlar tarafından belirlenirdi) kaydolmasını açıklamaktadır.¹⁰¹⁸

¹⁰¹⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 144.

¹⁰¹⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 145.

Avarecenüvislerin birinci görevi “**Keyfiyat-ı hakayik-i defteri**”nde (vergi verenlerin) isim yazmaktı. Bu ifadeyi Minorsky bir çeşit tabloda isimler kaydetme yahut genel liste anlamında yorumlamaktadır. İkinci görevi **Divan-i maliyat**¹⁰¹⁹ memurlarının verdiği belgelere ciro yapar ve onları onaylardı. Üçüncü görevi tiyul, hama-sale vs. pervanecatı¹⁰²⁰ saklardı (zaptederdi) ve muhtemelen, belge üzerinde zapt ve unvanı yazıyordu (O. Efendiyev’e göre, kabul ediyor ve gönderiyorlardı). Dördüncü görevi ise rakamları kaydetmekle ve denetlemekle ilgiliydi. Ayrıca vergi tahsilâtı alan memurlarla vilayet işlerinin yetkililerine pervanecat gönderirdi.¹⁰²¹

Minorsky Alem-Ara’da I. Şah Tahmasp’ın hakimiyeti sırasında Mustevfi el-memâlik bulunmadığını ve onun görevini defterhane avarecenüvislerinin yaptığını belirtir ve onlarla ilgili “onlar kendi birimlerinin mustevfileri sayılırdı”, diyor.¹⁰²²

Bazen Mustevfi-i el memâlik görevleri şah defterhanesinin avarecenüvisleri arasında paylaştırılırdı. Bu konuda O. Efendiyev İskender Bey Münşi’nin şöyle dediğini kaydediyor: “Bazen mustevfi-i el-memâlik görevleri şah defterhanesinin avarecenüvisleri arasında paylaştırılırdı ve onlardan her biri kendi idaresinin mustevfisi oluyordu”.¹⁰²³

¹⁰¹⁹ Divan-i maliyat - vergi dairesi.

¹⁰²⁰ Pervanecat – pervanenin çoğuludur. İki anlamı vardır. 1. Emir, buyruk, ferman 2. Ruhsat, izin, yetki, yetki belgesi. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 145. Bu ifadeyle ilgili Minorsky ayrıca ekler kısmında bilgi vermektedir. Burada pervanaeyle ilgili şunları belirtir: “**Pervane**”: “Pervanecat-ı Mübarek-i Eşref” ve “Pervanecat Hesabi” Pervane türü idari belgelere örnekler. Pervaneceler Hindistan’da; “Şahın mührüne ihtiyaç olmayan ferman türleridir. Bu konu bizim a-10 fermanı ile ilgisi yoktur. Bkz: Minorsky, açıklama, s. 203. T.M. Musevi’ye göre, pervane – muhtemelen orta çağlarda devlet için toplanan ve ödenmek için hazır olarak bulundurulmuş ürün veya paranın farklı insanlara ödenilmesi hakkında verilen hükümlere denirdi. Pervane para havalesi, resmi belgelere esasen divan işçilerinin maaşlarını ödemek, aynı zamanda tiyul ve soyurgal vermek için yazılırdı. T. M. Musevi, a.g.e., s. 7.

¹⁰²¹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 145; ayrıca bkz: O. Efendiyev, a.g.e., s. 240.

¹⁰²² Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 145.

¹⁰²³ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 240.

İskender Bey Münşi **Avarçenüvislerden** aşağıdakilerin isimlerini vermektedir: **Hoca Mehmet Emin, Hoca Reşit Bey, Ağa Esed Natanzi** ve **Ağa Seyfulmuluk-i Tahrani**.¹⁰²⁴

Münşi defterhane-i hümayunun mensuplarından olan **Serkarat-ı Harc Vezirleri** bahsediyor. Serkarat-ı harc vezirlerini A. Genceli “masraf vezirleri” şeklinde açıklıyor.¹⁰²⁵

11. Peşkeşnüvis – Peşkeş – bağış, hediye, nüvis – yazar; Peşkeşnüvis – bağış ve hediyelerin kaydını geçen kişi. Minorsky peşkeşnüvisin görevlerini şöyle açıklıyor. Peşkeşnüvisin görevi saraya getirilen hediyelerin tümünün özel bir kayıt defterinde, değerini belirleyerek, kaydettikten sonra hediye getirenleri Şahın huzuruna götürmektir. Hediye veren, hediye verdiği malın vergi miktarından daha fazlasını vermek zorundaydı. Tezkiretü'l-Mülük'te bu rüsum onda bir ya da onda yarım olarak açıklanır. Bu yoldan elde edilen paralar, merkezi idari teşkilattaki memurların konumlarına göre oranla dağıtılıyordu. Minorsky, Chardin'in bu konuyla

¹⁰²⁴ Onlarla ilgili aşağıdaki bilgileri aktarır: “Han diye meşhur **Hoca Mehmet Emin**: Mustevfi Kasım'ın oğludur. Hesap ve siyakat ilminde babasının payesine erişmişti. Azerbaycan ve Şirvan'ın Avarçe kâtipliğinde idi. **Hoca Reşit Bey**: aslen Şirazlı olup, Hidayet beyin akrabasıdır. Irak'ın Avarçe kâtiibi idi. Sufi, derviş meşrep Allah'tan korkan ve temiz bir zat idi. **Ağa Esed Natanzi**: Horasan ve Kirman'ın avarçe kâtiibi idi. Ondan sonra Şirazlı diye meşhur Mir Nimetullah b. Esedî Suhte, babasının yerine avarçe kâtiibi olup, Fars ülkesinin avarçe kâtiibi oldu. **Ağa Seyfulmuluk-i Tahrani**: Tahviller mustevfisi idi. İstidad sahibi değildi, fazla da bilgisi yoktu, fakat hoş sohbet ve tatlı konuşan bir zat olduğundan padişahın Cennet-asa meclisine nasılsa yol bulmuş ve mecliste padişahın gözünde olan adamların sırasına girmişti.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 282; ayrıca bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 240.

¹⁰²⁵ Onlar arasında **Emir Ebu Ali** ve **Mirza Şefi**'nin adlarını zikrediyor ve onlarla ilgili şu bilgileri aktarır: “Cülusu Hümayunun ilk günlerinde zahiri ve gizli ilahi sırların vâkıfı, ileri gelen sofilerden Korçuların veziri **Emir Ebu Ali** bu vazifede bulunuyordu. Adı geçen Emir Ebu Ali, Natan ve o civarın sahihünneseb seyitlerinden olup, Hazret-i Nevvab Gitisitaninin devirlerinin meclis zabıt kâtiibi Merhum Emi Ebulmeali'nin kardeşinin oğludur. Emir Ebu Ali o zaman da Korçuların veziri idi. Yaşı altmışı geçmiş yetmişe yaklaşmıştı. Bunun için bu vazifesinden affedilmesini isteyerek, Mekke-i Mukerreme'ye ziyarete gitmek arzusunu gösterdi. Oğlu **Mirza Şefi** babasının yerine bu vazifeye getirildi. Mirza Şefi Irak memleketi avarca kâtiibi idi. Bunun yerine de Emir Ebu Ali'nin diğer oğlu Mirza Mehmet Bakır Irak memleketinin avarca kâtipliğine tayin edildi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 80.

ilgili tahminlerini anlatır. Ona göre şaha verilen hediyelerden % 11 -1.18 rüsum olarak vergi alınırđı. Bu miktardan %10 nazıra ve geri kalanı da diğer makamlara verilirdi. Chardin şöyle diyor: “Bu hak aslında % 15’tir. Fakat suiistimal olunduğu için yaklaşık % 25’e yükselmiştir. Nazır ondan % 10 alıyordu, bu miktarı da yasavullar arasında dağıtılırdı... Fakat onlara hiçbir şey vermiyordu, geri kalan % 15 de hediyein bulunduğu hazinelere ve binaların mübaşirlerine aitti. Genelde hediye olunan malların değerini doğru belirlemek önemliydi. Çünkü malı hediye eden ne malının değerini düşürmek, ne de fazla göstererek fazla vergi ödemek istiyordu. Ayrıca Chardin’e göre, özel kayıt defterinde hediyein gerçek değeri kaydolunurdu. Hediyelerin değerini daha düşük kaydedemezlerdi. Çünkü eksik kaydedildiğinde fark ödenmeliydi. Chardin şaha verilen hediyelerden alınan rüsumu doğru bulmuyordu. Ona göre, batılılar çok ender durumlarda rüsum ödemiyorlardı. Büyük elçiler bile çoğu zaman rüsum ödemek mecburiyetindeydiler. Tezkiretü’l-Müşük’e göre, şaha verilen kıyafetlerle ilgili hediyelerden %10 rüsum alınmalıydı. Fakat gerçekte daha da fazla alınırđı. Chardin bu tür vergiyi “zenginliğe ve zenginler için vergi” olarak adlandırır. Chardin’e göre, şah böylece zengin hakimlerin fazla gelirini ellerinden alırdı.¹⁰²⁶

Minorsky muhtesip ve münşiyân arasında vergi tahsildarı olarak **sahipcem ve müşriften** bahsediyor. Minorsky’ye göre büyütattaki her birimin bir vergi tahsildarı (sahipcem) ve bir de gözlemcisi (müşrif) vardı. Vergi tahsildarı (sahipcem) o birimin başkanı olarak tüm işlerden sorumluydu. Müşrif ise idari işlerle ilgili müfettişti. Müşrifler (müfettişler) yetkilerinde bulunan işletmeler için zorunlu kredi

¹⁰²⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 156.

belirliyorlardı. Bu iş o kadar önemliydi ki, müşrif bu görevini yapmadığı zaman sahipcem konuyu Nazır-ı Büyutata bildirirdi.¹⁰²⁷ O. Efendiyev İskender Bey Münşi'nin I. Şah Tahmasb dönemindeki Müşrifan-ı büyüat arasında aşağıdakilerin isimlerini verdiğini yazıyor: **Mirza Babai Şirazi**, şah hazinesinin müşrifi (**Müşrif-i Hazine-i Amere**); **Mirza Kasım Şirazi**, tavla müşrifi (**Müşrif-i Tavla**); **Mirza Hasan İsfahani**, Şahın giysilerinin bulunduğu yerin ve terzihanenin müşrifi (**Müşrif-i Rekabhane ve Kayçaçihane**); **Mir Seyit Seyfi**, develerin bulunduğu binanın müşrifi (**Müşrif-i Şaturhan**).¹⁰²⁸

12. Sahipnasak (Sahipneshek)¹⁰²⁹ – Sahipnasak Tezkiretü'l-mülük'te şöyle anlatılır. Sahipnasak'ın aydan aya aksakalların (muhtemelen esnaf aksakkaları) her birinden anlaşma esasında aldığı ve **Muhtasib el-memâlik**'e verdiği bazı mallar vardı. O, anlaşma esasında fiyat listesini (**Tasir-i namecat**) hazırlardı ve Nazır-ı Büyutat'a sunardı. O, hesap raporlarının doğruluğunu araştırır, eğer o, malların bazılarının şişirilmiş fiyatlarının fark ederse, o zulüm ve bedduaya neden olmama sebebiyle onları indirirdi. Sonra Sahipcemlere **Müşrifan-ı Büyutat**'ın harcamaya esasen satış belgelerini yazması için teslim ederdi. Sahipcemlerin borcu hesaptan düşülürdü. Diğer taraftan fiyat listesi rüsûmatın (verginin) 1/20 – ne ek olarak yazılırdı. Nazır senedi mühürledikten sonra kendi masrafı esasında yürütürdü. Nazır müşriflere onların günlük masraflarını (**Ruznamecat-i Mugerrari-ha**) aylık bilânçoya yazılmasını, masraflara dayanarak, şaha rapor verilmesini ve senet verilmesini yasaklamıştı. Bu senede Hasse-i Şerif'in masrafları, meclisler, misafirler

¹⁰²⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 140.

¹⁰²⁸ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 241.

¹⁰²⁹ Sahib-i nasak – devlet memuru – cari fiyatların listesini ve sikkelerin düzenlemesiyle sorumluydu. Bkz: Muhammed Muin, Ferhengi Farsi (Farsça Sözlük), Sepehr Yayın., Tahran 1375 (1996), C. 2, s. 2122.

ve diğler işler için yapılan masraflar o belgeye eklenirdi. Bu senet Nazır-ı Büyutat'ın mührüyle “**ruznamecata**” dâhil oluyordu. Bu ruznamecat aydan aya Vezir-i Büyutat'a verilirdi. Vezir-i Büyutat senetleri karşılaştırdıktan sonra mühürleyip **Mustevfi-i Erbab-ı Tehavil**'e verirdi. Adı geçen mustevfi (Erbab-ı tahavil) Sahipcemlerin gıda atölyeleriyle ilgili gelir giderlerini belirtirdi. Onların paraları ve borçları altı ayda bir Müşrifler tarafından, yılda bir Mustevfiler tarafından kontrol edilirdi. Ruznamecatın ve senetlerin teftişinin gecikmesi **Serkarı Hasse**'de¹⁰³⁰ büyük zararlara sebep olabilirdi.¹⁰³¹ Minorsky onunla ilgili şu bilgileri verir: “Resmi memur olan Sahip-nasak'ın adı Tezkiretü'l-mülük'ün birkaç yerinde “Cari fiyatların listesi” ve kalp sikke (madeni para sahteciliği) ile ilgili geçmiştir. Fakat onun görev ve yetkileriyle ilgili fazla bilgi mevcut değildir. Muhtemelen o, “**serf icrası**” görevini uyguluyordu. Kaçar döneminde **Nesekçibaşı** cellâtların reisiydi.”¹⁰³²

13. Nazır-ı Muhassal¹⁰³³ – Bazı vilayetlere her sene nazır-ı muhassal adlı bir kişi atanırdı. Bu Nazır vilayetlere gedip malları teslim alarak, gönderirdi. Eğer adı geçen mallar her hangi bir sebep nedeniyle Büyutat'a gönderilmezse, Sahipcemler durumu Nazır-ı büyüyata belirtir ve sonra da İtimat üd-devle'ye götürüp karşılığını hazineden ya da divandan alıyorlardı ve belirlenmiş işler için malları tüketiyorlardı.¹⁰³⁴ Nazır-ı muhassalla sahipnasakın görevleri birbirine benzemektedir.

¹⁰³⁰ Serkar-ı Hassa – Muhammed Muin'in Farsça Sözlüğünde “Serkar”ın - “patron” anlamı taşıdığı ve “Hassa”nın Safevi döneminde idari sistem anlamına geldiği ve bu kelimenin ikinci anlamının “Hesap”, “Miktar” olduğu açıklanmaktadır. Bkz: Muhammed Muin, Ferhengi Farsi (Farsça Sözlük), Sepehr Yayın., Tahran 1375 (1996), C. 2, s. 1869.

¹⁰³¹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 49

¹⁰³² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 149–150.

¹⁰³³ Nazır-ı muhassal – Devlet için vergileri (paraları) toplamak için alt düzey bir görevli. Bkz: Muhammed Muin, Ferhengi Farsi (Farsça Sözlük), Sepehr Yayın., Tahran 1375 (1996), C. 3, s. 3910.

¹⁰³⁴ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 49.

Safevi bürokrasisinde rüşvet konusuna değinen Minorsky bu konuda şöyle diyor: “Safevi devletinin idari teşkilatında tüm işler titizlikle ve hassasiyetle denetlenmekteydi. İşletme müdürleri vezir-i âzamlar ya da Şah tarafından (atanan) memurlarla işbirliği ve uyum içinde olmaya mecburlardı.” O, rüşvet konusunda Chardin’in ve Kampfer’in verdiği bilgileri aktarır. Chardin bu konuda şöyle diyor: “Safevi devletinde rüşvet ve yolsuzluk Sultanın mallarını kontrol eden şahıslar sayesinde kolay ve basit değildi.” “Kampfer ise bunun tersine Büyükat memurları hakkında verdiği geniş açıklamadan sonra şöyle diyor: “Defterdarlar rüşvet alıyorlardı ve ellerinin altında çalışan memurlara da bu rüşvetten bir hisse verirdiler.”¹⁰³⁵

¹⁰³⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 140.

3. BÖLÜM

TAŞRA TEŞKİLATI

A. Memalik-i Mahruse ve Eyalet Vezirleri

Memalik-i Mahruse: Oktay Efendiyev “Memalik-i Mahruse”yi “Allah’ın koruduğu vilayetler” şeklinde çevirmektedir.¹⁰³⁶

Minorsky Sasaniler döneminde İran’ın (Eran) 4 coğrafi bölgeden oluştuğunu ve bu bölgelerin Horasan (Doğu), Abahtar (kuzey), Hâverran (batı) ve Nimruz (güney)’dan ibaret olduğunu yazıyor ve İran’ın 4 bölgeden oluşmasının nedeni olarak, İran eyaletlerini birbirinden ayıran merkezdeki sahayı gösterir. Keampfer’e göre ise, I. Şah Abbas döneminde Safevi devletinin 5 bölgeden oluştuğunu yazmaktadır. Minorsky Keampfer’in belirttiği 5 bölgeyi şöyle izah eder: “Aslında bu beş bölge eski dört bölge ve merkez eyaletler olan Irak’la yeni başkent İsfahan’dan (M. 1599 – H. 1007) ibaretti”.¹⁰³⁷

Minorsky Tezkiretü’l-Mülük’teki devlet sınırlarını şöyle sıralıyor: “a. Kuzeybatı – Azerbaycan ve Trans Kafkasya; b. Doğu – Büyük Horasan; c. Kuzey – Hazar Denizinin kıyıları; d. Güneydoğu – Kirman; e. Merkez – Irak; f. Batı –

¹⁰³⁶ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Devleti, s. 233.

¹⁰³⁷ Ayrıca Minorsky Chardin’in de İran’ın dört eyaletten oluştuğunu onayladığını ve bu eyaletlerin Chardin’in verdiği bilgilere göre, Irak, Fars, Azerbaycan ve Horasan’dan oluştuğunu belirtir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 163.

Kürdistan ve Loristan”. Yezd, Mazendaran, Save ve Irak’ın birçok bölgesi Hassa’nın idari sisteminde yer aldığından onlara bu listede yer vermez.¹⁰³⁸

M. H. Pak’a göre, Sasanilerin çöküşünden Safevi devletinin kuruluşuna kadar, bugünkü İran coğrafyası hiç bir zaman bir bütün ve tek merkezli bir devlet olmamıştır. O, Safevilerin idari ve siyasi yapısını şöyle açıklamaktadır: “Şah Abbas döneminde ülkenin idari siyasi yapısı ademi merkeziyet¹⁰³⁹ sistemine göre idi. Bu sistemde valiler özerkti. “Memalik-i Mahruse” sözcüğü ilk kez bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu idari siyasi sistem Afşarlar ve Zendiler döneminde de aynen devam etmiştir. Fakat Zendiler döneminde eyaletlerin hâkimliği babadan oğla geçiyordu. Kacar döneminde Nasireddin Şah’a kadar bugünkü İran coğrafyası 9 (dokuz) eyaletten oluşurdu. Nasreddin Şah döneminde bu yapı değiştirilir ve 4 memlekette ayrılır: 1. Azerbaycan Memleketi, 2. İsfahan Memleketi, 3. Horasan ve Sistan Memleketi, 4. Kirman, Belucistan ve Fars Memleketi. Her memleketin birçok eyaleti, beldesi ve kasabası vardı.”¹⁰⁴⁰ Memalik-i Mahruse tabiri Osmanlı devleti toprakları içinde kullanılmıştır. Merkezi otorite Osmanlı’da her şeyin üstündeydi. Aynıısının Safeviler içinde geçerli olabileceğini söylememiz yanlış olmayacaktır.

¹⁰³⁸ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 163.

¹⁰³⁹ Prof. Dr. Metin Günday “ademi merkeziyet”i şöyle tanımlamaktadır: “Yerinden Yönetim (=ademi merkeziyet) topluma sunulacak bazı idari hizmetlerin devlet merkezinden ve tek elden değil, merkezi idare teşkilatı içinde yer almayan ve merkezi idare hiyerarşisine dahil olmayan kamu tüzelkişileri tarafından yürütülmesidir. İdari ademi merkeziyet siyasal ademi merkeziyetten farklıdır. Siyasal ademi merkeziyet federalizm demek olup, federal devleti oluşturan her bir federe devletin idari yetkileri yanı sıra, belli ölçüde yasama ve yargı yetkilerine de sahip olmaları anlamına gelir. Buna karşılık, idari ademi merkeziyette, merkezi idare teşkilatı içinde yer almayan, merkezi idarenin hiyerarşisine dahil olmayan kamu tüzelkişilerinin idari yetkileri dışında yasama ve yargı yetkileri yoktur. O, “siyasal ademi merkeziyeti” şöyle tanımlar: “Siyasal ademi merkeziyet federalizm demek olup, federal devleti oluşturan her bir federe devletin idari yetkileri yanı sıra, belli ölçüde yasama ve yargı yetkilerine de sahip olmaları anlamına gelir”. Bkz: Metin Günday, İdare Hukuku, İmaj Yayın., Ankara 2003, s. 61.

¹⁰⁴⁰ Mehmedrıza Hubrui Pak, Negdi ber Federalizm, Tahran 1377 (2000). s. 189.

Minorsky'ye göre, Tezkiretü'l-Mülük'ün vilayetlerle ilgili listesi tam değildir.¹⁰⁴¹ O, **Dârü'l-Merz'in (Gilan'ın)** 1567'de (H. 975) İran'ın Memalik-i Mahruse'sinden sayıldığını ve bundan önceki yıllarda muhtemelen Hassa'ya dâhil olduğunu kaydediyor.¹⁰⁴² 1708-1726'lı yıllarda Safevilerin başkentinde İsfahan'da yaşayan J. T. Kruşinski eserinde Şah İsmail devrinden Şah Sultan Hüseyin devrine kadar kısa bilgiler verir ve eserinde Safevilerin 12 Memleketi olduğunu sırasıyla şöyle yazıyor: 1. Irak-ı Acem, 2. Huzistan, 3. Luristan, 4. Fars ve Kirman, 5. Mokran, 6. Irak-ı Arab, 7. Kandahar, 8. Zabulistan, 9. Sistan, 10. Horasan ve Mazendaran, 11. Gilan, 12. İrevan, Şirvan ve Gürcistan da dâhil olan Azerbaycan.¹⁰⁴³

Safevilerdeyse Tezkiretü'l-Mülük'dan anladığımız kadarıyla Memalik-i Mahruse – Azerbaycan, Fars, Irak ve Horasan'dı. Tezkiretü'l-mülük'te Sadr'ın yetkileri anlatılırken Memalik-i Mahruse şöyle açıklanır: "...Sadr-ı Memalik Şariat hâkimlerini ve Vakıfların Mübaşirlerini atamak yetkisine sahipti. Onları Sadr-ı Hassa'nın adı altında sıralanan mekânlar dışından, "Memalik-i Mahruse'den" yani Azerbaycan'daki, Fars'taki, Irak'taki, Horasan'daki mezarattan, medreselerden ve camilerden atıyordu. Sefevi monarşisinin bazı dönemlerinde Sadr-ı Hassa ve Amme görevi tek kişiye havale edilirdi..."¹⁰⁴⁴

Tarih-i Alem Ara-i Abbasi-i Abbasi'de **Memalik-i Mahruse'nin Büyük Vezirlerinden** bahsedilir. İskender Bey Münşi bu vezirleri genelde övgüyle anlatır. Özellikle ikisinin çok büyük, şanlı ve iktidarlı olduğunu yazıyor: birincisi **Mirza**

¹⁰⁴¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.170

¹⁰⁴² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.170

¹⁰⁴³ J. T. Kruşinski, Xristiyan Seyyahın Tarixi, Çeviri Şahin Fazil, Bakı 1993, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, s. 19.

¹⁰⁴⁴ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s.42

Ataullah İsfahani'dir. O, önce **mühür veziri** olmuş, sonra Azerbaycan ve Şirvan vilayetleri mümeyyizliğine ve vezirliğine yükseltilmiştir. İkincisi **Ağa Kemalettin Zeynülibad Kirmani**'dir. Horasan'ın mümeyyizi ve umum veziri olan bu zat, Padişah Cennetmekan'ın vefatı sırasında vefat etmiştir. **Mirza Ataullah İsfahani**'ni de ihtiyarlık ve yaşının ilerlemesinden dolayı o işten uzaklaştırılır.¹⁰⁴⁵

Azerbaycan Veziri - Hoca Kasım Ali'ydi. Önceleri Yüzbaşı Hasan Bey Ustaçlı'nun veziri olan bu zat Azerbaycan vezirliğine yükseltilerek, birkaç sene “o mühim iş”te bulundu. Fakat daha sonra **ordu-yu muallaya** gelerek, “Padişah-ı Cennetmekan”ın (?) vefatına kadar Azerbaycan'a gitmez.¹⁰⁴⁶

İskender Bey Münşi Tahmasb devrinde Memalik-i Mahruse sınırları içerisinde hizmet eden vezirlerinin isimlerini birer birer sayıyor ve onlarla ilgili bilgiler aktarır. Fakat biz burada sadece isimlerini vermekle yetineceğiz. **Herat Veziri – Mirza Hidayetullah; İsfahan Veziri – Hoca Mehmet Şerif Tahrani; Kaşan ve Horasan Vezirleri – Mirza Bedi'üzzeman; Kazvin Veziri – Mirza Abdalbaki “Mahdum zade”;** **Fars Veziri – Mirza Ahmet; Herat Veziri - Mir Seyit Hasan Hatip Keyani; Erdebil Veziri - Mirza Mehmet Kirmani.** İkinci derece vezir olan birkaç kişinin ismini söyledikten sonra, diğer bir çok onlardan sonra gelen vezirlerin isimlerini saymakta bir fayda” görmeyen Münşi Şah İsmail ve

¹⁰⁴⁵ İskender Bey Münşi, “bunların ikisi de bilgili ve hakkı gözeten adamlardı. Onların hayırlı anıları, bugüne kadar Azerbaycan'da ve Horasan'da ve diğer yerlerde küçük büyük herkesin ağzında dolaşmakta ve o vilayetlerde onların yaptıkları kanun gibi telakki edilmektedir” diye övgüyle onları anlatır. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 283.

¹⁰⁴⁶ İskender Bey Münşi onunla ilgili şunları anlatır: “Hayırseverliği ve selimününefisliği ile meşhurdur. Aslen Tebrizlidir ve İsfahanlılıkla bir alıp vereceği yoktur. Kardeşi Hoca İnyet Türk'e, ki kardeşinin yerine Hüseyin Beyin oğlu Hasan Beyin veziri olmuştu, devrinin maruf ve tanınmış vezirlerinden idi. O da iyi ahlaklı, sevimli ve halkla iyi geçinen adamdı.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 283.

I. Tahmasb devri Memalik-i Mahruse vezirlerini **Mirza Mehmet Kirmani** ile sona erdirir.¹⁰⁴⁷ Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'nin sonlarına doğru diğeri Safevi şahları zamanında Memalik-i Mahruse'de bulunan Vezirlerle ilgili bilgiler verir. Fakat bu konuyu uzatmamak için burada onlara yer vermeyeceğiz.

Memalik-i Mahruse vezirlerinin anlattıktan sonra Münşi şöyle bir eklemede bulunur: “Memalik-i Mahruse'nin diğeri vilayetlerinin vezirlerinin sayıp dökmeğe bir fayda olmadığından sözü kısa kesmeği daha münasip gördük”.¹⁰⁴⁸ Buradan Memalik-i Mahruse'nin sınırlarının bunlarla kısıtlı olmadığı da anlaşılır.

B. Devlethane dışındaki Emirler (Umera-i Gayri Devlethane)

Büyük Emirlerin iki yere ayrıldığından daha önceki bölümde bahsetmiştik. Bunlardan bir diğeri de Devlethane dışındaki emirler yahut Ümera-i Gayri Devlethane'dir. Bunların başında **Valiler, Beylerbeyleri, Sultanlar** ve **Hanlar** gelmektedir.

Umera-i Gayri Devlethane – Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Valiler, Beğlerbeğileri, Hanlar (Hevanin) ve Sultanlar (Selatin)'dan oluşan bu grup “**Sınır Emirleri**”¹⁰⁴⁹ olarak da adlandırılırlardı. **Valiler** – rütbe, mansıp ve itibar olarak Beğlerbeğinin üzerinde yer almaktaydı. **Beğlerbeği** Hanlara göre üstündü, **Hanlar** da

¹⁰⁴⁷ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 283 – 284.

¹⁰⁴⁸ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, IV. cilt, III. kısım s. 99–100.

¹⁰⁴⁹ Diğeri isimleri “Serhaddaran” yani sınır muhafızlarıdır.

Sultanlara göre. Beğlerbeği ikamet ettiği her sınırdaki ve bu bölgelerdeki Beğlerbeği'nin “Gol beğleri”¹⁰⁵⁰ onun memleketinin Valilerine tabiydi. Valiler onları atıyor ve azlediyordu. Beğlerbeği gibi her sınırın Sultanı da o sınırın Hanına tabiydi.¹⁰⁵¹

Vali –Minorsky'ye göre, Valiler Sınır emirleri arasında en üst makama sahiplerdi. Bunlar sayısı tüm ülkede 4 kişiden fazla değildi. Hepsi soylu, eski devletlerin halefleriydiler ve görevlerini miras olarak alırlardı. Müstakil hareket ederlerdi, fakat Safevi devletine tabii idiler. Gelirlerinden vergi ödemiyorlardı. Yalnız şaha hediye ve bağış vermekle birlikte bir de askeri yardımda bulunurlardı.¹⁰⁵²

Tezkiretü'l-mülük'ten anladığımız üzere, Safevilerde dört vali vardı. Bu dört valinin yönetimindeki bölgelerin Memalik-i Mahruse'de sayılanlardan farklı olması, onların aynı zamanda “Allah'ın Koruduğu Vilayetler” kapsamında olmadığını da ifade eder. Bu ise Memalik-i Mahruse kapsamındaki bölgelerin taşıdıkları anlamın önemini de göstermektedir. Tezkiretü'l-Mülük'te valilerin isimleri önemlerine ve mevkilerine göre şöyle sıralanmaktadır. **Arabistan valisi,**¹⁰⁵³ **Loristan valisi,**¹⁰⁵⁴

¹⁰⁵⁰ Gol beğleri / Kul beyi - bunların diğer adlarının “Han” olduğunu zannediyoruz. Tezkiretü'l-mülük'te bir çok isim gibi bu da karışık anlatılmıştır.

¹⁰⁵¹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 43.

¹⁰⁵² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 112.

¹⁰⁵³ **Arabistan valileri**, (Arabistan'la İran'daki Arap kökenli Huzistan ilini kastedilmektedir) *Müşaşai* seyitlerinden. Bunlar Huzistan'ın Hoveyze (kentinde) yerleşiklerdi. Bu valilerin hakimiyetiyle ilgili bilgiler 1436'dan (840 H.) itibaren yapılan kayıtlarda mevcuttur. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 112.

¹⁰⁵⁴ Bu valiliğin tam ismi Tezkiretü'l-mülük'te “Loristan Fayli Valisi” şeklinde geçmektedir. Bkz: Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 43–44; **Yukarı Loristan veya Kuzey Lorestan valileri** 1184–1597 (580–1006 H.) yıllarında bu görevde bulunuyorlardı. Bu tarihin sonlarına doğru Şahverdihan, Şah Abbas tarafından öldürülse de, hanedanın küçük bir alanına sahip olan Poştkuh (Karh nehrinin kuzey batısında bir yer) valiliğinde bu makamı ellerinde bulundurdular. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 112.

Gürcistan valisi,¹⁰⁵⁵ **Kürdistan valisi.**¹⁰⁵⁶ Eserde Kürdistan Valisinden sonra **Bahtiyari ili** hâkimi anlatılır. Eski zamanlardan beri saygı ve ihtiram sahipleri olduğu burada kaydedilir.

Tezkiretü'l-Mülük'te bu valiler şöyle anlatılır: “**Arabistan valisi**, seyitlerin (siyadet), kahramanlık, il ve aşiretin sayıca çok olması bakımından diğer Valilere göre en büyük ve en şanlısıdır. Ondan sonra **Loristan Fayli valisi** gelmektedir. O, İslam'a aziz olma açısından **Gürcistan valisinden** daha çok şanlıdır. Gürcistan vilayetlerinden Kartil, Kahet, ve Tiflis Safevi tabiyetindeydi. Gürcistan Valisinden sonra **Kürdistan valisi** gelir, oturdukları yer Senendeç'tir.”¹⁰⁵⁷

Minorsky valilerinin merkezi iktidardan mali açıdan ayrı olduklarını yazıyor. Arabistan, Loristan, Gürcistan ve Kürdistan'dan oluşan Valilerin hudutları verilmemiştir. Minorsky bunu o bölgelerin valilerinin merkezi iktidardan mali açıdan ayrı olduğuyla ilişkilendirir. Kaempfer valiyi Latince “regli” olarak yazmıştır. Karabağ hakkındaki belirsizlikler, Gürcistan'ın doğu bölgesinin (Kahetiya'nın)

¹⁰⁵⁵ **Gürçü valileri** eski şahlar sülalesi *Bagratilerdendi*. I. Şah İsmail ve Şah Tahmasp'ın defalarca saldırmasına rağmen, Safevilerin sultasına 1578–1603 (986–1012 H.) yıllarında Osmanlıların istilası sonucunda ara verildi. Şah Abbas yine de Zakafkasya'yı ele geçirdi. VI. Bagrat İslam dinini kabul etti. Kartilya saltanatında oturdu. Kakhetia halkından yaklaşık 60-70 binini katliam etti ve 100-130.000 de esir aldı. O tarihten Osmanlıların ikinci istilasına kadar (1723–34 M.) Gürcistan vilayeti İran'a tabi idi. Gürcülerin İran'ın içişlerine etkisi ve nüfuzu da ilginçti. Genellikle İsfahan Darğası gibi önemli makam bir Gürcü şehzadesine verilirdi, bazen de devlet makamlarına da yükselirlerdi. Gürcülerin nüfuzu ve etkisi haremde de çoktu”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 112-113.

¹⁰⁵⁶ Minorsky Kürdistan valileri ile ilgili şu bilgileri verir: **Kürdistan valileri** Erdelan hanedanındandı ve Sene'de (Senendec/ İran Kürdistan'ının merkezi) yerleşiklerdi. Bu hanedanın egemenliği Timurular dönemine dayanır. Minorsky bu soyla ilgili şöyle diyor: “Bu soyad Türk makam veya görev isminden alınmıştır. Bahtiyari bölgesinde bir küçük yerleşimin adı Ardal idi. Ardal (Erdel) Farsça'da “**özel acudan (emir subayı)**” anlamına gelmektedir. Bu sözcüğün İngilizce'deki Orderly sözcüğüyle karşılaşması da doğru değildir”. Alem-ara 1625 (1035 H.) olaylarını anlatırken Ahmethan'dan “Ardalan'ın bağımsız valisi ve *moteşrif-i mülk-i morus* ve Zul kentinin Beylerbeyi” olarak bahsediyor. Bu sülalenin son valisi M. 1868 / 1285 H. K. yılında Kaçar şehzadesi olmuştur.” Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 113.

¹⁰⁵⁷ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky,s. 43–44.

İran'ın "Memalik" idari sistemine etkisi olabilir. Kürdistan'da da (f. 121a) vali yerine Beylerbeyi olarak geçmiştir. Minorsky Fransız seyyah Chardin'in 10 valinin adını verdiğini yazıyor. Bu valiler şunlardı: 1. Gürcistan, 2. Loristan, 3. Hoveyze (Arabistan), 4. Bahtiyari, 5. Zeytun – Erdelan (Kürdistan), 6. Mazandaran, 7. Çerkez,¹⁰⁵⁸ 8. Kandahar, 9. Herat ve 10. Kirman. Minorsky Chardin'in bazı Beylerbeylerini muhtemelen "vali" olarak adlandırdığını belirtir ve Sistan valisini örnek verir.¹⁰⁵⁹

Valilerin "Kurnacı grubuna" sahip oldukları kaynaklardan anlaşılmaktadır. Minorsky Sanson'un bu konuda kayıtlarının olduğunu söylüyor ve Sanson'un bu grubun "Karana" adıyla adlandırıldığını, 12 kişiden oluştuğunu, akşamüzeri ve gece yarısından 2 saat sonra kurna çaldıklarını yazdığını belirtir. Minorsky'ye göre, Beylerbeyler ve hakimler yalnız "dahul" ve "zurna" sahipleriydiler.¹⁰⁶⁰ Vali ve beylerbeylerin sultanın sahip olduğu "nevbet"e (bandoya) benzer bir nevbet takımına sahip oldukları anlaşılır.

b. Beğlerbeği – Vali, hakim ve beğlerbeğleri kavramları Safevi araştırmacılar tarafından sıkça karıştırılır. Bu durum muhtemelen Osmanlıyla kıyas yapıldığından ileri gelmektedir. Minorsky beylerbeyleriyle ilgili şöyle diyor: "Beylerbeyi kelimesi

¹⁰⁵⁸ Minorsky Farsçada Derbent'ten aşağıya Lezgi ve onun kuzeyine ise Çerkes dendiğinden Çerkez'le muhtemelen Türkçe **Şamhal**'in kastedildiğini yazmaktadır. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 163.

¹⁰⁵⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 163.

¹⁰⁶⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 163; Emirü'l-Âzam ve onlara verilen davul ve bayraklarla ilgili O. Efendiyev İskender Bey Münşi'nin verdiği bilgilere esasen, 1576 senesine ait olan 114 ünlü emirden 15'inin Ustaçlı boyundan çıktığını ve onların 10'nun Büyük Emir (Emirü'l-Âzam) olduğunu yazıyor. Rumlu boyundan yalnız "davul ve bayrak sahiplerinin sayı 4 kişi idi. Şamlulardan 5, Tacar (?) boyundan büyük emirler 5 kişi, Tekeli boyundan - 2; Türkmen boyundan - 6; Afşar boyundan - 7; Zulkadir boyundan 11 kişi olmuştur. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 196.

muhtemelen I. Şah Abbas döneminde kullanılmıştır. Çünkü Şah Tahmasp döneminde onlara hâkim denirdi.¹⁰⁶¹ Bu bilgilere esasen yukarıda bahsi geçen Bahtiyari il hakimini¹⁰⁶² ise muhtemelen Validen sonra gelen ilk Beğlerbeği şeklinde algılamamız gerekir.

O. Efendiyev ise, İ. P. Petruşeski'nin Beylerbeyilerin I. Şah Abbas'tan epey önce olduğunu kaydettiğini ve K. Rohborn'un da bu düşünce olduğunu belirtir. Ona göre, güçlü Kızılbaş ayanlarının temsilcileri olan beylerbeylerinin, emirü'l-ümera ve hâkim sıfatıyla vilayetleri irsi olarak yönetirlerdi ve "beylerbeyi" terimi "**emirü'l-ümera**" terimiyle eşit kullanılmıştır. O, devrin kaynaklarında vilayet hâkimi anlamında beylerbeyi terimi yerine sık sık onun sinonimi olan "**emirü'l-ümera**" terimi kullanıldığını yazıyor.¹⁰⁶³

O. Efendiyev'e göre, **emirü'l-ümera** mahiyetçe Safevi ordusunun başkumandanıydı, askeri işler tamamen Azerbaycan (Türk) feodallerin elinde olduğundan emirü'l-ümera görevi doğal olarak Kızılbaş boy ayanlarının inhisarında olan imtiyaz sayılırdı. Ona göre, vekil ve emirü'l-ümera görevleri kaynaklarda sık sık

¹⁰⁶¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 163.

¹⁰⁶² Minorsky'ye göre, Lor asıllı Bahtiyar boyları Büyük Lor istilasındaydı. Alem-ara'da Bahtiyar Lori adı kullanılmıştır. Safevilerden önceki belgelerde Bahtiyari sözcüğü olmadığı için bu ad bir boy başçısının adından alınmış olabilir. Bu bölge 1155–1423 (550–827 H. K.) yıllarında devlet merkezleri Malamir'de olan Fadlevi Atabeylerinin egemenliğindeydi. Minorsky bunların hiçbir zaman valilik makamına yükselmediğini yazmaktadır. Nadir Şahın ölümünden sonra ve Avşar sülalesinin çöküşüyle Vekil lakaplı Alimerdanhan'ın (1750–1754 / 1164–1168 H. K.) gücü eline geçirir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 113.

¹⁰⁶³ O, bazı bölgeleri ve onları yöneten emirleri şöyle veriyor: "Karabağ ve Astrabad'ı Kaçar boyundan olan iki sülalenin emirleri yönetiyordu; Şirvan – Ustaçlu boyu, Azerbaycan (güney kısmı) – Tekeli ve Türmen boyları; Çukursad – Ustaçlı boyu, Fars – Zulkadir boyu, Kerman Afşar boyu; Herat – Şamlu boyu vb. tarafından yönetiliyordu". Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 242.

aynı şahıslara ait gösterildiğinden bu iki görev net değildir. O, Emiü'l-ümera görevindeyken aynı zamanda Vekillik yapan birçok ismin geçtiğini yazıyor.¹⁰⁶⁴

Minorsky'ye göre, Beylerbeyler merkezden ayrı ayrı atanırlardı. Fakat istisna durumlarda bu görev miras olarak babadan oğla geçerdi.¹⁰⁶⁵ O. Efendiyev'e göre, Beylerbeyiler Kızılbaş feodal ayanlarının yahut şehzadelerin arasından atanırdı. Onların her birinin şah sarayına benzeyen sarayları vardı. Vilayet idari sistemi pek çok yönden merkezle benzemekteydi. Merkezi idaredeki Sadr, Vezir, Gurçibaşı gibi görevlerin eyalet idaresinde de benzerleri bulunurdu.¹⁰⁶⁶

O. Efendiyev'in verdiği bilgilere göre, Beylerbeyileri (yahut emirü'l-ümera) iç işlerinde merkezi hâkimiyete bağımlı değillerdi. Onlar tâbiyetlerinde bulunan ahaliden memurları aracılığıyla topladıkları belirli miktarda vergiyi şaha veriyorlardı, kendi boylarından oluşan silahlı güç (birlik) barındırıyor ve şahın emriyle askeri seferlerde, ya da, halkın isyanlarının yatıştırılmasında bulunuyorlardı. Vilayet hakimlerinden bazıları öylesine güçlülerdi ki, saraylarının zenginliği ve ihtişamı bakımından şahla rekabete bile giriyorlardı.¹⁰⁶⁷

¹⁰⁶⁴ Emiü'l-ümera görevinde aynı zamanda vekil görevi yapan Hüseyin Bey Şamlu, 1509–1523 senelerinde Muhammet bey Süfreci Ustaçlı (Çayan Sultan) ve onun oğlu Bayazıt Sultan bulunmuşlardı. Birbirinin ardınca vekil olan Dev Sultan Şamlu, Çuha Sultan Tekelü ve Hüseyin Han Şamlu aynı zamanda emirü'l-ümera görevini de yapmışlardı. H. 937 (1530–31)'de I. Şah Tahmasb emirü'l-ümera görevini Hüseyin Han Şamlu'ya ve Abdullah han Ustaçlı'ya vermiştir ve onlar bu görevi birlikte uygulamışlardı. Onların her ikisi de Şah İsmail'in kız kardeşinin oğullarıydı. Abdullah han Ustaçlı daha sonraları Şirvan hâkimliği de yapmıştır. H. 975 (1567–68)'te ve Azerbaycan sınırlarının hâkimi olan Şahkulu Sultan Ustaçlı'nun elçi sıfatıyla Türk Sultanı II. Selim'in yanına gönderildiği sırada bu görevin adı geçmektedir. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 227.

¹⁰⁶⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 113.

¹⁰⁶⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 242.

¹⁰⁶⁷ Şirvan Beylerbeyi olan Abdullah Hanı bu duruma örnek olarak veren O. Efendiyev onunla ilgili şu bilgileri aktarır. H. 956 (1549–1550)'de Şirvan beylerbeyi görevine atanan Ustaçlı boyunun lideri olan Abdullah Han 974 (1566–1567)'e ölümüne kadar 17 sene aynı görevde bulunmuştu. O, Şirvan ayanlarının isyanlarını (Kurban Ali'nin, Mehrab'ın, Kasım Mirza'nın) yatıştırmış ve burada

Tezkiretü'l-Mülük'te eyaletlerin gelirlerinin ve çalışanlarının listesi verilmektedir. Bu liste eyaletlerin sıralı olarak verilmesi sebebiyle çok önemlidir. Listede 17 bölge ismi geçmekte. Minorsky bu bölgeleri incelerken Kuzeybatı başlığı altında verilenlerin Azerbaycan'a ait olduğunu belirtir. Azerbaycan'ın dört beylikten oluştuğunu belirtir: Tebriz, Çuhursad, Karabağ ve Şirvan. Yezd Mazenderan, Save ve Irak'ın listede yer almamasını onların hassa idari sisteminde bulunmasıyla izah ediyor. Bu listeyi Minorsky aşağıdaki gibi vermektedir.¹⁰⁶⁸

	Gelirler		Mulazimler
Kuzeybatı			
Tebriz	34.234	4906½	11.439
Çukur-i sad	25.910	6326	4287
Karabağ	24.726	0978	6084
Şirvan	57.577	0220	5856
Kuzeydoğu	(142.448	2430½)	(27.666)
Herat	30.889	1100	5462
Meşhed	25.106	0218	5440
Kandahar	3.892	9226	1785
Merv	7.193	6140	2352
Sistan	1.291	4980	1000
Kuzey	(68.373	1664)	(16.039)
Astarabad	12.891	2005	2453
Gilan	12.306	2284	2525
Güneydoğu	(25.197	4289)	(4.978)
Kirman	Blank		Blank
Merkez (Irak)			
Hemedan	17.933	3970	2947
Batı			
Kürdistan, Luristan vs.	8.233	0320	1811(in.)
Güney			
Fars	39.347	1434 altında bir	6055
Arabistan	Blank		Blank
Toplam	301.532*	4109⅔	59.496

Safevilerin hâkimiyetini güçlendirmişti. Bu sebeple Abdullah Hanın nüfuzu iyice artmıştı. I. Şah Tahmasp halası oğlu olan Abdullah Hanla çoğu zaman hesaplaşmak zorunda kalırdı. O. Efendiyev hatta onun Cenkinson tarafından “Şirvan kralı” adlandırıldığını da yazmaktadır. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 242-243.

¹⁰⁶⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 164.

Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Safevilerde 13 Beğlerbeğlik bulunmaktaydı. Bunlar: 1. Kandahar, 2. Şirvan, 3. Herat, 4. Azerbaycan, 5. Çuhursed, 6. Karabağ ve Gence, 7. Astarabat, 8. Kohkiliye, 9. Kirman, 10. Merv Şah-i Cihan, 11. Alî-Şükür Kalemru, 12. Yüce-Kutsal Meşed (Meşed-i Mukaddes-i Müella), 13. Başkent Kazvin'di (Darü'l Saltanat-i Kazvin).¹⁰⁶⁹ Tezkiretü'l-Mülük'te sıralanan Beylerbeğleri Minorsky coğrafi konumlarına göre aşağıdaki gibi tasnif eder: “Kuzeybatı: Azerbaycan (Tebriz), Çukursad, Karabağ, Gence ve Şirvan; Kuzey: Esterebad; Doğu: Meşhed, Merv, Herat ve Kandahar; Güney: Kirman ve Kohkiluiyye; Merkez: Kazvin ve Kalemrov-i Ali-şeker (Hemedan)”.¹⁰⁷⁰ 1708-1726'lı yıllarda Safeviler devletinin başkenti İsfahan'da yaşayan J. T. Kruşinski ise Safeviler devletinin 12 Memlekette oluştuğunu sırasıyla şöyle yazıyor: 1. Irak-ı Acem, 2. Huzistan, 3. Luristan, 4. Fars ve Kirman, 5. Mokran, 6. Irak-ı Arab, 7. Kandahar, 8. Zabulistan, 9. Sistan, 10. Horasan ve Mazendaran, 11. Gilan, 12. İrevan, Şirvan ve Gürcistan da dâhil olan Azerbaycan.¹⁰⁷¹ Fakat biz Kruşinski'nin beğlerbeğlik mi, yoksa valilik esasında mı İran'ın 12 memlekette oluştuğunu yazıp yazmadığını çıkaramadık. Minorsky ise, De Alesanderi'nin İran'ın 50 bölümden oluştuğunu ve her bölümün bir sultanın emrine tabi olduğunu yazdığını belirtir.¹⁰⁷²

O. Efendiyev'e göre, Beylerbeyiler idari ve askeri hâkimiyeti kendi ellerinde birleştirmiş, yerel feodal toplama ordusuna kumandanlık ediyorlardı. Eyaletler devlet

¹⁰⁶⁹ Tezkiretü'l-mülük, çeviri Minorsky, s. 44; Minorsky'ye göre, “**Darü'l-Saltanat**” 1599 (H. 1007)'larda başkent anlamına gelmiyordu, çünkü Herat, Tebriz, İsfahan ve Kazvin gibi kentlerin hepsine “**Darü'l-Saltanat**” denilmekteydi. Sultanın ikamet ettiği kente ise “**Makarru'l-Saltanat**” denilmekteydi. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 162.

¹⁰⁷⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 163.

¹⁰⁷¹ J. T. Kruşinski, Xristiyan Seyyahın Tarixi, Çeviri Şahin Fazil, Bakı 1993, Azerbaycan Dövlət Neşriyatı, s. 19.

¹⁰⁷² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 163.

vilayetleriydi ve daha ziyade sınır bölgelerini içermektedir. Bu sebeple de bu vilayetlerde idari hâkimiyet askeri özellik taşımaktaydı.¹⁰⁷³

Minorsky adı geçen listede güney bölgelerine göre kuzey bölgeleriyle ilgili daha detaylı bilgilerin yer aldığını belirtir. Bu sınırların hangi tarihte olduğu hakkında kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Minorsky bu sınırların tarihiyle ilgili şu yorumda bulunur: “Kuşkusuz T. M.’ün yazarının kastettiği dönem I. Şah Abbas’ın ölümünden sonraki özellikle 1639’daki (H. 1049) Kasr-ı Şirin anlaşmasıyla sonuçlanan İran-Osmanlı savaşı dönemini anlatmaktadır”.¹⁰⁷⁴

Minorsky’ye göre, listedeki “**Sınır Hükümeti**” bölgelerinin açıklanması idari coğrafyayı anlamamız açısından yetersizdir ve Beylerbeyi listesi ile tam değildir. Listedeki bazı adların verilmemesi, Minorsky’ye göre, “Memalik”in yavaş yavaş “Hassa”ya dâhil olmasından ileri gelmekteydi. O; Chardin’in de Kirman eyaleti vs. eyaletler hakkında bilgi eksikliğinden bahsettiğini ve bunun sebebinin de yine bölgelerin Hassa’ya dâhil edilmesiyle ilişkilendirdiğini yazıyor.¹⁰⁷⁵

Minorsky Tezkiretü’l-Mülük’te 140 coğrafi adın bulunduğunu, bunlardan 20’sinin boy ve aşiret adları olduğunu yazıyor. Minorsky, I. Şah Abbas dönemindeki devlet tarafından da desteklenen söylentilerden etkilenerek, Sir Tomas Herbert’in, İran’da 90 hisarlı kent ve 40.000 köy mevcut olduğunu yazdığını belirtir.¹⁰⁷⁶

¹⁰⁷³ Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Sefeviler Devleti*, s. 242.

¹⁰⁷⁴ Minorsky, *Tezkiretü’l-mülük, Açıklama*, s. 162.

¹⁰⁷⁵ Minorsky, *Tezkiretü’l-mülük, Açıklama*, s. 162.

¹⁰⁷⁶ Minorsky, *Tezkiretü’l-mülük, Açıklama*, s. 162.

Beylerbeyine tabi olan görevliler - Vezir: O. Efendiyev Safeviler seleflerinin (yani Akkoyunluların) idari yapısını aldıklarını belirtir. O, Beylerbeyilerin hizmetinde tıpkı merkezdeki gibi vezir,¹⁰⁷⁷ gurçibaşı,¹⁰⁷⁸ sadr¹⁰⁷⁹ vs. bulunduğunu belirtir. O. Efendiyev'e göre, devlet ve divan vilayetleri için de bu durum geçerliydi. Toprakların büyük bölümü Safevi şahlarının hassasıydı ve Hassa toprakları şahın atadığı, aynı zamanda hizmetçiler bölümüne sahip olan memurlar, vezirler tarafından yönetilirdi. Erdebil mahalli Safeviler sülalesinin "Hassa"si idi.

1080

¹⁰⁷⁷ O. Efendiyev, Beylerbeyliklerde bulunan birçok Vezirin isimlerini verir: "İskender bey Münşi, vilayetlerin saygın vezirleri (memelik-i Mahruse) arasında bütün Azerbaycan ve Şirvan'ın veziri (ve nümayezi) olan Mirza Etaulla(h) İsfahani ve bütün Horasan'ın veziri (ve nümayezi) Ağa Kemalledin Zeynal İbad Kermani'nin olduğunu kaydediyor. Budak Kazvini, H. 967 (1559-60)'de yukarıda adları geçen Mirza Etaulla(h) bütün Azerbaycan'ın, Şirvan'ın, Şeki'nin ve Gürcistan'ın (Gürcü) veziri olduğunu belirtiyor. Burada, Kazvin veziri Ağa Molla Sultan Süleyman oğlu Bayazıt'ın yanına elçi gönderdiği belirtilir. Sonra İskender Bey Münşi geçmişte Hasan Bey Yüzbaşı Ustaçlı'nun veziri olan Hacı Kasım Ali'nin Azerbaycan veziri görevine layık görüldüğünü kaydediyor. Onun kardeşi Hacı İnyet Türk'e onun yerine Hasan beyin veziri olmuştu. Onların her ikisi Tebrizliydi ve I. Şah Tahmasb'ın sarayında saygıdeğer kişiler sayılırlardı. Hacı Muhammet Şerif Tehrani Yezd vezirliğinden azledilerek, İsfahan'ın veziri olmuştu. Mirza Badi ez-zaman Ağa Talay Davetdar Kazvini oğlu Kaşan veziri idi. Onun kardeşlerinden biri - Ahmet bey Horasan'ın pek çok mahalında vezirlik yapmıştı. Mirza Abdülbağ Mir Fazlullah Şehristan'ı oğlu Kazvin veziri olmuş, Mir Seyit Ali Rezavi, Kumi'nin vefatından sonra onun görevinde bulunmuştu. Bizde vilayet vezirlerinin merkezi inzibati idareye vezir görevine ileri çekilmesine dair pek çok kanıt bulunmaktadır. Örn., Çaldıran savaşından sonra divan veziri görevine gelen Mirza Şah Hüseyin İsfahani o zamana kadar İsfahan hakimi olan Durmuş Han Şamlı'nın veziri idi. I. Şah Tahmasb'ın veziri Mir Cafer Saveci geçmişte Bağdad'da Zeyneddin Soltan Şamlı'nın veziri olmuştu. Yukarıda adı geçen Ahmet Bey Nur Kemal İsfahani de "yüksek divan veziri" olarak atanmıştı". Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Devleti, s. 243-44.

¹⁰⁷⁸ O. Efendiyev vilayetlerdeki Gurçibaşı göreviyle ilgili bilginin az olmasına rağmen, bu görev kesinlikle vilayetlerde bulunmaktaydı, diyor ve şu örneği veriyor: "H. 984 (1576-77)'de önceki haşmetli Hüseyinkulu Hülafe Rumlu II. Şah İsmail'in gazabına uğrayarak, Rumlu boyunun lideri görevinden uzaklaştırılmış ve Meşhed kurçilerinin Gurçibaşısı olarak atanmıştı". Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Devleti, s. 244.

¹⁰⁷⁹ Safevilerin Karakoyunlu ve Akkoyunlu devletlerinden irsi olarak benimsedikleri eyalet bürokrasisi görevlerinden biri olan "Sadr"a örnek olarak, Kıyaseddin Muhammed bin Emir Yusuf'u gösterir. I. Şah İsmail H. 916 (1510)'da Horasan'ı tuttuktan sonra emir Kıyaseddin'i "**şeriatın bütün işlerinde vahit ve bağımsız hâkimiyetle**" Horasan'a **kadı** olarak atadı. H. 922 (1516)'de Tahmasb Mirza Horasan hâkimi olarak atanarak oraya gönderildiğinde onun lalası olan Emir Soltan (Emir han Türkmen) gerçek (emeli) hâkim oldu. Emir Kıyaseddin ise şehzadeye Sadr olarak atandı". Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Devleti, s. 245.

¹⁰⁸⁰ Safevilerin Hassalarıyla ilgili O. Efendiyev kaynaklardaki bilgileri aktarır: İskender Bey Münşi, İsfahan vilayetinde toprak yerlerinin ve mülklerinin çoğunun I. Şah Tahmasb'a ait olduğunu ve taht tacın varisi Hamza Mirza'nın Hassası sayıldığını yazıyor. Hamza Mirza kendi hassasını yönetmeyi şahın hanımı Mehdi Ülya'nın kardeşi oğlu Mir Hüseyin Han Mazandari'ye bırakmıştı. Mirza Ahmet Mirza Nurullah Kufrani İsfahani oğlu I. Şah Tahmasb'ın Fars'ta olan özel mülklerinin "**Vezir-i Serkar-i Hassa-i Şerife-i Fars**" veziri idi. Mir Seyit Hüseyin Hatip Kaini Herat'ta "**Hassa-i**

c. Hanlar ve Sultanlar – Minorsky'ye göre Hanlar yalnız kent ya da bölge hakimleriydiler. Onlara “Gul-beyi” de denirdi. Minorsky'nin verdiği bilgiler göre, Safevi dönemindeki Hanlar¹⁰⁸¹ şunlardı: “Tebriz, Kars (hiçbir zaman İran'a bağlı olmadı), Erdebil, Lor, Meşhed, Esterabad, Kirmanşah, Hemedan, Şuşter, Kangia (Gence), Şamahı (Şirvan) ve İrevan (Çukur-sad)”.¹⁰⁸²

İskender Bey Münşi yüksek orduda ve bazı ülkelerde hükümet başında bulunan namılı emirler, şanlı hanlar ve yüce sultanların beyanı bölümünde onlarla ilgili şu bilgileri verir: “Hazret-i Şahı Cennetmekân'ın vefatı (Şah Tahmasb'ın) sırasında emirlik rütbesiyle yüceltilmiş olup, birçoğunun tabi sancak ve askeri bulunan büyük emirler, yüksek rütbeli hanlar, büyük ve küçük sultanların sayısı, Divan-ı Ala'nın defterinin kayıtlarından anlaşıldığına göre, 114 kişi idi. Her oymağın ve boylarının muteber emirlerinden bir kaçının ismi bu defterin sahifelerinde yazılıyor. Bunların hepsini mufassalen bahsetmekte bir fayda yoktur”.¹⁰⁸³

İskender Bey Münşi hanlık ve sultanlık rütbesine yükselmiş olan dergah kulları ve büyük emirlerin zikrinde şöyle diyor: “Hazreti Nevvab Giti Sitani (Şah Abbas –Z. V.) devrinde bu zümrelerden pek çoğu İslam şerefini elde etmek saadetine nail olduklarından bu dergahın kulluk şerefini de elde etmişlerdi. Bunların çoğu çocukluktan beri o hazretin merhameti sayesinde yetişip, terbiye görüp, büyümüşlerdi. Güzel ahlakları sadakatleri, istidat ve kabiliyetleri göz önünde

Şerife"nin bazı mahallarının veziri idi, “bu ülkede büyük hakimiyet ve saygı kazanmıştı”. Ahmet Bey Afşar kurçibaşının veziri olan Mirza Muhammet Kermani Erdebil veziri olarak atanmıştı.” Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövləti, s. 245.

¹⁰⁸¹ Onlar için “Han-Beğlerbeği” ifadesini kullanır.

¹⁰⁸² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, 163–164.

¹⁰⁸³ Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım, s. 236.

tutularak, emirlik, hanlık ve sultanlık makamına çıkarılmışlardır. Bunun için Büyük Kızılbaş emirlerinden her hangisi bu fani dünyayı terk ederek, öteki alme gidip, yerinde de kendi işini idare edebilecek adam bırakmadığı zaman, dergâhın kullarından emirlik rütbesine yükseltilmiş olanlardan biri, bahusus adaletli, iş bilmesi ve sadakati ile nam kazanmış olanlar o ülkenin işlerini idare etmek ve o memleketin askerlerini ve ordularına kumandanlık yapmak için onun yerine tayin edilirdi. Bu zümrenin mühim emirleri yirmi bir kişi idi”.¹⁰⁸⁴

Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde bir sultan konağı anlatılırken sultanın yedi bin adamı (nökeri) olduğu ve sultanın bir Türk boyundan (Kızık) olduğu kaydedilir.¹⁰⁸⁵

¹⁰⁸⁴ Tarih-i Alem Ara-i Abbas-i, III. cilt, III. kısım, s. 369.

¹⁰⁸⁵ “Harir-i Sultani konağına geldik. Kethüdası bizi karşılayıp sultanın sarayına götürdü. Bu sırada sultan kendisi ava çıkmıştı. Yedi bin nökeri ile avdan döndükten sonra benimle görüştü. “Ey amcaoğlu, canım, bak sen hoş geldin”. Diye benimle tanıştı. O, Türkmen boyunun Kızık boyundan idi. Yedi bin adamı ile Şehrizur’dan Acem’e gelip, şahın hizmetine girip Sultan olmuştur.” Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, Evliya Çeleb Seyahatnamesi, s. 61.

4. BÖLÜM

EKONOMİK YAPI

Safevi devletinin ekonomisi dönemin pek çok feodal devleti gibi toprak üzerine kuruluydu. Bunun yanı sıra göçebe ekonomisinin esas uğraşı olan hayvancılıkla birlikte kentlerde ticaret ve zanaat dallarına dayalı ekonomi de gelişmekteydi. Bu dönemin karakteristik özelliklerinden birine dikkat çeken O. Efendiye, pek çok doğu ülkesinde olduğu gibi Azerbaycan'da da yağmur azlığının toprağın yapay yollardan sulanmasını zorunlu kıldığını ve bu sebeple yalnız toprakların değil, su ihtiyatlarının da feodal mülkiyetleri arasında yer aldığını belirtir.¹⁰⁸⁶ O, ayrıca XVI. yy.da Azerbaycan'da yerleşen göçebe Türk boylarının zamanla yerleşik düzene geçtiğini kaydediyor ve şöyle diyor: “Cengiz Han yasasına göre, göçebelere kent yaşamından uzak durmaları ve göçebe ekonomisiyle uğraşmaları buyrulmaktaydı. Fakat kültürel olarak gelişmiş olan ülkeler işgal edildikçe Cengiz Han yasası anlamını yitirmeğe başlamıştı. Siyasi hakimiyete sahip olan göçebe ayanlar sarayda ve eyaletlerde yüksek ve gelirli görevleri ellerine geçiriyor, büyük toprak sahibine dönüşerek, ticaret (özellikle dış) âlemiyle ve kent yaşamıyla sıkı ilişkiler kuruyorlardı”.¹⁰⁸⁷

¹⁰⁸⁶ O. Efendiye, ortaçağ Azerbaycan'ında dört çeşit sulama tekniği uygulandığını yazmaktadır. Bunlar aşağıdakilerdi: 1) Ares; 2) Nehir (kanalların ve ihtiyat su depolarının yardımı ile); 3) Kehriz (toprak altında olan suyun özel lağım vasıtasıyla yerüstüne çıkarılması); 4) Kuyu. Ares ve Nehir yerüstü, Kehriz ve Kuyu ise yeraltı sulama kurgularıyla yapılmaktaydı. Bkz: Oktay Efendiye, Azerbaycan Sefeviler Devleti, Bakü 1993, s. 180–181.

¹⁰⁸⁷ Oktay Efendiye, a. g. e. , s. 180–181.

Safevi ekonomisi savaşlar yüzünden büyük zararlar götüdü. Düşmana barınma olanağı tanımamak için köylerin boşaltılıp, her tarafın kullanılmaz hale getirilmesi taktiği düşman karşısında başarı sağlasa da Tebriz'in ve diğer kent ve köylerin ekonomi yaşamını çökertiyordu. Bu sebeple buralardan zanaatkârlar başka kentlere göç edip yerleşmek zorunda kalıyorlardı.¹⁰⁸⁸

A. Toprak Mülkiyeti ve Çeşitleri

Safevi devletinin ekonomisi feodal ekonomisinin temelini oluşturan toprak üzerine kurulmuştu. Safevilerde toprak, birçok İşlam devletinde olduğu gibi, genel olarak **memalik** ve **hasse** olmak üzere ikiye ayrılırdı. Bunun dışında ayrıca vakıf arazileri de bulunmaktaydı. Minorsky'ye göre, bu konunun İşlam teşkilatı esasında incelemesi doğru değildir. Çünkü "İşlami teşkilat"ı ülkeden ülkeye değişim göstermektedir. O, Safevi dönemi toprak sistemini İşlam teşkilat sisteminin yerel sisteme uydurulması şeklinde incelenmesini doğru bulur. Ona göre, İşan'da Sasani devletinin ve hemen ardından İşlam'ın oluşturduğu sistemle birlikte 1000–1500 (391–906) yıllarında en önemli siyasi etken olan Türklerin ve Moğolların yaptıkları saldırılar sonucunda Safevi toprak mülkiyet sistemi formalaşmıştır. şahın tek bir iradesiyle tüm mülkiyet hakları toptan iptal edilebilirdi ve malik kendisine ait topraklarından mahrum bırakılarak, arazisi "müsadere" edilebilirdi. Minorsky'ye göre, Moğollar döneminde İşlami kurallara göre, İmama ait tüm haklar kafir fatihler

¹⁰⁸⁸ S. M. Onullahi, XIII – XVII Esrlerde Tebriz şherinin Tarixi, Bakı 1982, s. 129.

tarafından nakledilmiştir.¹⁰⁸⁹ İslam hukukunda yer alan toprak mülkiyetinin beş esas türü Azerbaycan’da görülmektedir. Bunlar: 1. Devlet toprakları (hazine toprakları) – Arazi-i Divani; 2. Egemen sülalenin şahsi mülkleri – Arazi-i Hasse; 3. Vakıf arazileri – Arazi-i Mevkuf; 4. Özel mülkiyette olan topraklar – Mülkler; 5. Cemaat-i deh – Köy cemaatlerinin mülkiyeti olan topraklar idi. O. Efendiyev’e göre, bu toprakların yanı sıra yeni toprak mülkiyetleri de zamanla ortaya çıkmıştır. O, ayrıca feodalizm devrinde bulunan toprak sahipliğinin tüm çeşitlerine Azerbaycan’da rastlandığını yazıyor. Hatta zamanla burada resmi hukuka uymayan yeni toprak sistemlerinin de oluştuğunu belirtir. Ona göre, Ortaçağ Doğusunun bir çok ülkesinde olduğu gibi Azerbaycan’da da feodallerin köylüler üzerinde hakimiyetinin ekonomik temelini toprak üzerindeki feodal mülkiyeti oluşturuyordu. Bu ekonominin başlıca türü çiftçilik değil, hayvancılıktı. “Asiya üretim tarzı konsepti”nde ileri sürüldüğü gibi soyut değil, somut şekilde mevcut olan feodal mülkiyeti daha çok devlet mülkiyeti şeklindeydi.¹⁰⁹⁰ S. Memmedov’a göre ise, Azerbaycan’da görülen beş tür toprak çeşidi şunlardı: **Divani, Hassa, Tiyl, Vakıf, Mülk.**¹⁰⁹¹ Bu tasnifin kökenleri İran’daki İlhanlı hakimiyetine kadar bizleri götürmektedir.

Minorsky’ de Chardin’in Safevi dönemindeki toprak mülkiyetinin anlaşılması için dört çeşit mülkiyet göz önünde bulundurulması gerektiği sözlerine dikkat

¹⁰⁸⁹ Çoğu zaman işgalciler ruhaniler tarafından konulan kuralları da kendi lehlerine dönüştürürlerdi. 1195’te (H. 592) halife, Harezmsah’ın İran’ın bazı bölgelerini boşalttığı yerleri istila etmek için 5000 kişilik bir süvari ordu çıkarması yaptı. Veziri Muiddin komutanlığında istila ettikleri toprakların tapularını toplamaya başladı. Bu konuda gerekçesi de bu toprakların Emirelmüminin’e ait olduğunu söyledi. Halifeden sonra İran hükümdarları da aynı eylemi kendi lehlerine kolaylık yaptılar. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 195.

¹⁰⁹⁰ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 184 – 185.

¹⁰⁹¹ “Devlet toprakları – **divani**, şah sülalesi toprakları – **hass**, feodal lenleri – **tiyl**, feodallerin özel toprakları – **mülk** ve dini idarelerin toprakları – **vakıf** vardı. Bu dönemde daha üstün yer tutan feodal toprak mülkiyeti – **divani** topraklar idi.” Bkz: Süleyman Memmedov, Azerbaycan XV.-XVIII. Esrin I. Yarısında, Bakü 1982, s. 47.

çekerek onları şöyle açıklıyor: a) Büyük bir bölümü oluşturan “devlet arazisi”. Hükümdarın geçici mülkiyetinde bulunan bu tür mülkiyet, küçük kıtalara ayrılarak tebaaya dağıtılabırdı. b) Halise yani Şahın şahsına ait araziler. Bu arazilerden gelen gelirlerin bir kısmı belirli masrafları karşılamak için ve bir kısmı da Hassa-i Şerife'nin ve ordu mensuplarının tiyulu olarak verilirdi. c) Ruhani teşkilata ait araziler yani şah veya başkaları tarafından vakfedilen araziler. d) Şahıslara ait araziler. İlginç olan konu bu tür arazilerdeydi. Bu arazilere sahip olanlar 99 sene tasarruf hakkına sahiplerdi ve bu süre içinde bu arazileri istedikleri gibi kullanabilirlerdi. Bu süre bitiminde bu arazilerin malikleri mülkiyet haklarını bir yıllık kira bedelini şaha ödemek suretiyle yenileyebilirlerdi. (yeni bir kira sözleşmesi alırlardı). Genellikle 40–50 yıllığına kira verilen bu arazilerden şah yıllık kirayı düşük bir miktarda alırdı. Bazı arazilere bu da uygulanmaktaydı.¹⁰⁹²

a) Divan-ı Memalik – Divan-ı Hassa ve Önemli Görevliler – Safeviler devletinin arazisi divan ve hassa vilayetleri olmak üzere iki kısma ayrılırdı. O. Efendiyev'e göre, onları idare etmek için de iki divan faaliyet göstermekteydi: Divan-ı memalik (devlet vilayetleri divanı) ve divan-ı hassa (şah vilayetleri divanı). Divan-ı hassaya ait olan vilayetler şahsen şaha ve Safeviler sülalesinin diğer üyelerine aitti. Bu vilayetler şahın müvekkilliği – vezirleri tarafından yönetilirdi. Her iki divan da Safeviler devletinin esas maliye idareleri idi.¹⁰⁹³ Ekin yeri olarak kullanılmayan araziler için de bölge valisi ya da şahın temsilcisi olan mübaşirden izin belgesi alınırdı. Minorsky Chardin'in Safeviler zamanındaki toprak mülkiyeti konusunda değerlendirmesini aktarır. Bu değerlendirmeye göre; “Şah tüm ülkenin

¹⁰⁹² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 195.

¹⁰⁹³ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 224.

dolayısıyla ülkedeki toprakların maliki olduğu için bu araziyi istediği zaman haliseye çevirebilirdi. Eyalet hakimleri mübaşirlerin denetiminde şaha ait vergileri alırlardı. Aslında şöyle söylemek doğrudur: kimseye ait olmayan ya da mülkiyeti belirsiz olan arazi şaha aitti”. Minorsky, Chardin’in şahıslara ait araziye de kira olarak adlandırdığını ve kira anlamına gelen “bail” sözcüğü kullandığını belirtir. O, Chardin’in bu değerlendirmesinden şöyle bir sonuç çıkarır; mutlak mülkiyet anlayışı İran’da Safeviler zamanında kesinleşmemiştir, yalnız Kaçar döneminde toprak kayıtsız şartsız toprak sahibinin mülkü olur.¹⁰⁹⁴ S. Memmedov’a göre, bazen bütün vilayetler ve bölgeler **hassa** yerlerini oluşturabilirdi. Örneğin, Erdebil vilayeti Safeviler sülalesinin hassası sayılırdı. Divani topraklardan gelen gelir asker ve devlet idaresinin, hassa topraklarından gelen gelir ise şah sarayının ve saray hizmetlilerinin giderleri için harcanırdı.¹⁰⁹⁵ O. Efendiyev’e göre, I. Şah İsmail’in zamanında, Erdebil bölgesi dışında Azerbaycan’ın diğer vilayetlerinin hassa toprakları kategorisine dâhil olması konusunda bilgi bulunmamaktadır, fakat I. Şah Tahmasb’ın ve onun oğlu Muhammet Hudabende’nin İsfahan, Fars, Herat vilayetlerinde büyük toprak mülkleri vardı. Bunun sebebi ise sınır bölgesi olan Azerbaycan’ın Osmanlı – Safevi savaşları sırasında talanlara maruz kalması ve savaş alanlarından uzakta yerleşen merkezi İran vilayetlerinin ise bu gibi tehlikelerden uzak bulunmasıyla ilişkilendirilmektedir.¹⁰⁹⁶

Minorsky’nin batılı seyyahların eserlerinden aktardığı bilgilere göre, şahın özel mülklerinden olan araz-i halisenin gelirlerinden bir kısmı masraflara, diğer bir kısmı da makam sahiplerinin ve şahın nökerlerinin maaşları için havale olurdu. Bir kısmı şahın korumacılarına ve diğer bir kısmı da geçici ya da ömür boyu tiyul olarak

¹⁰⁹⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 196.

¹⁰⁹⁵ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 47.

¹⁰⁹⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 186.

verilirdi. Geri kalan da kira ya da mali kullanım için vezirlere veya mübaşirlere verilirdi.¹⁰⁹⁷

Safevilerde genellikle arazi devlete ait olsa da onların hukuki sistemi her dönemde farklı olmuştur. İran’da genel kanı şu ki, son dönemlerdeki Haliseler Nadir Şah döneminde (1149–1160 H. – 1736–1747 M.)¹⁰⁹⁸ yapılmıştır.¹⁰⁹⁹

Arazi-i Halise – İsfahan darul-saltanatı’nın ummalının görev ve yetkileri bölümünde **Vezir-i Darü’l Saltana-i İsfahan ve Mustevfi-i İsfahan**’ın yetkileri anlatılırken Arazi-i Halise’den¹¹⁰⁰ bahsedilir. Arazi-i Halise vezir-i darü’l-saltana-i İsfahan ve mustevfi-i İsfahan memurlarının görev ve yetkilerine dâhildi. Minorsky’ye göre, Tezkiretü’l-mülük’te haliseyle “**Hasse-i Halise**” dairesinin şubesi anlatılmaya çalışılmıştır. Minorsky’nin açıklamalarından anlaşıldığı üzere **Darü’l Saltana-i İsfahan** “Hasse-i Şerife”yi korumakla ve denetlemekle sorumluydu. Vezir çalışma raporunu mustevfi-i hasseye sunuyordu ve büyutat-ı hassenin belgelerine rakam koyuyordu. Arazi-i halisenin gelirinin hassaya (Şahın ailesin) ait olduğu tahmininde bulunan Minorsky Alem Ara’da “İsfahan vilayetinin mülklerinin çoğu Şah Tahmasp’ın Hassasıydı ve onun özel mülkü sayılırdı” diye yazıldığını da belirtir.

¹⁰⁹⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 147.

¹⁰⁹⁸ Bu konu ile ilgili Minorsky şu eklemede bulunur: “Nadir Şah, mali ve siyasi zorluklardan dolayı aynı zamanda kutsal Safevi Şii Şahlarının hatırasıyla yaşayan Ruhani sınıfın gücünü azaltmak için Mevkufat Arazilerini zapt etti. Anlaşılan Nadir Şahın ele geçirdiği araziler listesi (réqébat-i Nadiri Arazisi) yine de mali memurlar tarafından kullanılmaktaydı. Nadir şahın varisi (canişini) Ali Şaha (1747–48) Nadir şahın ele geçirdiği araziye geri verdiği için “adil” unvanı verildi. Kaçar hanedanı Halisecatı kendi seleflerinin ve Sultanın “gözünden düşen” nüfuzlu makamların mülklerini ele geçirmekle genişlettiler”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 147.

¹⁰⁹⁹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 147.

¹¹⁰⁰ Arazi-i Halise – Kacar Krallığı döneminde “devlet mülkleri” ve memleket arazileri” anlamı taşımaktadır. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 147.

Vezir-i İsfahan **Divani**¹¹⁰¹ vergilerini topluyordu ve onun ürünlerini Divan'ın ihtiyaçları için ayırıyordu.¹¹⁰²

Vezir-i İsfahan – Minorsky'ye göre, vezir-i İsfahan aslında “**Vezir-i Halise**” idi. O, Chardin'in vezir-i İsfahanı mübaşir adlandırdığını yazıyor. Bu mübaşirlere geçici veya ömür boyu kullanılmak üzere hassadan tiyul verilirdi. Chardin'in verdiği bilgilere göre, bazen çiftçiler müfettiş ya da mübaşirler tarafından itiraz ve isyana teşvik ederlerdi. Çünkü bu yolla elde ettikleri gelirler normal vergiden elde ettikleri gelirden fazla olurdu. **Mustevfi-i İsfahan** yetkileri ile ilgili ise Minorsky şu bilgileri verir: “Mustevfi, vezirin yetkisindeki idarenin hesaplarıyla sorumluydu ve aynı zamanda işlerin yasalara uyumluluğunu denetliyordu. Onun mührü olmadan para ve mal alış veriş yapılamazdı.”¹¹⁰³

Vezir ve Mustevfi-i Serkari-i İntikali – İsfahan Darul-saltanatı'nın ummalının görev ve yetkileri bölümünde vezir ve mustevfi serkari-i intikalinin ismi geçmektedir. Minorsky **Daire-i İntikali**'nin görev ve yetki alanının tam açıklanmadığına dikkat çekerek, burada haliseye eklenen **Arazi-i Vakfi**'den bahsedildiğini yazıyor. Ona göre, buradaki Vezir “**Vezir-i İsfahan**” gibi devlet sisteminde **Şube-i Hassa**'nın üyelerinden biriydi. Minorsky Kaçar devletinde **Halisecat-i İntikali** sözcüğüyle şahıslara devredilen devlet arazilerine (arazi-i intikali ibaresi altında) işaret edildiği düşüncesinden hareketle ruhanilere, resmi memurlara ve saire devredilen arazi-i halisenin Daire-i İntikali tarafından

¹¹⁰¹ Minorsky'ye göre bu çelişkili ifade Tezkiretü'l-mülük'ün yazarının terimleri kullanılmadaki dikkatsizliğini göstermektedir. 73. fasıldaki Divan sözcüğünden “Divan-ı Hassa” kastedilmiştir. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 147.

¹¹⁰² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 147.

¹¹⁰³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 147.

denetlendiğini yazıyor. O, Chardin'ın de Divan-i Memalik'in birçok arazisinin Divan-i Hassaya intikalinden bahsettiğini yazarak, burada muhtemelen "intikali" terimiyle devlet sistemindeki memalik şubelerinden hassa şubesine "intikal" edilen arazilerin kast edildiğini belirtir.¹¹⁰⁴

b) Vakıf Arazileri¹¹⁰⁵ – Toprak mülkiyetinin bir türü de vakıf arazileriydi. O. Efendiyev'e göre, Safeviler Azerbaycan'da hâkimiyete geçmeden çok daha önce büyük vakıf mülklerine sahiplerdi. Sülalenin kurucusu olan Şeyh Safiyeddin'in XIV. yy.ın ilk çeyreğinde Erdebil, Marağa, Muğan ve Talış bölgelerinde vakıf ve mülk hukuku ile onlarca köyü vardı. Safiyeddin'in halefleri olan Sadreddin ve Hacı Ali'nin zamanında nüfuzlu tarikatın yardımını elde etmeye çalışan çeşitli feodallerin hediye verdikleri topraklar sayesinde Safeviler vakıf arazilerini daha da genişletmişlerdi.¹¹⁰⁶ Safeviler hâkimiyete geldikten sonra Vakıf sisteminin özellikle yayıldığına gözlemlendiğini yazan O. Efendiyev bunu Safevilerin Şiiliği yaygınlaştırma politikasıyla bağlıyor ve şöyle diyor: "Şiiliği devlet dini ilan etmiş olan Safeviler sülalesi şahları onun her yerde yayılmasını istiyorlardı. Bu nedenle de

¹¹⁰⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 148.

¹¹⁰⁵ **Vakıf açıklaması:** "Vakıf dini ve hayır işleri için icmaya, devlete ve şahsa verilen emlaktır. Medrese, mescit, toprak, her türlü taşınan emlak vakıf olabilir. Vakıf veren şahsın evlatları verilen emlakten pay götürmek hakkını kendilerinde tutabilirler. Vakıflar vergiden muaftı, onun satılması, birisine verilmesi yasaktı. Vakfın geliri hayır işleri için dağıtılırdı. Mescit, medrese, vakıf idaresinin ve birçok diğer kutsal ocakların diz adamlarının ihtiyaçları da vakıf gelirleri hesabına ödenmekteydi. Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, Azerbaycan Evliya Çelebi'nin 1654-cü il "Seyahatname"sinde, Bakü 2000, s. 148.

¹¹⁰⁶ Örneğin, A. Lembton'a göre, "Sülük ve Sicillet-i Teymuri" eserinin elyazmasında H. 1000 (1602–1603)'te I. Şah Abbas'ın Belh'e gönderdiği Bahadır Han orada vakıf fermanı bulmuştur. Timur'un vakıfnamesinde olan bu senede göre, işgalci (Timur) Safeviler nesline vakıf olarak emlak ve toprak vasiyet etmiştir. Burada İsfahan, Hemedan, Talış ve Tarom'da olan mülkler de dâhil olmak üzere "hakiki altınla alınmış, Sultan Hacı Ali'nin erkek nesline evkaf olarak vasiyet edilmiş" emlakların adları geçmektedir. Belgeye bu mülkiyetin önceki sahipleri olan çeşitli boy başçıların, emirlerin, kethüdaların adlarının listesi eklenmiş ve onaylanmıştır. Ve tüm bunlar dışarıdan her hangi bir baskı olmadan, tam razılık ve sağlam düşünceyle satılmıştır. Alış verişin tarihi H. 806 (1403-1404)'dir. Vakıfnamede, bu mülklerin idaresi "büyük hakan" seyit Ali Mansur'un (büyük seyit Cemalettin büyük seyit Ali Mansur, büyük seyit Cebrail el Hüseyini) erkek soyuna veriliyor, onlar her sene vergi toplamalı (burada konu haraçtır – O. E.) ve onu Hacı Ali'ye ve onun soyundan olanlara vermeliydiler, diye geçmektedir. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 186.

Safeviler ruhanileri kendi etraflarına toplamaya önem veriyor ve Şii kurumlarının refahı için yardım ediyor, onlara vakıflar hediye ediyorlardı”. XVI. yy.da Azerbaycan’da, Erdebil kentinde Şeyh Safiyeddin türbesinin vakfı, Tebriz’de İlhan Kazan Han’ın türbesinin vakfı, Hasan Padişah camisinin vakıfları ve “Cahanşahiye” (cahanşah) vakfı büyük vakıflardandı. Bu devirde İran’da Şii büyüklerinden olan (kutsal kişiler – mukaddesler) İmam Rıza’nın Meşhed’deki ve onun bacısı Fatima’nın Kum’daki türbelerinin vakıfları da büyük vakıflardan sayılmaktaydı.¹¹⁰⁷ Şah İsmail Vakfı, Z. Bayramlı, B. Ezizli’nin araştırmasında Evliya Çelebi’nin eserinden naklen, şöyle anlatılır: “Ezeli Sultan sarayından kibleye doğru beş saat giderek (cebene) kentine geldik. Eski Sultaniye sınırında Şah İsmail’in Vakfı olup bin evli, bağlı bahçeli büyük bir kenttir. Ahalisi Kürt ve Göydalak’tır.”¹¹⁰⁸

Vakıf arazileri sadece hükümdarın hediyeleri sayesinde artmıyordu, ayrıca toprak sahipleri vergiden kaçmak için arazilerini vakfa dönüştürmeye çalışıyorlardı. Vakıflar vergi ve inzibati dokunulmazlık hukukundan yararlandıklarından çok nadir durumlarda müsadereye maruz kalıyorlardı. Feodaller de bu durumdan yararlanarak, mülkiyetlerini Şii ruhanilerin güvenli koruması altına alıyor ve soyadlarını müteveli¹¹⁰⁹ olarak yazdırmakla hazineye ödeyecekleri vergiden kurtuluyorlardı.¹¹¹⁰

¹¹⁰⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 187.

¹¹⁰⁸ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e, s. 61

¹¹⁰⁹ Müteveli - Şeriat hükmü üzere vakıf emlakını yöneten memura denirdi. Vakıf emlakının geliri konusunda fermanı müteveli verirdi. Vakıflardan elde edilen gelirin onda bir hissesi tevliyet hakkı olarak ona ulaşırdı. Mütevellik görevi seyitlere, din adamlarına, sıradan adamlara verilir ve hatta bazen şah kendisi de bu görevi üstlenirdi. Şöyle ki “boga-i müteberrike” (kutsal türbeler) adlanan Meşhed, Kum vakıflarının başında çoğu zaman şahlar ve şehzadeler bulunmuştur. Mütevelliyi sadrın (dini idarenin başı) görüşü esasında şah atıyordu. Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 156.

¹¹¹⁰ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 187.

“Vacibi” ve “Sünneti” Vakıflar - XVI. yy.da iki tür vakıf vardı: Sünneti ve Vacibi. Sünneti vakıflarının himayecisi Şahın bizzat kendisiydi ve vakfın gelirleri onun emirlerine esasen harcanmaktaydı. Bu sırada o, herkes tarafından kabul gören kurallara göre davranırdı. Çünkü bu vakıfları vasiyet edenler elde olunan gelirlerin nereye harcanması gerektiğini kesin bir şekilde belirtmemişlerdi. **Vacibi Vakıflar** ise elde edilen gelirlerin, ciddi olarak belirlenmiş olan maddelerle onlara vasiyet edenlerin taleplerine uygun olarak harcanan vakıflardı.¹¹¹¹

Vakıf arazileri dışında Şii ruhanileri soyurgal gibi farklı toprak mülkiyetleri de edinebilirlerdi. O. Efendiyev’e göre, Azerbaycan’da Safeviler devrinde özel mülk toprakları hayli azalmıştı, fakat buna rağmen ayanların, aynı zamanda Şii din adamlarının ayrı ayrı temsilcileri bazen hayli gelir getiren büyük mülklerin sahipleri de olabilirlerdi. O, bu din adamlarından kaynaklarda “büyük seyitler” olarak bahsedildiğini yazıyor.¹¹¹²

Vakıfla ilgili idari birim muhtemelen **Daire-i Mevkufat ve Defteri Mevkufat**’tı: burada bazı görevlerin ismi geçmektedir. Bu görevliler aşağıdakilerdir:

¹¹¹¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 188.

¹¹¹² Oktay Efendiyev’in verdiği bilgilere göre, I. Tahmasb’ın zamanında “büyük seyitler” adlanan bu adamların arasında İskender bey Münşi büyük mülklerin sahipleri olan bazı din adamlarının da isimlerini anmaktadır. Sadır görevinde bulunan Mir Kıyaseddin Muhammet I. Tahmasb’ın hakimiyetinin sonuna doğru “İsfahan’da mülk ve malikanelere sahip olmuş” ve “kendi mülkünün (serkerin) sayesinde yaşamıştır”. Seyitler sınıfından 5 bin tümene kadar geliri olan çok sayıda suyurgal ve mülk sahibi olan şah Nemetullah’ın oğlu Mirmirani Yezdi’nin adı geçmektedir. Horasan emirlerinden İskender bey Münşi “çok sayıda taşınır ve taşınmaz emlak, mülk ve tarlalar” sahibi olan Mirza Ebutalip Rezavi’nin adı geçmektedir. Astrabad’da Mir Ziyaeddin Fendereski “çok gelir getiren mülkler ve malikaneler sahibi idi”. Kum’da çok sayıda mülk ve malikaneler varlı seyit Mirhaşim Kumi’ye ait idi. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 188; Ayrıca bkz: S. M. Onullahi, a.g.e., s. 170-171.

Vezir-i Mevkufat – Minorsky Kaempfer’in vezir-i mevkufat adında bir makamdan bahsettiğini ve sadrın vefatında vezir-i mevkufatın onun görev ve yetkilerini üstlendiğini aktarır.¹¹¹³

Mustevfi-i Mevkufat – Minorsky, Chardin’in mustevfi-i mevkufat’ın sadrın yardımcısı olduğunu ve sadrın yokluğunda onun görevlerini üstlendiğini yazdığını belirtir ve Chardin’in bu görevle ilgili: “Bu duruma II. Şah Abbas’ın saltanatının son dönemlerinde ben şahsen tanık oldum” ifadelerini aktarır. Minorsky İsfahan Darul-saltanatı’nın ummalının görev ve yetkileri bölümünde Mustevfi-i Mevkufat’ı anlatır ve onunla ilgili şu bilgileri verir: Vakıf vasiyetnamesinde mevkufenin mütevellisini¹¹¹⁴ belirlemezse, müteveli mevkufenin coğrafi konumuna ve mahiyetine göre belirlenirdi. Hasse ve Memalik’te sadece bir **Daire-i Mevkufat** mevcuttu. Bu dairede birçok vezir, mustevfi, müşrif vs. vardı. Tezkiretü’l-mülük’te yalnız Memalik-i mevkufelerinin mustevfilerine bir fasıl ayrıldığına dikkat çeken Minorsky onun görev ve yetkilerinin ise muhasibe ve münşilikle ilgili olduğunu yazıyor. Ayrıca Daruğe-i Defterhaneyle Daire-i Mevkufat arasında ilişki karışık anlatıldığından tam olarak anlaşılmadığını belirtir.¹¹¹⁵ Safevi bürokrasisinde memurlar arasında hiyerarşi genel olarak sırayla söyleyecek olursak, sadr, vezir ve mustevi olarak görülür. Burada da aynı hiyerarşinin geçerli olduğu kanısındayız.

¹¹¹³ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 146.

¹¹¹⁴ Vakıf – Malını belirli bir iş için Allah yolunda bağışlayan adam; Mevkufe – belirli bir iş için Allah yolunda ayrılan olunan mal; Müteveli – mevkufeyi yöneten sorumlu kimse. Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 146.

¹¹¹⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 146.

Defter-i Mevkufat – Chardin Defter-i Mevkufat'ı şöyle açıklıyor: “Defter-i mevkufat muhasibe dairesi gibi yapılanmıştır. Bu defter iki şubeden oluşurdu. a) Emlak-i Hasse veya Şah mevkufaları, b) Diğer mevkufat mülkleri”. Minorsky'ye göre, bu açıklamalar Tezkiretü'l-mülük'tekilerle aynı değildir. Çünkü yukarıdaki açıklamalarda her iki sadrın sahip oldukları şubeler devletin idari yapısındaki farklılığı gösterir. Hâlbuki her iki sadrın da faaliyet alanı açısından yani coğrafi açıdan hiçbir fark yoktu.¹¹¹⁶

c) **Soyurgal** – Safeviler zamanında özel mülkler olarak Soyurgal ve Tiyul görülmektedir. Fakat bir süre sonra soyurgal ortadan kalkmıştır. O. Efendiyev'e göre, “Safeviler zamanında soyurgal aradan kalkmadı, fakat değişikliğe uğradı. Soyurgallar artık daha ziyade köy ve küçük yaşayış mıntıklarından oluşan küçük arsalardan oluşmakta ve Şii din adamlarına aitti.¹¹¹⁷ Ş. Ferzeliyev'e göre, soyurgal ve tiyul maaş çeşitleriydi. O, soyurgal kelimesinin Moğolca “soyurgamak” fiilinden türediğini ve anlamının “hediye” (bahşiş), “mükafat”, “ödül” olduğunu yazıyor. XIV. yy.da ikta kurumu soyurgala dönüşmüştü ve Ş. Ferzeliyev'e göre, XV. yüzyılda kullanılan “ikta” kelimesini soyurgalın sinonimi olarak anlamak gerekirdi. Çeşitli

¹¹¹⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 146.

¹¹¹⁷ O. Efendiyev'in verdiği bilgilere göre, bu son iddia Safevi şahlarından – I. Şah İsmail'in 1509'da Kemaleddin Hüseyin Erdebili'ye, I. Şah Tahmasb'ın 1552'de Halife Derviş Muhammet'e, Şah Muhammet Hudabende'nin 1584'de Mir Şerif Hadımbaşı'ya, I. Şah Abbas'ın 1601'de yine de Kemaleddin Hüseyin Erdebili'nin neslinden olanlara Erdebil ve Halhal arazilerinde soyurgallar verilmesine dair son zamanlarda yayınlanan fermanlarla onaylanmaktadır. Bu belirtilen soyurgallar askeri zümreye değil, ruhanilere ve sivil şahıslara aitti. Devrin kaynaklarında da buna benzer çok sayıda kayıtlar bulunmaktadır. Örneğin, “Hüseyini seyitlerinden” olan Sadreddin Muhammet kardeşleri Nizameddin Ahmet, Kamereddin Muhammet ve Abdülmuhammet Lütfullah ile birlikte I. Şah Tahmasb'ın zamanında bir süre çok önemli mevkide bulunmuşlardı. Hasan bey Rumlu onların Tebriz'in yakınlarında Eskuye (Üsku veya Uskuye – Z. V.) köyünde yaşadıklarını bildirir. Onların babası Ebülgasim önceki hükümdarların saygı gösterdiği büyük nüfuza sahip seyit olmuştur. I. Şah Tahmasb onlara çok yakın idi ve sık sık Eskuye mülküne onlara uğradı. Fakat yazarın belirttiği üzere, onların yüksek vekil, sadır ve vezir görevlerini ısrarla istemeleri sebebiyle şahla ilişkileri bozulmuştur. I. Tahmasb sarayda gözükmeyi onlara yasaklamış, fakat onların o zamana kadar adlarında olan soyurgalları onaylanmıştır”. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Dövleti, s. 191

belgelerde ‘soyurgical-ı abadi’, ‘anam-ı sarmadi’, ‘ihsan-ı abadi’ olarak geçen soyurgical irsi mülkiyet olarak gösterilir. Soyurgical her hangi bir kişiye verildiği zaman ferman - **ahkam-ı soyurgical** - çıkarılırdı, ona soyurgical belgesi - **nişan-ı soyurgical** – verilirdi. Soyurgicalın sahipleri kendi malikânelerinin mutlak sahibiydiler ve devlet görevlileri bu topraklardan vergi toplayamaz ve hatta onlara yaklaşılamazlardı. Soyurgicalın sahibi olan kişinin (**sahib-i soyurgical, erbab-ı istahkak, ehl-i soyurgical**) mutlaka hükümdarın askeri yahut sivil hizmetinde bulunması gerekmektedir. Bu avantajları sebebiyle olsa gerek ki, Ş. Ferzeliyev’in de belirttiği gibi, Karakoyunlu hükümdarları soyurgallar vererek yerli feodallerin desteğini elde etmeye çalışıyorlardı.¹¹¹⁸

O. Efendiyev’e göre, Azerbaycan’ı Kızılbaş askeri feodal ayanları ve Şii ruhanileri, genel olarak şartlı toprak sahipliği şeklinde olan soyurgical ve tiyul hukukuyla ele geçirmişlerdi.¹¹¹⁹ Bu değerlendirmeye göre, soyurgical ve tiyul aynı zamanda Safevilerin işgal ettikleri bölgelere yerleşmelerini sağlamaktaydı.

Soyurgical dağıtımıyla ilgili kaynaklarda bazı veriler bulunmaktadır. Onlardan bazılarında Ş. Ferzeliyev dikkati çekiyor. Örneğin; Ahsanü’t-tevarih’te soyurgical dağıtımı ile ilgili iki Akkoyunlu hükümdarının farklı yaklaşımları açıklanır. Onlardan biri – Hasan bey Rumlu’nun güvendiği Rüstem şahtı. Onunla ilgili eserde şöyle denmektedir: “O, hayli eli açıktı, hiçbir Akkoyunlu ve Karakoyunlu sultanı onun dağıttığı kadar soyurgical ve görevler dağıtmamıştır”. Diğer bir hükümdar ise ondan

¹¹¹⁸ Ş. F. Ferzeliyev, “O Soyurgale v XV-XVI vv. (po “Axsan at-tavarix” Xasan-beka Rumlu)”, Formi Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya Na Blijnem i Srednem Vostoke, Mos. 1979. (s.141–145), s. 141–142.

¹¹¹⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 185.

sonra tahta geçen Şah Ahmet'ti. O, soyurgalların dağıtımını engellemeye çalışır, fakat öldürülür. Bu konuyla ilgili Ahsanü't-tevarih'in yazarı şunları anlatır: "O cimriydi ve önceki sultanların verdiği soyurgalları onaylamadı. Bu hareketler onun yararına olmadı ve kaydedilen yılın (1497) kışında öldürüldü".¹¹²⁰

Soyurgal ve Ordu – Soyurgalın verilmesinde amaç bu bölgelerin korunmasıyla ilgiliydi. Ş. Ferzeliyev'in Hasan bey Rumlu'dan aktardığı bilgilerden de bu sonuç çıkmaktadır: "Hasan Bey Rumlu'ya göre, şehirlerin ve bölgelerin soyurgal olarak dağıtılmasının temel nedenlerinde biri, mükâfatlandırılan kişilerin devleti yabancı düşmana karşı korumada yardımcı olmalarıydı.¹¹²¹ Soyurgal sahipleri malikânelerinde özel ordu bulundururlardı. Soyurgal elde etme ve böylece kendi durumunu kuvvetlendirmek feodal aristokratları için hayati bir gereksinimdi. Bazen soyurgal sahiplerine hizmet için savaş esirleri verilirdi.¹¹²²

Ayrıca büyük şehirler de soyurgal olarak verilebilirdi. Ş. Ferzeliyev bu konu ile ilgili şöyle diyor: "Bazen büyük şehirler nişan ile soyurgal olarak iki emire verilirdi. Hasan bey Rumlu, Cihan Şahın Hemedan şehrini iki emirin soyurgalı yaptığını kaydediyor. Uzun Hasan hâkimiyeti ele geçirdikten sonra bu emirlerin şehir üzerindeki hakları onaylanmıştır."¹¹²³

¹¹²⁰ Ş. F. Ferzeliyev, a.g.m., s.143

¹¹²¹ Ş. F. Ferzeliyev aktardığı bilgilere göre, Hasan Bey Rumlu'da Kara-Yusuf'un Bayburt, Tercan ve İspir şehirlerini ele geçirerek onları kendi emiri Pir-Ömer'e, bu toprakları Osmanlı Sultanının yürüyüşlerinden korumak için verildiği kaydedilir. Bkz: Ş. F. Ferzeliyev, a.g.m., s.143.

¹¹²² Uzun Hasan 881/1476-77'de Gürcistan'a yürüyüş eder. Hasan bey Rumlu bu konu ile ilgili şöyle yazmaktadır: "O, gazavat için Gürcistan' a gitti ve birkaç seyit, şeyh ve soyurgal sahibi olan herkesi kendiyile götürdü, çok sayıda esir aldı ve seyitlere ve şeyhlere haklarını vererek geri döndü. Bkz: Ş. F. Ferzeliyev, a.g.m.,s.143.

¹¹²³ Ş. F. Ferzeliyev, a.g.m., s.143

Toprak ve para şeklinde verilen iki tip soyurgal olduğu anlaşılmaktadır. Soyurgal en yüksek maaş (müstemerri) türüydü. Bu türde elinde havale olan şahıs, havalde yazılan arazilerden devlet talebini alabilirdi. Aslında o arazi şahsın “miras malı” sayılırdı.¹¹²⁴ Ş. Ferzeliyev’in verdiği bilgilerden anlaşıldığı üzere, “Melik ve Zar’i der İran” kitabında soyurgal dağıtımının Karakoyunlu zamanında başladığı, Kaçarlar zamanında sona erdiği belirtilir. Fakat soyurgal olarak verilen maaş ise Karakoyunlu yönetimine kadar sürmüştür.¹¹²⁵

O. Efendiyev soyurgaldan tiyula geçişin nedenini toprak mülklerinin merkezleştirme politikasına uyarlanması bağlamında açıklamaktadır. Soyurgal XV. yy.da mevcut olduğu gibi irsi mülk sayılırdı ve vergi, “**inzibati mahkeme dokunulmazlığını narzarda tutardı**”. Başka bir deyişle, soyurgal sahibi özel mülkiyet hukukundan yararlanıyordu. O. Efendiyev’e göre, Safeviler soyurgalı başka bir sistemle değiştirmeye çalışarak, hizmetlerine göre ödüllendirilen vasalların kuvvetlenmesini, toprak mülkiyetçisine dönüşmesini engellemeye çalışıyorlardı.¹¹²⁶ Bu anlamda tiyul sistemi Safevilerin merkezleştirme politikasında önemli bir reformdu.

¹¹²⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 152.

¹¹²⁵ Bu konu ile ilgili olarak Ş. Ferzeliyev şu bilgileri aktarır: “Hasan bey Rumlu’nun verdiği bilgilere göre, Horasan’ın hükümdarı Babür-şah (Sultan Ebu Sait’in torunu) her sene soyurgal sahiplerine 18.000 Tebriz tümeni veriyordu. Hasan bey Rumlu, I. Tahmasıp’ın ona inançla ve doğrulukla hizmet eden Askü köyünün ruhani seyitlerini soyurgalla ödüllendirdiğini kaydediyor. Soyurgal şeklinde belli bir miktarda para Kadı Cihan’a 960/1552-53’te verilmişti. Tarihçi Abdülfettah Fumani de parasal soyurgal hakkında bilgi veriyor.” Bkz: Ş. F. Ferzeliyev, a.g.m., s.144.

¹¹²⁶ O. Efendiyev İ. P. Petruşevski’nin tiyulla ilgili değerlendirmesini aktarır. Ona göre; “Safevi tiyulu, onları idare etmek hukuku olmadan belirli topraklardan toplanan vergi tutarının (tümünün ya da bir kısmının) hizmetlilere irsen değil, geçici ya da ömür boyu verilmesiydi”. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 188.

d) Tiyul – Minorsky’ye göre, en yaygın ve tercih edilen havale ise “tiyul”du. Havale sahibi olan şahıs memur olduğu süreçte ya da özel bir belge olduğu müddetçe devlet taleplerini, havaledeki arazilerden alıyordu.¹¹²⁷

Süleyman Memmedov’a göre, tiyul şartlı sahiplik sayılırdı ve yalnız şahın izni ile irsen geçebilirdi. Hakimiyet uğrunda mücadelede göçebe boyların Safevilere yardım etmiş olan emirlerine çok sayıda tiyul dağıtılmıştı. Bu beylerbeyileri ve birçok devlet memurlarının çoğu askeri göçebe ayanlar arasından atanırdı. “Safeviler irsen geçen soyurgal toprakları sınırlayarak, kendi yakın adamlarına ve komutanlara tiyul şeklinde toprak dağıtıyordu. Tiyul sahibi olan tiyuldar devlete hizmet ediyor ve ona verilen (bağışlanan) toprağın gelirinin belli bir kısmını kendine götürüyordu.¹¹²⁸

Tiyulla ilgili O. Efendiyev şöyle diyor: “Safevilerin hâkimiyetinin başlarında şartlı toprak mülkiyetinin başka bir şeklinin, tiyulun, ortaya çıkması ve XVI. – XVII. yy.larda daha da yayılması feodal ilişkilerinde yeni bir olay olmuştur. O. Efendiyev’e göre, ikta sistemi daha XVI. yy.a kadar kesin olarak aradan kalksa da, bu terime XVI. – XVII. yy.ların kaynaklarında rastlanmaktadır. O, ikta teriminin bu süre zarfında iktanın yerine geçen kurumları – soyurgalı ve daha çok tiyulu ifade ettiğini ve ikta terimine yıllıklarda sık sık rastlanmasına rağmen, resmi belgelerde (fermanlarda) bu terimin kullanılmadığını yazıyor. XVI. yy.ın başlarına ait kaynaklarda tiyul terimi sık sık kullanılmaktadır.¹¹²⁹ Ş. Ferzeliyev’e göre,

¹¹²⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 152.

¹¹²⁸ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 47.

¹¹²⁹ O. Efendiyev bu konu ile ilgili şu örnekleri verir: “H. 931 (1524–1525)’de genç I. Şah Tahmasp’ın vekili, Rumlu boyunun reisi olan Dev Sultan Gürcistan’a yürüyüş eden Kenek Sultan Ustaçlı’nun orada olmasından yararlanarak, Ustaçlı boyuna ait olan tiyulları kendi boydaşları arasında paylaşmıştı ve bu da Ustaçlı boyunun bir sene sonra isyanına neden olmuştur. Bu tiyullar Nahçıvan’da ve

kaynaklarda “tiyul” kelimesi de “soyurgal” kelimesinin sinonimi olarak kullanılmıştır.¹¹³⁰

O. Efendiyev’e göre, “XVI. yy.da tiyul henüz ciddi şekilde önem taşımamaktaydı, çeşitli bahşileri (hediyeleri) kapsamaktaydı. Bu devrin kaynaklarının kıyaslandığında, aynı bağışların tiyul hukukunda olduğu, yani küçük köy, kasaba veya vilayetle sınırlı araziden toplanan vergi tutarının geçici olarak benimsendiği anlaşılır. “XVI. yy.da ortaya çıkan tiyul sistemi I. Şah Abbas’ın reformlarından sonra kesin olarak yasallaşmıştır.”¹¹³¹ Tiyuldarın tiyulu yönetmesiyle ilgili O. Efendiyev şöyle demektedir: “Eğer teorik olarak tiyul sahibinin (tiyuldarın) yönetme işlerine karışmadan topraktan alınan vergilerle yetinmesi gerekiyor idiyse de, pratikte bu, hiç de böyle değildi. Sorun, Safevilerin kendi politikalarında düzenli olmamalarından kaynaklanıyordu. Onlar merkezileştirme çizgisiyle, güçlü Kızılbaş ayanlarına tolerans gösterme arasında çelişkiye düşüyorlardı. Tiyul yalnız devlet topraklarından değil, bazen de şahın özel topraklarından verilirdi”.¹¹³²

Minorsky tiyulun en büyük avantajının, kayıtlarda belirtilen gelirin gerçek gelirden daha az olması şeklinde açıklıyor. O, Chardin ve Kaempfer’in tiyul geliriyle ilgili verdiği bilgileri aktarır. Chardin’deki bilgide şöyle denmektedir: “Duyduğuma

Çuhursad vilayetinde idi. Buna benzer diğer bir tiyul Şirvan’da bulunmaktaydı. Hicri 938 (1531–1532)’de Tekeli boyunun reisi, Azerbaycan’ın güney kısmının emir el-ümerası Ulema bey şaha ihanet ederek, boyun büyük bir kısmıyla birlikte Türk sultanına hizmet etmeye başladı. 1540 (h. 947)’da onlar hondkarı terk ederek Kadı han Tekeli başta olmak üzere yeniden şahın yanına döndüler ve onun tarafından hoş bir şekilde karşılandılar. I. Tahmasp Salyan ve Mahmutabad’ı tiyul olarak Kadı hana verdi”. Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 188–189.

¹¹³⁰ Ş. Ferzeliyev, Hasan Bey Rumlu’nun eserinde XV. yy.ın başında Sultaniye, Erdebil ve Muğan bölgelerinin Emir Bistam Cakırlu’nun tiyulu olarak kaydedildiğini, fakat onun bir tiyul değil soyurgal olduğunu yazıyor ve “Metle’üs-saadeyn ve mecme’ül-bahreyn”de bu şehirlerin Emir Bistam’ın ve onun varisi Muhammed’in soyurgalı olduğunu kaydediyor. Bkz: Ş. F. Ferzeliyev, a.g.m., s.142

¹¹³¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 191

¹¹³² Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 189.

göre, bazen gerçek gelir (evait) kayıttaki gelirin 50 kat fazlasıdır. Kaempfer ise tiyulun özelliklerini şöyle anlatıyor: “Tiyul sistemine giren köylerde tiyul sahibinin geliri ve kazancı maaşından daha çoktur. Hatta iki katından daha fazladır.”¹¹³³

Tiyulların dağıtımı – Tiyulla soyurgalın dağıtım amaçları birbirine benzemektedir. Tiyulların dağıtımı çoğu zaman yeni şahın tahta çıkışından hemen sonra, devlet görevlerine yeni atamalarla aynı zamanda yapılmaktaydı. Buna benzer dağıtımları II. Şah İsmail tahta oturduktan sonra, ayrıca Şah Muhammet Hudabende tahta geçtiği zaman yapmıştır. Kızılbaş ayanlarına tiyullar vermekle merkezi hükümet aynı zamanda tiyuldarlar üzerine bu vilayetleri düşman hücumundan korumak görevi de yüklüyordu. Hatta çoğu zaman, canişinler, boy beyleri gibi tiyul arazilerini yöneten tiyuldarların da emrinde bulunanlara daha küçük miktarlarda bahşişler ayırıyorlardı.¹¹³⁴

B. Ticaret ve Zanaat

Safeviler zamanında savaşlar nedeniyle arazilerin boşaltılması dağıtılıp harabeye dönüştürülmesi köylüleri etkilediği kadar zanaatla ve ticaretle uğraşan esnafı da etkilemekteydi. O. Efendiyev’e göre, Azerbaycan kentleri yarı tarımsal karakterliydi. Bunun sebebi zanaatın köy ekonomisinden ayrılması sürecinin hayli

¹¹³³ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 152.

¹¹³⁴ Örneğin, Muğan’da göç için müsait olan yerler alan Gazi han ve Tekeli boyu kısa zamanda bu vilayetleri kurmakla şahın beğenisini kazanmıştı. Şirvan 1538’de Beylerbeylik statüsüyle Safevi devletinin terkiğine dahil olsa da, bazı bölgeler karşı koymaya devam ediyordu. 1540’da Gazi han kendi ordusunu inatla savunulan Bakü kalesinin üzerine yürüttü. Kent alındı ve ahalinin bir kısmı kılıçtan geçirildi. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 189-90

uzaması ve son bulmaması idi. Buna göre de, hatta birçok yüzyıllar boyunca mevcut olan, zanaat ve ticaret merkezleri sayılan kentlerin ekonomisinde de köy ekonomisi, aynı zamanda bağcılık, bostancılık, tahıl ekin arsaları önemli rol oynamaktaydı. Genel olarak, bu dönemde Azerbaycan'da ticaret için olanaklar pek de uygun değildi. Merkezi hükümet tarafından alınan tedbirlere rağmen, ticaret yollarında genel olarak göçebeler tarafından kervanlara sık sık saldırılar yapıyordu.¹¹³⁵

Ayrıca savaşlar sebebiyle bazı engellerin de konulması Safevi tabiyetinde olan esnafın farklı bölgelere yönelmesini gerektirirdi. Osmanlı arşivinde bazı malların yasaklanması konusunda belgeler bulunmaktadır. Bu belgelere göre, “1560 yılında İran tüccarlarının gümüş, altın ve nakit akçe alıp gitmemeleri doğudaki vilayetlere bildirilmiştir. Bu tüccarların getirdikleri malların karşılığı olarak, yine mal alıp gitmeleri kesin bir dille emredilmiştir. Yine 1568’de bakır avadanlıkları işleyen esnaf, bir kısım tüccarların İstanbul’daki bakırı İran’a götürmelerinden dolayı bakır bulmadıkları yolunda şikâyette bulduklarından, gerekli tedbirlerin alınıp İran’a bakır götürülmesine mani olunması yolunda hüküm bulunmaktadır. (Mühime 7/Hüküm: 2086) Bir başka ilginç hüküm ise 1568’de yoğun bir şekilde nal ihtiyacı duyan İran’ın demir madeni bulunan Divriği’den gizlice yılda yüz bin nal çıkarttığı belirtilmektedir. (Mühime 7/ Hüküm: 1988)”.¹¹³⁶

XVI yy.da Azerbaycan’da Ordubad, Nahçıvan ve Eylis gibi kentler ticari

¹¹³⁵ O, İngiliz tacirlerinin İngiltere’ye gönderdikleri mektuplarda bu durumdan sıkça şikâyet ettiklerini, örneğin Cenkinson’un, yağmalanmaktan korktukları için tacir kervanlarının Erdebil’den Kazvin’e genellikle geceleri gittiklerini yazdığını belirtir. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Devleti, Bakı 1993, s. 214.

¹¹³⁶ Yusuf Sarıay, “Türk İran İlişkilerinin Arşiv Kaynakları”, Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu 16–17 Aralık 2002, Konya, TTK Basımevi – Ankara 2003, s. 132.

açından önem taşıyorlardı. Eylis kenti Culfa gibi ipek ve diğer malların merkezi sayılırlardı. XVI yy.da şahın özel himayesi altında olan bu küçük kent hassa idi ve onun sakinleri vergiyi doğrudan şaha ödüyorlardı.¹¹³⁷

Zaman zaman ticaretin gelişimi için bazı vergiler kaldırıldı. Bu gibi tedbirler genel olarak taç giyme merasimlerinin akabinde yapılırdı. Kısa süre uygulanması bile tüccarın ve esnafın üzerindeki vergi yükünü kısmen azaltırdı. Örneğin; “I. Şah Safi taç koyma senesi raiyet, tacir ve zanaatkârların tamamının borçlarını, devletin ipek ticareti ile üzerindeki inhisar hakkını kaldırdı. Ayrıca sürekli askeri yürüyüşlerde olduklarına göre maaşlarını tam alamayan askeri hizmetlilerin maaşlarını ödedi. Şahın fermanları ile ahali üzerine konulan vergiler de azaltıldı.¹¹³⁸

Azerbaycan’da bu dönemde pek çok ürün üretildiği kaydedilmektedir. Örneğin: pamuk, ipek böceği, elma, armut, incir, üzüm, kaysı, şeftali, ayva, erik, nar, meyvelerin, kavun, karpuz çeşitleri vs. İpekçilik Azerbaycan’da geniş yayılmıştı. Dut ipekçiliğinin özellikle geniş yayıldığı Şirvan’da ipek kumaş üretimi çok gelişmişti. XVI yy.da ipek böceği yetiştirilen esas yerlerden biri de Ereş kenti idi. O. Efendiyev’in verdiği bilgilere göre, Azerbaycan’da üretilen ham ipek ortaçağ Batı Avrupa’sında geniş yayılmıştı. Venedik’ten, Floransa’dan ve diğer kentlerden olan İtalyan tacirler Azerbaycan ipeğini yüksek kaliteli ham madde gibi Avrupa’nın büyük manufaktura merkezlerine taşıyorlardı.¹¹³⁹

¹¹³⁷ O. Efendiyev, a.g.e., s. 211-212.

¹¹³⁸ Z. Bayramlı, B. Ezizli, Azerbaycan Evliya Çelebi’nin 1654-cü il “Seyahatname”sinde, Bakü 2000, s. 153-154.

¹¹³⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 183 .

Kentler ve Bazı Görevliler – Safevi dönemi Azerbaycan'ın önemli siyasi ve ticari merkezleri sayılabilecek kentleri şunlardı: Tebriz, Erdebil, Kazvin, Şamahı, Urmiya.

Tebriz – Dönemin en önemli kentlerinden biriydi. Tebriz kentinden kentin pazarından Marco Polo'unun Seyahatnamesinde (1271-1292) kayıtlara rastlanır. O, Tebriz'in doğunun ve batının ortasında bulunduğunu, halkının ticaretle ve zanaatla uğraştığını anlatır. İpekçiliğin burada yaygın olduğunu ve güzel ipek kumaşlarının bulunduğunu yazıyor. Tebriz'i "büyük bir pazar", "tatlı karlar diyarı" olarak tarif eden Marco Polo Hindistan'dan Musul'dan, Bağdat'tan Hürmüz'den tacirlerin gelip mal aldıklarını ve dünyanın bir çok yerinden buraya mal getirildiğini yazmaktadır. Ahalisini XIII. Yüzyıl için çok karışık olarak anlatır. Her cins ve her dinden insan olduğunu yazıyor. Ermeniler, Ortodokslar, Hıristiyanlar, Katolikler, Müslümanlar ...¹¹⁴⁰ Fakat ilginç olan şu ki, her cinsten dediği ve seyahatnamesinde belirttiği sadece Hıristiyan gruplarıdır, diğerlerini sadece Müslüman olarak adlandırır ve sıralamaz. Tebriz aynı zamanda İbn Batuta ve İbn Fazlullah el-Umari tarafından bir Türk şehri olarak kaydedilir.¹¹⁴¹ Tebriz Hülagülerin, Celairilerin, Karakoyunluların, Akkoyunluların başkenti olmuştur. Safeviler devletinin kurucusu Şah İsmail 1501'de Tebriz'i ele geçirerek başkent yapmıştır. 1555'te şahın ikametgâhı Kazvin'e taşındıktan¹¹⁴² sonra da Tebriz büyük bir kent olarak konumunu muhafaza etmiştir. Başkentini değiştirilmesinin sebebi olarak ise Tebriz'in "Osmanlı" sınırlarının

¹¹⁴⁰ F. Dokuman, Marko Polo Seyahatnamesi, Tercüman Yayın. (Tarihsiz) s. 28.

¹¹⁴¹ A. Z. Velidi, "Azerbaycan", İ.A. C. II. s. 106.

¹¹⁴² O. Efendiye'ye göre, araştırmacılar Safevilerin başkenti başkentin Tebriz'den Kazvin'e taşınması tarihini kaynaklara dayandırılmadan 1548 yahut 1549 olarak göstermektedirler. O, Kadı Ahmed'in "Hulasat et-tevarih" eserinde I. Şah Tahmasb tarafından başkentini taşınmasının kesin tarihini verdiğini yazıyor. Bu olay H. 962'nin Zilhicce ayının sonunda, yani 1555 senesinin Aralık ayında vuku bulmuştur. Bkz: Oktay Efendiye, a.g.e., s. 207-208.

yakınında bulunması olarak gösterilir. Kazvin ise Osmanlı yürüyüşlerinden uzakta bulunmaktaydı. Osmanlıyla yapılan savaşlar Tebriz'in ticari konumunda büyük zarar vermişti. Osmanlı orduları 4 kez (1514, 1534, 1535 ve 1548) Tebriz'i ele geçirmişlerdir.¹¹⁴³

Tebriz'in ahalisinin çoğunluğu zanaatla ve ticaretle uğraşıyordu. Esnafların mesleklere göre kentte ayrı ayrı pazarları vardı. Örneğin, kalaycılar, kalpakçılar, eyerciler, balıkçılar, kılıç yapanlar, demirciler, nalburlar. Bazen mesleklere göre mahalleler oluşurdu. Tebriz'de bu gibi sokak ve mahalle isimlerine günümüzde de rastlanmaktadır. Taşyonanlar sokağı, Debbağlar mahallesi, Çust tikenler mahallesi vs.¹¹⁴⁴

Tebriz'in ahalisinin 300–400 bin arasında olduğu kaynaklarda anlatılır.¹¹⁴⁵ Safeviler zamanında da kentin ahalisinin çoğunluğu “tacirler, zanaat ve sanayi adamları” zümresine aitti. Tebriz'de ipek dokuma, hallaçlık (yün çırpma), pamuk bez, boyacılık gibi zanaat dalları gelişmişti.¹¹⁴⁶

Şamahı – Şamahı'nın nüfusu 4000–5000 kişi idi. Esas uğraşı ise ipekçilikti. Safeviler Şirvan'ı ele geçirdikten sonra Şamahı Şirvan beylerbeyliğinin başkenti

¹¹⁴³ Oktay Efendiye, a.g.e., s. 207-208.

¹¹⁴⁴ S. M. Onullahi, XIII-XVII Esrlerde Tebriz Şehrinin Tarihi, Bakı 1982, s. 102.

¹¹⁴⁵ “I. Şah İsmail'n anonim tarihçisi Safeviler kenti ele geçirdikleri zaman (1501) onun ahalisinin 300 bin kişi olduğunu yazıyor. Tarihçi Hondemir Tebriz'i “Dünyanın dörtte bir hissesinin yerleştiği en bayındır kentlerden” biri olarak adlandırır. Oruç Bey Bayat Tebriz'i “Doğunun başkenti” adlandırır. Onun hesaplarına göre ise kentin ahalisi Türk istilasına (1585) kadar 80 bin aileden çoktu. G. L: Strenc'in hesaplamalarına göre 360 bin kişiydi. Bkz: Oktay Efendiye, a.g.e., s. 206.

¹¹⁴⁶ Oktay Efendiye, a.g.e., s. 206.

olur. XVI. yy.in son çeyreğinde Türk-Tatar yürüyüşleri zamanında kent büyük bir darbe alır. O, defalarca dağıtılır ve yağmalanır.¹¹⁴⁷

Erdebil – Moğolların yürüyüşü zamanında pek çok kent gibi dağıtılarak, ahali öldürülmüştü. Erdebil'in yükselişi XIV.-XV. yüzyıllarda, Safevilerin hakimiyete geçişiyle başlamıştır. ... Erdebil ve onun çevresi hassa, şah mülkü kategorisindeydi. Onun hakimleri Şaha tabilerdi. Kentin bu özel statüsü onu XVI. yy.in sonu – XVII. yy.in başlarındaki savaşlar sırasında darmadağın olmaktan korumuştur. Erdebil XVI. yy.da ülkenin ticaret yaşamında da büyük rol oynamıştı. Gilan'dan ve Şirvan'dan Tebriz'e, sonra ise İran'a götürülen ipeğin transit yolu üzerinde yerleşen Erdebil bu yolla hayli gelir sağlıyordu.¹¹⁴⁸

Z. Bayramlı, B. Ezizli, Evliya Çelebi'nin eserinden Erdebil kentiyle ilgili şunları aktarırlar: “Erdelan dağının eteğinin güney tarafında büyük bir kent imiş. Şimdi de onun güzel binaları, güzelliği görünür. Hülagü han, sonra 793 (1390)'te Timur han ve daha sonra 941 (1554)'de Süleyman han Bağdat'a giderken, 1040'ın sefer ayının beşinci günü IV. Murad'ın veziri bu kaleyi tamamen dağıtsalar da yine de onarılmıştır... Erdebil toprağında (?) dargalıktır. Azerbaycan kentlerindedir. Şimdi yetmiş seksen bine yakın Ermenileri vardır. Yüksek binalarının çoğu kilise ve ahali ise zengin olduğuna göre burayı pek çok hükümdar yağmalamaya gelmiştir. İlk kurucusu Menuçehr'dir. Nuşirevan da çok sayıda inşaat işleri yaptırmıştır. Hatta burada büyük bir kilise vardır ki, güya o mukaddes Kuds'deki gibi eksantrik usullerle inşa edilmiş paz şekilli kilisedir. Kilisede de beş yüzden çok keşiş vardır.

¹¹⁴⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 208-209.

¹¹⁴⁸ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 210.

Ama bu kentte Kızılbaş adlanan Müslümanlar da vardır. Cami, hamam, han, Pazar ve çarşıları da vardır. Fakat kiliseleri daha üstündür. Bu kentten her sene şaha elli bin altın (kese) haraç gidiyor. Bağ ve bahçesinin sayı hesabı yoktur.”¹¹⁴⁹

Urmiya kenti – Bu kentle ilgili Evliya Çelebi'nin seyahatnamesinde şunlar anlatılmaktadır: “Bir bedestanı vardır ki, sanki kaledir. Her yeri kubbelerle ve dolaplarla süslenmiş güzel bir pazardır. Büyük tacirleri ve bütün memleketlerde malları mevcuttur. Abbasi ve bisti sikkelerinin üzerine (La ilahe illallah Muhammed resulullah Ali veliyullah) yazılmıştır. Bu sikke (metal paranın) üzerindeki yazıda yanlış yapan ve sahte para basan adam derhal aman ve zaman verilmeden öldürülür. Pazarların hepsinde bütün yiyecek ve içecek satanlar onları Ali terazisi ile satıyorlar. Hatta buğday, yumurta, pişmiş tavuk ve beyaz ekmeği, genel olarak her şeyi terazi ile satıyorlar. Hiç kimse Şeyh Safi nırhına zıdd hareket edemez. Ona göre ki, kurnazın derhal gözleri oyular ve başına kazan, tas geçirirler. Bazılarının ödünü ağzından yahut karnını yarararak yüreğini çıkarırlar. Kuvvetli ve yüksek düzen hakim olup, yasaları çalışmaktaydı. Kent ahalisinin içtiği güzel sular batıdan (Cülam dağlarından), (Herir) ve (Enzeli) dağlarından geliyor. Bağ ve bahçelerinde bu sularla sulanılır. Kentin doğusunda Urmiya ülkesinde 150 temiz kasaba vardır ki, her biri iki-iki, üç-üç evli ve bağlı bahçeli, cami, han, hamamlı köyler olup onlarda şah çarşıları da vardır. Kasabaların sayı kırk bir olup elli adet de sağlam kale vardır. Ne denilir densin, bu ülkeden yirmi bin asker çıkar. Amma divanda üç kere yüz bin raiyet kayda alınmıştır”.¹¹⁵⁰

¹¹⁴⁹ Z. Bayramlı, B. Ezizli; a.g.e.. s. 106

¹¹⁵⁰ Z. Bayramlı, B. Ezizli; a.g.e.. s. 76.

Kazvin kenti – Evliya Çelebi'nin Seyahatname'sinde kentin ismiyle ilgili şunlar anlatılır. “Aslında kentin ilk adı Kazvindir. Ama Acem marifetli şahısları Kezbin, Farsın edepli adamları ise Gezvin, Acem yiğitleri Kezmin, Arap şairleri Gezmin, Horasanlılar Karmin kasabası, Hintliler Kezmin... Moğol dilinde Gazmon diyorlar. Kısacası, kent tarihi olduğundan çeşitli dillerin her birinde farklı isimlerle anılır. Acem tarihçilerinin yazdıklarına göre, kenti tufandan sonra Hazret-i Nuh Eleyhselam yaptırmıştır. (Nuh ayende) yani Nehavendi yaptırdığı yerde oğlu Yafes de bu kenti inşa ettirmiş, buraya Yafes demişler. Ve şimdi de İbrani dilinde adı Yafes'tir. Acemlerin elinde kalmış ve öylesine bayındır olmuştur ki, cennet kokulu şama benzemekle temiz toprakları müşki anber kokusu verir. Kazvin kenti Acem Irak'ında olup, Bağdat'a komşudur. Hanlık olmakla hakimi Safikulu handır. Hürmüz toprağında adlı sanlı söz sahibi olan bu hanın eşi beraberidir yoktur. On iki Sultanlığı vardır. Oranın yasalarına göre bu Sultanlıkların hakimleri de ona tabidir. Eyaletinde üç yüz kırk beş kasaba vardır. Her biri bir kente benzemektedir. Mollası, müstisi, nagibü'l-eşrefi de vardır. Cami ve medreselerinin sayı iki yüze kadardır”.¹¹⁵¹

Kentteki çarşılarla ilgili şunlar anlatılır. Kelenter ağanın söylediğine göre, iki bin altmış küçük dükkânı vardır. Onların bir kaçı daştan yapılmıştır. Ama bedestanı, kahvehaneleri, berber dükkânları hem temiz, hem de güzeldir. Burada on yedi bin bağ ve bostan kuyusu vardır, onların her biri sanki bir abi hayattır. Kentin imaretlerinin tamamına su kuyuları verilir. **Ürünleri, yiyecek ve içecekleri:** Yedi çeşit buğday, yağlı arpa, nohut, iri taneli fasulye daha çoktur. Pamuk gibi bembeyaz

¹¹⁵¹ Z. Bayramlı, B. Ezizli; a.g.e.. s. 130–131.

ekmeği, pide, Hemedan kökesi, turac pirogu, pastaba çorbası, bozlama, aşure, darı çorbası hiçbir yerde bulunmaz. Kırk türlü armudu, sulu üzümü, bademi, şeftalisi, karpuzu, yemişi daha çok beğenilir. Önceleri kentte yedi yüz imaret bulunmuş, kent elden ele geçip dağılmış ve onların yedisi kalmıştır”¹¹⁵²

Kenteki önemli görevliler – Han, darga, vezir, kadı, kelenter, nakip, muhtesip, pazar kethüdarıydı.

Han ve vezir arasındaki hiyerarşi muhtemelen merkezdekinin benzeri şeklindeydi. Kentlerde sivil idari işler Han veya darga yönetiminde yapılırdı. Çoğu zaman han irsi olarak görevi elde ediyordu.

Darga / Daruge – Darga kentteki en yüksek görevli memurdu. Tebriz kenti hassa olduğu zaman şahın fermanıyla atanan darga tarafından yönetilirdi. Tebriz hassa olmadığı süredeyse Azerbaycan eyaleti tiyul olarak hana verilirdi. Han aynı zamanda Tebriz’in hakimiydi. Darga divandan maaş almanın yanı sıra kentten elde edilen gelirin bir kısmını da alırdı, beylerbeyi eyaletin, hatta hakimi olduğu Tebriz kentinin de gelirini alırdı. Beylerbeyinin emrinde 500–1000 kişilik mülazim birliği vardı. O, 2–3 bin kişilik ordu barındırır, onun ihtiyaçlarını karşılardı ve savaş sırasında şahın ordusuna katılırdı. Darga cinayet işlerine de bakıyordu.¹¹⁵³

Vezir – Han veya dargadan sonra ikinci önemli görevli vezirdi. Vezir şahın fermanı ile atanırdı. O, hem de beyberbeyinin naibi (yardımcısı) sayılırdı. Büyük

¹¹⁵² Z. Bayramlı, B. Ezizli; a.g.e.. s. 134.

¹¹⁵³ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 168-170.

gelir kaynaklarına sahip olabiliyorlardı.¹¹⁵⁴

Kelenter – S. Memmedov’a göre, devlet beylerbeyliklere, bunlar da mahallara ayrılırdı. Mahalları idare eden naipler beylerbeyi tarafından atanırdı. Köyde hakimiyet nümayendesi kethüdalar idi. Kentte yüksek mevkilerde bulunan görevliler **kelenter** sayılırdı.”¹¹⁵⁵ Z. Bayramlı ve B. Ezizli’nin araştırmasında Evliya Çelebi’nin **Şahbender** (tacirbaşı) adlı görevliden bahsettiğini yazdığı belirtilir ve Safevi ülkesinde yerli tacirler, yabancı tacirlerle bağlı tartışmalı konulara onların derecesi, vuku bulma sebebinden asılı olarak kelenter, muhtesip, melikü’t-tüccarın (tacirbaşı), yahut kadı ve şeyhü’l-islamın baktığı yazılmakta.¹¹⁵⁶ S. M. Onullahi’ye göre, şahın fermanı ile yerli feodal ayanlarından atanan kelenter hatta bu göreve geçmek için şaha rüşvet verirdi. Kelenter kentte vergi ve mükellefiyetleri toplamakla uğraşırdı. S. M. Onullahi’nin belirttiğine göre, onlar verdikleri rüşveti kısa bir zamanda kent ahalisinden topluyorlardı. Kelenter ahaliden üşriye (onda bir) vergisi alıyordu. Kelenter vergileri tespit ediyor, onları topluyordu. O, kentin hakimi karşısında sorumluluk taşıyordu. Kelenter aynı zamanda kentte cinayet işlerine de bakıyordu¹¹⁵⁷

İsfahan Darul-saltanatı çalışanları arasında **Kelenter** ve **Nakip**’in isimleri geçmektedir. Kelenter **kethüdaları**¹¹⁵⁸ atıyordu ve esnaf arasında vergi miktarının

¹¹⁵⁴ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 169.

¹¹⁵⁵ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 50.

¹¹⁵⁶ Şahbender - Ticaret işlerine bakan ve hem de tacirler arasındaki tartışmalı konuları çözen memur Osmanlı sınır kentlerindeki şahbender kendi tacirleri ile yabancı tacirler arasında tartışma çıktığında, konsul gibi olaya müdahale ederdi. Onların başına şahbender ağası denirdi. Orta çağlarda Osmanlı ülkesinin büyük limanlarına da Şahbender denirdi. Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli; a.g.e.. s. 147.

¹¹⁵⁷ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 169.

¹¹⁵⁸ Kethüda - köy muhtarı.

belirlenmesinde rol oynuyordu ve reayayı himaye ediyordu.¹¹⁵⁹ Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında **Kelenter** kelimesi “**kentlerdeki sivil idare reisi**”, “**şehir aksakalı**” olarak açıklanır ve onunla ilgili şu bilgileri aktarılır. “O (yani kelenter) yerli ayanlar veya tacirler arasından seçilerek merkezden atanırdı. Fakat bu seçim ve atamada onun şehir ahalisi arasındaki nüfuz ve etkinliği esas alınırdı. Kentlerle birlikte kasabalara da kelenter atanırdı. Kentlerde maliye meseleleri ile uğraşan kelenter vergi veren kent ahalisinin listesini yapmakta, vergilerin miktarını belirtmekte ve bu problemlerle bağlı tartışmaları düzenlemekteydi. Mahalle kethüdalarını, esnafların başkanlarını seçen **Nakip**, onların maaşlarını belirttiikten sonra göreve atanmaları ile ilgili belgeleri **Kelentere** sunuyordu. Fakat Kelenterin bu memurların göreve atanması konusunda hazırladığı belgeleri **Vezir** onaylıyordu. Osmanlılarda kelentere **Atabeyi** denirdi.”¹¹⁶⁰ Kelenter'in maaşının açıklanmadığını yazan Minorsky, devletten ziyade halkın çıkarlarını koruduğu için maaşının İsfahan esnafı ve tüccarı tarafından temin edildiğini yazıyor.¹¹⁶¹

Nakip - Minorsky'ye göre, Nagib Kelenter'in yardımcısı sayılırdı ve muhtemelen Kelenter de, Nagib de bir bölgenin tanınmış adamları arasından seçilirdi. Fakat onların seçilmesiyle ilgili herhangi bir bilgi bulunmamaktadır. Nakiplerin görevleriyle ilgili Minorsky şöyle diyor: “Kethüdaları gezgin mütrübleri¹¹⁶² ve bunun gibileri atamak konusunda Nagibin imtiyazları, meşadarbaşının imtiyazlarına çok benziyordu”.¹¹⁶³ Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında **Nakip** şöyle açıklanır. “Nakip – Divan es-sedare tarafından

¹¹⁵⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 148.

¹¹⁶⁰ Z. Bayramlı, B. Ezizli; a.g.e.. s. 148

¹¹⁶¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 148.

¹¹⁶² Mütrüb – çalgıçı, şarkıcı, dansöz. Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 148.

¹¹⁶³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 148.

ruhanilerin içerisinde seçilerek atanır, kentlerin sivil idari reisi olan kelenterin yönetiminde çalışır, esnafların **boniçesini** listeye esasen belirliyor, zanaatkarların ustalığa geçmesini onaylıyor, zanaatkarlar arasındaki ufak tartışmaları hallediyordu. Seyitlerin şeceresini de nakip kontrol ediyordu. Aynı ayrı kentlerdeki nakipler doğrudan doğruya merkezdeki Nakip el-nügeba'ya tabi idiler.”¹¹⁶⁴

Muhtesip - İsfahan Daru'l-saltanatı çalışanları arasında **Muhtesip**'in adı geçmektedir. Minorsky onun göreviyle ilgili şöyle diyor: “Muhtesip görevi eski İslami mesleklerdendir. Tezkiretü'l-mülük onun sadece Pazar müfettişliği yaptığını ve Hasse-i Şerife'ye bilgi için verdiği cari bölümlerin listelerini düzenlediğini açıklıyor”.¹¹⁶⁵ **Muhtesip el-memâlik**'i Oktay Efendiyev “**Devlet muhtesibi**” şeklinde açıklıyor. O. Efendiyev'e göre, o, kent pazarlarını kontrol eden, metaların fiyatı onaylayan merkezi teşkilat memuruydu. Onun görevini O. Efendiyev şöyle açıklıyor: “Onun eas görevi ticaretin doğru dürüst yapılmasına, ölçü ve tartı kurallarına uyulmasına, üçkâğıtçılığa izin verilmemesine dikkat etmektir. O, başkalarına ibret olsun diye bu gibi usulsüzlüklerin suçlarına “**tahta-külâh**”¹¹⁶⁶ törenini uyguluyordu (Yani kuralları bozan kişinin başına “tahta şapka” konulurdu).” O. Efendiyev'e göre, Muhtesip el-memâlikin bütün vilayetlerde (memâlikte)

¹¹⁶⁴ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e. s. 160

¹¹⁶⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 149.

¹¹⁶⁶ Ceza - Chardin “Tahta külâh” adlı bir cezadan bahsederek şöyle devam ediyor: ölçülerde sahtekârlık yapan esnaf için uygulanan bir çeşit cezadır. Bu cezaya göre, suçlunun boynuna onu saracak biçimde büyük bir tahta geçiriyorlardı. Bu tahtayı suçlunun omuzlarında oturtturarak, tahtanın önüne zil takılıyordu. Sonra da suçlunun kafasına ucuz ve uzun bir şapka geçirip, kendi mahallesinde dolaştırırlardı. Sokaktaki insanlar bağırarak, onunla dalga geçiyor, onu azarlıyorlardı. Bu ise ağaca bağlamak ve cerime gibi bir ceza sayılırdı”. Kaempfer'in verdiği açıklama Chardin'in tahta külâhın”dan tamamen farklıdır. Ona göre büyük ve komik bir tahta şapka mahkûmun kafasına geçirilirdi. Öyle ki, şapkanın ağırlığından suçlunun dengesi bozular ve ayağı kayıp düşerdi. Bu sırada herkes bağırarak kalkar ve alkışlarlardı. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 149–50.

temsilcileri vardı ve kaynaklarda bu görevden nadiren bahsedilir.¹¹⁶⁷ Bu görev Osmanlılarda bulunmaktaydı. Hem medrese öğrencisi, hem de vergi tahsildarlığı için kullanılır. S. M. Onullahi kentlerdeki pek çok görevli gibi muhtesip ve nakip'in de din adamları arasından atandığını yazıyor. Muhtesip yiyeceklerin fiyatını belirtirdi. Onun 3–4 kişi mülazimi (çalışanı) vardı. Haftanın ilk günü kentte malların fiyatını duyururlardı, fiyatları kontrol eder, pahalı mal satanları cezalandırırdı. Muhtesip fiyatları, tartıyı, ölçüyü kontrol ediyor, sarhoşları, kumarbazları cezalandırırdı. Geceleri bu görevi şehne veya eserler üstlenirdi. Onlar muhtesip gibi geceleri düzeni korurlardı, hırsız ve sarhoşları cezalandırır, sabaha kadar sokakları ve pazarları geziyorlardı. Her bir şehnenin birkaç kişiden oluşan mülazimi bulunurdu. Muhtesip yılda 48 tümen 4500 dinar maaş alırdı. Bunun dışında da geliri bulunmaktaydı.¹¹⁶⁸

Mirab - İsfahan Darul-saltanatı çalışanları arasında **Mirab**'ın da ismi geçmektedir. Minorsky onunla ilgili şöyle diyor: “Mirab çok gelirlı bir meslekti. Chardin'in tahminine göre maaşı 4000 tümenden fazlaydı. Bu miktar onun emrinde çalışanların maaşı dışındadır.”¹¹⁶⁹

Pazar kethüdaları – Tebriz'de pazar kethüdaları feodal ayanlar tarafından ve onların arasından atanırdı. Onlar nakip tarafından onaylandıktan sonra, kelenter tarafından atanırdı. Kelenter istediği zaman mahalle ve pazar keth dalarını işinden azledebilirdi. Mahalle ve pazar kethüdaları dışında tacirlerin de kethüdaları vardı.

¹¹⁶⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 238.

¹¹⁶⁸ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 172-174.

¹¹⁶⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-m l k, Açıklama, s. 150.

Onlar büyük tacirler arasından atanırdı. Büyük tacirlerin başı **Melikü't-Tüccar** adlanırdı.¹¹⁷⁰

Rayya - İsfahan Darul-saltanatı çalışanları arasında Rayya'dan da bahsedilir. Minorsky Raya kelimesinin etimolojisiyle ilgili şöyle diyor: “Rayya ‘Ray’ kelimesinden alınmıştır. Böyle bir kelime (yani Raya) Arapça’da yoktur. “Ray” “ziraat ürünlerinden elde edilen gelirdir”. Raya’nın ya da **mukavim-i mahsulün**¹¹⁷¹ görev ve yetki alanı ile ilgili Minorsky şöyle diyor: “Reaya ve tarla işlerinde görev yapan Massah¹¹⁷² Rayya’nın meslektaşdır”. Chardin’in verdiği bilgilere göre, dolu yağışı, kuraklık ve böcek saldırısı gibi afet durumlarında faaliyet yapmaktaydı ve Şah arazileri ile ilgili mübaşirler genellikle köylere memurlar (yani Raya) göndererek, durumu bölgede inceletiyorlardı.¹¹⁷³ Rayya – ürünleri kontrol eden ve denetleyen memur olarak açıklanır.

C. Vergiler

Safeviler zamanında uygulanan vergilerin pek çoğu Akkoyunlular zamanından süre gelmekteydi. Safevi döneminde vergi sisteminin tam olarak anlaşılmasını araştırmacılar bu konu ile ilgili belgelerin azlığıyla, verilerin tam olmamasıyla izah etmekte. O. Efendiyev, vergi ve mükellefiyetlerin Safeviler devletinin bütün vilayetlerinde aynı olmadığını, farklı bölgelerde yerel geleneklere bağlı olarak onların isimlendirilmesinde kısmen bazı değişikliklerin yapıldığını

¹¹⁷⁰ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 174.

¹¹⁷¹ Mugevim-i mahsul – Ürünlere fiyat koyan, değer biçen.

¹¹⁷² Massah - Arazi ölçen, yüz ölçümü saptayan.

¹¹⁷³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 150.

gözlemlendiğini ve bazı terimlerin teknik anlamlarda birbirlerinin sinonimleri olduğunu söylüyor.¹¹⁷⁴ Vergilerin bir kısmı tarıma ilgiliydi, bir kısmıysa esnafın ürettiği ürünlerle. S. M. Onullahi dönemin kentlerinin yarımagrar (yarı tarımsal) karakteri sebebiyle her iki tür verginin kentlerde geçerli olduğunu belirtir.¹¹⁷⁵

Safevilerin başlangıçta seleflerinden farklı olan her hangi bir yeni vergi idare şekli uyguladıkları konusunda bilgi bulunmadığına dikkat çeken O. Efendiyev, aksine bu konuda ciddi değişikliklerin yapılmadığını bildiren pek çok bilgi bulunmadığını yazıyor. Örneğin: Uzun Hasan'ın uyguladığı kanunlar onun ölümünden sonra da uygulanmaktaydı. Ona göre, Uzun Hasan'ın kanunları Küçük Asya'nın doğu vilayetlerinde, XVI. yy.ın başlarında Osmanlı İmparatorluğunun terkbine dahil olduktan hayli sonralar bile feodal ilişkilerinin normları olarak kalıyordu.¹¹⁷⁶ Walther Hinz de, Kanunname-i Hasan Bey'in uygunluğu sebebiyle kendisinden sonra Safeviler zamanında XVI. yy.da bile hakimiyet sahalarında meri olmakla devam ettiğini belirtir.¹¹⁷⁷

Bazı özel mekanlardan alınan mallar (kumaş, gayri menkul) vergi olarak hesaplanırdı. Chardin Seyahatnamesinden şöyle anlaşılıyor ki, Şah halı örenlere verdiği arazi karşılığında halı alıyordu. Minorsky'ye göre, büyüatın acil ve gerekli ihtiyaçlarıyla direkt olarak ilgili olan böyle hediyeler, defterlerdeki diğer çeşitlerden

¹¹⁷⁴ Örneğin: I. Şah Tahmasb'ın İsfahan'a ait olan 1525 tarihli fermanında vergi ve mükellefiyetlere ait olan 20 terimin, Şah Muhammed Hudabende'nin ise 1581 tarihli fermanında 19 terimin ismi geçmektedir. Şah Tahmasb'ın tarihi belirtilmeyen, İsfahan'a ait olan fermanında (fermanın 1533'den sonra yayınlandığı kaydedilir) daha çok sayıda (30) vergi ve mükellefiyet terimleri vardır. Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Sefeviler Devleti, Bakı 1993, s. 204.

¹¹⁷⁵ S. M. Onullahi, XIII-XVII Esrlerde Tebriz Şehrinin Tarihi, Bakı 1982, s. 176.

¹¹⁷⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 199.

¹¹⁷⁷ Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran'ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çeviri Tefik Bıyıkhoğlu, Ankara 1992, s. 88

ayrı tutulurdu. Bu sebepten dolayı Erbab-ı tevahil unvanı meydana gelmiştir. Erbab-ı tevahil Hassa-i Şerife dairelerinin başkanıydı. Ama daha genel anlamda muhtemelen Hasse-i Şerife'nin ihtiyaçlarını oluşturan ham madde ve malları toplayıp gönderen sorumlulara deniliyordu.¹¹⁷⁸

I. Şah Tahmasb 1555-56'da (H. 963) vergi ve yükümlülüklerin, cezaların miktarını belirlemekle ilgili 96 maddeden oluşan kanun çıkarır. Bu düstur'ül-amel birçok kentlerde aynı zamanda Tebriz'de taş üzerinde yazılarak, ahalinin toplandığı yerde konulmuştu. S. M. Onullahi'ye göre, vergi ve yükümlülüklerin miktarının devlet tarafından yasallaştırılmasıyla kısmen vergi toplayan memurların başıboşluğu engellenmeye de çalışılmıştır.¹¹⁷⁹

a. Şahın gelirler kaynakları – Şahın gelirleri Minorsky'nin söylediği gibi, bütün seyyahların dikkatini çekmiştir, fakat bu konuda herhangi kaydın olmaması ve ülke çıkarlarını koruma gerekçesiyle saklanması şahın gelir kaynaklarıyla ilgili belgelerin bazı ayrıntılarla sınırlı olmasına neden olmuştur. Minorsky'nin bahsettiği kaynaklardan Dr. Minadoi'de¹¹⁸⁰ (H. 966 - M. 1558) Şah Tahmasp'ın gelir kaynakları konusunda tahminler yer alır. Onun dediğine göre, şahın toplam geliri 4 ya 5 milyon altın sikke imiş ve son zamanlarda 8 milyona çıkmış. Bu artışın sebebi de mecburi fiyat uygulamasıydı. Safevilerin çöküş döneminde yani Sulatan Muhammed Hudanbende'nin hükümdarlığı (İran'ın büyük bölümünün Osmanlı'nın

¹¹⁷⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.178.

¹¹⁷⁹ S. M. Onullahi, XIII-XVII Esrlerde Tebriz Şehrinin Tarihi, Bakı 1982, s. 177.

¹¹⁸⁰ Minorsky, Dr. Minadoi ile ilgili şöyle diyor: "O, bu bilgileri, Suriye ve Konstantiniye'de yedi sene boyunca elde etmiş, çünkü buralarda İran'ın durumunu dikkatle izleyen bilgili insanlar bulunuyordu, ama bu bilgili insanlar (sahipnezer) Safevi hükümetine karşı düşmanlardı". Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.178.

eline geçtiği) zamanında Safevilerin geliri 2 milyon altın sikkeye düşer.¹¹⁸¹ Bir diğer kaynak olan Chardin'e göre, hazineden ödenek alan herkes %10'u vergi olarak ödemek zorundaydı. Şah bu vergiden birini çok nadiren muaf kılırdı. Fakat istisnai durumlarda %5'de ödenebilirdi. En ilginç vergilerden biri şaha verilen hediyelerden alınan vergilerdi.¹¹⁸²

Venedik büyükelçisi (Şah Tahmasp saltanatının sonlarına doğru İran'a gelmişti) d'Alessandri'ye göre, Şahın geliri 3 milyon altındı ve o dönemde İran'da verginin olmaması sebebiyle bu gelirler aşağıda belirtilen çeşitlerinden oluşurdu: Buğday, hububat ve bitkisel ürünlerin altıda biri. Örneğin bin arşın vergisi (avarız), yıllık 66 parça altındı. Yaklaşık dört katık (sequin) altın. Bu meblağın 2 parça altını, normal alanlı bir çiftlikten alınıyordu ve böylece bir çiftliğin arazi vergisi ½ doka'dan daha az idi.¹¹⁸³

Şahın gelirini oluşturan kaynaklar şunlardı: hassa gelirleri, vilayetlerden alınan vergiler, olağanüstü vergiler, malû'l-icare, hayvan vergisi, fertlerden alınan vergi, hazine ödeneklerinden, sürülerden, ipek ve pamuk ürünlerinden, hediyeler üzerinden alınan vergiler, sikke basımından alınan vergi, su, esnaf, yol, gümrük, müsadere mallar vs. gibi vergiler şahın gelir kaynağını oluştururdu.

Vechietti (H. 994 – M. 1586) Sultan Hudabende'nin barış dönemindeki gelirini 5 milyon altın tahmin etmiştir ve İsfahan gelirini 32 bin tümen (700 bin doka) (her bir doka = 10 rali (reali)) ve Şiraz'ın gelirini de aynı miktar belirtmiştir.

¹¹⁸¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.178.

¹¹⁸² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.156.

¹¹⁸³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 178-179.

de'Laet (M. 1633) de bir arkadaşının mektuplarından bir vatandaşının (Hollandalı) yazdıklarına dayanarak, Şah Abbas'ın gelirini 357 bin tümen veya 14280 bin Floren olduğunu tahmin ediyor. Bu gelirin çoğu ipek, Şah bağlarının meyveleri ve bazı gümrük ve kervansarayların kirasından elde edilirdi. Ama şahın emirlerden, arazi ve şehirlerden aldıklarını hesaba katmamıştır. Sir Thomas Herbert muhtemelen Minadoi'ye dayanarak, Şah Tahmasp'ın gelirini (H. 968 – M. 1560) 8 milyon Grawn olduğunu tahmin ediyor. De'Laet da galiba Minadoi'ye dayanarak şöyle diyor: “Şah Abbas'ın ipek ve diğer yıllık vergilerden 9 milyon Grawn ve 14.280.000 Florin'den fazla (357 bin tümen – 1.190.000 Sterling) geliri bulunmaktadır.”¹¹⁸⁴

Oleariyus H. 1049 – M. 1639'da tamamladığı eserinin 1656 baskısı, sayfa 668-670'de kulağına gelen bir söylentiye şöyle açıklıyor: şahın geliri 160 bin tümen değil, 8 milyon Reichsthaler /640 bin tümenden fazladır. Bu meblağdan Kandahar'ın geliri bir milyon ve yaklaşık Erivan ve Babil'in (Bağdat) gelirine eşitti. İsfahan'ın geliri yaklaşık 40 bin Reichsthaler idi.¹¹⁸⁵

Minorsky, Şahın ayrıca Divan'ı-memalik idaresinde bulunan ülkenin büyük vilayetlerinden orayla herhangi bir mülkiyet alakası olamamasına rağmen vergi aldığının da batılı seyyahların kayıtlarında geçtiğini belirtir. Bu vergiler ve o eyaletin en iyi mahsulünün bir miktarını oluşturuyordu, örneğin: Kürdistan'ın yağı, Gürcistan'ın şarabı, uşak ve kenizleri gönderiliyordu. Bunları “Barhane-i Şah”¹¹⁸⁶ teslim alıyordu. Kaempfer onu 5 Abbasi yada “decem argenti drachmae per

¹¹⁸⁴ Bir tümen = 3 lira = 6 Şiling = 9 pens.

¹¹⁸⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.179.

¹¹⁸⁶ Bar – Farsça, “yük” demektir. “Barhane” ise muhtemelen depo olacaktır.

jugerum”, her dönüm için 10 gümüş dirhem olarak hesaplar. Halbuki Sansun (s. 97) da böyle diyor: Şah her arpan’dan¹¹⁸⁷ 15 sal alıyordu”.¹¹⁸⁸

Minorsky’nin Chardin’dan aktardığı bilgilere göre, Memalik vezirlerinin bile şahın elde ettiği gelirlerle ilgili tam bilgisi yoktu. Sadece kendi birimleri hakkında biliydiler. Chardin, bunun esas nedenini şöyle izah ediyor. İran’da kira verilen gelir kaynaklarından Fransa’daki gibi direkt yararlanmıyorlardı, ikincisi tiyul vs. arazilerin devredilmesi devlet yetkisinde değildi. Yukarıdaki konuları göz önünde bulunduran Chardin kendi araştırmasının sonucunu aşağıdaki tabloda açıklıyor. Chardin’in toplamı, Tezkiretü’l-Mülük’teki gizli kaynaklarda görülen 785.625 tümen ve 8809 dinara çok yakındır. Tezkiretü’l-Mülük sadece hassa gelirinin bir kısmını kaydediyor ve tamamen hassanın elinde olan vilayetlerden bahsetmeden geçiyor, ama Chardin her ikisini de hesaba katmıştır. Minorsky bu gelirleri şöyle tespit etmektedir.¹¹⁸⁹

Divan-ı Memalik toprakları (her vilayette 100.000 civarında)	2.000.000 Francs
Hassa	14.000.000 Francs
Reşt	2.000.000 Francs
Mazandaran	600.000 Livres
Part (Horasan)	450.000 Livres
Fars	800.000 Livres
Yol Vergisi, Gümrük vs.	6.000.000 Francs
Hediyeler	5-6 milyon Francs
Tütün Vergisi vs. (İsfahan’ın tek başına 100.000 Livres geliri vardı)	1.000.000 Francs
Şahın Toplam Geliri	32.000.000 Livres = 7.000.000 Tümen

Minorsky’ye göre, ilk seyyahların kayıtlarında, şah giderleri konusunda fazla bilgiler bulunmaz. O, d’Alessandri’nin kayıtlarında bulunan bilgileri aktarır: “Hazine

¹¹⁸⁷ Arpan - Fransa’nın eski arazi ölçme birimi idi. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.179.

¹¹⁸⁸ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.179.

¹¹⁸⁹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.183.

tarafından karşılanan giderler çok azdı, çünkü şahın sadece onu koruyan 5 bin gurçinin maşını ödemesi gerekirdi, onu da nakit olarak ödemezdi, çünkü onlara elbise, at, yarak veriyor ve uygun gördüğü zaman bu eşyaların değerini onların maaşından düşüyordu”.¹¹⁹⁰ Minorsky Chardin’in şahın gelirlerini ayrıntılı olarak açıklamasına rağmen, giderler konusunda genel bilgi vermekle yetindiğini belirtir. Bu giderler Chardin’e göre şöyleydi.

Mutfak ve küçük camekân (elbise giymek için oda) giderleri	3.000.000
Büyutat (atölyeleri)	4.000.000
Evdeki mutfak, tuvalet gibi şeyler	10.000.000
Şahtan maaş alan askeri görevliler	13.000.000
Harem	4.000.000
Toplam	34.000.000

Minorsky Chardin’in para birimi ve ölçüsünden bahsetmediğini, böylece bu rakamların hangi para birimiyle olduğunun bilinmediğini de ekler. Ona göre, muhtemelen Chardin’in para birimi Livre’ydi. Çünkü toplamı 750 bin Tümen oluyor ve bu miktar aşağıdaki rakamlarla çelişmiyor.¹¹⁹¹

Minorsky’ye göre, Tezkiretü’l-Mülük’te 785623 Tümen ve 8809 Dinar olan gelir karşılığında gideri 625273 Tümen ve 6000 Dinar olarak belirtiyor. Gelirden giderler çıkılırsa 160350 Tümen ve 2809 Dinar kalır. Bu miktar yaklaşık gelirlerin

¹¹⁹⁰ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.184.

¹¹⁹¹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.184.

%20'sidir. Ona göre, giderlerin gelirlerden böyle az olması sorumluların başarılı ve mutlu olduğunu gösterir. Chardin Şahın harcamaları ile ilgili şöyle diyor “Şah hazinenin yirmide birini bile harcamıyor. Bunun için o dönemin en zengin padişahıydı”. Sanson'a göre, Şahın yıllık masraflarından sonra, geriye 800.000 Tümen (28.000.000 Livres)¹¹⁹² gelir kalıyordu. Minorsky Chardin'in bir yerde Farsça deyimden söz ettiğini bu deyimde göre, şahın gideri 1000 Tümen olurken geliri 1200 Tümen'di. Minorsky'ye göre, bu halk deyimini gerçek yaşamdaki gelir giderin karşılaştırmasının ifadesidir. Fakat o, gerçek rakamlarla kıyaslandığında gelir gider arasındaki farkın daha da fazla olduğunu söylüyor. Örneğin: 438.000 gelir karşısında gider 365.000'du.¹¹⁹³

b. Vergileri toplayan daireler: Vilayetlerin gelirleri bu dairelerin denetiminde toplanırdı. Bu daireleri aşağıdaki gibi sıralayabiliriz: a) Avarece, b) Hassa, c) Zabıta, d) Madenler, e) Erbabü'l-tehaviil.

1) **Avarece** - Küçük tutarlar dışında gelirlerin büyük bölümü vergi defterlerine işlenirdi. Büyük bir ihtimalle her vilayetin vergisi tahminle belirlenirdi. Minorsky'ye göre, arazi vergileri muhtemelen temyiz usulüne göre hesaplanırdı.¹¹⁹⁴

2) **Hassa** – Hassa gelirleri **Hazine-i Hassa-i Şerife** ait olurdu. 176.971 Tümen olarak belirtilen meblağ hassa gelirinin tümü olarak sayılamaz. Minorsky, Chardin'in vilayetlerden Şahın büyük gelir sağladığını kaydettiğini belirtir. Bu

¹¹⁹² Minorsky'ye göre, 28 milyon yanlış olabilir, çünkü Sanson 1 Tümen'i 45 Livres hesaplamıştı. Örneğin Gilan'ın gümrük vergilerini 80.000 söylerken bu miktarı 3.600.000 Livres olarak hesaplamıştır. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.184.

¹¹⁹³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.184.

¹¹⁹⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 175–176.

sebepten dolayı Minorsky söz edilen meblağın şahın sadece Divan-ı Memalik'teki payının olduğunu söylüyor. Ona göre, Horasan, Astarabad ve Mazendaran gibi bazı vilayetlerden resmi bütçede bahsedilmiştir, bu vilayetler hassayla ilgili olduğundan hassa kurumları tarafından yönetiliyordu ve gelirleri şahın mubaşirleri tarafından toplanarak, olağanüstü bütçeyi oluşturuyordu.¹¹⁹⁵

3) **Zabıta** – Minorsky'ye göre, burada kesin bir meblağdan bahsedilmemesi Zabitanın tüm gelir tabakalarıyla ilgili olmasıyla açıklanabilir. O, Tezkiretü'l-mülük'te “bahsedilen gelirler serkar-ı hassada ve avarecede kaydedilerek geri kalan gelirler serkar-ı zabitanüvisde eklenerek çıkarılıyordu”, ifadelerinde dikkat çekiyor. Yani zabıta mal olarak alınan vergilerden kira (müsteğillat – taşınmaz mal) ve müzayede gibi önceden tahmin edilemeyen gelirlerden sorumluydu. Minorsky, Chardin'in büyük şehirlerin dışındaki sebze ekilen araziler hariç, diğer devlet arazileri çok az kira verirdi, diye yazdığını belirtir.¹¹⁹⁶ Zabitanüvis'in topladığı vergiler şunlardı: Vücuhat-ı rahdari, takabbulat, cihat-i amel-kerd-i memalik, çobanbeyi, İltizam-ı menaf-i ihdar, sarana-i Hunud, suk el-devvab, divan memurlarına belirlenen rüsumlar.

4) **Madenler** – Minorsky avarecenüvisi maden vergi memuru olarak adlandırır. O, her vilayetin madenleriyle ilgili yazılanlar dışında Desgah-i Divani başlığı altında maden serkarlarından da söz edildiğini belirtir. Tezkiretü'l-Mülük'te maden ve hassa ile ilgili konuların ayrı ayrı açıklandığına dikkat çekerek, Minorsky, bu maden gelirlerinin sadece hazine-i şerifeye ait olmadığını yazıyor. Hatta

¹¹⁹⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 176.

¹¹⁹⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.176.

Tezkiretü'l-Mülük'te özel bir dikkatle mal olarak vergiler konusu kaydedilmiştir. Serkar-ı divan mal olarak vergi alırdı, bu mal mumyaydı.¹¹⁹⁷ Minorsky'nin Kampfer'den aktardığı bilgilere göre, aşağıdaki maden ürünleri İran'daki madenlerden çıkarılıyormuş: Bahreyn incisi (eskiden Formoz yakınlarında bulunuyormuş), Nişapur firuzesi (her zaman şahın hazinesine ait olmazdı) ve birkaç vilayette altın ve gümüş bulunuyormuş, ama çıkarma masrafı yüksek olduğundan çıkarılamıyordu, Kirman'daki zengin madenlerden çıkarılan bakır (orta bir alışım elde etmek için Japon¹¹⁹⁸ bakırıyla karıştırılması gerekirdi), Gümüş karışığı olan bakır Yezd'de ve Kirman'da bulunurdu, demir Horasan'da ve çelik ise Erzincan'da¹¹⁹⁹ elde edilirdi, ama Golkon'daki (Hindistan'daki Haydarabad) çelikten daha az kaliteliydi. Nitrik asit, sülfür, civa ve antimvan Natanz'da ve diğer yerlerde elde edilirdi. Tuz ya madenden, ya da buharlaştırma yöntemiyle tüm vilayetlerden, petrol¹²⁰⁰ Bakü'de ve az miktarda Şuştar'dan (muhtemelen bu Mescit-i Süleyman'daki İran Milli Petrol şirketinin petrol çalışma merkezi) elde edilirdi.¹²⁰¹

Maden gelirleri - Metal madenleri, kıymetli taş madenleri, inci avı tamamen şaha aitti. Ama çıkarma masrafları yüksek olduğundan, şah sadece bunların 1/3 -ini alırdı.

¹¹⁹⁷ 8 1/2 maund 80 miskal ilaç özelliği olan ve İran'da meşhur olan mumya. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

¹¹⁹⁸ Başka bir yerde Japon'la anlatılan Gürcistan olduğu gibi burada da böyle olmalı. Kaempfer için bu pek de anlaşılmayacak bir şey değildi, çünkü Japon'a da seyahatte bulunmuştu.

¹¹⁹⁹ Minorsky Erzincan'la ilgili şöyle diyor: "Burada kesin bir yanlışlık vardır, çünkü Erzincan Ermenistan'da bulunmakta. H. 920 – M. 1514 yılında İran burayı kaybetmiştir. Ersincan ise Taht-ı Cemişid'in harabelerinin doğusunda bulunmakta, metal zanaatının burada olduğuna dair hiçbir delil yoktur." Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177. Muhtemelen Minorsky Erzincan'ın yeri konusunda yanılmıştır. Bu isimde Türkiye'de il bulunmaktadır.

¹²⁰⁰ Oleariyus da petrolün "neft"den çıkarıldığını söylüyor. Sansın'a göre, Şamahı'nın (Şirvan) petrol gümrük vergileri bir milyon liyar yaklaşık 22 bin tümen oluyormuş. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

¹²⁰¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

5) **Erbab-ı tehavil** – Erbab-ı tehavilin toplamakla sorumlu olduğu gelirler değişik depolardan özellikle Deskah-ı hassa kaynaklarından toplanırdı. Hatta öyle görülüyor ki, bunlar Tezkiretü'l-Mülük'te işaret edilen *infadat* ile aynı anlama geliyor. Bu mallar değişik eyaletlerden “vezirler, âmiller¹²⁰² ve gerek yaraklar¹²⁰³ tarafından gönderilen mallardı. Tezkiretü'l-Mülük aynı zamanda Büyütattan ve her vilayetten gönderilen senelik **heme-salecat'tan** da bahsediyor. Nazırların kendilerine muhassıl seçerek her sene vilayetlere gönderdiklerini anlatıyor de böyle yazıyor: Nazırların yardımcıları bazı belirlenmiş mekânlar, emirlerin kıyafetlerinin, hilatlarını, kumaşlarının, hediyelerini göndermeden inceleyip teftiş ediyorlardı.¹²⁰⁴

c. Çeşitli vergiler – Kırkın üzerinde vergi olduğu araştırmacılar tarafından tespit edilmiştir. O. Efendiyev'e göre, XVI. yy.da birçok yeni vergi ve mükellefiyetler ortaya çıkmış, bazı vergiler ise kullanımdan kalkmıştır. O, ilk Safevi şahlarının fermanlarından çıkarılan çeşitli vergi ve mükellefiyetlerin adlarını liste halinde veriyor. Onun tespit ettiği vergiler aşağıdakilerdir.¹²⁰⁵

¹²⁰² Âmil – Delhi Sultanlığında taşra teşkilatında görev yapan memurlardan biri olarak geçmektedir. Vergi tahsildarı olarak görev yapıyorlardı. Bkz: S. Haluk Kortel, Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206–1414), Ankara 2006, s. 282.

¹²⁰³ Yarak (gerek) kelimesi zaruri anlamındadır ve Türkçedir. Yarak kelimesi yaramak kökünden yararlı anlamında, yani faydalı bir gereç demek ve genel anlamda yaraq yani silah ve **karak yarak** birleşği de “silah veya gerekli gereçleri taşıyan ve götüren” anlamındadır. H. 1004 – M. 1595 yıllarındaki olaylar hakkında Alem-ara 352 sayfasında Allahverdi han'ın beylerbeyi makamına atanmasından söz edilirken şöyle denmekte: “Her sene kendisiyle 300 Hassa hizmetçi, Fars'a götürüp onlardan her vilayette hizmet konusunda yararlanabilmesine karar verildi. Adı geçen gulamlar mahalli gelirlerden serencam, yarak ve yasak malzemeleri alsınlar diye. Aynı kitapta “azuge ve yarak” diyor. Oleariyus İngilizce tercüme nüshasında “Hassa-i Şerife'nin mübaşiri ya da kerek, çerek (?)” diyor. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

¹²⁰⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

¹²⁰⁵ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 201.

1. Malcehet Behrece Dehyek	24. Rüsüm-i darğaki ve kelenteri
2. İhracat Hariciyet	25. Resm el-vizare
3. Şilteket Şanakiset	26. Düşülük-i erkan-ı devlet
4. Avarizat	27. Mirabi
5. Elefe	28. Dehyek-i mustoufiyan
6. Ulufe	29. Dehyek-o nim-i soyurgical
7. Konakla Hane nüzul Serveri-i nüzul-i hal	30. Dehyek-i reiyeti
8. Ualak Diraz guş	31. Hırman behre
9. Ülem	32. Azdar
10. Biyar	33. Çuvallık Harc-ı hurcun
11. İhracat-i gel'e	34. Çerik Zer-i çerik
12. Şıkar	35. Cizye Tefavüt-i cizye
13. Destendaz	36. Kale-i ibtiyai
14. Saveri	37. Terh
15. Peşkeş Peşkeş-i sahibi ülke	38. Çıraklık
16. Salami Salamne	39. Mevaşi
17. Eydi	40. Merai Çoban beyi
18. Nevruzi	41. Ser şümar Serane Hane şümar
19. Resm-i mühdis İhdas	42. Beha-i morg
20. Şılan beha	43. Sorğu ve yorğu
21. Resm el-mühr	44. Hime (hayme)
22. Mümavezane	45. Gah
23 Hakk-ı sayi ümmal Evamil	46. Kendelik

Oktay Efendiyev'e göre, bu vergi ve mükellefiyetler listesindeki bulunanlardan bazıları henüz Sasaniler ve Arap hilafeti (harac, cizye, bigar), esas kısmı ise Selçuklular, Moğollar ve Safevilerin selefleri olan Kararkoyunlu ve Akkoyunlu şahlarının zamanlarından miras kalmıştır (Malcehet, behrece, dehyek, ihracat, hariciyet, şilteket, şanakiset, avarizat, elefe, ulufe, konakla, ulak, ülem, bikar,

şikar, destendaz, Safevi, peşkeş, salami, salamane, eydi, nevrüzi, ihdas, hakk-ı seyi, ümmal, çerik, terh, mevaşi, merayi, sorgu, yorgu ve diğerleri).¹²⁰⁶

Bazen savaşların yıkıcı darbelerinden sonra vergiler kaldırılırdı. O. Efendiyev Safevilerin ilk başlarda uyguladıkları vergi siyasetini öğrenme açısından Bakü şehrinin dağlık bölgesindeki epigrafik anıtın önemine değinir. Şah Tahmasp'ın taş üzerinde Farsça olarak yazılan ve Cuma Camisi minaresinin temelinde konulan fermanı bu konu açısından örnek teşkil ediyor. H. 964 (1556–1557) tarihli bu fermana göre, devletin bütün vilayetlerinde (memalik) vergiler (malcehet ve vücuhat) azaltılmıştı. Bu ferman Safevi devletinin Osmanlı'ya karşı 1555 barışıyla son bulan yıkıcı savaşlarından hemen sonra ilan edilmiştir.¹²⁰⁷

Rüsum – Divan mustevfileri tarafından memurlardan alınan vergiydi. Memurların maaşlarının bir kısmı çeşitli gelirlerden temin olunurdu. Tezkiretü'l-mülük'te vergiler “rüsum” olarak geçmektedir. Minorsky'ye göre, bu sözcük “mersum”dan türemiştir. Mersum nakit ödenebilecek ya da nakit demektir. Rüsum iki çeşitti. Birkaç daire arasında ortak olan rüsum ve belli bir daireye özel (has) rüsum. Fakat bunlar kesin olarak birbirinden ayrıtı edilemez. Çeşitli dairelerden alınan rüsumlar hakkında Tezkiretü'l-Mülük'te fazla bilgi bulunmadığını yazan Minorsky, Nazır-ı Biyutat'ın ve Sahipcemlerin ödediği vergiye dikkat çekiyor. Onların orduyla direkt ilişkileri olmamasına rağmen, “tevabine” olarak onlardan alınan vergi (ya da tevabinin rüsum-i muz-u-esi) ordunun dört bölümü ile ilgiliydi.¹²⁰⁸

¹²⁰⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 201.

¹²⁰⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 199

¹²⁰⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 157.

Minorsky mahalli rüsum diye bir çeşit rüsumdan bahsediyor ve onun özel rüsum dışında olduğunu söylüyor. Ona göre, mahalli rüsum, özel rüsumdan ve devlet memurlarının halktan aldığı bağışların rüsumundan farklıydı. Örneğin emirşikar, Gilan ve Şirvan'dan balık avları için yüksek miktarda rüsum alırdı. Artı Salahçı ve Güvercin vs.den de darugelik sıfatıyla rüsum alırdı. Culfa'daki Ermenilerin ona bağışladığı hediyeler de darugeliği içindi. Bunların dışında emirşikarbaşı İsfahan mahpuslarından da belirli bir miktar alıyordu. Ferraşhane darugesi terzilerden, ressamardan vs. rüsum alıyordu. Halk için eğlence düzenleyen dansözler çalgıcıların sorumlusu olan meşaledarbaşı adı geçenlerin gelirlerinden bir hissesini alıyordu. Bazı rüsumlar da bazı hizmetler karşılığında, örneğin, develerin damgalanması, mücevherlerin ya da sikkelerin türlerine teşhis koyma gibi hizmetler karşılığında alınırdı. İsfahan darugesi suçluların para cezasını ve divanbeyi de para cezalarının onda birini alırdı.¹²⁰⁹

Rüsumun bölünmesi ve dağılımıyla ilgili bilgilerin yetersiz olduğunu söyleyen Minorsky, umeranın tiyulunun vergi toplamı tek tek şahıslara bölündüğünde tutarsızlık görüldüğünü yazıyor ve durumu bazı makamların adının listede verilmemesiyle açıklıyor. Makam ve görevin konumu aldığı hisse miktarını etkilemekteydi. Artı hisse alan memurların sayısı da çoktu. Hisseler dinar esasında belirlenirdi. Her 10.000 dinar, 1 tümen oluyor ve ilgili dairenin rüsum miktarını Tümen olarak net bir biçimde gösterir. Hasse hazinesinde onda bir bağışlardan 1 Tümen, hediyelerin onda biri ve mal olarak verilen maaşın onda ikisi alınırdı. Minorsky'ye göre, bir işletmede rüsumun en büyük hissesi alt düzeydeki ilgili

¹²⁰⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 158.

makamlara aitti. Fakat üst düzey rakamlar ise daha az hisseye sahip olsalar da, toplamda yüksek bir miktarı elde ediyorlardı. Çünkü bu az hisseleri onların yetki alanındaki birçok işletmelerden toplayarak, önemli bir miktara ulaşırdı.¹²¹⁰

Her vilayete ait söz edilen rakamlar **serkar** olarak geçiyor. Bunun anlamı: vilayetin toplanan geliri, o vilayetteki özel bir daire (sarkar) hesabına yatırılıyordu. Bu sarkarlar, özel sarkarlar, maden sarkarları ve diğer sarkarlarla aynı anlama geliyor. Vilayetlerin gelir toplamı, divan ve memalik idarelerinin her ikisinin gelir toplamına uymaktadır ve aynıdır. Diğer taraftan bir vilayetin tüm gelir toplamı vilayetin tüm ürün ve mahsullerini kapsamaz, çünkü sözü geçen gelirler özel gelirleri kapsamaktadır. Örneğin Gilan'daki özel tabakaya ait olan ipek üretimi kapsama alanı dışındaydı. Vilayetlerin gelirleriyle ilgili bütçe bölümünde Minorsky hassanın adının geçmediğini yazıyor ve durumu şöyle izah ediyor: Vilayetler sırasında hassanın adının bulunmasının nedenini şöyle açıklayabiliriz: “Serkar-ı hassadan sonra gelen vilayetler bir tür “serkar-ı hassa” ile ilgilidirler. Örneğin Irak'ın tek başına 213.416 tümen ve 6058 dinar geliri vardı, bu miktar hassanın tüm gelirlerinden daha fazlaydı.¹²¹¹

Vilayet gelirleriyle ilgili dikkat edilmesi gereken bir husus şu ki, Irak, Fars ve Azerbaycan vergi gelirleri bu vilayetlerin kendi adına kaydedilmiştir, fakat Horasan ve Irak vergi gelirleri Kirman ve Huzistan adına kaydedilmemiştir ve Şirvan'ın gelirleri Azerbaycan adına kaydedilmiştir. Bunun açıklamasını Minorsky

¹²¹⁰ Örneğin: “Sahipcemle müşrifin konumunu karşılaştırdığımızda sahipcemin müşriften iki kat daha fazla hisse aldığı için daha üstün olduğu sonucuna varabiliriz”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.158–159.

¹²¹¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.174.

şöyle veriyor: “Kirman, Huzistan ve Şirvan gelirleri, mali gücü güçlendirmek amacıyla Horasan, Irak ve Azerbaycan’a tahsis ediliyordu ve bu iki taraflı hesaplar vergi defterine kaydedilerek saklanıyordu”. Bahsettiğimiz metindeki adı geçen tüm vergi gelirlerini Minorsky aşağıdaki gibi vermektedir.¹²¹²

Vergiler

1. Kirman	Horasan	+5176 Tümen	6000 dinar
	Irak	+339 -	2500 -
2. Huzistan	Horasan	+92582 -	6300 -
	Irak	+207 -	4700 -
3. Irak	Irak	126788 -	1000 -
4. Fars	Fars	76464 -	3000 -
5. Azerbaycan	-	126437 -	6900 -
6. Gilan	-	-	-
7. Şirvan	Azerbaycan	49869 -	9400 -
	Toplam	477856 -	9800 -

Tüm özel gelirleri oluşturan yedi vilayetin özel gelirleri:

Kirman	3432 Tümen	4700 dinar
Huzistan	5255 -	6100 -
Irak	66552 -	304 -
Fars	26189 -	4000 -
Azerbaycan	6156 -	5802 -
Gilan	68198 -	9000 -
Şirvan	500 -	849 -
Toplam	176634 -	406 -

¹²¹² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.174-175.

Diğer vilayetlere ait olan dairelerin gelirleri:

	Zabıta		Maden		Erbab-ı-tehavil	
1. Kirman	542 tümen	2900 dinar	1223 Tümen	800 dinar	405 Tümen	6000 dinar
2. Huzistan	-	-	-	-	405 Tümen	6000 dinar
3. Irak	19423 -	4500 -	821 -	1300 -	251 -	5800 -
4. Fars	37158 - 15003 -	2800 - 2400 -	1300 -	4178 -	39 -	5000 -
5. Azerbaycan	26826 -	400 -				
6. Gilan	10 -	-	907 -	7900 -	-	-
7. Şirvan	8477 -	2100 -	4547 -	6800 -	50 -	-
Divan			1423 -	200 -		
Hassa					746 -	6916 -
Toplam	114440 -	5100 -	13100 -	7000 -	1493 -	3716 -

Her dairenin hesabına toplanan tutar:

(AA) Vergi (Avarız)	477855 Tümen	9800 dinar
(BB) Hassa	176971 -	2405 -
(CC) Zabıta	114440 -	5100 -
(DD) Madenler	13100 -	7000 -
(HH) Erbabü'l-tehavil	1493 -	3716 -
Toplam	783862 Tümen	8021 dinar

Azerbaycan adına kaydedilen 2177 Tümen ve 4902 Dinar rakamlarını da hesaba katarsak toplam 78604 Tümen ve 2923 Dinar olur. Bunu asıl toplam ile karşılaştırdığımızda aradaki farkın çok az olduğu görülür.¹²¹³

Avarız-ı rahdari – Yol vergisiydi. Akkoyunlular zamanında da görülen geçiş vergisiydi.¹²¹⁴ İlk başta sadece yolların bekçilerinin maaş ve masraflarını karşılayacak kadar alınıyordu, ama sonra artıp ülkenin yüklü gelirlerinden biri oldu

¹²¹³ Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 175.

¹²¹⁴ S. Erşahin, Akkoyunlular Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih, Ankara 2002, s. 248.

(Keampfer bunu arazi vergisinin bir parçası olarak belirtiyor). Oleariyus şöyle diyor:
“bir köprü veya geçit yapılmış bir yola az rastlıyoruz ama vergisi alınıyor.”¹²¹⁵

Tütün alış veriş vergisi – Chardin’e göre, tüm vergiler bir milyon Livre imiş. (20 bin Tümeden fazla). Fakat Sansun (s. 99) tütün gelirlerinin bu meblağdan çok fazla olup 2.5 milyon Livre (yaklaşık 55 bin Tümen) olarak belirtiyor.¹²¹⁶

Amel-kard vergisi – Memalikteki amel-kard şundan ibaretti. Vergilerin asıl meblağına ek olarak vergi tahsili ve toplanması için ücret alınırdı. **Amal Kard-i Hukkam** - asıl vergi tutarına ek olarak rüsum-ı daruğaki ve kelenterî kârının beşte biri alınırdı. Alem-ara’nın önemli ve ilginç olan aşağıdaki açıklamasından şöyle anlaşılmaktadır: Zaferle sonuçlanan Horasan savaşından sonra (H. 1007 – M. 1598) Şah Abbas Irak halkının gönlünü almak için aralıklı olarak aşağıdaki vergileri durdurmuştu. a. **Çobanbeyi** (daha sonra açıklanacak) yılda 2000 tümen ödüyordu. b. **Amal Kard-i Hukkam** - Bu vergilerin tutarı 50–60 bin tümen olurdu. Bu Şah Tahmasp’ın eski emrine rağmen Şah Abbas döneminde uygulanmaktaydı. c. Bunlara ek olarak İsfahan’ın malları üzerindeki bir yıllık 20 bin tümen vergiyi kaldırdı. Kaçar döneminde amel-kerd vergisi gibi bir vergi türü vardı. Bu verginin adı **tefavütü-amel** yani uygulama farkıydı. Nüsha-i amel-kerd (yani - uygulama nüshası) ifadesi muhtemelen mustevfi-i hassanın kontrolünde olan vezirler tarafından korunan vergi defterleriydi.¹²¹⁷

Çobanbeyi – Bazı araştırmacılara göre, otlak harcıydı, bazı araştırmacılar

¹²¹⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.180.

¹²¹⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.176.

¹²¹⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.177.

göre, ise hayvan üzerinden alınan vergiydi. Minorsky de hayvanlarla ilgili vergi olduğunu ve Moğol dönemindeki Kopçur'a benzediğini yazmaktadır.¹²¹⁸ Köylüler toprak sahiplerine otlaklarından yararlandıkları için çobanbeyi vergisi ödüyorlardı. Süleyman Memmedov'a göre, Raiyete göre elatlar/göçebeler az vergi ödüyorlardı, onların hazineye verdiği esas vergi çobanbeyi (otlak harcı) idi. Şahın ve feodallerin askeri güçleri de esas olarak elatlardan oluşurdu.¹²¹⁹ S. M. Onullahi', Ptruşevski'nin bu vergiyi hayvanların otlaması için alınırdı fikirlerini eleştirerek, Adam Olearius'a dayanarak, hayvan satılırken onun sahibinden alınan vergiye çobanbeyi denilirdi, su ve otlaklarının kullanımı için alınan vergiye ise "otbaşı" denirdi, diye yazıyor. Onullahi bu vergilerin aynı zamanda kentlerde de uygulandığını yazıyor. Sanson'dan aktardığı bilgilere göre ise hayvanlar satılmak için kesilirken her hayvan başına 2 sel 6 denye alınırdı.¹²²⁰ Otlak vergisi Osmanlıda "resm-otlak" şeklinde, Yaşar Yücel tarafından hazırlanan "Haziran 1520 Tarihli Yeni Bulunmuş I. Selim Kanunnamesi"nde geçmektedir. Burada anlatılanlardan bu verginin eskiden beri alındığı, örf-i sultanide deftere kaydedildiği ve çayırlardan, kayırlardan alındığı yazılmaktadır.¹²²¹

İltizam-i manafi-i ihdar – Cinayet işlerinde şikâyetçi tarafından verilen güvence.¹²²²

¹²¹⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

¹²¹⁹ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 48.

¹²²⁰ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 176.

¹²²¹ Yaşar Yücel, Haziran 1520 Tarihli Yeni Bulunmuş I. Selim Kanunnamesi, yayın yeri yok, Ankara 2005, s. 171.

¹²²² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

Cizye-i Henud – Hintlilerden alınan vergi.¹²²³ **Cizye** – Yabancı ve Müslüman olmayan İranlıların vergisi Duman’a göre (s. 46),: Oleariyus (s. 669) böyle söylüyor: bir milyon Ermeni kişi başına 2 Reichsthaler öderlerdi. Yahudiler ve Ermeniler kişi başına bir altın “miskal” (4,69 gram altın) vergi vermek zorundaydılar. Bu vergi sadece erkekleri kapsıyordu. Britanya Müzesi, Or. 4935 numarayla kayıtlı olan saltanat fermanlarının mecmuasının 9. fermanına göre, İsfahan’ın Calfa’sındaki Ermeniler yaklaşık 580 tümen “*rüsum-u daruğegi, vezirler ve veche ceze-i vekteki*” olarak öderlerdi. Bu konuda “Cula” ören anlamında değil, Colfa anlamındadır (Alem-ara, s. 445). Tono (Thevenot) s. 216’da şöyle diyor: (Dinlerini değiştirmek istemeyen) Yahudiler yıllık bir *skn* tutarında bir meblağ ödüyorlardı. Halbuki kalantar ve Şah tarafından atanan daruğesi olan Ermeniler yıllık 500 tümen öderlerdi. Bu kitabın ilerideki sayfalarında Britanya müzesindeki belgeler konulu metne bakınız. Hintlilerin ödediği verginin de (Henud vergisi) büyük bir meblağ olması gerekiyor. Chardin’e göre, sadece İsfahan’da 20 bin Hintli yaşıyordu ve Kampfer’e göre, 10 bin Multhania (Hindistanlı) yaşardı.¹²²⁴ **Fertlerden alınan vergi** - Hıristiyan ailelerinin her ferdinden 5, 7 veya 8 doka alınır. ¹²²⁵ Cizye Akkoyunlar zamanında da uygulanmaktaydı. S. Erşahin’in verdiği bilgilere göre, buluş çağına gelen gayri Müslüm (ehl-i zımme) halkından alınan kişisel vergiydi. Bir zımminin cizye resmi ile yükümlü olması için ev, ev eşyası ve bağı dışında koyun, keçi, hububat, şarap gibi mal ve ürünlerinin belli bir miktara ulaşması gerekirdi. Cizye resminin miktarı zaman ve mekana bağlı olarak değişmiştir.¹²²⁶

¹²²³ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.177.

¹²²⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.180.

¹²²⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.179.

¹²²⁶ S. Erşahin, a.g.e., s. 250.

Hayvan pazarları vergileri - Oleariyus'a göre, bu pazarlardaki alış veriş vergisi böyleymiş: bir at veya bir katır için 8 gerüşen (15 pens), bir eşek için 4, bir inek için bir (1).... ve bir koyun için bir kazbeygi (?) (9 finig) (3 pens) idi.¹²²⁷

Hayvan vergisi (avarız) – 40 koyun 15 bisti (yani 3 doka). Erkek hayvanlar istisnayıdı. Bir inek 2 doka idi.¹²²⁸

Minorsky'ye yukarıdaki bu vergiler çok da ağır değildi, zabitanüvislerin defter kayıtlarından bu vergilerin önceden tahmin edilemeyeceği ve o yılın durumuna bağlı olduğu anlaşılmaktadır.¹²²⁹

Sikke vergisi - Sikke darbedilmesinde de yüzde 2 pay şahın geliri olarak ayrılırdı. Bu gelir miktarı, resmi memurların maaşlarından ve masraflar gelir meblağından ayrıdır (Rutbelilerin maaş ve masrafları hariç).¹²³⁰

Malcehet - Akkoyunlular zamanında görülen bir diğer vergi de malcehetti. Mal-i cihat yahut cihat-ı divani olarak S. Erşahi'nin araştırmasında verilir. O, bu verginin tüccar, zanaatkâr ve sanatkârlar tarafından ödendiğini yazıyor.¹²³¹ S. Memmedova göre, Safeviler zamanında en zor olan vergi **malcehet** idi. Bazen bu ad altında ürünün yarıdan çoğu raiyetin elinden alınırdı.¹²³²

¹²²⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

¹²²⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.179.

¹²²⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.177.

¹²³⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.180.

¹²³¹ S. Erşahin, a.g.e., s. 248.

¹²³² Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 48.

Damga/Tamga – Walther Hinz’in verdiği bilgilere göre, Akkoyunlular devletinde “haraç” denilen **arazi vergisinden** başka Timurlulardan kalma bir de “**damga**” adlı bir **ticaret ve sanayi vergisi**¹²³³ vardı. O, damgayla ilgili şunları anlatır. “Damgadan bilhassa 1510 yılında, Şah İsmail zamanında bahs olunmuştu. Venedikli tacirin anlattığına göre, Tebriz’de pazarda dükkânı olan her tacir yaptığı işin şubesine göre, eskiden beri İran’da adet olduğu üzere günde ikiden altı **aspere** kadar, hatta bir **duka** ödemek zorunda idi”.¹²³⁴ Damga, bütün İslam dünyasında şeriata aykırı bulunarak iyi sayılmamıştır. Muhtemelen bu sebeple damga vergisi zaman zaman kaldırılmıştır. I. Tahmasp her sene vilayetlerin her birinden alınan yaklaşık 80 bin tümenlik damga vergisini ve raiyetin 10–15 yıl müddetinde biriken vergi borcunu da kaldırmıştır. Fakat bunların tamamı hazinenin yararına yapılan geçici bir tedbirler olduğundan kısa sürede vergilerin ağırlığı tekrar artırılmıştır.¹²³⁵ S. Erşahin Akkoyunlular zamanında kullanılan tamgayı örfi ticaret ve sanayi vergisi adlandırır ve Akkoyunlular zamanında tamga-i siyah adlı bir tamgadan bahsediyor.¹²³⁶

Bonice – Minorsky’nin batı kaynaklarından (Thévenot) aktardığı bilgilere göre, tüm esnaf ayrı ayrı şaha vücuhat ödüyordu. Bunun miktarı ise her sınıfın fertleri tarafından gelir oranına göre dağıtılırdı. Minorsky’ye göre, esnaf mülakat

¹²³³ Uzun Hasan ve halefleri zamanında **ticaret ve sanayi vergisi** vardı. Çünkü Mekke’ye hac dolayısıyla 1486 yılında Sultan Yakup tarafından çıkarılan bir emirnameye bu vergiden açıkça bahs olunmuştur. Saray tarihçisi Fazlullah’ın nişanını taşıyan bu emre göre, Akk.-lar arazisinden geçecek hacılardan aşağıda sayılan vergiler alınmayacaktır: 1. Ticaret ve Sanayi vergisi (damga); 2. Eşya gümrüğü (bac); 3. Geçiş vergisi, toprak bastı parası (rahdari). Bkz: Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çeviri Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 89

¹²³⁴ Walther Hinz, a.g.e., s. 89–90.

¹²³⁵ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 48.

¹²³⁶ S. Erşahin, a.g.e., s. 248.

meclisleri düzenleniyordu. Fakat o, Chardin'in esnafın hiçbir zaman toplanmadığı ve onların teşkilatının ise köksüz ve dağınık olduğu konusundaki görüşlerini de aktarır. Chardin'e göre, esnaf belli bir miktarda şaha angarya vermeğe mecburdu. Bu vergiden muaf olanlar ise şahın hesabına para ödüyorlardı.¹²³⁷

Tezkiretü'l-Mülük'te esnafın ödemek zorunda olduğu vergilerle ve boniceyle¹²³⁸ ilgili bilgiler bulunmaktadır. Minorsky'ye göre, bonice muhtemelen esnaftan alınması gereken genel vergi tablosudur. Bu tabloda toplam ödeme miktarı çeşitli esnaf ve mudiler arasında dağıtılırdı. Yazar bu eserde şöyle diyor: “Fars Sircan yolundaki gezim sırasında bir çeşit toprak vergisi defteri gördüm. Bunun adı boniceydi. Bonicedeki bir kısım matematik işlemlere başvurarak bir köyün vergisinin tümünü elde ediyorlardı. Tümene indeksli bonicede toprak vergisi “kıran” ya da Şahi miktarı ile belirlenebilirdi”.¹²³⁹

Çalışanlar (iki kat öderlerdi) ve maaş alanların vergileri (bonice) (Kaempfer onlardan “tutliaar” maliyat-ı tüccar diye söz eder. Muhtemelen tacirler vergisidir) oldukça çok meblağ öderdi. Esnaf vergisi esnaftan olan Kelenter tarafından esnafa bölünüyordu. Chardin her dükkanın 10-20 Su¹²⁴⁰ (I/90 – I/45 tümen) ödemesi gerektiğini belirtiyor.¹²⁴¹

¹²³⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 148.

¹²³⁸ Boneyecé - köylü ve çiftçilerin götürü usulüyle vermekte mükellef oldukları vergi.

¹²³⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 148.

¹²⁴⁰ Fransa'nın bozuk para birimi.

¹²⁴¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.180.

Esnafın ödedikleri vergiden yirmide biri “Meyvehane’nin, Gurhane’nin ve Ğanant’ın müşrifine verilirdi. Fakat bu miktarın, adı geçen yerlere verilmesinin nedeni de anlaşılmıyor.¹²⁴²

Bac - Akkoyunlular zamanında gümrükte eşya için alınan vergiydi.¹²⁴³ Walther Hinz, gümrük tarifesi olan bacın Hıristiyanlar için %10, Müslümanlar için % 5 olduğunu, malın başka yere götürülmesi halinde transit vergisinin az hesaplandığını yazıyor.¹²⁴⁴ **Gümrük vergisi** – Gümrük teşkilatı eksikti ve sadece Fars körfezi etrafında gümrük vergisi malın fiyatına göre (% 10) alınırđı, ama diğer sınır gümrüklerinde malın yük sayısına göre vergi alınırđı ve şahsın kendi malzemelerinin 11 yükten sadece bir yük vergiden muaf tutulurdu.¹²⁴⁵

Resm-i mühdise (ihdasa) gece bekçileri için verilen vergi: O. Efendiyev’in verdiği bilgilere göre, Resm-i mühdiseden I. Şah İsmail’in 1503 yılına ait olan

¹²⁴² Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.157.

¹²⁴³ S. Erşahin, a.g.e., s. 248.

¹²⁴⁴ Walther Hinz, a.g.e., s. 90.

¹²⁴⁵ Minorsky’nin verdiği bilgilere göre: “II. Şah Abbas zamanında Bender-Abbasi ve Kong gümrüklerinin yaklaşık 1.100.999 livre (yaklaşık 24 bin tümen) geliri vardı, ama şah Süleyman zamanında gelirler 4 ya 5 milyon Livre’ye (10 bin tümen) azaldı ve M. 1674 yılına kadar devlet bu gelirlerin artması için herhangi bir çalışma yapmadı. Bu yılda bahsedilen gelirler 1.200.000 livre çıkarıldı. Fars körfezinde uzun süre kalan Kaempfer’in yazdıklarına göre, Hazar gölüünün sahillerindeki gümrük geliri fazla değildi. Ama güneydeki Bender-Abbasi, Bandar-Kong ve Bandar-Rig Limanlarının geliri oldukça fazla miktardı. Avrupalılar gümrük vergisi olarak çok az bir miktar öderlerdi. İngilizler, Portekizlerin İran’dan kovulması savaşında yardım ettiklerinden tüm gümrük vergilerinden (ithalat ihracat) muaf tutulmuşlardı. Ek olarak da Gombroon limanı gelirleri de İngilizlere aitti, ama onlar sadece yıllık bin tümene ikna olmuşlardı, bu ise liman gelirinin sadece beşte biriydi. Portekizler de daha önce işgal ettikleri sahilleri boşaltmak karşılığında aynı serbest ticaret avantajlarına sahip oldular ve ek olarak inci avı merkezi olan Bahreyn adalarını boşaltmak karşılığında Kong limanı vergi gelirinin yarısını istiyorlardı. Hollandalılar da ithalat konusunda 20 bin tümen (aslında 25 bin tümen) gibi bir imtiyaz elde etmeyi başardılar. Üstelik bu mallar gümrükte incelenmeden ülkeye giriyordu, sadece yukarıda sözü edilen imtiyaz karşılığında normal fiyatın % 10’u kadar fazla ödemeleri gerekirdi. Fransalılar gümrük vergi maliyet imtiyazını elde etmek için yaptıkları tüm çabalara rağmen pek başarılı olmadılar. Diğer ülkeler de asla muafiyet imtiyazına sahip olmadılar. Gombroon (Bandar-Abbasi) limanı gümrük geliri yaklaşık 10 bin tümendı, Kong limanının gümrük geliri bu gelirden biraz azdı, Rig limanı geliri bundan daha azdı. Bunun sebebi Rig limanının iskelesinin gemilerinin yanaşıp demir atmaları için elverişli olmaktan çıkmasıydı”. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.181.

fermanında bahsedilir. Bu terime ihdas şeklinde Şah Muhammed Hudabende'nin 1581 tarihli dokunulmazlık fermanında da rastlanmaktadır. Safevilere kadarki zamanda Elvend Akkoyunlunun H. 904 (1498–1499) tarihli fermanında ihdas şeklinde verilir. İhdas menşece Arapça olup, “vuku bulmak”, “olmak” anlamı taşımaktadır. O. Efendiyev'e göre, “resm-i mühdis” terimi ile “ihdas”ın – polis memurunun yararına toplanan vergiydi. Bu vergi raiyetten, onların arasında vuku bulan tartışmaları, cinayetleri ayırt etmek için alınırdı ve “cari yılda tartışma ve ihtilafların olup olmayacağından” asılı olmayarak önceden toplanırdı. Bu vergi “geceler bazarın muhafızası için” toplanan vergi olarak da yorumlanmaktadır.¹²⁴⁶

Onullahi'ye göre, bu vergi İslam kanunlarına dayanmaktadır. İslami yasalara göre, adam öldürmek, göz çıkarmak, baş kesmek, namusa dokunmak cinayetin dört esas çeşidiydi. Bu yüzden “ihdas-ı arbaa”¹²⁴⁷ denirdi. Resm-i mühdis veya ihdas genel olarak yukarıdaki dört cinayetten her hangi birini yapan caniden alınırdı. Daha sonraları bu vergi yasaklanmış birçok işle uğraşan (hırsızlık, sarhoşluk, kumarbazlık, müzik çalmak, kuşbazlık, horoz ve camız dövüştürmek vs.) kişilerden de alınmaya başlanmıştır.¹²⁴⁸

Rüsum-i darğaki ve kelenter: O. Efendiyev'e göre, bu vergi darganın (polis reisinin) ve kelenterin (kent yüzbaşısının) yararına toplanan vergiydi”.¹²⁴⁹

¹²⁴⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 201-202.

¹²⁴⁷ Bu suçlardan (ihdas-ı arbaa'dan) divanbeyinin görevleri anlatılırken bahedilmiştir.

¹²⁴⁸ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 176-177.

¹²⁴⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 202.

Resm el-mühür – O. Efendiyev, Resm el-mühür vergisinin anlamını “mühür hakkı” olarak verir ve I. Şah Tahmasb’ın tarihi belirtilmeyen fermanında ondan bahsedildiğini belirtir. Ona göre, muhtemelen bu miktar mühürdar (“mühür korucusu”) için toplanmaktaydı.¹²⁵⁰

Vacibi – Sikke basmak hakkı için verilen vergi “**vacibi**” adlanırdı. Onun miktarı para devriyesinin nispetlerine bağlıydı ve onun belirlenmesi oldukça hasas bir konuydu. Çünkü bir yandan mümkün olduğu kadar çok gelir elde edilmesi isteniyor, diğer yandan ise paranın değerinin azalması ticaretin bozulmasına ve hatta karışıklıklara neden olabilirdi. Onun ülkenin her yerinde olan temsilcileri değerli metal hâsılatını kontrol ediyorlardı. Safevilerin başlangıcında şahın yararına alınan “vacibi” vergisinin miktarı bir miskal altın için 30 dinar, 1 miskal gümüş için ise 2 dinar idi. Daha sonraki Safevilerde vergi hayli artırılmıştı.”¹²⁵¹

Mirabi vergisi – Mirabi’yi O. Efendiyev şu şekilde izah etmektedir. “Mirab” Arapça Farsça kelimelerin birleşmesi olan “emir-i ab”ın kısaltılmış şeklidir, harfi anlamı “su emiri, su reisi”, yani sulama kanalları reisidir. Sulama için suyun doğru paylaşılmasından sorumlu olan memur böyle isimlendirilmekteydi... Vergi terimi olarak I. Tahmasb’ın tarihi belirtilmeyen fermanında verilmiştir. Bu terim (emirabi şeklinde) Yakup Bey Akkoyunlu’nun 1479 tarihli fermanında da vardır. Tezkiretü’l-Mülük’te mirabla ilgili verilen bilgilerden o, bu memurun görevini şöyle anlatır: “Sulama kanallarına bekçiler atamak, kanalları ve küçük çayları temizlemek, Zeyenderud’un suyunu o çaydan sulanan İsfahan mahalının tüm hisselerine ulaşması

¹²⁵⁰ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 202.

¹²⁵¹ Oktay Efendiyev, a.g.e.,s. 238.

üzerinde gözlemler yapmak İsfahan Mirabı'nın görevleri dâhilinde olduğu belirtilir. Mirab aynı zamanda kişilerin ve arazilerin su ile ilgili haklarıyla alakalı tartışma ve davaları da çözmekle yükümlüydü".¹²⁵²

Dehyek vergisi – O. Efendiyev bu vergiyi şöyle izah etmektedir: “Dehyek’in Farsça anlamı “onda bir”dir, Arapça “öşür”ün sinonimidir. Terimin teknik anlamı – ürünün 1/10 miktarı ölçüsünde toprak vergisidir. Muhtemelen I. Şah Tahmasb’ın 1525 tarihli fermanında “mustevfilerin yararına onda bir anlamında “dehyek-i mustevfiyan” terimi kullanılırdı. I. Tahmasb’ın tarihi belirtilmeyen fermanından anlaşıldığı üzere dehyek soyurgallardan da alınırdı. Fermanında “dehyek-i nim-i soyurgal” ve “dehyek-i reiyeti” terimleri kullanılır. “Deh-i nim” onda birin yarısını, “dehyek-i nim” (10%, 5%) ise ürünün 15%’ni oluştururdu. Bu terimlerin teknik anlamı net değil”.¹²⁵³ S. Erşahine göre, Akkoyunlar zamanında görülen öşür vergisi, şeri toprak vergisiydi.¹²⁵⁴

Kalle-i ibtiyai – O. Efendiyev’e göre, “Kalle-i ibtiyai – iki Arap kökenli sözden, yani “tahıl” ve “almak”, “alış” kelimelerinden oluşmaktadır. Bu kelime “tahılın satın alınması” şeklinde çevrilmelidir. “Kalle-i ibtiyai” – daha önce vergi olarak köylülere alınan tahılın pazar fiyatlarından birkaç kat fazlasıyla devletten ve feodallerden satın alınmasını bildiren raiyet mükellefiyetiydi”. O, bu terime Yakup (1479) ve Elvend (1490) Akkoyunluların fermanında, aynı zamanda I. Şah İsmail’in (1512) ve I. Tahmasb’ın tarihi belirtilmeyen fermanında rastlandığını yazıyor. Elvend Akkoyunlu’nun A. Lembton tarafından ortaya çıkarılan H. 904 (1498–1499)

¹²⁵² Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 202.

¹²⁵³ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 202-203.

¹²⁵⁴ S. Erşahin, a.g.e., s. 248.

seneli başka bir fermanında buna benzer “**Kalle-i terh**” ifadesi olduğunu ve A. Lembton’un da Kaçarlar zamanında İran’da köylüleri pazar fiyatlarından yüksek fiyatlarla tahıl almaya zorlayan bir gelenek olduğunu kaydettiğini belirtir. Buna kalle-i terh denirdi. Sonuncu fermanında “kalle-i terh” teriminden sonra direk “ibtiya”i kelimesi gelir. Raiyet vergi ve mükellefiyetleri arasında “kalle-i ibtiyai”nin adı geçen dört fermanın ikisinde bu mükellefiyet “terh” ifadesiyle birlikte, birisinde bu terimden önce, diğerinde ise sonra kullanıldığını belirten O. Efendiyev’e göre, “kalle-i ibtiyai” ve “terh” terimlerine yakın anlam taşımaktadır. “Terh” kelimesi E. E. Elizade şöyle açıklıyor: “Terh denildiğinde, 1. Kentlilerin ve köylülerin pazar fiyatlarından birkaç kez fazla fiyata tahıl ve diğer yiyecek ürünlerinin zorunlu olarak (yetkili organların emri üzerine) devlet depolarından alması; 2. Devletin ve yerel feodallerin buna ihtiyaçları olduğunda raiyetin yiyecek ürünlerini pazar fiyatından hayli aşağı fiyata onlara satması amaçlanır”.¹²⁵⁵

Harc-ı Hurcun ve Çuvallık – O. Efendiyev’e göre, “Harc-ı hurcun” ve çuvallık” – nitelik olarak köylü mükellefiyetleridir. Birinci kelime “hurcunun değeri” anlamında Ahmet Akkoyunlu’nun 1497 tarihli fermanında belirtilir. İkinci kelime I. Şah İsmail’in 1505 tarihli fermanında verilir. Onun söylediğine göre, isterse orduda, isterse de divan vergi idarelerinde önemli eşya olan çuvalların temin edilmesi üzere özel mükellefiyet vardı. Muhtemelen “aşırma heybelerin” (hurcunların) ve çuvalların temin edilmesi mükellefiyeti “harc-ı hurcun” ve “çuvallık” terimine yansımıştır ve para vergisi ile değiştirilmiştir.¹²⁵⁶

¹²⁵⁵ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 203-204.

¹²⁵⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e.,s. 203.

Hırman behre / biçin, tahıl dövme behresi – Bu vergiyle ilgili O. Efendiyev şöyle diyor: “Hırman behre – I. Şah Tahmasb’ın İsfahan’a ait olan, tarihi belirtilmeyen fermanında rastlanır. “Hırman behre”nin anlamı “biçin, tahıl dövme behresi” demektir. Bilindiği üzere tahılın dövülmesi dairevi şekilde sürülen ve tahılı ayaklayan öküzlerin yardımı ile yapılmaktaydı. Elimizde kesin bilgiler olmamakla beraber, muhtemelen, raiyet tahılını dövmek için toprak sahibinin iş hayvanlarını kullanmaktaydı ve bunun için de “hırman behre” vermek zorunda idi”.¹²⁵⁷

“Hime” ve “kah” – Bu vergiyi O. Efendiyev şöyle açıklıyor. “Hime” ve “kah”ın anlamı “odun”, “ot”tur.) I. Şah Tahmasb’ın ve Muhammed Hudabende’nin fermanlarında reiyet mükellefiyetleri arasında kullanılmıştır. Muhtemelen, raiyetin ağaç doğraması ve feodallerin odun (yakacak) ve otları temin etmek mükellefiyetlerindedir.¹²⁵⁸

Beha-i morg – Beha-i morg vergisinin anlamını O. Efendiyev “kuşun değeri” şeklinde açıklıyor. Şah Muhammed Hudabende’nin 1581 tarihli fermanında kullanılmıştır. Bu vergi muhtemelen feodallerin talebi üzerine raiyetin kuş temin etmesi içindi. Elvend Akkoyunlunun H. 904 (1498–1499) tarihli ve I. Tahmasb’ın tarihi belirtilmeyen fermanlarında rastlanan bu vergiyi feodaller muhtemelen parayla değiştirmişlerdi.¹²⁵⁹

¹²⁵⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 203.

¹²⁵⁸ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 204.

¹²⁵⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 204.

Kendelik – O. Efendiyev’e göre, Radlov’un sözlüğünde bu kelime Türkçe olarak gösterilir ve “duvarda burc yükseltmek” şeklinde açıklanır. Muhtemelen, kale burçlarının inşası ile ilgili mükellefiyetlerdendi.¹²⁶⁰

Sakal vergisi – Evliya Çeleci Eşnuye¹²⁶¹ kentini anlatılırken “sakal” vergisiyle ilgili şunları kaydediyor: “Ahalisinin tamamı Sünni olup gençler sakallarını asla tıraş etmezler. Yaşlıları da sakallarını tıraş etmezler. (Heşdük) boyu gibi uzun ve kaba sakalları olduğundan şahlığa ayrıca sakal vergisi verirler.¹²⁶²

Bağbaşı – Bahçeler için **bağbaşı** vergisi alınır.¹²⁶³

Novruzi – Köylüler bayramlarda feodallere bayramlık ve **novruzi** götürürlerdi.¹²⁶⁴

Malu’l-icare - %5 malu’l-icare (yani, kira ödenen yer)¹²⁶⁵

Olağanüstü vergiler: Zor bulunan ve pahalı hediyeler oluşturuyordu. Bu hediyeler peşkeşnüvis tarafından kaydedilmesine rağmen, bunlar Divan hesabına yansımazdı, ama hediyelerin değer sınırı Divan *kullarına* göre idi.¹²⁶⁶

¹²⁶⁰ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 204.

¹²⁶¹ Bu kent günümüz İran’ında Kürdistan ilinin bir ilçesidir. İsmi Uşneviye’dir. Ahalisi Sünni Kürtlerdir.

¹²⁶² Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e. s. 82.

¹²⁶³ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 48.

¹²⁶⁴ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 48.

¹²⁶⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.179.

¹²⁶⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.180.

Şaha ait olan tüm mülklerin Hassa gelirleri onun hazinesine ait olurdu, örneğin: arazi mahsulünün $\frac{1}{3}$ -i Şaha ait olurdu.¹²⁶⁷

Sürülerden elde edilen vergi - Şahın sürü sayısı azdı, ama bütün koyun ve kuzuların $\frac{1}{7}$ 'i ve hamile koyunların $\frac{1}{3}$ -i çobanbaşı (Şah tarafından seçilirdi) tarafından toplanırdı.¹²⁶⁸

İpek ve pamuk vergisi - Mahsulün $\frac{1}{3}$ -ine eşitti. Oleariyus her bohça ipeğin vergisini 10 Reichsthaler olduğunu belirtiyor. Gilan'ın ipek mahsulü 8 bin bohça, Mazendaran 2 bin bohça, Şirvan 3 bin bohça, Gürcistan ve Ermenistan 5 bin, Karabağ 2 bin, toplam 20 bin bohça olur. Horasan'ın mahsulü hesaba katılmamış. Sonuç olarak ipek vergisi yaklaşık 200 bin Reichsthaler (4 bin tümen) olur. Chardin tam olarak şöyle diyordu: "Masrafların yüksekliğinden dolayı mahsulün üçte biri alınır".¹²⁶⁹

Su vergisi - İsfahan etrafındaki su gelir vergisi 4 bin tümen ve Fars (Araxes/Polvar) nehrinin su gelir vergisi bin tükendi.¹²⁷⁰

Müsadere ve el konulmuş mallar - Tesadüf eseri gelen gelirler şaha aitti. Genellikle şahın öfke ve gazabına denk gelen şahısların bütün malları müsadere edilirdi. Chardin tüm mallarını, kölelerini ve bazen de eşlerini, çocuklarını da alırdı. Bazen onu bir içim tütün ya da sudan bile mahrum bırakırdı. Sanson ve Kaempfer

¹²⁶⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.180.

¹²⁶⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.180.

¹²⁶⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.180.

¹²⁷⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.180.

şahın gazabına uğrayanlarından birkaç örnek vermişlerdi. Chardin şahın zulmünü ve istibdadını anlatarak şöyle devam ediyor: “Hiçbir güç onun (şahın) aşırı arzu ve isteklerini engelleyemiyordu. Tek bir kelime ya da ufak bir göz kaş işareti şahın yakınına karşı düşüncesini alt üst edebilirdi. Gazaba uğrayanın dürüstlüğü liyakat, samimiyet ve geçmişte yaptığı onca hizmetin hiçbir değeri yoktu. Aniden en sevdiği yakınımı en rezil duruma düşürürdü. Hiçbir hoşgörü ve af olmadan canından da, malından da edebilirdi. Chardin’in saraylıların ve büyük toprak ağalarının dışında diğerlerine sebepsiz ve yargısız bizzat kendisi (şah) gazaplanmamıştır, ifadelerinden hareketle Minorsky “herhalde “Ala-hazretin can yakan gazap ateşi” genelde saraydakilerine ve yakınlarına aitti” diyor.¹²⁷¹

Hediyeler - Şahın halatı (birine bahşedilmek için dikilen bir çeşit elbise) karşısında zorunlu ödenek de bu tür gelirlere dahildi. Bu tür ödemeler o kadar yaygındı ki, Chardin onlara “zenginler vergisi” (taxe surles aise’s) adını vermişti. Olağanüstü yardımlar, sefirlerin ziyareti, bayramlar için Divan’dan alınan vergiler de bu tür gelirlere dahildi.¹²⁷²

Angarya / Biyar - İşçi ve zanaatçıların para karşılığı ya da ücretsiz (angarya) işçiliği özellikle inşaat işçilerinin işi çok ağırdı. Le Burn’a göre, Şah Sultan Hüseyin’in yaptığı saraylar ve bahçelerin yükü onun üzerinde değildi. Büyük bir bina ya da inşaat yapmak istediğinde bu talebi carçı (tellal) ve Şeypur (borazan) aracılığıyla halka duyurularak, binanın yapımında yardım etmek isteyen gönüllüleri çalışmaya çağırırlardı. Bu genel daveti duyar duymaz her türlü zanaatçı ve işçi sarayda

¹²⁷¹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.181.

¹²⁷² Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.181.

toplanırdı ve hiçbir ücret beklentisi olmadan gönüllü bir şekilde çalışıyorlardı. Makam ve mal sahibi büyükler raiyetin bedava iş gücünü kullanıyorlardı. Bunun için pek çok büyük işler sultana ağır masraflara neden olmuyordu”.¹²⁷³ Angaryadan kaçınanlar kelentere belli miktarda para vermek zorunda idiler¹²⁷⁴

S. M. Onullahi’ye göre, ayrıca kumarhanelerden, içki hazırlanan ve satılan yerlerden, musikicilerden, sallakhanelerden, dansözlerden, horuz dövüşürenlerden, kuşbazlardan da belli miktarlarda vergi alınırdı.¹²⁷⁵

Venedik elçisi d’Alessandri Şah Tahmasp’ın ihtirasıyla ilgili çok ilginç konular anlatmaktadır; Şah Horasan’dan, Halep’ten aldığı kumaş ürünleri askerlere 10 kat fazlasına satıyordu. 20.000, 50.000 scudi Kredi vererek, yıllık %20 faiz alan şah bir sarrafın (bankacının) işini yapıyordu. Şahın hizmetçileri ise bu parayı %60, %80 faizle atanma ve görev alma beklentisinde olan saray zadedânlarına verirlerdi.¹²⁷⁶

Minorsky, Oleariyus’un sayısız hesapsız vergiden bahsettiğini yazıyor. Örneğin: ipek, hayvanlar, hamamlar, genel evler, bağların sulanması (9 Abbasi 30 x 40 arş küp için) ve Ermeniler (yüz bin kişi başına 2 Reichsthaler) vs. Gilan balık avından (25 bin Reichsthaler) ve kervansarayın (sadece İsfahan’da 24 tane vardı) her birinden 200 -300 tümen (yıllık) geliri olduğundan söz ediyordu.¹²⁷⁷

¹²⁷³ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.182.

¹²⁷⁴ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 178.

¹²⁷⁵ S. M. Onullahi, a.g.e., s. 176.

¹²⁷⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.184.

¹²⁷⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.179.

Vergilerin bir kısmı parayla ödenirdi. Köylüler yılın bazı günlerini toprak sahibi ve devlet için bedava çalışırlardı. Köye gelen memurları ve onların hizmetlilerini yedirtmek, onların gecelemesini temin etmek köy ahalisinin görevi sayılırdı. S. Memmedov'a göre, Safeviler devrinde vergi toplanması düzene sokulmasına rağmen, vergilerin ağırlığı yine de önceki gibi raiyetin üzerine düşüyordu. Onlar eskiden olduğu gibi, 40'dan fazla vergi vergi vermek ve mükellefiyetler taşımak zorunda idiler.¹²⁷⁸

Tezkiretü'l-Mülük'teki kayıtlara göre, Safevilerde tüm divan-ı memalikin toplam geliri yaklaşık 800 bin tûmendi. Minorsky bu meblağın büyük kısmının Hassa-i Şerif tarafından toplandığını ve böylece yaklaşık olarak Divan-ı memalik gelirinin %22'sinin hassaya verildiğini yazıyor.¹²⁷⁹

d. Hazine – Minorsky Avrupalı seyyahlardan hiç birine şah hazinesi hakkında bilgi edinmek için izin verilmediğini, fakat Chardin'in hazineyi görme şansına sahip olduğunu yazıyor. Chardin'deki bilgilere göre, bir odada tahminen 3.000 kese ve her kesenin içinde 50 tûmen vardı. Bunun dışında bir doğu kaynağında Şerefhan Bitlisi'de çok açık ve net bilgilerin bulunduğunu yazıyor. O, Kürtlerin emirü'l-ümerası olduktan sonra II. Şah İsmail tarafından, Şah Tahmasp'ın ölümü¹²⁸⁰ üzerine “beytü'l-mal” vs. mal varlığı hakkında liste hazırlamakla görevlendirilir. Ş. Bitlisi merhum şahın maddi doyumsuzluğunu açıklıyor ve şöyle devam ediyor;

¹²⁷⁸ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 48.

¹²⁷⁹ Avarece defterine kaydedilen arazi vergisi (avarız) tümün %61'ni, zabıta vergisi %14,5'ni ve maden vergisi %2'ni ve Erbab-ı tevahil'e verilen mal % 1/5'ni (beşte bir) oluştururdu. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.178.

¹²⁸⁰ Şah Tahmasp 1576, Mayıs ayının 15'inde vefat etmiştir.

Çingiz-han'dan bugüne kadar hiçbir sultan bu kadar nakit ve değerli pahalı kumaş vs. toplamamıştır. O, aşağıdaki listeyi verir.¹²⁸¹

Altın ve gümüş ya da muttels ¹²⁸²	380.000 tümen
300 miskal ağırlığındaki altın ve gümüş külçe	600 adet
Altından ve gümüşten örülmüş kumaş	800 parça
İpek	200 harvar ¹²⁸³
Değerli (pahalı) kumaş cinsinden elbise-kıyafeti	30.000 parça
Yarak (silah), zırh, miğfer vb	30.000 takım
Dişi deve	3.000 baş
Şahın özel atları	200 baş
Arap atları (madyan/dişi at)	3000 baş

II. Şah İsmail ve Sultan Hudabende döneminde hazine devletin gecikmiş ödemeleri sorunuyla karşı karşıya kalır. Öyle ki, basit bir asker 100–220 tümen karşılığında mal alıyordu. Muhtemelen I. Şah Abbas ve halefleri hazine miktarını çoğalttılar. Olearius'a göre, Şah Abbas'tan 3.600 pound (1 pound = 453 gram) (Olearius'un İngilizce çevirisinde 7.200 mark yazılmış) altın geri kaldı. Artı yeni sisteme geçildiği için masraflar da artmıştı. Artık gelir ve gider yirmide bir olamazdı. Bir başka deyişle gelirler giderlerin 20 katı olamazdı.¹²⁸⁴

D. Maaşlar

Merkezi idare üyelerinin maaşlarının bazıları nakit, bazıları ise tiyul ve soyurgal şeklinde veya mal ile ödeniyordu. Safevilerdeki maaş sistemini karmaşık bulan Minorsky Chardin'in, Şahın hazinesini derin kuyuya benzettiğini ve şöyle söylediğini belirtir: “Şah para yerine ödemelerini vilayetler adına havale ederek

¹²⁸¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.185.

¹²⁸² Muttels – muhtemelen sikke biçiminde hazır metalardı.

¹²⁸³ Harvar – 100 batmana eş olan ağırlık birimi.

¹²⁸⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.185.

yapıyordu”. Minorsky bu konunun yüzde yüz kabul edilmemesi gerektiğini, çünkü bu kuralın da istisnalarının bulunduğunu yazıyor ve şöyle diyor: “Kuşkusuz bir kısım maaş nakit parayla ödenirdi. Örneğin, askerlerin maaşı ve rüsumları nakit verilir...” O, Kaempfer’in devlet memurlarından bahsederken şöyle dediğini ekliyor: “Kentlerde verdikleri emeğin karşılığını, müdürler (reisler) tarafından çok nadir nakit alırlardı”. Chardin ise Biyutat işçilerinin maaşlarını nakit alma hakkına sahip olduğunu yazıyor.¹²⁸⁵

Minorsky bazı kaynaklarda maaşın “yemek” şeklinde ifade edildiğini belirtir ve Capuchin’in maddi ve dünya işlerinden nefret ettiği için üst düzey makamların “gelir”ine “yemek” sözcüğünü kullandığını yazıyor. Örneğin o, şöyle diyor: “Bu makam 700 ya da 800 tümen yiyordu”.¹²⁸⁶

Safevilerde birkaç maaş türü bulunmaktaydı. Maaşlar genel olarak nakit ve havale şeklinde görülmektedir. Maaş türleri şunlardı: Hemasale, yeksale, mevacic, medahil, enam, meded, tiyul, sourgal, mal ile ödenenler, vergi şeklinde toplananlar vs.

Resmi memurların maaşları buldukları makamlarına göre değişirdi. Bu esasta Vezir-i Âzam o makama özel olan, “**hakku’l vuzara**” adında bir maaş alıyordu. Nazır-ı biyutat “**hakku’l nizare**”, sadr ve gurçibaşı “**hakk’ul tevliye**”, âmilin “**hakku’l say**” alıyorlardı.¹²⁸⁷ O. Efendiyev bu maaşları vergi olarak açıklıyor.

¹²⁸⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 152.

¹²⁸⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 153.

¹²⁸⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 152

Bu görevliler nakit değil de, maaşlarını toplayarak aldıklarından o, bu görevleri “toplama hukukuna sahip olanlar” şeklinde izah ediyor.¹²⁸⁸

İskender Bey Münşi (H. 1026 – 1031 olaylarını anlatırken) saray hizmetlilerinin maaşları ve alacakları konusunda aşağıdaki bilgileri verir. O, saray hizmetlilerinin, ordu efradının, rikab-ı eşrefin, sahipcemlerin, büyutat işçilerinin belirli bir yerden maaşlarını düzenli olarak alabilmeleri ile ilgili şahın buyruğunu anlatır. Münşi'nin de bahsettiği gibi, bu uygulama çalışanların hesap kitap işleriyle değil, kendi işleriyle rahat çalışmalarını bu uygulamayla amaçlanmaktaydı. Burada anlatılanlara göre, maaşlar için berat yazılması gerekirdi ve maaşlar onları alacak kişilerin eline teslim edilirdi.¹²⁸⁹

¹²⁸⁸ Hakkı'l vuzara, hakkı'l nizare, hakk'ul tevliye ve hakkı'l say - bu kelimeleri O. Efendiyeve şöyle açıklıyor: “Büyük vezir (XVII yy.da) “Vezir-i divan-ı ala”, “hakk el-vizare” – yani “vezirin yararına vergi”; şah (saray) işletmeleri müdürü – “Nazır-ı büyutat” – hakk el vizare”, sadr ve gurçibaşı görevleri – “hakk el-teüliye” vs. toplanması hukuku ile temin edilmişti”. Bkz: O. Efendiyeve, a.g.e., s. 246.

¹²⁸⁹ Dergâhın mülazimlerinin maaşlarının ve resimlerinin tayininde şunlar anlatılır: “Hazreti Ala Şahi Zilli İlahi, daima dergâhın mülazimlerinin ve Rikab-ı eşrefin mensuplarının en büyük rütbeli iş adamlarından çadır amelesinin çıkarlarına varıncaya kadar, her sene muayyen yerlerden (maaşlarını) almalarını kararlaştırmayı öteden beri iktiza buyuruyorlardı. Bunların muayyen zamanlarda her sene, maaşlarını muayyen yerden alıp, can ve gönülden rahat ve feragatle hizmetlerine devam edebilmeleri bu şekilde sağlanacaktı. Neticede Divan hesaplarından ve defter meselesinden kurtulup, her zaman, maaş ve bütçe işleriyle vakit geçirmeyecek ve bu külfetten de kurtulacaklardı. Bu sıralarda bu işlerle meşgul olup, tüm ordu efradının ve rikab-ı akdesin mülazimlerinin maaşlarını ve alacaklarını hesaplayarak, memleketin çeşitli gelirlerinden bunların ödenmesine emir verip, bundan böyle bu işle meşgul olmayı Alicenap İtimaddüdevle ve Divan-ı Âla'nın veziri olan ve bu ikbal sahifeleri onların zikri hayırları ile süslenmiş bulunan Cenab-ı Mirza Ebu Talib'in üzerinde bıraktılar. Onlar kalem sahipleri ve hesap kitaptan anlayan adamlarla birlikte bu sene kış mevsimi Tebriz Darü'l-saltanasında kalacak ve ordu efradının ve Rikab-ı hümayunun mülazimlerinin maaşlarını ve alacakları deftere geçirip kullarının yerlerinin vaziyetini nazarı itibara alarak, maaş sahibinin isteğini göz önünde tutup, bundan böyle maaşlarını alacak muayyen bir yer tayin edeceklerdi. Bunların maaşlarının beratını tekrar tekrar yazarak, bu beratı da tüm senelere şamil olmak üzere muayyen yerlere havale edilip, maaş sahibinin eline verilecekti. Alicenap İtimadü'd-devle büyük mustevfiler ve kalem sahipleriyle birlikte Tebriz'de kalarak, kışı geçirip, senenin sonuna kadar yani dört ay zarfında padişahın emri gereğince bu işi başarı ile az bir zamanda neticelendirdiler”. Bkz: İskender Bey Münşi, Tarih-i Alem Ara-i Abbasi, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tercüme No: Ter/51), cilt III, kısım I, İstanbul 1946, s. 200.

a. Para birimleri ve Sikke darbu – Safevi döneminde para birimleri arasında “Abbasi”, “Şahi” bulunmaktaydı. Abbasi – I. Şah Abbas’ın emri üzerine darp olunan gümüş sikke olup, XVII. yüzyılda ağırlığı 7,7 gr.dı. Z. Bayramlı ve B. Ezizli’nin araştırmasında bir Abbasi 1/50 tümene, 4 şahıya, 10 bistiye, 40 kazbekiye eşitti, şeklinde açıklanır.¹²⁹⁰

Sikkelerin darp aşamalarıyla ilgili Tezkiretü’l-mülük’te önemli bilgilere yer verilmiştir. Sikkenin dokuz aşamalı darbından, yani bir değerli demirin sikke durumuna gelmesi için kat ettiği aşamalar burada anlatılır. Ne Chardin, ne de diğer seyyahlar İran’daki sikke darbu konusunda hiçbir şey bahsetmemişlerdir. Minorsky uzun bir zaman boyunca sikke darbu metodunda gelişme çok zayıftı, diyor ve darp metodunu şöyle anlatır: “Özel kazanlardaki eritilmiş demiri uzun kalıplara dökerek, külçe biçimine getiriyorlardı. Bu külçeleri demir kesen makaslarla eşit ağırlıklı şekillerde kesiyorlardı. Sonra pense ve çekiçle bu külçeleri yuvarlak biçiminde yapıp, onları beyazlaştırıyorlardı. Yani kaynatıp, temizleyerek parlatıyorlardı. En son ise çekiçle üzerini süsleyerek, sikke biçimine getiriyorlardı”. Son aşamayı şöyle anlatır: “Çizilmemiş süslenmemiş sikkeyi ağaç mengenesine koyup, diğer nakışlı sikkeyi onun üzerine yerleştirdikten sonra çekiçle üzerine ağır darbeler vuruyorlardı. Öyle ki nakışlı sikkenin resmi diğerine kopyalanıyordu”. Minorsky buradaki bilgilere esasen, sikke darbındaki yavaş gelişmelerden darp işlemlerinin eski metotlar üzerine yapıldığını yazıyor.¹²⁹¹

¹²⁹⁰ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 150.

¹²⁹¹ 16. yy. ortalarında Fransa’da vidalı mengene kullanıyorlardı. İngiltere’de bu keşif 1551’de İran’da ise bu metot 1552’den sonra kullanılmaya başladı. 1788’de Boluton ünlü makinesini yaptı. Bkz: Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 129.

b. Maaşların miktarı - Maaşların sınıflandırılması konusunda Minorsky “yıllık maaşı” esas alarak memurların maaşını üç kategoriye ayırıyor: a. **Yüksek** – 500 tümenin üzerinde; b. **Orta** – 100 ile 500 tümen arası; c. **Düşük** – 100 tümenden az. Minorsky askeri ve idari giderlerin 491.986 tümen ve 5.700 dinar olduğu tahmininde bulunur. Ona göre, bu miktarlardan 396.792 tümen **umeraya** (emirlere) ve **hükkama** (hakimlere – valilere) verilirdi.¹²⁹²

c. Maaş Türleri – Safevilerde çeşitli maaş türlerine raslanmaktadır. Bunlar aşağıdakilerin ibaretti.

Hemesale - Safeviler devrinde maaş ödeme sisteminin karmaşıklığını belirten O. Efendiyev, genellikle hizmetlilerin maaşlarının ödenmesi, bazı yerlerden vergilerin tamamının yahut bir kısmının alınması için verilen özel belgeler (berat, havale) vasıtasıyla gerçekleştirilirdi. Bu tür maaş verme şekli Safevler devletinde yaygındı ve “tiyul” adlanırdı. O. Efendiyev’e göre, XVI. yüzyılın ikinci yarısından itibaren tiyulun iki türü ortaya çıkar: 1. “Tiyul”un kendisi ve 2. “**hemesale**” (yani “sene”, “tüm sene”). O. Efendiyev’e göre, hemesalenin anlamının “enam”la eşitti.¹²⁹³

Tenhah – Tezkiretü’l-Mülük’te para miktarı anlamında sık sık “tenhah” ifadesi kullanılır, Minorsky onu şöyle açıklıyor: “Tenhah genel olarak tüm ücret

¹²⁹² Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 153.

¹²⁹³ O. Efendiyev İ. P. Petruşevski’nin “hemesale” ile ilgili açıklamasını verir: İ. P. Petruşevski’ye göre, “heme sale” devlet hizmetçisine “tüm seneler için”, yani onu elde eden şahıs hizmette bulunduğu sürece, ömür boyuca verilen “maaş” idi. “Hemesale” “yeksale”den yani “bir senelik maaş”tan farklıydı.” Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 246

anlamı taşımaktadır”. **Tenhah-e yek sale, heme-sale** ve havelelerin karmaşık olduğunu belirten Minorsky “tenhah” sözcüğünü “meblağ” (para miktarı) olarak tercüme ediyor. Örneğin “mevacib tenthah”ını “mevacib miktarı”, ya da “umera tenthahın” “umeraya ödenilecek miktar” olarak çeviriyor. Genellikle maaş ve müstemerrilerin havale sistemi ile ödenildiğini yazıyor. O, Hindistan’da yaygın olan usule göre **tenhahın** Hazine adına bazı arazi ve havale maaşların ödenmesi için tahsis edildiğini de belirtir.¹²⁹⁴

Karar-ı mevacib – Merkezi idare üyelerinin maaşlarıydı. Maaş isimlerinin farklı olduğu, makamlara göre değiştiği anlaşılıyor. Minorsky karar-ı mevacible ilgili şöyle diyor: “Karar-ı mevacib resmi memurların temel ve esas maaşıydı.¹²⁹⁵

Medahil – Minorsky hâkimlerle ilgili kısımda “medahil” adlı daha genel bir terim kullanıldığına dikkat çekiyor. Enam, ödül ya da mükâfat anlamında kullanılarak, çok istisnai durumlarda ya da özel nedenlerden dolayı verilirdi.¹²⁹⁶

Enam – Enamın anlamı muhtemelen bağışla ilgilidir. Minorsky, Rafael Du Man’dan enamla ilgili bilgiler aktarır. Ona göre, “devlet memurlarının birçoğunun maaşı sultanın cömertliği ve bağışına bağlıydı. Memurlar her üç senede bir aldıkları maaşın miktarını şans ve sultanın hediye (bağış) ve **hakku’l amal** (komisyon)’a göre umut ediyorlardı. Vezir-i âzam belli bir maaş olmadığı için yıllık enam alırdı. Genellikle enam yıllık gelirin miktarıyla eşitti. Şöyle ki 10 tümen maaş alan bir

¹²⁹⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 152.

¹²⁹⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 151.

¹²⁹⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 151.

memur 10 tümen de enam alırdı.” Du Man’ın bu konuda muhtemelen alt düzey memurları kastettiğini yazıyor.¹²⁹⁷

Meded - Sadr-ı âzam’ın “meded” maaşından (yardım maaşı) kaynaklarda bahsedilir. Bu dönemin en yüksek miktarı sayılan 1360 tûmendi. Diğer ise “meded harç” idi. Kaynakta mededle ilgili şöyle bir açıklama verilmektedir: “Diğer özel bir sınıf bir bölgenin kirasını karşılıksız alıyordu. Bu tür ödeme dini vakıflarda (mevkuat) yaygındı ve ona tahminen meded maaş ya da mülk denilirdi”. Minorsky mukarrari ve meded arasındaki farkı şöyle anlatır. Minorsky’ye göre, meded maaş bir tür yardım ve destektir. Fakat “**mugarrari**” terimi başka anlamda kullanılmıştır. Anlaşılan “**vezife**” gibi bir tür bağış (iane) ve sadakadır (tesedduk). Vezife Hint idari sisteminde nakit ödenirdi”.¹²⁹⁸

Mal veya eşya olarak verilen maaşlar - Mal veya eşya şeklinde ödenen maaşlar da bulunmaktaydı. Minorsky Tezkiretü’l mülük’te “Mal ve eşya çeki askerlere ödenir” diye yazıldığına dikkat çekerek, askerlerin alacaklarından bir kısmı mal olarak verilirdi, diyor. Bu malların fişi ise (gıda ve giysi) depolandıkları veya hazırlandıkları yerin adına yazılırdı.¹²⁹⁹ O. Efendiyev de, maaşların bir kısmının mal ve eşyayla (tahıl, erzak, giysi vs.) ödendiğini yazıyor. O, bizzat Şah Tahmasp’ın tarafından ödemenin bu tipinden özel ordu askerleri olan gurçiler için daha çok kullanıldığını belirtir ve bu konuda d’Alessandri’nin kayıtlarını aktarır: “Hazinenin masrafı azdı. Çünkü o (Şah Tah.) yalnız şahlığın en iyi ve yakışıklı erkekleri

¹²⁹⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 151.

¹²⁹⁸ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 152.

¹²⁹⁹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 155.

arasından seçilen ve onun özel muhafızları olarak hizmet eden gurçiler adlanan beş bin kişi askerin hakkını parayla ödemiordu, giysi ve at veriyordu.¹³⁰⁰ Tezkiretü'l-mülük yalnız askeri grupların genel giderlerini belirtiyor. Buradaki hesaplara göre, giderler şöyleydi: “Topçular 1.942 tümen; Gurçiler 25.572 tümen; Gulamlar 18.261 tümen; Tufekçiler 21.960 tümen; Toplam 67.175 tümen”¹³⁰¹

Bahşiş ya da hediye olarak verilen maaşlar – O. Efendiyev'e göre, yetkili kişilerin maaşlarının verilmesinin geniş yayılmış şekli geleneksel “bahşiş” (rüsüm) toplamaları idi. Rüsüm toplama vassallardan ve vilayetlerden zorunlu şekilde, ister mal ile, isterse de parayla çok sayıda hediyeden (peşkeş) alınan faizler şeklinde yapılmaktaydı. Sarayda hatta özel olarak faaliyet gösteren memur peşkeşnüvis bu hediyeleri ayrıca kitapta kaydediyor, onların değerini belirliyordu. Kesin belirlenmiş şekle göre, şaha her hangi hediye (peşkeş) gösteren şahıs şaha (yahut hazineye) ek olarak kendi hediyesinin değerinin belirli bir faizini de parayla ödemeliydi. Eğer peşkeş veren taraf şah olursa, hediyeyi alan şahıs şaha belli miktarda para vermek zorunda kalırdı. Daha sonra bu şekilde toplanan paralar merkezi idarenin çeşitli memurları arasında paylaştırılırdı”.¹³⁰²

Muhtemelen şahın bağışladığı atlar ya da ona bağışlanan atlar iki emirahurbaşı (yani **cilov** ve **sahra**) ve onların emrinde çalışanlar tarafından alınırdı. Chardin'in seyahatnamesinden de anlaşıldığı gibi bu gelirler 50.000 écus'nun (33330 Tümen) üzerindeydi. Chardin emirahurun gelirleri ile ilgili şöyle diyor: “Tüm bu

¹³⁰⁰ O. Efendiyev, a.g.e., s. 246.

¹³⁰¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 154.

¹³⁰² O. Efendiyev, a.g.e., s. 246.

maaşlardan en çok nakit şah tarafından bağışlanan veya onun hediye edilen (sayıları çok fazlaydı) atlardan elde edilirdi”.¹³⁰³

Mersum – Vergi şeklinde ödenen maaşlar da bulunmaktaydı. Mersum bu tür bir maaştı. Ayrıca muhtemelen “mersum” verginin diğer bir ismiydi. Maaşların vergilerden de temin edildiği kaynaklardan anlaşılmaktadır. “Rüsum-ı mahalli” “rüsum” bölümünde ele alındı. Minorsky’ye göre, miktarı belli olan bu paralar bir tür vergiydi. Bu vergiler belli bir mahallenin veya kentin ahalisine özel bir makamın maaşını tamamlamak için belirlenirdi.¹³⁰⁴

Maaş türü olarak soyurgal - Soyurgal şeklindeki maaşlarla ilgili olarak O. Efendiyev şöyle demektedir: “Soyurgal maaşı da – istisnasız olarak aynı yerden bütün vergilerin, aynı zamanda devlet vergilerinin toplanması yetkisi de bir çeşit ödeme şekli idi. Fakat bu eski zamanlardan kalma bir sistemdi ve Safevi şahlarının yürüttüğü merkezileştirme politikasına zıt olduğundan XVI. – XVII. yy.larda geniş yayılamadı.”¹³⁰⁵

Düşüllük – Düşüllük sözcüğü rüsum (hediye ve bağışlardan elde edilen rüsumlar) anlamında kullanılmıştır. Minorsky bu ifadenin Türkçe kökenli olduğu kesin, fakat nasıl türediği belli değil. Luk (lük) birleşim ve nisbet ekidir. Görünüşte bu sözcüğün ilk kısmı tiyul ve gaytul terimleri gibidir. Gaytul “ordunun dinlendiği yere” denir. Düşül, düş kökünden yani düşmekten alınmıştır. Teknik açıdan

¹³⁰³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s.157.

¹³⁰⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 152.

¹³⁰⁵ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 246

“oturmak, ikamet etmek” anlamına gelir. “Döşel” ya da döşe fiili “Halı vs. döşemek” anlamındadır. Bu açıklamalardan sonra bahsettiğimiz terimin anlamına “ikamet ve yerleşen bir şey” ya da “halı silmek” karşılığında alınan ücret de diyebiliriz. Bu ücrete benzer bir ücreti Fransa’da kapıcılar yeni gelen kiracılardan “denier à Dieu” adı altında alıyorlardı.¹³⁰⁶ O. Efendiyev’e göre, bunun daha kesin anlamı V. V. Radlov’un sözlüğünde bulunmaktadır. Burada “düş” fiilinin anlamlarından biri “almak” (para)” gibi verilmiştir. O, “düşülmüş” teriminin teknik anlamının “para almak”, “bahşış” demek olduğunu yazıyor.¹³⁰⁷ Düşüllükleri toplamak için Divan-ı Ala vekillerine özel bir zabıta (69. fasıl) bulunurdu. Düşüllüğün özel bir anlamına da “**birinci yıldaki** maaşın belirlenmesinde” rastlıyoruz. Düşüllük sözcüğü (telaffuzunun doğru olduğu belli değil) Akkoyunlu Sultan Yakup’un emirlerinden birinde kullanılmıştır (M. 1488 – H. 893). Bu emirde iki tür düşüllük adı geçmiştir. Biri **hükmü**, diğeri ise **istisvabi**.¹³⁰⁸

O. Efendiyev’e göre düşüllük, Akkoyunlular zamanından süregelen bir çeşit vergiydi. Bu terime diğer feodal vergi ve görevleri arasında da I. Şah Tahmasb’ın 1525 tarihli fermanında “düşüllük-i erkan-ı devlet” yani, “devlet” yüksek şahıslarının yararına düşüllük” şekillerinde rastlandığını, Kadı Ahmet’in verdiyi bilgilerde de düşüllüğün adının geçtiğini belirtir. Buradaki ifadelerle göre; “1578’in sonunda Şirvan’dan dönen şah ordusu olan gurçiler hazine tahsisatları üzere vergileri toplaya bilmemişlerdi. Onlar maliye idaresine gelmiş ve ödeme imkânı olan diğer vilayetlere tahsisatlar verilmesini ve aynı zamanda, hazine tarafından el konan paranın

¹³⁰⁶ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.157.

¹³⁰⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 246.

¹³⁰⁸ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s.157; **İstisvabi**’yi O. Efendiyev “göreve eklenmiş” şekilinde izah etmektedir. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 246.

(düşüllük) onlara geri verilmesi talep etmişler.” Onlar tahsisatları alırken her 100 tümen gelir için görevli kişilerin yararına 10 tümen (düşüllük) vermişlerdi. Bu bilgidен anlaşıldığı üzere bu durumda “düşüllük” gelirden alınan verginin % 10’nu oluştururdu. O. Efendiyev düşüllüğün yalnız birinci sene zarfında alındığına dikkat çekerek, onun “göreve atama” sebebiyle maaştan (gelirden) alınan vergi olduğunu belirtmektedir.¹³⁰⁹

O. Efendiyev Tezkiretü’l-Mülük’te bazı görevlerin verdiği vergiye göre düşüllüğün tespitini yapmaktadır. “Küçük mühür koruyucusunun (**mühürdar-ı mühr-i şeref nefaz**) bir tünden yani 10 bin dinardan düşüllük şeklinde aldığı rüsum 833 dinardı. Valilerin, hakimlerin, diğer yetkili (görevli) şahısların atanmasından her tüneni için 303 kazıbeyi (kadıbeyi)¹³¹⁰ (1 kadıbeyi 5 dinara eşdeğeri) alınırđı. Soyurgal ve muaflardan her tünden 520 dinar alınırđı.¹³¹¹

¹³⁰⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 247

¹³¹⁰ Kadıbeyi – 1 kadıbeyi 5 dinara eşdeğeri.

¹³¹¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 247

5. BÖLÜM

ASKERİ YAPI

A. Safevi Ordusu – Safeviler devletinde düzenli ordu yoktu. Ordu savaş sırasında eyalet hakimlerinin, beylerbeyilerin ayrı ayrı düzensiz feodal süvari birliklerinden oluşturulurdu. Bu toplanan orduların askerleri (mülaziman, nukeran) boy liderleri tarafından barındırılır ve temin edilirdi. O. Efendiyev'e göre, Safevi ordusu Akkoyunlu ordularında mevcut olan boy prensipleri üzere kurulmuştur. Savaş sırasında bu emirler hayli bağımsız hareket ediyor, kendi faaliyetlerini her hangi bir ortak taktiki plana uydurmuyorlardı. Şah ordunun komutanı sayılırdı. Şah yürüyüşte bulunmadığı zamanlarda, ordunun komutanlığını boyların ünlü emirlerinden biri üstleniyordu.¹³¹²

Süleyman Memmedov'a göre, Safevilerin askeri güçlerinin esasını genellikle Kızılbaş boylarından toplanan feodal ordusu "**Çerik**" oluşturuyordu. Bunun dışında Şaha tabi olan daimi ordu da bulunmaktaydı.¹³¹³

Hükümetin bazı görevlilerinin ordudan olup olmadığını Minorsky'nin Safevi şahlarının giderler konusunda bahsederken hükümetin ordudan olmayan ve ordudan olan üyelerinin adlarını sıraladığı tablodan anlamamız mümkündür.¹³¹⁴

¹³¹² Oktay Efendiyev, Azərbaycan Sefeviler Dövləti, s. 248.

¹³¹³ Süleyman Memmedov, a.g.e., s. 51.

F. Sümer, Tahmasb devri Safevi ordusu ile ilgili şöyle demektedir: “Safevi devleti tamamen Türk oymakları tarafından kurulduğu ve yalnız onlara dayandığı için, ordusu da eski Türk ve Moğol orduları gibi hafif atlı birliklerinden (koşun) müteşekkil olup, son derecede hareket kabiliyetine sahip idi. Böyle bir ordu için bir bölgeden diğerine gitmek ve yiyecek tedarik etmek o kadar da mühim bir mesele teşkil etmiyordu. Bu ordu daha ziyade akın ve baskınlarda büyük başarılar gösteriyordu.”¹³¹⁵ O. Efendiyev de, Safevi ordusu süvari birliklerinden oluştuğundan ordunun büyük müteharriklige, manevra yeteneğine sahip olduğunu yazıyor. Ona göre, Safevi ordusunda piyadenin rolü önemsizdi.¹³¹⁶

Ş. Ferzeliyev’e göre, bazen soyurgal sahiplerine hizmet için savaş esirleri verilirdi. Ş. Ferzeliyev Hasan-bey Rumlu’nun soyurgal sahipleri malikânelerinde özel ordu bulunduruyordu ifadelerine dikkat çekerek, soyurgal sahiplerinin ordu bulundurmasıyla ilgili şöyle diyor: “Soyurgal elde etme ve böylece kendi durumunu kuvvetlendirmek feodal aristokratları için hayati bir gereksinimdi. Hasan-bey

1314

Hükümetin ordudan olmayan üyeleri

1. Bazı Şehzadeler	2191 tümen	6300 dinar
2. Emirler ve hakimler	396792 -	-
3. Ferraşlar	5956 -	5000 -
4. Yasavulan-ı Sohbet	4721 -	7420 -
5. Doktorlar	4998 -	1300 -
6. Biyutat ameleleri	6542 -	1000 -
7. Yasavullar	1587 -	1700 -

Hükümetin ordu üyeleri

8. Topçular	1942 -	5000 -
9. Gurçiler	25572 -	6700 -
10. Gulamlar	18261 -	5200 -
11. Tüfekçiler vs.	21960 -	3300 -
12. Gaziler	2777 -	5850 -
13. Muhafızlar	2124 -	8700 -

¹³¹⁵ Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 66.

¹³¹⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 250.

Rumlu'nun verdiği bilgilere göre, Horasan hakim Sultan Ebu-Sait, Horasan'da yaşayan Celayirlerin isyanından korkarak hileye baş vurdu. Onlara soyurgal vermeyi vaad etti. Onlar anlaşmadan birkaç gün sonra geldiklerinde onları öldürttü".¹³¹⁷

O. Efendiyev Safevi ordusunun ve hatta gurçilerin gvardiya birliğinin Kızılbaş boy emirlerinin gençlerinden oluştuğunu söylüyor. O, Safevi ordusundaki düzensizlikle ilgili şöyle diyor: "Askerlerin gerektiği zaman ve belirlenmiş olan yerde toplanması kolay bir iş değildi. Çoğu zaman emirler tekebbür ve ara çekişmeleri yüzünden şah karargâhına geç kaldıklarına yahut genel olarak gelmediklerine göre savaşlar Safevilerin yenilgisiyle sonlanırdı. Zayıf nizam intizam ve savaşın en önemli anında boy düşmancılığının artması Kızılbaş ordusunun defalarca darmadağın olmasına sebep olmuştur".¹³¹⁸

Şah Abbas devri (1587-1629), onun Kızılbaş boylarına karşı tutumu ve askeri sistemdeki reformları - Şah Abbas zor koşullar sırasında hâkimiyete geçmiş (995-1587) ve ülkeyi toparlamak için pek çok değişiklikler yapmak zorunda kalmıştır. Onun hâkimiyeti döneminde güneyden Osmanlı'nın ve doğudan Özbek hanlarının baskıları devam etmekteydi. Herat ve Meşhed Özbekler tarafından alınmıştı. Acem Irak'ında ise Osmanlı baskısı sürmekteydi. F. Sümer'e göre, böylesine bir durumda Şah Abbas Kızılbaş emirlerine karşın (mevki müddeleleri sebebiyle) bazı tedbirler almak zorunda kalmıştı ve farklı unsurları öne çıkarmıştı. F.

¹³¹⁷ Ş. F. Ferzeliyev, "O Soyurgale v XV-XVI vv. (po "Axsan at-tavarix" Xasan-beka Rumlu)", Formi Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya Na Blijnem i Srednem Vostoke, Mos. 1979. s.143

¹³¹⁸ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 249.

Sümer Safevilerde Şah Abbas zamanında iki tür askeri birlikten “Kara oğlu”¹³¹⁹ diye adlandırılan ve Ermeni, Gürcü, Çerkez çocuklarından oluşturulan kul ocağından ve eyaletlerin yerli halklarından oluşturulan Tüfenkçi birliklerinden bahsediyor. Kul ocağındaki askerler F. Sümer’in verdiği bilgilere göre, küçük yaştan saraya alınıp büyütülen Ermeni, Gürcü, Çerkez soyundan kabiliyetli köleler arasından muktedir olanları yükseltilecek, en mühim mevkilere tayin edilirdi. Şah Abbas hatta köleleri tedarik edip yetiştirmek, için bir de teşkilat kurdu. Bu, Yeniçeri Ocağı’nın daha küçük nispette bir benzeri idi. Bu ocağın reisine “Kullarağası” denirdi. Kul takımından olanlara yalnız mühim mevkiler verilmekle kalınmıyor, onlar aynı zamanda birçok oymakların başına da geçiriliyordu. Kullara sevgi duymayan Kızılbaş emirleri onları “Kara oğlu” adlandırıyorlardı. Bu ocağın dışında ikinci askeri birlik Şah Abbas eyaletlerin yerli halkından da Tüfenkçi birlikleri teşkil etmişti. Bunların reisine ise Minbaşı (binbaşı) denilirdi. F. Sümer Abbas’ın gerek kul sınıfını, gerek tüfenkçiler teşkilatını kurarken Osmanlı askeri teşkilatını örnek aldığını yazıyor. F. Sümer’e göre, gerek bu kullar, gerekse yerleşik halka mensup tüfenkçiler Kızılbaşlar’a karşı muvazene unsuru olarak ihdas edilmişti, fakat buna rağmen göçebe Türk oymakları eskisi gibi devletin ana direği vasfını taşımaktaydı. Fakat Şah Abbas’ın Türk oymakları ile ilgili olarak aldığı tedbirler F. Sümer’in söylediği gibi, zamanla Lur, Kürd ve Afganlı gibi unsurların siyasi bakımdan ehemmiyet kazanmalarına ve devletin yıkılmasına neden olmuştur.¹³²⁰

¹³¹⁹ Kendilerine rakip olarak çıkarılan kul sınıfına, asalet ve hizmet kıdemine ehemmiyet veren oymaklara mensup Türk emir ve askerlerinin sevgi duymadığını yazan F. Sümer, II. Abbas zamanında İran’ı ziyaret eden Avrupalı seyyah Chardin’in Kızılbaşlar’ın kullardan nefret ettiklerini ve bununla ilgili olarak onlara «Kara Oğlu» dediklerini de belirtir. Bkz: F. Sümer, Safevilerin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999, s. 148–149.

¹³²⁰ Faruk Sümer, a.g.e., s. 148–149.

Safevi ordusunun sayısı – O. Efendiyev’e göre, Safevi ordusunun sayısı ile ilgili batı ve doğu kaynaklarından bilgiler aktarır, o, bu konuda şöyle diyor: “Savaş sırasında Safevilerin düşmana karşı çıkardığı ordunun sayısı ile ilgili kesin bir bilgi elde edilememiştir. Muhtemelen, feodal hakimlerin savaşa katılımı derecesine bağlı olarak bu sayı sürekli değişmiştir. Bu durumu hatta sayıca az olan kaynaklar da onaylamaktadır. Bu konuda en değerli bilgileri Minadoi verir. O, çeşitli vilayetlerin feodallerinin savaşa çıkardığı toplam ordunun sayısını şöyle belirtir. İsfahan ve onun eyaleti 8 bin kişi, Kaşan – 4 bin, Save – bin, Sultaniye – bin, Kazvin – 12 bin, Erdebil – bin, Şiraz – 8 bin, Tebriz – 4 bin, Kum – 2 bin, Gence ve Gürcistan kısmı 4 bin kişi atlı veriyordu”.¹³²¹ Fakat O. Efendiyev bu listeyi tam bulmayarak, Safeviler devletinin Horasan, Şirvan, Çuhursad, Meşhed, Kerman vs. gibi birçok önemli eyaletlerini içermediğini söylüyor: Minadoi ‘Safeviler savaşa 60 bine kadar süvari çıkarabiliyorlardı’ fikrini belirtirken, şu ihtimali göz önünde bulundurmuştur, eğer bütün eyaletlerin hakimleri birlikte katılmış olursa, o zaman Safeviler savaşa 130–140 bin kişilik ordu çıkarabilirlerdi.” O. Efendiyev Horasan’a yapılacak saldırıyı def etmek için I. Şah Tahmasb’ın çağrısıyla Hicri 936 (1530)’da orduda bulunan Kadı Ahmet’in ordu hisselerinin terkihi, çeşitleri ve sayısı ile ilgili verdiği bilgilere dayanarak, Vakanüvisin bu resmi geçitte bulunan askerlerin sayısının 120 bin kişi olduğunu söylüyor. Kadı Ahmet’in verdiği bilgiye göre, Tahmasb ölümüne yakın onun 200 bin maaşlı (şah tarafından) Kızılbaş boylarından asker bulunmaktaydı. O. Efendiyev ise, eğer devletin bütün vilayetlerinden bir araya gelen orduların tamamını toplanmasının gerçekleşmediği dikkate alınırsa, bu rakamın gerçekliğe uygun olmadığı kanaatine varırız, diyor. Ve sonuç olarak o, bu

¹³²¹ Alessandri’ye göre, savaş zamanı askerlerin sayı 60 bin kişiyi buluyordu. 1586’da Safeviler sarayına gelmiş olan C. Vekyetti’ye göre de, “en dakik hesaplamalara göre, altmış bin kişiden fazla kişiyi silahlandırmak imkânsızdı...” bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 248.

veriler esasında, askeri yürüyüşler zamanı Azerbaycan ordu birliklerinin sayısının 120–150 bin kişi civarında olabileceği tahmininde bulunur.¹³²²

Minorsky eyaletlerin asker sayısının Chardin Seyahatname'sinde tahmini olarak verildiğini, fakat bu konuda adı geçen kaynakla Tezkiretü'l-Mülük arasında ciddi bir fark olduğunu yazıyor. Chardin'in verdiği istatistik şöyledir: Kirmanşah 6.000, Ermenistan (Çukursad) 5.000, Gürcistan 5.000, Horasan 7.000, Kandahar 8.000.¹³²³

Safevi ordusunda kullanılan silahlar – Kaynaklarda Safevilerin kalkan, kılıç, ateşli silahlar (müsketler) kullandıkları belirtilir. O. Efendiyev Alessandri'den aktardığı bilgilerde şöyle denmektedir. Ateşli silahların lülelerinin uzunluğu 6 karış (karış 9 düğmedir) idi ve onlar ağırlığı 3 unsiden (unsi – 28gr.) biraz az olan kumbaralar atıyorlardı. Onları öylesine kolaylıkla kullanıyorlardı ki, bu, ne yay tutmaya, ne de eğer gerekirse, eyerlerine sıkıca bağladıkları kılıca yapışmaya engel olmuyordu. Ateşli silahı arkada taşıyorlardı, şöyle ki, bir silah diğerinin kullanılmasına engel olmuyordu. O, Safevilerde hazırlanan silahın iyi kalitede olduğunu ve onlardaki silahın her hangi bir diğer halktakine göre daha üstün ve iyi yapılmış olduğunu kaydediyor.¹³²⁴

Safevilerde ateşli silah kullanımıyla ilgili O. Efendiyev Şah İsmail devrinde Safevilerin ateşli silahları olmadığına dair genel bir görüş olmasına rağmen I. Şah İsmail'in çağdaşlarından olan anonim tarihçi ve İbrahim Emini'nin 1500'de

¹³²² Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 249.

¹³²³ Minorsky, açıklama, s.160.

¹³²⁴ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 250.

Bakü'yü kuşatan Kızılbaşların yalnız tüfekten değil, hem de top ateşinden istifade ettiklerini yazdıklarını belirtir. Ayrıca, I. Şah Tahmasb'ın 1538'de Şirvan'a yürüyüşü sırasında, Kızılbaş ordusunun Bugurd kalesine karşı, toplardan yararlandıklarının da bilindiğini ekler. Bu bilgilere dayanarak O. Efendiyev, Safevilerin daha önceden ateşli silahlara sahip olduklarını, fakat muhtemelen, bu gibi silahların onlarda sayıca az olduğunu ve Avrupalılar sayesinde tesadüfî olarak onların eline geçtiğini ve Safevilerin ateşli silah üretmediklerini yazmaktadır.¹³²⁵

Savaş taktiği – Safevilerin güçlü düşmanlarına karşı direk mücadele yerine yıpratma taktiği uyguladıkları devrin kaynaklarından anlaşılmaktadır. Safeviler hem Osmanlı, hem de Özbek hanlarıyla mücadeleler sırasında bölgeyi harap ederek, halkı da oradan göçürürlerdi, ot dâhil, faydalanılacak ne varsa yakılıp yıkılıyorlardı. Böylece Kızılbaş askeri tarafından ağır ordunun iâşesini sağlamak imkânsız hale getirilirdi. Özellikle Tahmasb döneminde bu taktik sıkça kullanılmıştır. İrakeyn seferinin sonuçlarını anlatan F. Sümer de buna dikkat çekerek, şöyle diyor: “Tahmasb, Osmanlı ordusunu ancak mahsulü telef etmek, otlakları yakmak, kuyuları doldurmak ve buna benzer tedbirler ile harekâttan alıkoymanın mümkün olabileceğini ve bunlardan başka bir çare olmadığını açıkça söylüyor ve bu tedbirler alındığı takdirde Osmanlı ordusunun pek az bir zaman için İran'da kalabileceğini ifade ediyordu.”¹³²⁶ Bu taktiğin Şah Abbas tarafından da uygulandığı görülmektedir.¹³²⁷

¹³²⁵ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 250.

¹³²⁶ Faruk Sümer, a.g.e., s. 65.

¹³²⁷ F. Sümer bu konuda şöyle diyor: “Şah Abbas ağır Osmanlı ordusunun kışın savaşmamak adetinde olduğundan haberdar olup bu ordunun azıksız ve yemsiz hiçbir iş göremeyeceğini de biliyordu. Tebriz'i iki Osmanlı ordusu ziyaret ettiği halde hiçbir kazanç elde edemedi, üstelik ağır kayıplar da vererek geri dönmüştü. Fakat Abbas, sonradan yıktığı veya hasara uğrattığı kaleleri yeniden

Askerlerin maaşları – Minorsky atanan kişilerin gelirinin daha az olduğunu kaydediyor. Onların gelirleri tüm giderlerin %10'unun altındaydı. Askeri birimlerdeki görevlilerin sayısı sürekli değişiyordu. Ayrıca askeri görevlilerin hiyerarşisi tam belli olmadığı için bu konuda fazla bilgi bulunmamaktadır. Minorsky Du Man'ın "binbaşının 400-500 tümen ya da yüzbaşının 100 tümen maaş aldığı söylentisinde mübalağa olduğu kesindir, diye kaydettiğini, fakat vasıfsız bir Kızılbaş askerinin 7 – 12 tümen arasında maaş aldığını yazıyor. Della Valla döneminde bir askeri görevli 5 tümen (50 sequins) üzerinde maaş alırdı. Bu miktarla kendine iyi bir yaşam sağlayabilirdi. Asker maaşlarıyla ilgili Chardin ilginç bilgiler sunmaktadır. Onun verdiği bilgilere göre, iki yaşındaki gelecek askerlerin adına yıllık yarım tümen maaş kaydediliyordu. Askerler zamanlarını evlerinde geçiriyorlardı. Maaşlarını yardım hazinelerinden alırlardı. Bu ise bir kısım giderleri karşılıyordu. Aldıkları maaş yaklaşık 400 livres (9 tümen) idi. Halbuki, bunun iki katını kıyafetlerine harcıyorlardı.¹³²⁸

Mal veya eşya şeklinde ödenen maaşlar da bulunmaktaydı. Minorsky Tezkiretü'l mülük'te "Mal ve eşya çeki askerlere ödenir" diye yazıldığına dikkat çekerek, askerlerin alacaklarından bir kısmı mal olarak verilirdi, diyor. Bu malların çeki ise (gıda ve giysi) depolandıkları veya hazırlandıkları yerin adına yazılırdı. "Chardin başka bir yerde şöyle diyor; bir askerinin maaşı 250 francs (yaklaşık 5 ½

yaptırdı veya tamir ettirdi. İçine tüfek ve topla mücehhez birlikler yerleştirdi. Bunların kalelerini müdafaada gösterdikleri sebat ve cesaret 'Osmanlıların kale alınması muhaldir ve Osmanlı kale zaptetmekte Frenkten üstündür' şekilde Kızılbaşlar arasında yerleşmiş olan görüşün her zaman için doğru olmadığını meyadana koydu." Bkz: Faruk Sümer, A.g.e., s. 153.

¹³²⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 155.

tümen) idi. Rütbeliler ise 300 – 400 Francs (yaklaşık 7–9 tümen) idi. Bu miktarların 4/1'i avans olarak askerlerde bulunan çekler karşılığında ödenirdi".¹³²⁹

B. Askeri Görevliler - Askeri görevliler arasında Umera-i Cengi'yi oluşturan üyeler bulunmaktaydı: Gurçibaşı, Topçubaşı, Tüfenkçiağasıbaşı. Bunları askeri teşkilatın enüst makamları olarak da sınıflandırmamız mümkün. Umera-i Cengi'nin devletle alakalı önmeli kararlar alması ve onun üyelerinin askeri görevlilerden oluşması Safevi devletinde bu birimin ne denli önemsenmiş olduğunu gösterir. Bu görevliler devlethane emirleri olarak merkez teşkilatı içerisinde anlatıldı. Önemli askeri görevlilerden bir diğeri de Topçubaşı idi.

Topçubaşı – Tezkiretü'l-Mülük'e göre, o, yüzbaşılardan, binbaşılardan, topçuların ve tophane carçılarının¹³³⁰ aksakalıydı. Tiyullar, maaşlar, hemesalehler, Topçubaşının emrinde çalışanların bahşişleri ve beratları Topçubaşı tarafından onaylanırdı ve bu onaya esasen vezir-i âzam tarafından rakam (emir) verilir ve bundan sonra tenhah (para) alınırdı. Topçuların binbaşılık ve yüzbaşılık görevlerine atanmaları ve tophanenin carçılarının carçibaşılığına atamalar ve onların emrinde çalışanların atanmaları ve bunlarının tümünün maaşlarının, tiyullarının, hemesalehlerinin belirlenmesi topçubaşının raporları esasında gerçekleşirdi. Bu raporlara vezir-i âzam talika yazdıktan sonra rakam-ı eşref verilirdi. Topçubaşı topçularla ve tophane-i mübarekle¹³³¹ ilgili meselelere bakıyor ve kararlar veriyordu. Arkam-ı ve ahkâm-ı mülazimat,¹³³² tiyullar, hemesale, tenha-i berati (topçuların

¹³²⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 155.

¹³³⁰ Carcı – tellal.

¹³³¹ Tophane-i mübarek - Şahın tophanesi.

¹³³² Arkam-ı ve ahkâm-ı mülazimat - Atamalarla ilgili emirler

bahşıleri ve beratları) topçubaşının imzasına ve damgasına sunulurdu. Topçuların nüshe-i sanları¹³³³ topçubaşının huzurundaki topçu bölüğünün mustevfisi ve veziri tarafından Haşmetmeap'a okunurdu.¹³³⁴ Minorsky Topçubaşı'nın aldığı maaşın azlığını göz önünde bulundurarak, Topçu bölüğünün önemsizliğini anlatır.¹³³⁵

Minorsky topçubaşı görevi ile ilgili Chardin'in verdiği bilgileri eleştirerek, şöyle demektedir: "Topçubaşı bölümündeki açıklamalar Chardin'in '1655'de (1044 H. K.) Topçu sınıfı kaldırıldı' açıklamasıyla çelişiyor. Aslında bu grup Şah Sultan Hüseyin'in Horasan yürüyüşünde bulunmuştur."¹³³⁶

C. Safevi kaleleri ve onların yapısı – Savaşlar sırasında taşıdıkları önem sebebiyle burada bazı Safevi kaleleriyle ilgili bilgi vermeyi uygun görüyoruz. E. Çelebi'nin Seyahatnamesinde birçok kaleden bahsedilmektedir, bunlardan önemli birkaçından burada bahsedeceğiz. Bu kaleler Kasr-ı Şirin, Derecezin, Selmas, Urmiya, Kirmanşah, Elbak kaleleridir.

E. Çelebi'nin eserinde **Kasr-ı Şirin** kalesi ile ilgili bilgiler yer alır. Burada Kasr-ı Şirin'le ilgili şöyle denmektedir: "Burayı kisralardan Malik Perviz diktirmiştir. Sonra Harun Reşid'in kızı, Şirin adlı bir kız burada bin köşk diktirmekle o kerem sahibi kızın ismi ile anılmış ve bura Kasr-ı Şirin denilmiştir. Tarihlerde eski adı Kasr-ı Perviz'dir. Şimdiye kadar Acem İrakı'nda Bağdat'a yakın ve güney çölleri içinde tek kalmış bir latif köşk iken karga yuvasına dönüşmüştür. Bu kent Harun

¹³³³ Nüshe-i san - Ordu defteri / yoklama defteri.

¹³³⁴ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 51-52.

¹³³⁵ V. Minorsky, Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), Londra 1943, Açıklama, s. 120.

¹³³⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 120.

Raşid devrinde o kadar güzel imiş ki, bağ ve bahçeleri bir menzil yer tutarmış... Şimdi de binalarının yıkıntıları bulunmakta. Burayı Timur dağıtmıştır. Şirin, Hemedan ve Hilvan kentleri birbirine yakın olup, üçü birlikte sacayağı şeklinde yerleşmiştir. Kasr-ı Şirin doğu taraftan Kazvin kentine yakındır. Burası şimdi de dağılmakta. Önceleri çok dayanıklı bir kale ve sağlam bir inşaat imiş. Etrafı tam on iki bin adımdır. Şimdi de inşaatlardan az-çok kalmış. Çevresinin yirmi yerinde kapı işareti görülmektedir”.¹³³⁷

E. Çelebi'nin Seyahatnamesinde anlatılan **Derecezin** kalesi ile ilgili bölüm Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında incelenmiştir. Burada kale yapısıyla ilgili ilginç bilgiler yer almaktadır. Bu kaleyle ilgili E. Çelebi şunları anlatır: “Burası Tahmasb zamanında sultanlık imiş. Sonra Sultan Murad'a Bağdat'ı veren şah Safi, Hemedan, Derecezin, Erdebil, Kazvin gibi kentlerin Acem elinde kaldığına şükrederek, bu kalenin değerini anlayıp onu hanlık etmiştir. Şah Safi Derecezin hanlığını Bağdat'tan Murad hanın amanı ile çıkan Halef hanın kardeşine vermiştir. Üç bin askeri, bin kişi kale **nökeri, dizçökanağası, kelenteri, darğası, münşisi, yasavulağası, korçubaşısı, kadısı, hace-i enamı, şerifler-şerifi, kalesinde güzel topları, kafi miktarda cebbhanesi** vardır”. Derecezin kalesiyle ilgili E. Çelebi şunları da anlatır: “Dört taraftan derin hendekle çevrilen büyük bir rabattır¹³³⁸. Kelenteri Karçıkay ağanın anlattığına göre yedi bin ev, yedi cami, beş medrese, on mektep, yedi han, dört hamam, yedi bin bağ ve bostan, altı yüz dükkânı vardır. Ama çarşısının süsü püsü, berber dükkânlarının güzelliği tarife layıktır... Suyu ve havası latif, bahçeleri, köşkleri süslü ve oldukça güzel bir kenttir. Çok ucuzluk, olduğuna

¹³³⁷ Z. Bayramlı, B. Ezizli, Azerbaycan Evliya Çelebi'nin 1654-cü il “Seyahatname”sinde, Bakü, “Azerbaycan” Neşriyatı, 2000, s. 129–30.

¹³³⁸ Ribat – tekke/ zaviye/ fakir talebelerin ve sofilerin yaşaması için yer.

göre burada kimse tahıla ve bitkiye muhtaç değildir. Bütün ahali dehkân (çiftçi) olduğundan kendileri için ekip-biçer ve ihtiyaçlarını karşılıyorlar. Hatta bir tohumdan seksenini elde ediyorlar. Burası eski zamanlar çok küçük bir kasaba imiş. Yazdigird şahtan çok sonra bu aşağı rabat 740 (1339)'ta yapılmıştır. Ahali **üstürlab** ve hesap ilmine çok değer veren Aristotel gibi tedbirli bilgi sahipleridir.”¹³³⁹ Bu paragraf aynı zamanda Sultanlık ve Hanlıkla ilgili bilgiler içerdiğinden önem taşımaktadır. Biz sadece bu kale ile ilgili bilgiler arasında Sultanlığın Hanlığa dönüştürüldüğü konusunda bilgilere rastlamaktayız.

E. Çelebi'nin **Selmas Kalesi** ile ilgili verdiği bilgilere esasen kalenin hem içinde, hem de dışında Han sarayı vardı, Han iki bin nökere sahipti. Kalede beş yüz dizçöken¹³⁴⁰ nökeri, müfti, darğa, münşi ve kelenter, yasovulağası, şahbenderi, mehmandar bulunmaktaydı. Ahali at biniyordu. Köylerinin ahali gizli olarak Sünni mezhebine inanıyordu. Kale ahali ticaretle uğraşıyordu. Kentin çevresinde ise kale duvarları yoktu, bunun yerine dört tarafında hendek kazılmıştı. Üç kapısı vardı. Rumiye kapısı kibleye, Tesevi kapısı batıya, Tebriz kapısı doğuya açılırdı. Kalenin dışındaki kasabaların etrafı yedi bin adımdı.¹³⁴¹

E. Çelebi **Urmiya kalesinin** yapısını şöyle anlatır: “Kalede dört bin asker ve o cümleden topçu ve cepheciler de vardır. Özdemiroğlu Osman Paşa'dan beri yeddi bin sedd barıtı (sedd engeli), dört kere yüz bin güllesi ve üç yüz on adet topları

¹³³⁹ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 125.

¹³⁴⁰ **Dizçöken ve Dizdar** - Z. Bayramlı ve B. Ezizli'nin araştırmasında Dizçöken ve Dizdar kelimeleri şöyle izah edilmektedir. “Dizçöken – kale koruyucusu; dizçökenler kaleleri koruyan özel bir birlikti; dizdar – (Dizçökenagaşı) ise kalebeyiydi. Kalebeyiler direk merkeze bağlı idiler.” Bkz: Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 147.

¹³⁴¹ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 91.

vardır. Aşağı tabakada yetmiş adet balyemez torlar vardır ki, Erzurum ve Tebriz'in kapılarındaki toplarına benziyorlar. Hendeği üzerinde bir tahta köprü vardır ki, her gece onu kaldırırlar. Kale içerisinde kus, nefir, geranay, zurna, davul ve kudum musiki heyeti de vardır. Kalenin dışında hiç bir güzel yer yoktur. Bu Urmiya çölünde beyaz kuğu kuşu kimi dayanmış nurlu bir kaledir. Fakat hendeğin kenarında bir çövkân meydanı ve küçük bir köşk vardır ki, o da Havga köşküdür. **Doğrusu kale korumak acemlerin işidir.** Bu kale topraktan olsa da kapı ve duvarlarında hendek altında bitki ve hiç bir ot bitmiyor. Bu kalenin güneydoğusunda bir göl vardır ki, suyu zehir kimidir. Kaleden bir konak uzaktır. Urmiya şehrine bir top ateşi menziline olup kalenin kuzeyindedir. Kalenin havası ılımandır. Urmiya eyaletinde hanın on beş bin askeri vardır. Ve bunların hepsi şah ekmeği yiyorlar. Diğer nökerler de yirmi bin olur. Bütün ahalisi Şafii mezhebinden olduğuna göre şah tarafından bir müftü gelip onları Caferi mezhebine davet etmektedir. Adamların hepsi silahlı dolaşıyorlar. Ama yararlı ve cesaretli değiller.”¹³⁴²

E. Çelebi **Kirmanşah kalesiyle** ilgili şu bilgileri verir: “Burayı Şah İsmail diktirdiğinden adına (Kirmanşah) diyorlar. Hemedan toprağında geniş bir çölde kerpiç yapılı güzel bir kaledir. Beş köşe şekilde dikilmiştir. İki kapısı ve bin nökeri vardır. Ayrıca sultanlıktır. Şimdi şahın veziri Şeyh Ali hanın idaresinde olup, kentteki Sultan onun burada vekilidir. Burası Luristan sınırında en büyük kenttir. İmaretlerinin tamamı, bağ ve bahçeleri de güzeldir.”¹³⁴³

¹³⁴² Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 74.

¹³⁴³ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 124.

Evliya Çelebi **Elbak kalesiyle** ilgili şunlar anlatılır: “Elbak kalesi – bu adın verilmesinin sebebi odur ki, kaleyi 694’de Muhammed şah Kazan zamanında Tebriz şahbenderi olan Ali Baki adlı şahıs yaptırmıştır. Ali Baki’ye Moğol ve Kürtler yanlış olarak Elbak diyorlar. Kale şimdi Van, Azerbaycan, Urmiye, Ucan şehirlerinin arasında ve dağ eteğinde dört köşe (kare) şeklinde küçük bir kaledir. Kalenin yasavulağası, dizçöken ağası ve şahın daha çok özen gösterdiği dizçöken tüfenkçileri de vardır...”¹³⁴⁴

Buradaki bilgilerden çıkardığımız sonuca göre, bazı kaleler Sultanlık veya hanlık merkezleriydi ve kalede hizmet eden hizmetlilerin yanı sıra hanların ya da sultanların askeri birlikleri (yasavulağası, dizçöken ağası ve dizçöken tüfenkçileri, topçular, askerler, silahlar, toplar, mehter takımı, şahın maaşlı askeri birlikler) vardı. Burada anlatılan kalelerin aynı zamanda Sultanlık veya Hanlık olması ilgi çekicidir.

¹³⁴⁴ Z. Bayramlı, B. Ezizli, a.g.e., s. 56.

6. BÖLÜM

DİNİ YAPI

Safevilerin dini ve mezhebi yapısı “Safevi Tarikatı” bölümünde anlatıldığından burada sadece Tezkiretü’l-Mülük’te isimleri geçen birkaç önemli din görevlisinden bahsedeceğiz. Oktay Efendiyev’e göre, feodaller sınıfının üçüncü grubunu Safevilerin sınıfsal dayanağı olan ve onların pek çok yönünden yararlandıkları yüce Müslüman Şii ruhanileri oluşturuyordu. Bu gruba şeyhülislam, kadınlar, cuma camilerinin imamları, vaizler, hatta vakıf işleri müdürleri dâhildi. Bu ruhanilerin bazıları bürokratik devlet teşkilatında önemli görevlere getiriliyorlardı.¹³⁴⁵

Minorsky ruhanilerle ilgili şöyle diyor: “Safevi sultanları, dinin ve din adamlarının etkisine karşı, örf mahkemelerinin sayısını çoğaltarak, yargıda kargaşa yaratmakla din adamlarının etkisini azaltmıştır”. Örf mahkemeleriyle ilgili o, Chardin’den şu ifadeleri aktarır: “Örf mahkemeleri şah tarafından tüm yargı alanlarında örf ve şeriat çatıştığında yetkilendirilirdi”.¹³⁴⁶

Oktay Efendiyev, Safeviler devletinde ruhanilerin Azerbaycanlılarla, Farslarla, kısmen de Araplarla temsil olunduğunu belirtir. Hıristiyan ruhanilerin ise Müslümanlardan aşağıda yer almalarına rağmen, pek çok yetkiden yararlandıklarını,

¹³⁴⁵ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safeviler Dövləti, Bakü 1993, s. 196.

¹³⁴⁶ V. Minorsky, Tadhkirat al-Mulūk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), Londra 1943, Açıklama, s. 110.

Ermeni ruhanilerin üst kademelere ve genellikle vergiden muaf olan geniş manastır topraklarına sahip olduklarını yazıyor.¹³⁴⁷

Dini yapı içerisinde yer alan önemli görevliler – Tezkiretü'l-Mülük'te üst düzey dini görevliler arasında Mollabaşı, Sadr (sadr-hasse ve amme), Şeyhü'l-islam, Kadı ve Kadıaskerin ismi geçmektedir. Bunların ortak özelliği mahkemelerden sorumlu olmalarıydı. Bu görevler arasında hiyerarşik değişiklik zaman zaman yapılmıştır. Divanbeği de bu görevlilerle beraber anılır, mahkemeler onun yönetiminde keşikhanede yapılırdı.

Mollabaşı – Tezkiretü'l-Mülük Mollabaşı görevinin anlatımıyla başlamaktadır. Onunla ilgili Tezkiretü'l-Mülük'te şunlar anlatılır: “Mollabaşı – mollaların başı demektir. Safevi monarşisinin başlangıcında bu unvan belirli bir görev değildi. Fakat genellikle fudala o zaman fiilen mollabaşıydı ve şahın meclisinde tahtın yakınında oturlardı. Şahın hizmetinde bulunan seyitlerden ve fudaladan hiç kimse mollabaşından daha yakında oturmuyordu”.¹³⁴⁸

Mollabaşı görevi ile ilgili Minorsky şöyle diyor: “Mollabaşı hakkında Avrupalı seyyahlar ve araştırmacılar bilgi vermiyorlar. Çünkü bu görev aslında Şeyhülislamlık göreviydi”. Minorsky'ye göre, bu görev Nadir şah dönemine kadar devam etmiştir. **Cedidü'l-ektişaf** meşhur “Nadiri kitabı”nın yazarı Muhammet Kazım'ın anlattığına göre, Abdül Hüseyin Mollabaşı Nadir şahın saltanata geçtiği günden bir gece önce (Mart 1736, 1148) öldürüldü. Öldürülme nedeni ise “herkes

¹³⁴⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 197.

¹³⁴⁸ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 41.

Safevi yandaşıdır”, söylemesiydi. Nadir onun yerine Konstantinopol’daki elçilik heyetine üye olan Molla Aliekber’i atadı”. Daha sonraki dönemlerde mollabaşı unvanı şehzadelerin öğretmenleri için kullanılmıştır.¹³⁴⁹

Mollabaşı’nın görevleri – Mollabaşının görevleriyle ilgili anlatılanlardan anlaşıldığı üzere, onlar (yani “efzali fudala”) öğrencilerin ve müstahakkın aylık talebinde (istida-i vazife) bulunuyorlardı, haksızlığa uğrayanların hakkını iade ediyorlardı, suçlulara af talebinde bulunuyorlardı. Tezkiretü’l-Mülük’ten anlaşıldığı üzere, mollabaşılar şerri konular üzere araştırma yapıyorlardı, adalet davaları talimi (talim-i adiyе) yapıyorlardı ve şerri işler dışındaki işlere müdahale etmiyorlardı.¹³⁵⁰

Tezkiretü’l-Mülük’ün yazarı mollabaşı görevinde bulunanlardan bazılarının isimlerini verir ve onlarla ilgili bazı ilginç konuları anlatıyor: “Şah Sultan Hüseyin’in son dönemlerinde **Mir Muhammet Bağır** adlı bir âlim, çağdaşı Ağa Cemal’den seviyece (bilgili olma açısından) daha zayıf olmasına rağmen, mollabaşı makamına yükselir. Şahla yakın ilişkisi nedeniyle Çehar Bağ medresesini kurarak, orada müderrislik yapar. O, helal vücuhatin alış verişini yapar ve şah her zaman olduğu gibi sadakaları ona, (ihtiyacı olanlara ulaştırması için) gönderirdi. Onun ölümünden sonra Molla Muhammet Hüseyin adlı birisi mollabaşı oldu. O, adı geçen medresedeki eğitim dışında mollabaşılara ait diğer görev ve yetkileri de uyguluyordu.”¹³⁵¹ Tezkiretü’l-mülük’te ismi geçen Muhammet Bakır Meclisi ile ilgili Minorsky şu yorumda bulunmaktadır: “Şah Sultan Hüseyin döneminde bu görev **Muhammet Bakır Meclisi**’ye verildi. Şah Sultan Hüseyin 1694’de (1105 H.

¹³⁴⁹ Minorsky, Tezkiretü’l-Mülük, Açıklama, s. 110.

¹³⁵⁰ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 41.

¹³⁵¹ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 41.

K.) tahta oturur. Gerçek şu ki, Meclisi'nin Şah Süleyman dönemindeki resmi görevi Şeyhülislamıktı. Muhammet Baki Meclisi 73 yaşında martın 29'da 1699'da (1110 H. K., 27 Ramazanda) vefat etmiştir".¹³⁵²

Sadr / Sedaret-i Hasse ve Amme – Oktay Efendiyev sadr makamının tarihçesiyle ilgili şu bilgileri verir: "Sadr makamı ve onun görevleri ilk kez Safevilerde ortaya çıkmamıştır. Teymuriler devrinde, Karakoyunlu ve Akkoyunlu sülalelerinin hâkimiyeti zamanında biz sadrlara rastlıyoruz". Oktay Efendiyev sadrla ilgili şunları söylüyor: "Sadr dini teşkilata liderlik yapıyor ve antifeodal harekâtların karşısının alınması, kökünün kurutulması, aynı zamanda her yerde Şiiliğin yayılması, kuvvetlendirilmesi için sorumluluk taşıyordu".¹³⁵³ Süleyman Memmedov'a göre, **Sadr** dini idareleri yönetiyordu. O, dönemlerin antifeodal hareketinin önünü almak ve yatıştırmakla birlikte, her yerde Şiiliğin yayılması ve kuvvetlendirilmesiyle sorumluydu.¹³⁵⁴

Tezkiretü'l-Mülük'e göre, Sedaret-i Hasse ve Amme şariat hâkimlerinin (hukkam-i şer), vakıfların mübaşirlerinin (vübaşirin-i evkaf) ve seyitlerin, ulemanın, müderisin, şeyhülislamın, pişnamazın (imam), kadının, mütevellinin, hafızın vs. hademe-i mezaratın (mezar hizmetlileri), medreselerin, camilerin, **begai'l hayır**'ın¹³⁵⁵ aksakalını atıyordu. Onun emrinde vüzara-i evkaf, nüzzar (nezaretçiler),

¹³⁵² Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 110.

¹³⁵³ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 231.

¹³⁵⁴ Süleyman Memmedov, Azerbaycan XV.-XVIII. Esrin I. Yarısında, Bakü 1982, s. 50.

¹³⁵⁵ Begai'l hayır – Bega "boge"nin çoğuludur. Hanegah, tekke ve türbelerin tamamına denmekteydi. Bkz: M. Mo'in, a.g.e., cilt 1, s. 555.

mustevfiler, vakıfların muharrirleri, gessallar (gusul yapanlar – ceset yıkayanlar) ve heffarlar (kazıcılar) ve diğer görevliler bulunmaktaydı.¹³⁵⁶

Sadr-ı âzam olmadan Alîcah Divanbeği dört önemli suça (divan-ı ihdas-i arbaa'ya yani cinayete, tecavüze (izale-i bekaret), dış kırmaya ve kör etmeye bakamazdı (yargılayamazdı) ve diğer şeriat hâkimleri adı geçen bu suçlara (yani ihdas-ı arbaa'ya) müdahale edemezlerdi. **Serkar-ı Feyz-i Asar**'ın¹³⁵⁷ şeriat işleri (umur-ı şer) yalnız sadr-ı hassenin yetkisindeydi ve sadr-ı memalik onlara müdahale edemezdi. Sadrların özel görevleri kısaca aşağıdakilerden oluşmaktadır. Alîcah sadr-ı hasse Cumartesi ve Pazar günleri divanbeği ile birlikte Alî Kapu Keşikhanesinde otururdu. İran'ın mahallarına; Yezd, Ebergu, Nain, Erdistan, Fomen (?), Qumişa (?), Netenz, Mahallat, Dilican, Hansar, Bururud (?), Fereydun, Rar, Nezdeç, Kiyar, Çaplık, Curfa dagan (=Gulpayagan), Kemere, Ferehan, Kaşan, Kum, Save, Mazandaran, Esterebat (Astarabat), Geraylı, Hacılar ve Kebutcame'nin şeriat hakimlerini sadr-ı hasse atıyordu ve sadr-ı hasseye ait olan işleri adı geçen vilayetlerde naib-i südera (sadrın vekili) ve sadr-ı hassenin diğer mübaşirleri (vekilleri) yapıyorlardı.¹³⁵⁸

Sadrın görevleri – Vakıfların mübaşirlerinin atanması, azli, görev devri sadr-ı hasse ve amme'ye aitti. Onlar şeri olmalarına rağmen, ne şeriat hâkimleri, ne de

¹³⁵⁶ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 42.

¹³⁵⁷ Serkar-ı Feyz-i Asar – Minorsky **İsfahan Daru'l-saltanatı'nın Ummalı**'nın görev ve yetkileri bölümünde Serkar-ı Feyz-i Asar'ın **vezir** ve **mustevfisinden** bahsediyor. Minorsky'ye göre, serkar-i feyzi asar çok teşrifatlı bir kurumun adıdır. Bu kurum **Sadr-ı hassanın** yetki alanındaydı. Minorsky Alem Ara'da II. Şah İsmail'in saltanatı döneminde, **Mirza Şükrullah** adında bir **Vezir-i Azam**'dan bahsedildiğini ve “Sultan Muhammed Hudabende'nin onu hem Horasan'ın “Vezaret ve Mümeyyizliği”ne hem de “**Serkar-i Feyzi Asar**”ın tevliyetine (vakıf yöneticiliğine) atadığını yazıyor. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 146.

¹³⁵⁸ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 42.

sadrlar onlara müdahale etme yetkisine sahip değillerdi. Fakat vakfın kurucusu kim olursa olsun kanunen (şer’en) mütevelliyi ve sahibi ihtiyarı (vekili) atardı. Mütevellî (yönetici) olacak kimseyi değiştirmek kutsal ve kusursuz şeriata zıttı.” Diğer yandan sadr-ı memalik şeriat hâkimlerini ve vakıfların mübaşirlerini atamak yetkisine sahipti. Onları sadr-ı hassenin adı altında sıralanan mekanların dışından, memalik-i mehruseden (yani Azerbaycan’daki, Fars’taki, Irak’taki, Horasan’daki) mezarattan, medreselerden ve camilerden atıyordu.¹³⁵⁹ Sadrın (Sadr-ı Hasse) görev ve yetkileriyle ilgili Minorsky şunları söylüyor: “Sadrın görev ve yetkiler Safevi döneminde ciddi değişime uğradı. Alem-ara’da Safevi devletinin ilk dönemleri ile ilgili bölümde sadrların görev ve yetkileri şöyle özetlenmektedir: “Onlar seyitlere ve ruhanilere öncelik tanımalı ve onların (seyitlerin ve ruhanilerin) yardımcıları gibi görev yapmalılar. Vakıfların oluşmasında ve dini dünyevi işler için para ödemede gecikme yapmadan görev yapmalılar”.¹³⁶⁰ İskender Bey Münşi’nin verdiği bilgilere göre, Safevilerin başlangıcında Sadrın görevleri şunlardı: Seyitler ve sarıklılara bakmak, onların işlerini düzenlemek, vakıf paralarını toplayıp, şerri yerlerine sarf etmek. Sadaret (sadirlik, evkaf nazırlığı) mansabı seyitlerden başkasına verilmezdi. Seyitleri ve sarıklıları himaye etmeli ve onların işlerinde temsilciler gibi faaliyet göstermeliydi, Vakıfları yönetmeli ve şeriat amaçları için para vermeliydi.¹³⁶¹

¹³⁵⁹ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 42.

¹³⁶⁰ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 111.

¹³⁶¹ İskender Bey Münşi, Tarih-i Alem Ara-i Abbasi, Çeviri Genceli, yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tercüme No: Ter/51, I. cilt, II. kısım s. 245; Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 231.

Safevi monarşisinin bazı dönemlerinde sadr-ı hasse ve amme görevi tek kişiye havale edilirdi.¹³⁶² Minorsky'ye göre de, Şah Tahmasb döneminde iki Sadr vardı, fakat bu ikisi henüz Amme ve Hasse adı altında ayrılmamıştı.¹³⁶³

Minorsky Chardin'den ve Kaempfer'den sadr-ı ile ilgili bilgiler aktararak, sadr-ı mevkiini şöyle açıklıyor. Chardin sadr-ı "yüce ruhani" adlandırır ve bu görev Osmanlı'daki müfti-i âzâmın görevine benzemektedir. Chardin'e göre, sadr "divani-i ruhani" başkanıdır. İlk başlarda sadr, "sadr-ı mekufat" (vakıflar sadr-ı) adlandırılır. II. Şah Abbas, sadr-ı'nın nüfuz ve etkisini azaltmak için onu Vezir-i Azam yaptı. Böylece sadr-ı makamı 18 ay boş kalır. Şah Süleyman sadr-ı'nın görevini sadr-ı hasse ve sadr-ı amme olarak ikiye ayırır. Kaempfer'e göre, bu olay 1670'de (H. K. 1081) gerçekleşti. Şah Süleyman sadr-ı hasseyi yalan tanıklık için cezalandırarak, görevden aldı ve kendisi yeni sadr-ı'nın atanmasına kadar vakıfların sorumluluğunu üstlendi.¹³⁶⁴

Oktay Efendiyev İsmail ve Tahmasb'ın şahıslığı zamanında vezir ve sadr görevlerinin sık sık iki ayan tarafından aynı zamanda uygulandığının kaynaklar tarafından onaylandığını belirtir. O. Efendiyev'e göre, görevin arazilere göre (Hasse ve Memamlık) iki şahıs arasında bölünmesi yalnız sadaret için değil, hem de vezaret için de geçerliydi. Oktay Efendiyev bu konuda bazı batılı araştırmacıların düşüncelerini de aktarıyor. O, R. Savory'nin bu iki görevin arazi üzere paylaşımının tesadüfî ve geçici olduğunu ve bu iki şahısın her birinin eşit haklara sahip olup benzer görevleri uyguladıklarını, bu durumun ise onların hâkimiyetini sınırlamak amacıyla yapıldığını kaydettiğini belirtir. Oktay Efendiyev'e göre, R. Savory yegâne

¹³⁶² Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 42.

¹³⁶³ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 111.

¹³⁶⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 111.

muhtemel varsayımı görmezden gelmiştir. Sadr ve vezirlerin çift olması, memalik ve hasse vilayetlerinin mevcutluğu ile alakalıydı.¹³⁶⁵

Hasse ve memalik ayrımının I. Şah Sefi (1629–42) zamanında kesinlik kazandığını yazan Oktay Efendiyev'e göre, divani (devlet) ve hasse (saltanat) toprakları arasında biraz daha geniş, daha genel farklar vardı.¹³⁶⁶ Minorsky'ye göre, Sadr-ı hasse halise-i saltanat ve sadr-ı amme halk mülklerinin işlerine bakıyordu. Sadr-i hasse sadr-ı ammeye göre rütbe açısından daha üstündü. Meclislerde sultanın sağ tarafında (sadr-i hasse) ve sol tarafında da Vezir-i Âzam yer alırdı. Sadrlar genellikle “Nevvab” adlandırılırdı ve saltanat sülalesiyle evlenirlerdi. Minorsky sadr-ı hasse ve ammeyi iki seçkin ruhani makam (Sadr-ı hasse ve Sadr-ı amme (ya da Sadr-ı memalik)) olarak gösterir. Ona göre, istisna durumlarda bu iki görev tek kişiye verilirdi. Tezkiretü'l-Mülük'te sadr-ı hasse'nin divanbeyi mahkemesinde dini (şeriat) temsilcisi olduğu açıkça söylenmiştir. Sadr-ı hassenin görev ve yetkilerinin açıklanması divan ve hassenin yetki alanlarının sınırını belirleyici unsurdur. Minorsky'ye göre, sadrın divanbeyi mahkemesinde bulunması Safevi sultanlarının, din adamlarının bağımsızlığını sınırlamasının bir göstergesidir.¹³⁶⁷

¹³⁶⁵ R. Seyvori XVI. yy.da (Safeviler başlangıcında) Safevi devletinin arazisinin memalik ve hassalara bölünmediğini iddia ediyor ve “Tezkiretü'l-mülük”teki verilerden hareketle Sadret görevinin Hassa ve Amme'ye (memalike) göre ayrılmasını sıradan bir deneyimden oluştuğunu yazıyor. Oktay Efendiyev R. Savory'nin sadrla ilişkili görüşlerini de eleştirir. O, Tezkiretü'l-mülük'te geçen ifadelerle (bazı hükümdarların zamanında Sadr-ı Hasse-i Amme (görevleri) yalnız bir şahsa verilirdi) dikkat çekerek, şöyle diyor: “Eğer onların arasında görev paylaşımı olmasaydı, bir göreve iki şahsın atanması nasıl açıklanabilir? R. Seyvori'nin iddia ettiği gibi, iki sadrın, iki vezirin Safeviler devletinin bütün arazisinde eşit haklarla, aynı görevleri uyguladıklarını söylemek mantık açısından kabul edilemezdir. Yani, görev paylaşımının olması gerekirdi ve bu paylaşımın devlet, şah vilayetleri esasında olmadığını söylemek için elimizde her hangi bir gerekçe yoktur.” Bkz: Oktay Efendiyev, *Azerbaycan Safevi Devleti*, s. 232-233.

¹³⁶⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 233.

¹³⁶⁷ Minorsky, *Tezkiretü'l-mülük, Açıklama*, s. 111.

Sansun'un verdiği bilgilere göre, İslam kuralları yeni Müslüman olanlar için zor olduğundan, sadr onlara Hıristiyan dinine dönmeye izin verme yetkisine sahipti.¹³⁶⁸

İskender Bey Münşi Şah Abbas döneminde Sadaret makamından “Nevvab-ı Giti Sitani” (Dünyayı feth eden Padişahın büyük sadırları) diye bahsetmektedir. Şah Abbas zamanında bu yüksek sadırların yedi kişi olduğunu söylüyor. Onlardan Mirza Refi diye bir zatın adını veriyor ve daha sonraları mütevellilik, müteveli mühürdarlığı ve esnaf işlerinin tek kişinin başkanlığında birleştirildiği buradaki bilgilerden anlaşılmaktadır.¹³⁶⁹

Safeviler devrinde ilk sadr Mevlana Şemseddin Lahici (Gilani)¹³⁷⁰ olmuştur. Safevilerin başlangıcında bu görevde bulunanlarla ilgili O. Efendiyev devrin kaynaklarından şu bilgileri aktarır: “Hicri 909 (1503–1504)'da **Kadı Muhammet Kaşani** “sadaret”liye geçirildi. Fakat o, H. 915 (1509–1510)'te günahsız insanların öldürülmesinde ve diğer kabahat işlerde suçlanarak, idam edildi. Hondemir'in hikâyesinden anlaşıldığı üzere, Kadı Muhammet Kaşani'nin idam edilmesine sadrın yüksek nüfuzunu kıskanan ve onun devletin bütün işlerine karışmasından memnun

¹³⁶⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 111.

¹³⁶⁹ “Mirza Refi de bu yüksek hanedanın yani Hazreti Ala'nın damatlığı şerefini elde ederek, Mirza Rezi'nin yerine vekâleten değil, kendisi asaleten sadaret makamını elde edip, kendi namına tuğra çekerek, sadaret hükümleri yazmak izni aldı. Mir Refieddin Mehmet Halife, bin otuz dört (1034) senesinde Cenabı Hakkın rahmetine kavuştu. Yüksek sadaret makamı mütevellilik ve müteveli mühürdarlığı, Evkaf işleri tam istiklal ile onun yerine gelene verilip, bu işler birleştirildi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi Ter. No: Ter/51) III. cilt, III. kısım s. 373.

¹³⁷⁰ Mevlana Şemseddin Lahici (Gilani) - İsmail Lahican'da Kerkiye Mirza Ali'nin sarayında olduğunda Mevlana Şemseddin İsmail'in eğitimcisi olmuştur. İsmail Kuran'ı onun yanında öğrenmiş, aynı zamanda Fars ve Arap dillerini benimsemişti. O, H. 906 (1501)'de Sadr olarak atanmış, “vilayetlerin vakıf idarelerini (Mevkufat-ı memalik) eline alarak inam sancağının kapılarını açmıştır. Bkz: Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 231.

olmayan vekil Necmeddin Mesut'un fitneleri sebep olmuştu. Sadr görevi **Emir Seyit Şerifeddin Ali Şirazi**'ye verildi. Fakat çok geçmeden, H. 917 (1511–1512)'de vekil Necmi Sani'nin düşmanca yaklaşımı yüzünden istifa etmeye mecbur kaldı ve Şiiilerin kutsal yerleri olan Kerbela'yı, Necefi ziyaret etmek bahanesiyle sarayı terk etti. Boş kalan göreve Nimetullah Kermani'nin soyundan olan **Emir Nizameddin Abdülbaki Yezi** atandı. Hondemir yazıyordu: "Emir Necmi'nin (ona) büyük iltifatı sayesinde onun mansıp ve liyakat yıldızı mutluluk ve saadetin yüksek zirvesine ulaştı". Maverünnehr'e yürüyüşe yola koyulurken Necmi Sani onu kendisine vekil görevinde yardımcı olarak atamıştı. Necmi'nin ölüm haberini alır almaz Şah İsmail Emir Nizameddin'i resmen vekil olarak tanıdı. Bu sırada sadr görevine tekrar atanan **Emir Şerifeddin Ali Şirazi** yeniden sarayda peyda oldu. Her ikisi de (vekil ve sadr) Çaldıran savaşında (H. 920/1514) ölünceye kadar görevlerinde kaldılar. **Çaldırandan sonra vekil ve sadr görevleri boş kaldı.**"¹³⁷¹

İskender Bey Münşi'nin verdiği bilgilere göre, sadr makamına sadece seyitler atanabilirdi. "Bu vilayet sülalesinin kanunları gereğince, seyitler ve sarıklılara bakmak, onların işlerini düzenlemek, vakıf paralarını toplayıp, şerri yerlerine sarf etmek, !!! sadaret (sadırlık, evkaf nazırlığı) mansabı seyitlerden başkasına verilmezdi. Bu yüksek makama I. Şah İsmail zamanında yükseltelen seyitlerden ikisiyle ilgili İskender Bey Münşi şu bilgileri verir, bu göreve iki kişinin atandığı da görülür: "İşin başında cülusun iptidasında **İsfahanlı Emir Kivamedin Hasan** ile **Asterabadlı Mir Cemaleddin** birlikte sadaret makamını işgal ediyorlardı. Emir Cemaleddin vefat ettikten sonra, Hulle fazıllarından **Hulleli Mir Nimetullah** bu işte

¹³⁷¹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 231.

Emir Kivameddin'in ortağı olarak, sadarete getirildi. Emir Kivameddin Hasan'ın vefatından sonra da **Şirazlı Alamet el-ulemai Emir Gyaseddin Mansur**, Emir Nimetullah Hilli'nin sadaret ortağı oldu".¹³⁷² Oktay Efendiyev'in sadr görevinde bulunan kişilerle ilgili verdiği bilgilere göre ise, "önce sadr olarak atanan, Azerbaycan'ın ünlü seyitlerinden olan **Şahabeddin Abdullah Lala** görevini yapamayarak, kısa sürede işinden uzaklaştırıldı. **Emir Cemaleddin Muhammet Astrabadi** bu göreve atandı. O, "büyük hâkimiyet ve güç" sahibine dönüştü ve 11 sene zarfında – H. 931 (1524–25)'de vefatına kadar Sadr görevini uyguladı. Vekil Mirza Şah Hüseyin onu kışkırtıyor ve ondan korkuyordu. Bu sebeple de emir **Kıyaseddin Mansur**'u sadr görevini Cemaleddin Astrabadi ile paylaşması için saraya çağırdı".¹³⁷³

Şeyhü'l-islam – Tezkiretü'l-Mülük'te Darü'l-Saltanätü'l-Şeyhü'l-İslam

İsfahan'ın ismi geçmektedir. O, kendi evinde şerf davalarına ve **emr-i bil maruf**'la¹³⁷⁴

¹³⁷² İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 245-46; Oktay Efendiyev Safevi dönemi kaynaklarından sadr görevinde bulunanlardan aşağıdakilerin isimlerini kaynaklardan aktarır: "Hasan Bey Rumlu'nun verdiği bilgilere göre, H. 935 (1528–1529)'te "I. Şah Tahmasb emir **Nimetullah Hilli**'yi emir **Kivameddin Hüseyin**'le birlikte sadaret görevine atadı". Fakat yine aynı tarihçi, çok sürmeden, H. 936 (1529–1530) senesinde emir **Nimetullah Hilli** ile birlikte emir **Kıyaseddin Mansur**'un da sadr olarak atandığını yazıyor. O dönemde ünlü astronom olan emir Kıyaseddin Mansur H. 938 (1531–32)'de görevinden alındı. Onun yerine emir **Müzzeddin Muhammet İsfahani** atandı. Sonuncu H. 943 (1536–37)'de görevinden uzaklaştırıldı, emir **Şemseddin Esedullah Maraşi (Şüşteri)** ile değiştirildi. O, vefatına, yani H. 963 (1555–56)'e kadar görevinde bulundu. Onun yerine **Mir Zeyneddin Seyit Ali** geçti. Gaffari'nin verdiği bilgiye göre, H. 964 (1556–57)'te eski sadr Müzzeddin Muhammed'in oğlu **Mir Tağieddin** sadr olarak atandı. Emir Tağieddin sadr görevinden H. 970 (1562–63)'de ayrıldı. Hasan bey Rumlu'nun verdiği bilgiye göre, Sadaret **Emir Muhammet Yusuf** ve **Emir Zeyneddin Ali Şüşteri** arasında paylaşıldı (arazi üzere). Vakanüvis şöyle yazmakta: "Zulkade'de (Haziran – Temmuz 1563) Irak, Fars ve Huzistan sadareti Astrabad'ın ulema seyitlerinden olan emir Muhammet Yusuf'a havale olundu. Zülhicce'nin (Temmuz – Ağustos 1563) ortalarında ise Horasan, Azerbaycan ve Şirvan'ın sadareti Emir Şemseddin Esedullah Maraşi'nin oğlu **Emir Zeyneddin Ali**'ye verildi. Sadr görevine sonraki atama II Şah İsmail'in devrinde Rebbievvel'in 26'da (1577 Haziran 13) **Mevlana Şah İnayetullah İsfahani**'nin simasında oldu. Sonraki sene Muhammet Hudabende **Mir Şemseddin Muhammet Hebisi Kermani**'yi Sadr olarak atadı." Bkz: Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safevi Devleti, s. 232.

¹³⁷³ Oktay Efendiyev, Azerbaycan Safevi Devleti, s. 232.

¹³⁷⁴ Emr-i bil maruf – yasaya uyum / iyiliğe davet.

ve **neh-i minel**'le¹³⁷⁵ ilgili olan olaylara bakıyordu. Ayrıca şerî boşanmalar onun huzurunda duyuruluyordu. Kayıp kişilerin yetimlerin malının korunması genellikle şeyhü'l-islama aitti. Bu konuda en son kadılara başvurulurdu.¹³⁷⁶ Minorsky'ye göre, Tezkiretü'l-mülük'te şeyhü'l-islamla kadının görev ve yetkileri birbirine karıştırılmıştır. Onun aktardığı bilgilere göre, Chardin şeyhü'l-islamın saraydaki itibarı ve güçlü konumu sebebiyle “en üst düzey ve yetkili yargı makamı” sayıldığını belirtir. Şeyhülislam da sadrlar gibi saltanat hanedanı ile evlenirlerdi. Minorsky Tezkiretü'l-mülük'teki verilerle Chardin'in bu konudaki görüş farklılığının, Chardin'in zamanındaki şeyhü'l-islamın kişisel yetenekleriyle ya da Safevilerin o dönemdeki din politikalarıyla ilgili değişiklikleriyle ilişkili olabileceğini ileri sürüyor.¹³⁷⁷

Kadı - Tezkiretü'l-Mülük'te Kadı-i Darü's-Saltanatü'l-İsfahan'dan bahsedilir. İsfahan kadısı Cuma günlerinin dışında kendi evinde halkın şerî davalarına ve **şariat-i gerra** ve **millat-i beyda**'ya¹³⁷⁸ bakıyordu. Kadı Şeyh Cafer'den sonra kim kadı olursa olsun kayıp kişilerin ve yetimlerin malının korunması ona havale edilirdi. Kadının şerî hüküm yazdığı her dava divanlılar (divaniyan) tarafından uygulanırdı.¹³⁷⁹ Kadının esas yetki alanı nikâh, boşanma ve vasiyetlerle ilgiliydi. Chardin'in Beytü'l-malcı¹³⁸⁰ ya da “Malik-i meçhul malların” işleriyle sorumlu hakimden bahsettiğine dikkat çeken Minorsky Tezkiretü'l-mülük'te kadının görev ve yetkileriyle ilgili geçen ifadelerden, (yani kayıp şahısların ve

¹³⁷⁵ Neh-i minel - menetmek, yasaklamak / kötülüklerden uzaklaştırmak.

¹³⁷⁶ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 43.

¹³⁷⁷ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 112.

¹³⁷⁸ Millat-i beyda - olağanüstü tamah olayları.

¹³⁷⁹ Tezkiretü'l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 43.

¹³⁸⁰ Beytü'l-mal – devlet hazinesi.

yetimlerin mallarını korumakla sorumlu olması) onun “**beytü’l-mal sorumlusu**” olduğunu ileri sürüyor. Minorsky Chardin’in kadıyla ilgili şöyle açıklama verdiğini yazıyor: “İran’da birkaç asırdan beri ruhanilerin siyaset alanında yersiz müdahalelerini engellemek için sadr ve şeyhü’l-islam gibi makamlar oluşturdular. Bu makamlar aynen kadının görev ve yetkilerine sahiplerdi. Yalnız saltanat hanedanı ile akraba oldukları için daha dikkatli ve mülahazalı davranırlardı.” Chardin’in verdiği bilgilere göre, kadı makamı şeyhü’l-islamdan sonra gelirdi. Kadının yargı yetkileri sınırlıydı. Bu ise sorun çıkarmıyordu. Çünkü divanbeyi mahkemesi “temyiz mahkemesi” sayılırdı.¹³⁸¹ Süleyman Memmedov’a göre, Safeviler devletinde mahkeme şariat esasında yönetilirdi ve mahkeme ruhani hakimler olan **kadıların** yetkisindeydi.¹³⁸²

Kadıasker – Tezkiretü’l-Mülük’e göre, eski zamanlarda kadıasker divanbeğinin keşikhanesinde oturup ordunun zaferleriyle ilgili şeri hükümler veriyordu. Fakat sadr İsfahan’a atandıktan sonra divanbeğinin sadrın huzurunda Allah’ın kullarının şeri davalarına bakması kabul edildi. Kadıaskerin keşikhaneye gelmesinden vazgeçildi. Safevi hanedanlığının sonuna doğru kadıaskerin görevleri aşağıdakilerle sınırlıydı. Eyaletlere (memalik-i mehruseye) gönderilen **Asakir-i Nüsret** (askeri otoriteler) maaşlarının rakamlarının kopyasını kadıaskerin mührüyle onaylatmak zorunda idiler (Savad-ı arkam-ı tenhah-ı mevacicp). Askerlere ait rakamların kopyası kadıasker tarafından mühürlenmediği sürece Beylerbeği ve vilayet hâkimleri onlara güvenmiyorlardı ve tenhah vermiyorlardı.¹³⁸³ Minorsky’ye göre, kadıasker genellikle sistemin ruhani işleri ile sorumluydu. Safeviler döneminde kadıasker dini işlerde Divanbeyinin müşaviri gibiydi. Bu görev ondan alınarak, Sadra

¹³⁸¹ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 111.

¹³⁸² Süleyman Memmedov, Azerbaycan XV.-XVIII. Esrin I. Yarısında, Bakü 1982, s. 50.

¹³⁸³ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 43.

devredildi. Safevi devletinin son dönemlerde kadıasker askerlerin davalarına bakmakla önemsizleştirildi.¹³⁸⁴ Yani sadrdan önce kadıasker divanbeğinin görevini, divanbeyi ise sadrın görevini yapıyordu. Aşağıdaki şemayla bu görevlilerin bir diğerine göre üstünlük durumu anlaşılabilir. Sadr → Divanbeyi → Kadıasker.

Minorsky'ye göre, Osmanlı yargı teşkilatında kadıasker en üst rütbeliydi. I. Sultan Murat döneminde sadr unvanı yerine kadıasker unvanı kullanılmaya başlar. II. Sultan Mehmet bir kadıaskeri Rumeli eyaletlerinin görevlisi, diğer kadıaskeri ise Anadolu eyaletleri sorumlusu yapar. Savaş çıktığında kadıaskerlerden birisi Sultanı savaşa uğurlamakla sorumluydu. Fakat sonunda Rumeli kadıaskeri, Anadolu kadıaskerini etkisi altına alabilmiştir.¹³⁸⁵

İskender Bey Münşi yüksek mevkilere yükselen bazı seyitlerden bahsediyor. O, Safevi hükümdarlarının seyitlere olan büyük itikadı olduğunu anlatır.¹³⁸⁶ Onlarla ilgili burada bahsetmek kanaatimizce uygun olacaktır. Esterebad darü'l-müminini seyitleriyle ilgili Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi'de anlatılanlara göre, onların birçoğu yüksek dergâhta, yüksek korçular ve mülazimler arasında bulunurlardı. İskender Bey Münşi onların önemli mal mülk sahipleri olduklarını kaydediyor.¹³⁸⁷

¹³⁸⁴ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 112.

¹³⁸⁵ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 112.

¹³⁸⁶ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 246.

¹³⁸⁷ “Bunlardan **Mir Habibullah Bermeki ve Mir Gıyaseddin Şimşeki ve Padişah Mir Hüseyin** diye meşhur Mir Hüseyin gibi bir kısmı da dergâhın mülazimleri ve yüksek Korçular sırasında idiler. Bir kısmı da mukaddes Razavi ravzasının hademesinden olup, diğer bir kısmı kendi memleketlerinde idiler. Onlardan merhum Sadır Mir Cemaladdin oğlu Mir Emineddin Hüseyin oğlu Takiyeddin Mehmet Asterabad'da oturuyordu. Mir Cemaladdin'in eski haşmetleri göz önünde tutularak, Padişahı Cennetmekânın iltifatlarına mahzar olup, kırk tümen kadar mal mülk onlara verilmişti. Padişahı Cennetmekânın vefatından sonra, bir müddet o vilayetin müstakil ve salahiyetli sahibi hâkimi olmadığı zaman Cenabı Mir eskisinden daha fazla iktidar ve itibar sahibi oldu”. Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 261.

Yüce makamlı seyitlerle ilgili Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de anlatılanlara göre, padişah, pak ve temiz soydan gelen seyitlere büyük hürmet gösterir, onların hakkında saygı hususunda hiçbir şey esirgemezdi. İskender Bey Münşi Şah İsmail zamanındaki Tebriz'in Üskuye seyitlerinden (Mir Sadreddin, Emir Nizameddin Muhammet, Emir Kameriddin, Emir Ebu'l-hamid)¹³⁸⁸ ve padişahın onlara büyük hürmetinden bahsediyor. Bu seyitlerle ilgili İskender Bey Münşi şöyle diyor: “Onlar Padişah-ı Cennetmekânın devrinde çok yükselip, padişahın mahremi esrarı olmak derecesine kadar vardılar. Hiçbir zaman ve hiçbir padişahın devrinde bu kadar yükselmemiş ve bu kadar izzet ve hürmet görmüş değillerdi. **Olur olmaz, işaret ettikleri her bir iş, ağızlarını açar açmaz yapılmış olurdu. Devlet işlerinde bir zuhurat çıktığı zaman, daima onlar aranıp, sorulur ve onlara danışılırdı. Onlar hakkında her türlü bezlü bahşışten geri kalınmazdı.** Bunlar işi pek ileri verdirmişlardı. Nitekim Padişah-ı Cennetmekân'ın elbiselerinden ve gelmiş olan hediyelerinden ve eşyanın her hangi birisini isteselerdi alırlardı. O Hazret, birkaç defa onların Tebriz'in Üskuye'sindeki evlerine gitmişti. Onların gönüllerini almıştı”. Münşi bu seyitlerin bu kadar yüksek makamın “kadr-ü kıymetini” (değerini) layıkıyla bilmeyip, kendi izzet ve makamlarını muhafaza edemediklerini anlatır ve onlarla ilgili bazı değişikliklerin zaman içerisinde yapıldığına dikkat çekiyor. Fakat bu durumdan sadece onların sorumlu olduklarını yazıyor: “Kendilerinin akılsızlıklarını ortaya attılar. Padişahın onlara gösterdiği iltifatları suiistimal ederek, divan işlerinde ve memleket idaresinde bilgisiz olduklarını idrak etmeyerek, bu işlere karışmak istediler. Anladıkları ve anlamadıkları her şeye başlarını soktular. Nihayet,

¹³⁸⁸ “Bunlar Şahı Cennetmekânın daima manzuru nazarları idiler. Onların mühimleri dört kişidir. **Mir Sadreddin, Emir Nizameddin Muhammet, Emir Kameriddin, Emir Ebu'l-hamid.** Onların cetleri yüksek soylu ve şanlı seyitlerden Mir Eblkasım'dır. Bu zat zahiri ve manevi kelamâtı cami olup, padişahın ve hükümdarların yanında yüksek makam sahibi idi.” Bkz: İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 245.

git gide, padişah onlara gücendi. Zira onlar saltanatın hususi işlerine, sadrazam ve diğerlerinin azl nasbına karışmak istediler. Onları yetiştirmek hususunda ilk günden beri pek çok çalışan Vezir Kazı Cihan, onların bu mantıksızlığı yüzünden onlardan yüz çevirip, makul ve mantığa dayanan delillerle onları padişahın gözünden düşürdü. Evlerinde oturup, çağrılmayınca dergah-ı muallaya (Yüce Saray) gelmemeleri için emir verildi. Fakat onlara verilmiş olan soyurgallar (iltifat edilerek, emirlerine verilen emlak para ve imtiyazlar) yine muteber idi”.¹³⁸⁹

Halifetü'l-hulefa - Minorsky Halifetü'l hulefa'nın adının sivil memurların listesinde bulunmadığını ve İslami din adamlarından da ayrı tutulduğunu yazıyor.¹³⁹⁰ Halifetü'l-hulefa kurumunu O. Efendiyeve Şeyh Safieddin tarafından esası konulan “Safeviye” tarikatının teokratik teşkilatının kalıntısı gibi değerlendirir.¹³⁹¹ F. Sümer'e göre, Halifetü'l-hulefalara kısaca Hulefa Beğ denirdi ve “Bey” unvanı taşıyorlardı. Yüksek mevkilere yüksele bilirdi ve emirlerinde sofular bulunuyordu.¹³⁹²

Tezkiretü'l-Mülük'te **Alicah Halifetü'l-hulefa**'nın görevleriyle ilgili şu bilgiler yer alır. Şeyh Sefieddin İshak'ın zamanında Halifetü'l-hulefa, Şeyh'in emriyle, Perşembe akşamları Dervişleri ve Sufileri Tevhithane'ye toplayarak, yüksek sesle mübarek “La ilahe illâllah” zikrini okurlardı. Perşembe akşamları ekmek, helva, yemek ve diğer günlerde dervişlerin günlük ekmek ve yemeklerini dağıtırdı. Tevhithane'de iki halife, bir Hadim-Baş (hizmetçi-baş) ve birkaç hizmetçi bulunurdu. Ayrıca halifeler tüm eyaletlerde “İyiliklere davet ve kötülüklerden

¹³⁸⁹ İskender Bey Münşi Türkmen, Tarih-i Alem-Ara-i Abbas-i, I. cilt, II. kısım s. 245–246.

¹³⁹⁰ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 126.

¹³⁹¹ Oktay Efendiyeve, ag.e., s. 236.

¹³⁹² Faruk Sümer, Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ank. 1999., s. 82.

sakinma” farizasını uygulamak için atanırdı. Atama Halifetü’l-hulefanın talikasıyla ve yayınlanan saltanat rakamı (emri) üzerine yapılırdı.¹³⁹³ Minorsky’ye göre, Tezkiret-ül Mülk’te naipler ve üstatlar halife olarak geçmektedir.¹³⁹⁴

W. Hinz “Halife”yi Pir ile müritler arasında bazı zamanlarda özellikle uzak yerlerdeki tarikat mensupları arasında ilişkiyi sağlayan mutavassıt kişiler olarak açıklıyor. W. Hinz’e göre, bunlar buldukları yerlerde Safevi akidesine taraftar kazandırmaya çalışırlardı ve bu zatlara “Vekil” yahut temsilci manasında “Halife” denirdi. Daha sonraları bu araçların üstüne de “Halifetü’l-hulefa” adı ile daha büyük bir zat tayin olunmuştur.¹³⁹⁵ O. Efendiyev’e göre, Halifetü’l-hulefa (halifeler halifesi) Safevi – Erdebil tarikatının geniş yayılmış temsilciler ağının başçısı idi.¹³⁹⁶

Minorsky Safevi tarikatına bağlı olan müritlerden korkunç itaat istendiğini yazıyor. Ona göre, olağan durumlarda idari teşkilat ülkenin işlerini yürütüyordu. Fakat ülkede herhangi bir kriz ortaya çıktığında, Sofiye müritleri “Şahseven” duygularına ve tıpkı partilerdeki mutlak disipline benzer bir disipline dayanarak, çatışmalara son verirlerdi. Bu bağlamda Safevi saltanatının ilk dönemlerinde oluşan Halifetü’l-hulefa’yı ve bu örgütlenme biçimini Minorsky, modern otoriter sistemlerde olan, tek partili totaliter rejimlere benzetiyor.¹³⁹⁷

¹³⁹³ Tezkiretü’l-Mülük, Çeviri Minorsky, s. 55,

¹³⁹⁴ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 125.

¹³⁹⁵ Walther Hinz, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çeviri Tefik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992, s. 10.

¹³⁹⁶ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 236.

¹³⁹⁷ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 125.

Halifetü'l-hulefa eyaletlere “Halife” adıyla temsilciler gönderirdi. Minorsky'ye göre, Sofiler Kızılbaş Türk boylarından oldukları için Şah Halifetü'l-hulefa aracılığıyla hem kendisinden önceki Safevi önderlerini egemen kılan güçleri denetleyebiliyordu (yani “Şah siyasi iktidardaki güç odaklarını Halifetü'l-hulefalar ve Sofiler vasıtasıyla kontrol ediyordu”), hem de Osmanlı devleti sınırları içerisinde geniş bir kitleye sahip olan müritlerini yönetiyordu.¹³⁹⁸ O. Efendiyev'e göre, Halifetü'l-hulefa Safevi tarikatının bütün faaliyetini yönlendirir ve onu kontrol ediyordu.¹³⁹⁹

Tarikatın işlerini idare eden ve onun taleplerinde usta komutan gibi hizmeti olan İsmail'in arkadaşlarından biri olan Hadım Bey Hulefa'nın yahut diğer adıyla Hulefa bey'in bu makamı icra etmesi¹⁴⁰⁰ Halifetü'l-hulefalığa verilen önemi ifade etmektedir. Chardin'e göre, “kan ve ırk” açısından Safilerin koruyucusu olmayan kimse, Halifetü'l-hulefa olamazdı. Minorsky bu durumu Sofilerin Türkmen boylarından olmasına ilişkin bir kanıt olarak görür. Tarih-i Alem Ara-i Abbasi'de “Halifetü'l-hulefa”nın memur ve temsilcisi sayılan “halife”lerden bir kaçının isminin geçtiğini yazan Minorsky, bu halifelerden birisinin Türkmen, ikisinin Zulkadır, birisinin Çığatay, ikisinin ise Şamlu emirleri oldukları kaydedildiğini belirtir.¹⁴⁰¹ O. Efendiyev ise, İskender Bey Münşi'nin I. Tahmasb'ın çağdaşları olan emirlerin listesinde sıradan “halife”lerin arasında 3 Şamlı, 1 Türkmen, 4 Zulkadır, 3 Kacar, 1 Kürt, 1 Çığatay boy emirlerinin adlarını sıralandığına da dikkat çekiyor.¹⁴⁰² F. Sümer'e göre, Halifeler Türkiye'de muhtelif yerlerde yaşayan Kızılbaş zümrelerinin

¹³⁹⁸ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 125.

¹³⁹⁹ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 236.

¹⁴⁰⁰ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 237.

¹⁴⁰¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 125.

¹⁴⁰² Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 237.

başında bulunan temsilcilerdi, bunlar menşe bakımından yine o zümrelere mensup, yani Anadolu kimselerdi. Bu halifeler bir müddet Erdebil’de bulunup tarikatın usul ve erkânını öğrenirler ve aldıkları talimatla memleketlerine dönerlerdi. Bu talimatın başlıca esasları F. Sümer’e göre, ayinler tertip ederek başında buldukları zümrelerin tarikata bağlılıklarını devam ettirmek, propagandalar yaparak taraftarların sayısını çoğaltmak ve taraftarlardan “nezir” adı altında vergi toplayarak bunu İran’a göndermek, ayaklanmalar çıkarmak ve İran’a taraftar götürmek idi. F. Sümer Selim’den itibaren Anadolu’daki Kızılbaşların devlet tarafından dikkatle ve hassasiyetle takip edildiğini ve faaliyetlerinin önlenilmesi için şiddetli tedbirler alındığını ve bilhassa bu takibatla ilgili olarak Halifelerin mühim bir kısmının İran’a gittiğini yazıyor.¹⁴⁰³ O. Efendiyev’e göre de, “Halifetü’l-hulefa” Kızılbaş boylarının yetkili zümresi içerisinde atanırdı ve genel olarak, Türk (Azerbaycanlı) asıllı olurdu. Safevi şahları onların yardımı ile yalnız kendilerinin güvendikleri, onları hâkimiyet başına getiren güçleri değil, hem de kendi devamcılarının geniş ağını kontrol ediyorlardı. Halifetü’l-hulefalar büyük hâkimiyete sahiplerdi ve “mürşid-i kamilin” (yani şahın) tarikat işleri üzere yardımcılarıydı¹⁴⁰⁴

Minorsky Tarih-i Alem Ara-i Abbasi’de Şah Tahmasp döneminde, Hüseyin Kulu Rumlu Halifet-ül hulefa olduğunun ve makamı yüzünden Diyarbakır’ın ve Rum’un pek çok bölgesindeki Sofi cemaatin mutlak anlamda ona tabi olduklarının kaydedildiğini yazıyor.¹⁴⁰⁵

¹⁴⁰³ Faruk Sümer, a.g.e., s. 82.

¹⁴⁰⁴ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 237.

¹⁴⁰⁵ Minorsky, Tezkiretü’l-mülük, Açıklama, s. 125.

Minorsky halifeleri Halifetü'l-hulefa'nın memur ve temsilcileri adlandırmaktadır.¹⁴⁰⁶ O. Efendiyev Halifetü'l-hulefa kurumunu Safevi devletindeki rolünü şu ifadelerle çok iyi bir şekilde anlatır: “Kendi temsilcilerinin iyi teşkil olunmuş hizmeti sayesinde Safeviler Azerbaycan, Ermenistan, Küçük Asya ve Irak'ın kuzey vilayetlerini içeren geniş arazilere dağılmış olan Kızılbaş boylarını kendi taraflarına çekip Şiilik bayrağı altına toplaya bildiler”.¹⁴⁰⁷

Minorsky'nin verdiği bilgilere göre, İsfahan'da Sofiler Cuma akşamları sarayın ana giriş sokağındaki **Tevhidhane**'de¹⁴⁰⁸ toplanırlardı. Sofilerin ve korumacıların ikamet ettiği yerler bu bölgenin yanındaydı. Sofiler sarayın kapısında nöbet tutuyorlardı ve sarayın etrafını da korumak onların göreviydi. Şah saraydan dışarı çıktığında, ona eşlik ederek, onu korurlardı. Saraya sığınmak isteyenler, ya da sarayın kapısında protesto amacıyla oturanlar önce Sofileri ikna ve tatmin etmeliydiler. Sofiler bu yoldan büyük gelirler elde ediyorlardı.¹⁴⁰⁹

F. Sümer halifeler arasında asilzade sınıfına mensup kimseler de görülmekle beraber, büyük çoğunluğunun alelade insanlardan oluştuğunu yazıyor. Bunlar da kabiliyetleri derecesinde askeri mevkilere geçebiliyorlardı. Hatta en yüksek mevkilere yükseldikleri ve en mühim kararlar üzerinde söz sahibi oldukları bile görülmektedir.¹⁴¹⁰

Minorsky Şah Abbas döneminde Sofilerin öneminin azaltıldığını, bununla I.

¹⁴⁰⁶ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 125.

¹⁴⁰⁷ Oktay Efendiyev, a.g.e., s. 236.

¹⁴⁰⁸ Tevhidhane - Ayin yapılan ev. Hadembaşı Tevhidhane'nin hizmetçilerinin başkanıydı.

¹⁴⁰⁹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 126.

¹⁴¹⁰ Faruk Sümer, a.g.e., s. 82.

Şah Abbas'ın Gurçilerin ve Hassa-i Saltanat korumacılarının aşırı etkisini kırmayı amaçladığını yazıyor ve bu konuda şöyle diyor: “Bu işi Osmanlılardaki yeniçeriler gibi onlara karşı yeni rakip bir ordu oluşturmakla becerdi. Bu değişimin sonucunda Sofilerin önemi azaldı”.¹⁴¹¹ Halifetü'l-hulefa görevi Şah Abbas'tan sonra bir müddet aynı gücünü korusa da, daha sonralar Halifetü'l-hulefa görevi siyasi hâkimiyetten uzaklaştırılmış ve sadece “sofilerin işlerine dair kâtipliğe” dönüştürülmüştür.¹⁴¹²

Halifeler dışında tarikatta ismi geçen bir diğer unsur da “**Pir**”lerdi.¹⁴¹³ W. Hinz'e göre, Safevi tarikatında Pirlerin konumu şöyleydi: “Tarikatın başında pir yahut mürşit olarak her zaman Safevilerden birisi bulunurdu. Pirlilik daima babadan bir oğla intikal ederdi. Varisin küçük çocuk olması halinde de bu usule riayet olunurdu. Tarikat reisi daha sağlığında yerine geçecek olanı belli ederdi. Sufilerin itikadınca bu suretle manevi bir kudret olan “Cenab-ı Hakka yakınlık” (Velayet) sırrı da babadan seçilen oğla geçmiş bulunurdu. Halef, yalnız ruhani riyasete geçmiş olmazdı. Mabet dışında, Erdebil içinde ve etrafındaki köylerden ve araziden (Kalhoran, Tacıbüyük, Talhab, İbrahimabad vs.) alınan vergilerin vs. gelirlerin idaresi de kendisine düşerdi”.¹⁴¹⁴

¹⁴¹¹ Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 126.

¹⁴¹² Oktay Efendiyevev, a.g.e., s. 237.

¹⁴¹³ Minorsky'ye göre, Anonim Tarih-i İsmail kitabında Sofiye teşkilatında “pire” adlı bir sınıfa rastlanmakta. Pire'nin Farsça'daki “pir”den alındığını yazıyor. Bkz: Minorsky, Tezkiretü'l-mülük, Açıklama, s. 125.

¹⁴¹⁴ W. Hinz, a.g.e., s. 10.

SONUÇ

Safevilerin mevcut olduğu dönemde Batıda Osmanlı İmparatorluğu, Doğuda ise Timur oğullarının yerini alan Özbekler bulunmaktaydı. Safeviler başlangıçta genişlemek ve bölgedeki otoritelerini güçlendirmek için her iki devletle savaşlara girer. Bunlarla savaşa girmeden önce Azerbaycan'daki Sünni Şirvanşahları ve Gürcistan'ı kontrolü altına almaya çalışır. Fakat bir süre sonra savunma taktiği uygular. Özellikle Şah Tahmasp döneminde Safevilerin izledikleri taktik hep savunma şeklinde olmuştur. Osmanlı'nın kendi topraklarında uzun süre barınamamaları için hep Safeviler kendi bölgelerini darmadağın etme taktiğini uygularlar. Güçlü Osmanlı İmparatorluğu karşısında Şah Abbas dönemine kadar geri çekilirler, fakat buna rağmen diğer taraftan Özbeklerle mücadeleye ara vermezler. Şah Abbas zamanında kısmen toparlanan Safeviler daha sonraki şahlar zamanında giderek zayıflar ve 1736'da Nadir Han'ın iktidarı ele geçirmeleriyle ortadan kalkarlar.

Kızılbaş Türk boyları tarafından kurulan Safevi devletinin teşkilat yapısı içerisinde yer alan unsurlar İlhanlılardan süregelen devlet geleneğini devam ettirmişlerdir. Savaşlar sebebiyle giderek İran içlerine itilen bu devlette zamanla Türk emirlerin yerini Fars, diğer ismiyle Tacik emirler alırlar. Şah Abbas'ın tahta geçişiyle de Kızılbaş emirlerin elinden önemli mevkiler alınır. Bunun nedeni Kızılbaş emirlerinin güçlü olması ve şahların seçimlerinde etkin olmalarıydı. Bu gücün kırılması merkezi otoritenin güçlendirilmesi için gerekmektedir.

Safeviler dönemi Azerbaycan ve İran tarihinde Şiiğin devlet dini haline getirilerek, yaygınlaştığı dönem olarak da tanımlanabilir. Özellikle Şiiğin kurumsallaşmasının yanı sıra Safevi ruhaniler, Halifetü'l-hülefalar sayesinde her tarafta Şii-Safevi müritlerini artırırılar.

Safevi şahı bir monarktı. Gücünü diğer ortaçağ hükümdarları gibi Tanrı'dan alırdı. Bu yüzden o "zillullah" sıfatını taşırdı. Arapça unvanlarla birlikte hakan, bahadır gibi Türkçe unvanların da kullanılması muhtemelen büyük bir tebaaya sahip olmasından kaynaklanıyordu.

Merkezi idarede birçok devletten farklı olarak "vekil" makamının "vezir" makamına göre üstün olması Safevilerin başlangıç dönemi için karakteristiktir. Zamanla Vezir görevi daha çok önem taşımaya başlar. Safevi devletini Şaha bağlı ve tabi olan emirler yönetirdi diyebiliriz. Divan-ı Âla, Meclis-i Âla, Umera-i Cengi emirlerin önemli kararlar aldığı meclislerdi. Pek çok ortaçağ devletinde olduğu gibi Safevilerin bürokratik yapısı içerisinde mustefviler, münşiler yer almaktaydı. Bunlar şahın ve devletin gelir giderleriyle, şahın yazışmalarıyla ilgileniyordu. Safevi devletinin toprak sistemi, esas olarak "memalik" ve "hassa" olarak ikiye ayrılırdı. Divan-ı Memalik ve Divan-ı Hassa buralardan gelen gelirlerle ilgileniyordu. Ayrıca maaş türü olarak "havale" edilen toprak şekillerine, Osmanlıdaki "tımar"a benzer, "tiyul"a rastlanmaktadır. Tiyul pek çok araştırmacının ortak kanısına göre, merkezileştirme politikasının gerçekleştirilmesi amacıyla üretilmiş bir tür havale maaş türüydü.

ÖZET

Safevi devleti Kızılbaş Türkler tarafından tıpkı daha önceki Türkmen devletler gibi kuruldu. İlhanlıların ve Akkoyunluların yapısını devam ettirdi. Fakat aynı zamanda büyük bir coğrafyaya hakim olma sebebiyle birçok ulusu da kendi içinde barındıran bir imparatorluk haline geldi. Monarşik yapıya sahip bu devlette feodal Kızılbaş emirlerinin büyük etkisi bulunmaktaydı. Ayrıca Farsların da bürokrasi içinde yer aldığı Safevi devletinde Türkler ve Farslar arasında daima çatışma vardı. Devletteki güçlerini kaybetmek istemeyen Kızılbaş boy emirlerinin birbirleriyle mücadeleleri ve çoğu zaman otorite kabul etmemeleri Şah Abbas'ı kesin önlemler almaya zorladı. Otoritesini güçlendirmek için Osmanlı'dan etkilendiği kullar ocağı vasıtasıyla kapatmaya çalıştı. Bu uygulamalar Kızılbaş emirlerinin önemli ölçüde zamanla güç kaybetmelerine neden olmuştur.

Şah Abbas ile başlayan yeni yapılanma, ele aldığımız Tezkiretü'l-Mülük'te açık olarak görülmektedir. Aslında İlhanlılardan Akkoyunlulara kadar uzanan “imparatorluk” anlayışının izlerini takip ettiğimiz klasik devlet teşkilatı bu dönemde olgunlaşmıştır. Safevi saray teşkilatı ve görevlileri hakkında ayrıntılı bilgiler sunan Tezkiretü'l-Mülük incelenmeye muhtaç bir kaynaktır. Bu nedenle biz, şimdiye kadar ihmal edilmiş olan bu kaynağı esas olarak Safevi devlet teşkilatını ortaya koymaya çalıştık.

SUMMARY

State of Safavid was established as the previous Turcoman states by **Kızılbaş** Turks. It continued the structure of **Ilhanlılar** and **Akkoyunlular**. However they became an empire including many nations within itself by the reason that they dominate a really vast geographical region at the same time. Feudal **Kızılbaş** clans have a great effect on this state having a monarchical structure. In addition, at the state of Safavid which Persians took place in bureaucracy, there is always a conflict between Turks and Persians. **Kızılbaş** clans were struggling with each other and mostly did not accept any authority because of not wanting to lose their power on the state and this forced Shah Abbas to take certain measures. In order to strengthen his authority, he tried to close by means of **kullar** (slaves) association which he affected from Ottomans. These applications caused that **Kızılbaş** clans lost their power in an important degree gradually.

New structuring started with Shah Abbas period has been clearly seen in the Tezkiretu-l Muluk that we have discussed. In fact, the classical state organization that we have followed tracks of 'empire' understanding dated back from Akkoyunlular to Ilhanlılar. Tezkiretu-l Muluk which presents detailed information about Safavid palace organization and its employees is a source that is needed to be examined. Therefore, we tried to introduce Safavid state organization by being predicted on this source which was neglected up to now.

KAYNAKÇA

- ABBASLI, Mirza, “Safevilerin Kökenine Dair”, Belleten c. XL, Ankara 1976, s. 287–329.
- ALLOUCHE, Adel, Osmanlı-Safevi İlişkileri, çeviri – Ahmet Amin Dağ, Anka Yayın., İstanbul 2001.
- AŞURBEYLİ, Sara, “Azerbaycan’da Eski Türk Aşiretleri,” XI. TTKong. cilt 2, Ankara 1994, s. 539-552.
- AYDIN, Mehmet, Bayat Boyu ve Oğuzların Tarihi, Ank. 1984
- BABINGER, Franz, “Safiyeddin” İA, c. X., s. 64-65.
- BAYRAMLI, Z., EZİZLİ, B., Azerbaycan Evliya Çelebi’nin 1654-cü il “Seyahatname”sinde, Bakı 2000.
- CAFEROĞLU, A. – YÜCEL, T., Güney Azerbaycan ve İran’da Türkler, T.D.E.K., Ank. 1976, s.1111-1120;
- ÇETİNKAYA, Nihat, Kızılbaş Türkler Tarihi Oluşumu ve Gelişimi, İst. 2003.
- DOKUMAN, Filiz, Makro Polo Seyahatnamesi, I. Cilt, Tercüman Yayın. (Tarihsiz).
- EFENDİYEV, Oktay, “Salnameçi Bican Şah İsmayıl Xetai Haqqında”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler toplusu), Bakı 1988, s. 17-28.
- , Azerbaycan Safeviler Devleti, Bakı 1993.
- ELİYAROV, S. S., MAHMUDOV, F. R., ELİYEVA, F. M., HESENOVA, L. L., Azerbaycan Tarihi Üzere Kaynaklar, Bakı, 1989.

- ERŞAHİN, Seyfettin, Akkoyunlular Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarihi, Ankara 2002.
- FANİD AGABALAI, Nematollah, İran İslam Cumhuriyetinin Hükümet Sistemi, Tez. A.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kamu Huku Anabilim Dalı, Ankara 2002. (Yayınlanmamış)
- FERZELİYEV, Ş. F., “O Soyurgale v XV-XVI vv. (po “Axsan at-tavarix” Xasan-beka Rumlu)”, Formı Feodalnoy Zemelnoy Sobstvennosti i Vladeniya Na Blijnem i Srednem Vostoke, Moskova 1979, s.141–145.
- , “Qiyaseddin Xondemir ve Hesen Bey Rumlu Şah İsmayıl Xetai’nin Ferdi Xüsusiyyetleri Haqqında”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler Toplusı), Bakı 1988, 78-87.
- GENCEYİ, Turhan, “İsfahan’da Safevi Sarayında Türkçe”, “Tribun” dergisi, sayı 4, İsveç 1999, s. 73-79. (Bu makale İngilizce olarak ilk defa Turcica, Tome, XXII, Paris 1991’de yayınlanmıştır)
- GÜNDAY, Metin, İdare Hukuku, İmaj Yayın., Ankara 2003.
- HEYET, Cevad, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi ve Azeri Türkçesinin Teşekkülü”, Varlık Der. Tahran 1992, s. 9-12.
- HİNZ, Walther, Uzun Hasan ve Şeyh Cüneyd XV. Yüzyılda İran’ın Milli Bir Devlet Haline Yükselişi, Çeviri Tevfik Bıyıklıoğlu, Ankara 1992.
- HUBRUİ PAK, Mehemedrıza, Negdi ber Federalizm, Tahran 1377 (2000).

- HÜSEYNOV, Rauf, “Azerbaycan’daki Etnik Süreçlerin Tarihi Yönleri”, XI TTKong. Cilt 2. Ankara 1994, s. 553-562.
- İBRAHİMOV, C., Azerbaycan’ın XV Esr Tarihine Dair Oçerkler, Bakü, 1958.
- İVANOV, M. S., Oçerk İstorii İrana, Moskva 1952.
- KEVSERANİ, Vecih, “Osmanlı ve Safevilerde Din-Devlet İlişkisi”, İst. 1992.
- KILIÇ, Remzi, XVI. ve XVII. Yüzyıllarda Osmanlı-İran Siyasi Antlaşmaları, İstanbul 2001.
- KORTELE, S. Haluk, Delhi Türk Sultanlığında Teşkilat (1206-1414), Ankara 2006.
- KÖPRÜLÜ, M. F., “Avşar”, İ.A. C.II. s.28-38;
....., “Salur”, İ.A. C.V. s.136-138;
- KRUŞİNSKİ, J. T., Xristiyan Seyyahın Tarixi, Farsça’dan Çeviri Şahin Fazıl, Azemeşr, Bakı 1993.
- MAHMUDOV, Yagub, Vzaimootnoşeniya Gosudarstv Akkoyunlu i Safavidov c Zapadnoyevropeyskimi Stranami, Baku 1991.
- MEMMEDOV, Nadir, Azerbaycan’ın Yer Adları, Bakü 1993.
- MEMMEDOV, S. A., Azerbaydjan Po İstoçnikam XV – Pervoy Polovını XVIII vv. Baku 1993.
- MEMMEDOV, Süleyman, Azerbaycan XV.-XVIII. Esrin I. Yarisında, Bakı 1982.
- MEMMEDOVA, Şükufe, “Müasir İnan Tarixşünaslığı Şah İsmayıl Xetai Haqqında”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler toplusu), Bakı 1988, 210-217.

- , Xülasət et-Tevarix Azərbaycan Tarixinin Menbeyi Kimi, Bakı 1991.
- MİNORSKY, V., Tadhkirat al-Mulûk, A Manual of Safavid Administration (circa 1137-1725), Londra 1943.
- , Tezkiret'ul-Muluk, Farsça çeviri-Mesut Rejabniya, Tahran 1368 (1989), 3. Baskı.
- MO'İN, Muhammed, Ferheng-i Farsi (Farsça Sözlük), Sepehr Yayın., Tahran 1375 (1996).
- MUSEVİ, T. M., Orta Esr Azərbaycan Tarixine Dair Farsdilli Senedler (XV-XVIII Esrlər), "Elm" Neşriyatı, Bakı 1977.
- MUSTAFAYEV, Ş. M., Vostoçnaya Anatoliya ot Akkoyunlu k Osmanskoy İmperii, Moskova 1994.
- İskender Bey MÜNŞİ, Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tercüme No: Ter/51), I.-II. ciltler, İstanbul 1945.
- , Tarih-i Alem-Ara-i Abbasi, Çeviri Ali Genceli, (yayınlanmamış TTK Kütüphanesi tercüme No: Ter/51), III.-V. ciltler, İstanbul 1947.
- NOVOSELTSEV, A. P., "Nekotorie Voprosı Gosudarstvennoy Organizatsii Derjavı Sefevidov v İrane", Blijnevostoçnyy Sbornik, Tbilisi 1983, 174-179.
- ONULLAHİ, S. M., XIII - XVII Esrlerde Tebriz Şeherinin Tarixi, Bakı 1982.
- ORHONLU, C., "Kaşgaylar", Türk Kültürü, yıl V, sayı 54, s.421-426.
- PETRUŞEVSKİ, İ. İ., İslam v İrane v VII – XV Vekah, Leningrad 1966.

- PİRİYEV, V. Z., Azerbaycan Hülâgüleri Devletinin Tenezzülü, Bakü 1978.
- RUMLU, Hasan, Ahsenü't-Tevarih, Şah İsmail Tarihi, Çeviri – Cevat Cevan, Ardıç Yayın., Ankara 2004.
- SADİQ OĞLU, Ç., “Azerbaycan Tesevvüfî Tarixinde ‘Sefeviyye’ ve onun Xetai Yaradıcılığında Yeri”, Şah İsmayıl Xetai (Makaleler Toplusı), Bakü 1988, s.58-70.
- SARINAY, Yusuf, “Türk İnan İlişkilerinin Arşiv Kaynakları”, Tarihten Günümüze Türk-İnan İlişkileri Sempozyumu 16–17 Aralık 2002, Konya, TTK Basımevi – Ankara 2003, s. 131-139.
- SAVAŞ, Saim, “XVI. Asırda Safevilerin Anadolu’daki Faaliyetleri ve Osmanlı Devleti’nin Buna Karşı Aldığı Tedbirler”, Uluslar arası Kuruluşunun 700. Yıl Dönümünde Bütün Yönleriyle Osmanlı Devleti Kongresi, Selçuk Üniversitesi Yayını, 07-09 Nisan 1999, Konya-2000, s. 183-197.
- SAVORY, Roger, İnan Under The Safavids, Çeviri Kambiz Azizi, Tahran 1372 (1993).
- SÜMER, Faruk, “Azerbaycan’ın Türkleşmesi Tarihine Umumi Bir Bakış”, Belleten XXI, 83.TTK Basımevi, Ankara 1957, s.429–447.
- , “Bozoklu Oğuz Boylarına Dair”, A.Ü. D.T.C.F. Der. C.XI. I, Ank. 1953. s.65–103;

- , “Oğuzlar”, İ.A. C.IX. s.378-387;
- , “Safevi Devletinde Türkçe Adlar” Türk Devletleri Tarihinde Şahıs Adları, Cilt I, İst. 1999, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (Yayın), s. 235–275.
- , Karakoyunlular (Başlangıçtan Cihanşah’a kadar), Ank. 1967
- , Oğuzlar, Ankara 1973.
- , Safevi Devletinin Kuruluşu ve Gelişmesinde Anadolu Türklerinin Rolü, Ankara 1999.
- ŞAH TAHMASB-I SAFEVİ, Tezkire, çeviri - Hicabi Kırlangıç, Anka Yayın., İst. 2001.
- ŞEREF HAN, Şerefname Osmanlı-İran Tarihi, çeviri – Mehmet Emin Bozarslan, ANT Yayın., İstanbul 1971, II. cilt.
- TEZİÇ, Erdoğan, Anayasa Hukuku, İstanbul 1998.
- TOGAN, Z. V., Tarihte Usul, İstanbul 1985.
- UZUNÇARŞILI, İ. H., Anadolu Beylikleri ve Akkoyunlu, Karakoyunlu Devletleri, Ankara 1988.
- VELİDİ, A. Z., “Azerbaycan”, İ.A. C.II. s. 91–118.
- WALSER, S., İran-i Safevi ez Didgah-i Sefernameha-i Avrupayan (Pejuheşi der Revabete Siyasi ve İktisadiye İran), 1502–1722, Çeviri: Dr. Kulamrıza Verehram, Yayın Emirkebir, Tahran 1364 (1985).
- WOODS, J., 300 Yıllık Türk İmparatorluğu Akkoyunlular, çeviri Metin Sözen-Necdet Sakaoğlu, İstanbul 1993.

YAZICI, Tahsin,

“Safeviler”, İsl. Ansk. İstanbul 1966, C.X, s. 53-59.

YÜCEL, Yaşar,

Haziran 1520 Tarihli Yeni Bulunmuş I. Selim
Kanunnamesi, Ankara 2005.

EKLER

Safevi Şahları

I. Şah İsmail (1501-1524)

I. Şah Tahmasb (1524-1576)

II. Şah İsmail (1576 - 1577)

Sultan Muhammed Hudabende (1577 - 1587)

I. Şah Abbas (1587 - 1629)

I. Şah Sefi (1629 - 1642)

II. Şah Abbas (1642 - 1666)

II. Şah Sefi (Süleyman) (1666 - 1694)

Sultan Hüseyin (1694 - 1722)

II. Şah Tahmasp (1722-1732)

III. Şah Abbas (1732-1736)